

**J.Ş.Tursunow, Ş.Haljanow, A.Jumanazarow,
G.Ýagşymyradowa, A.Rejebow, G.Annameredowa,
M.Annagulyýewa**

PEDAGOGIKA

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2011

Tursunow J. Ş. we başg.

T 81 Pedagogika. Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

Bu okuw kitaby pedagogikanyň umumy esaslary, pedagogiki pikiriniň ösüş taryhy, okatmak we terbiýelemek nazaryýeti, mekdebi dolandyrmak meseleleri, pedagogiki ylmyň we terbiýäniň häzirki zaman maglumatlary hasaba alnyp taýýarlanyldy. Okuw kitaby mugallymçylyk mekdepleriniň talyplaryna, mugallymlaryna we bu mesele bilen gyzyklanýan hünärmenlere niýetlenendir.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» 2007-nji ýylyň fewral aýynyň 15-inde çykaran Permany we «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» 2007-nji ýylyň mart aýynyň 4-üne kabul eden Karary, 2009-njy ýylyň 15-nji awgustyndaky «Bilim hakyndaky» Türkmenistanyň Kanuny esasynda şu kitap taýýarlanylady. Döwletiň mundan beýläk syýasy, ykdysady, medeni ösüşi onda ýaşayan halkyň bilim derejesine baglydyr. Adamyň şahsyýetiniň öwrenilişini döwrüň talabyny ödär ýaly derejä ýetirmekde esasy orun mugallyma degişlidir. Şonuň üçin hem döwrüň talabyny ödeýän mugallymlary taýýarlamak şu günki wajyp meseleleriň biridir. Mugallymyň mugallym we terbiýeçi bolup ýetişmeginde-de pedagogika dersiniň orny uludyr. Bu dersiň esasy wezipesi geljekki başlangyç synp mugallymlaryny terbiýäniň ylmy esaslary bilen üpjün etmek, alan ylmy-bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini iş tejribelerinde ýerlikli ulanyp bilmegiň ýollaryny öwretmekdir.

Pedagogikanyň umumy esaslary bölümünde onuň dersi, maksady, wezipeleri, şahsyýet barada düşünje, onuň ösüşi, kemala gelşi beýan edilýär. Okuw kitabynda pedagogiki pikiriň ösüş taryhy babatynda terbiýäniň döreýşi, ösüşi, Gündogaryň beýik akyldarlarynyň pedagogiki garaýyşlary, XVIII–XIX asyrlarda pedagogiki pikiriň ösüşi, sowet düzgüni döwründäki pedagogikanyň ýagdaýy öz beýanyny tapýar. Okatmagyň esaslarynda didaktika barada düşünje, okuw işi, onuň maksada laýyklygy, esaslary, mekdep biliminiň mazmuny, okatmagyň usullary, okuw işini guramagyň görnüşleri, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak ýaly maglumatlar beýan edilýär. Terbiýäniň esaslary bölümünde terbiýäniň maksady, mazmuny,

esaslary, ulgamy, düzümi, esasy ugurlary, sapakdan daşary işler we olary guramagyň ýollary, synp ýolbaşçysy we onuň etmeli işleri, çagalar we ýaşlar guramasynyň işleri, maşgala terbiýesi we onuň pedagogiki esaslary, mekdep işiniň dolandyrylyşy bölümünde bilim dolandyryş ulgamy, mekdep müdiriniň we onuň orunbasarlarynyň işiniň mazmuny, sapaklaryň rejesi, usuly birleşmeleriň işiniň mazmuny, pedagogiki geňeş, olaryň geçirilişi, onda seljerilýän meseleler ýaly maglumatlar berilýär.

Okuw kitaby geljekki başlangyç synp mugallymlaryna niýetlenendir.

I bap

PEDAGOGIKANYŇ UMUMY ESASLARY

Pedagogika dersi, onuň maksady we wezipeleri

Her bir ylmyň öz öwrenýän, iş salyşýan, derňeýän ugry bolýar. Pedagogika terbiýe we okatmak baradaky ylymdyr. Başgaça aýdanyňda, pedagogikanyň esasy öwrenýän meselesi: okuw-terbiýe-çilik işleriniň esaslaryny, wezipelerini, düzgünlerini, görnüşlerini, usullaryny, serişdelerini netijeli peýdalanmak bilen öňde goýlan maksada ýetmekdir.

Pedagogika «paýdagogos» diýen grek sözünden bolup, «paýdos» – «çaga» we «ago» – «ýöretmek» diýen manyny berýär. Doly terjime edilende, «paýdagogos» – «çagany ýöredýän» ýa-da «çagany alyp barýan» diýmekdir. Gadymy Gresiýada öz eýeleriniň çagasyny mekdebe alyp barýan gullara pedagog diýipdirler. Bu mekdeplerde mugallym bolup sapak okadýanlaryňam arasynda gullar hem bolupdyr, ýöne olar sowatly, bilimli bolupdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen, «pedagogika» diýen sözüň ulanylyşy umumylaşdyrylyp, ol çagalary terbiýelemek, okatmak, ruhy we ten taýdan ösdürmek manylaryna eýe bolýar. Soňabaka öz eden işleri bilen belli bolan adamlaryň adynyň ýanynda ony terbiýelän, okadan adamyň ady tutulýar. Bu ugurdan bilimiň we tejribäniň baýlaşmagy netijesinde, aýratyn, çagalary terbiýelemek we okatmak ylmy döredi. Şeýdip, pedagogika çagalary terbiýelemek we okatmak ylmyna öwrüldi.

Pedagogikanyň şeýle düşündirilişi XX asyryň ortalaryna çenli saklanyp geldi. XX asyryň ortalaryndan soň, diňe çagalar däl, eýsem ýaşuly adamlara-da ýörite terbiýe bermek zerurlygy ýüze çykdy. Häzirki zaman pedagogikasynyň gysga, umumy we dogry kesgitlemesi – bu adamy terbiýelemek baradaky ylymdyr. Bu ýerde «terbiýe» sözi giň manyda ulanylyp, ol bilim bermegi, okatmagy, ösüşi öz içine

alýar. «Terbiýe» düşüňjesiniň giň manyda ulanylyşy we düşündirilişi bu ylmyň taryhy adyna gapma-garşy gelýär. Ozalky döwürlerde pedagoglar hemişe adamlara kömek etmegiň ýollaryny, tebigatdan berlen mümkinçiliklerden dogry, gowy peýdalanyňp ýaşamagy öwretmegiň ýollaryny gözläp geldiler. Müň ýyllyklaryň dowamynda dürli bilimler, dürli pedagogik ulgamlar döredilip, olar inkär edilip, täzeleri ýüze çykyp, şu günler olaryň arasyndan iň peýdalylary, adamzada gereklieleri saýlanyp galdy. Onuň esasy wezipeleriniň biri adamy terbiýelemek baradaky maglumatlary toplamak we ulgamlaşdyrmak bolup durýar.

Şu güne çenli «Pedagogika ylymy ýa-da däl» diýen mesele jedelli meseleleriň biridir. Onuň ýerine ýetirýän wezipesi adamlary terbiýelemegiň, okatmagyň we bilim bermegiň kanunlaryny öwrenmekdir we onuň esasynda pedagogik tejribä bu maksatlara ýetmegiň gowy ýollaryny hödürlemektir. Nazary maglumatlar pedagoglary, dürli ýaşly adamlary, dürli okuw jaýlarynda terbiýelemegiň hünär bilimleri bilen ýaraglandyrýar, olara öz işiniň netijesini bilmegi, ony guramagy we okuw-terbiýeçilik işinde ulanmagy, bahalandyrmagy öwredýär. Okatmagyň, bilim bermegiň we terbiýelemegiň täze tehnologiýalary, usullary pedagogiki ylmy-barlaglaryň netijesinde laboratoriyalarda ýüze çykýar. Bu öz gezeginde pedagogikanyň ylymdygyny tassyklaýar.

Her bir ylmyň öz **predmeti** we **obýekti** bardyr. Pedagogika-da özüniň «ömrülik» meselesi bilen meşgullanýandygyna garamazdan, onuň takyk **predmeti** bardyr: ol okuw-terbiýeçilik edaralarynda geçirilýän terbiýeçilik işleridir. Onuň **obýekti** okuw-terbiýeçilik edaralarynda terbiýelenýän, okadylýan, bilim berilýän adamlardyr. Bu ýene-de bir gezek pedagogikanyň ylymdygyny kesgitleýär. Ýene-de bir pikiri seljereliň. Ykdysadyýet, syýasat, kosmos, taryh, lukmançylyk, oba hojalygy we ş.m. ylym bolup çykyş edýär. Bu ylmlary ýüze çykaran, ösdüren adam bolup durýar. Pedagogika bolsa ol adamlary şol derejä ýetirip, özi nädip ylym bolmaly dälmiş?!

Ýokarda seljerilen pikirlere esaslanyp, biz pedagogikanyň ylymdygyny, özüniň adamzat durmuşynda esasy ylmlaryň biri bolup durýandygyny kesgitledik. Bu ylym özüniň esasy güýjüni jemgyýetde ýüze çykýan terbiýelemek, okatmak we bilim bermek meselelerini bada-bat çözmäge gönükdirendir.

Pedagogikanyň esasy çeşmeleri – öz mazmunynyň halk pedagogikasynda jemleýän adamzadyň dörandan şu güne çenli toplan terbiýe tejribesi; filosofiki, jemgyýeti öwreniş, pedagogiki we psihologiki çeşmeler; şu günki dünýä we ahlak terbiýesiniň tejribesi; ýörite ýerine ýetirilen pedagogik barlaglar; pedagog-täzelikçileriň tejribesi.

Terbiýäniň gelip çykyşy

Terbiýe tejribesi öz kökleri bilen adamzadyň emele gelen döwürlerine uzap gidýär. Ol ilkinji adamlar bilen ýüze çykdy. Çagalary hiç hili pedagogikasyz terbiýeläpdirler, onuň barlygyndanam habarsyz bolupdyrlar. Terbiýe barada ylym geometriýa, astronomiýa, fizika we başga ylymlar bilen bir deň ýüze çykýar. Ilkinji jemlemeler, tejribä esaslanmalar, durmuş tejribesi nazaryýet diýip hasaplanmaýar. Olar onuň diňe başlangyjydyr.

Bu mesele pedagogika ylmynda örän wajyp häsiýete eýedir. Meseläni çözmekde alymlar ylmy ugurlarda dürli-dürli usuly ýollara esaslanyp, dürli hili pikirleri öňe sürüpdirler.

1. Psihodinamiki (psihika – ruh, jan, dinamika – güýç) ugur – şahsyýet tebigy jandardygyny, onuň özüni alyp barşynyň aglaba böleginiň dogabitdi instinktleriň esasynda dolandyrylýandygyny ykrar edýär. Şahsyýetiň kemala gelşinde bu ugra degişlilikde hiç hilli kömeksiz diýen ýaly taglymaty esaslandyryjy Z. Freýddir. Ol: «Terbiýe – bu adamyň jemgyýetiň talabyna boýun bolmagynyň netijesidir» diýip düşündirýär. Başgaça aýdanyňda, onuň psihodinamiki taglymatynda idiň (içki meýilleriň) egonyň (jemgyýetiň kada-kanunlarynyň) talaplaryna boýun edilmegi terbiýe tutumy hökmünde kesgitlenýär.

2. Amerikan alymy P. Monro we onuň tarapdarlary terbiýäniň döreýşini «çagalaryň uly adamlara aňsyz öýkünmeginiň netijesidir» diýip düşündirýärler. Görnüşinden belli bolşy ýaly, olaryň nazary garaýşy Z. Freýdiňkä meňzeýän hem bolsa, ony gös-göni gaýtalamayar. Başgaça aýdanyňda, Z. Freýdiň nazaryýetinde terbiýä diňe şahsyýetiň hususy içki meýillerine baglylykda seredip, çaganyň öýkünýän adamlary diňe maşgalanyň çäginde kesgitlenýän bolsa, P.Monro öýkünme hadysasyna çaganyň ösüş döwürlerine baglylykda tutuş gurşayan jemgyýetiň täsirini göz önünde tutýar.

3. Öz wagtynda sowet pedagogikasy marksizm-leninizm taglymatyndan ugur alyp, adamyň hut özüniň kemala gelmeginde, ter-

biýäniň döreýşinde we ösüşinde zähmetiň ägirt uly ähmiýeti bardyr diýip düşündirýär. F.Engels özüniň «Maşgalanyň, hususy eýeçiligiň we döwletiň gelip çykyşy», «Maýmynyň adama öwrülmeğinde zähmetiň roly» diýen eserlerinde adamyň zähmet arkaly dörandigini düşündirýär. Engels zähmet işiniň gural ýasamak wagtyndan başlanýandygyny belleýär. Ýagny zähmetiň döremegi bilen bir hatarda terbiýe hem döreýär, zähmetiň ösmegi bilen terbiýe hem çylşyrymlaşýar diýen netijä gelýär.

4. Jemgyýetçilik-sosiologik ugur – bu ugry esaslandyryjylar «Adam biologik jandar, ýöne ol ýaşaýşyň dowamynda daşyndaky sosial toparyň täsiri astynda terbiýelenýär» diýip düşündirýärler.

5. Ynsanperwer-gumanistik ugur – bu ugruň taglymatçylarynyň nazary garaýyşlary Platonyň, Aristoteliň, Kantyň ideýalary-taglymatlary bilen utgaşdyrylýar. Bu taglymatyň nazaryýetçileri E.From, A. Maslou, P. Herst, P. S. Piters, M. Uornok, Ž. Piože, Z. Kolberg, K.Brunnerdir. Olar öz pikirlerini psihologik nazaryýetlere esaslanyp, terbiýäniň esasy ynsanperwerlik, hakykatçylyk, adama bolan söýgi düzýär diýip düşündirýärler.

6. Irrasional ugur – bu ugruň nazaryýetçileri ekzistensializm konsepsiýasyna eýerip (O.F.Bolşow, Germaniýa), terbiýäniň ýüze çykyşy «aýrybaşga ýagdaýdyr» diýip, ylmy nazaryýeti inkär edýärler.

Terbiýe, bu ynsanyň jemgyýetde özüni alyp barşyny kesgitleýän, adamyň tebigat bilen sazlaşykly gatnaşygyny üpjün edýän bitewi ruhy güýçdür.

Esasy pedagogiki düşünjeler

Esasy pedagogiki düşünjelere *bilimi, başarnyk, endik, maksat, mazmun, guramaçylyk, daşky görnüş (forma), usul, serişde, netije, ýörelge, kanunalaýyklyk, ösüş, edep-terbiýe, okuw, özbaşdak okuw, öz-özüni terbiýelemek we şahsyýetiň ösüşi* degişlidir.

Tebiýe – özüňde bar bolan oňyn bilim, başarnykdyr, endikleriniň yzyňdakylara geçirijilik tutumydyr. Başgaça aýdanyňda, terbiýe – ýaşuly nesliň ösüp gelýän ýaşlara öz durmuş tejribesini öwredip, olary durmuşa taýýarlamagydyr.

Terbiýe taryhy häsiýetli hadysa bolup, ol adamzat jemgyýetiniň döremegi bilen ýüze çykdy, onuň durmuşynyň we ösüşiniň esasy bölegi boldy, mundan beýlägem şeýle bolar. Şonuň üçin terbiýä – umumy we baky düşünje (kategoriýa) diýilýär.

Pedagogika ylmynda «terbiýe» sözi giň we dar manylarda ulanylýar.

Terbiýe giň manyda – bu okuw-terbiýeçilik edaralarynyň işiniň ähli mazmunyny öz içine alyp, ýörite gurnalan, maksada gönükdirilen we dolandyrylýan, terbiýeçileriň terbiýelenilýänlere toparlaýyn täsiri bolup, adamda gerek bolan häsiýetleri, aýratynlyklary emele getirmäge gönükdirilen täsirdir.

Terbiýe dar manyda – bu öňde goýlan aýdyň terbiýeçilik meselesini ýerine ýetirmäge gönükdirilen iş we onuň netijesidir.

Pedagogika ylmynda «terbiýe» düşüňjesi onuň esasy toparlaryny aňlatmak üçin-de ulanylýar. Mysal üçin, «beden terbiýesi», «ahlak terbiýesi», «etiki terbiýe» we başgalar.

Terbiýe diýlende – adamlaryň belli bolan bilimleri, başarnyklary, pikirlenmegiň görnüşleri, ahlak, etiki, hukuk kadalary, umuman, adamzadyň özüniň taryhy ösüş döwründe toplan ruhy mirasy diýip düşünmek maksadalaýyk bolar.

Edep – jemgyýetiň täsirinde adamda belli bilimleriň, garaýyşlaryň we ynamlaryň, ahlak gymmatlyklarynyň, syýasy düşüňjeleriň, onuň durmuşa taýýarlygynyň emele gelmegidir.

Pedagogikanyň esasy düşüňjeleriniň biri-de **okatmakdyr. Okatmak** – bu ýörite gurnalan, maksada gönükdirilen, dolandyrylýan, mugallymlar we okuwçylaryň aragatnaşygy bolup, onuň netijesinde bilimler, başarnyklar, endikler emele gelýär we özleşdirilýär, akyl derejesi ösýär, okuwçylaryň dogry dünýägaraýşy terbiýelenýär, olaryň özbaşdak okamak endikleri berkidilýär. Okatmagyň esasy **bilimler, başarnyklar, endikler** we **öwrendikler** düzýär. Mugallym tarapyndan maglumatlar beýan edilýär, okuwçylar tarapyndan olar özleşdirilýär.

Bilim – bu okatmagyň netijesidir. Öwredilýän dersleriň doly özleşdirilmegidir. Bilim okuwçynyň özleşdirilen, ulgamlaşdyrylan bilimleriniň, başarnyklarynyň, endikleriniň, pikirlenmeleriniň görnüşleridir.

XIX asyrdan bilim alan adam kämilleşen hasaplanypdyr. Häzirki döwürde adamzadyň toplan biliminiň göwrümini, näçe wagtlap okasak-da, özleşdirip bilmeris.

Belli bir ugurdan ulgamlaşdyrylan bilimi özleşdiren, onuň sebäplerini we netijesini aýyl-saýyl edip, logiki pikirlenip bilýän adama

bilimli adam diýip bolar. Tertipleşdirilen bilimleri ele almak we yzygider pikirlenip bilmek endikleri, logiki pikirlenmegiň netijesinde özbaşdak bilimleri ele alyp bilmek bilimliligiň başlangyjydyr.

Gadymy aforizmleriň birinde şeýle diýilýär: «Bilim – bu ähli öwrenilen maglumatlar ýatdan çykandan soň, adamda galan maglumatdyr».

Käbir adamlar özüniň güýçli ýady bilen, köp maglumatlary bilýänligi bilen daş-töwerekdäkileri haýran galdyrýarlar. Olar ýaly adamlary bilimli adam hasap edýärler. Ýöne bu nädogrudyr. Eger-de adamda öz pikiri bolmasa, aýdýan zatlarynyň sebäplerini we netijelerini bilmese, ol bilimliligiň alamaty däldir. Her bir orta ýa-da ýokary mekdebi gutaran adamy-da bilimli diýip bolmaz. Şol bir hatarda, ýokary bilimi bolmadyk adama-da bilimsiz diýip bolmaz. A. Disterweg şeýle diýipdir. «Ösüş we bilim hiç kime berlenem däldir, habaram edilmändir. Kim oňa ýetjek bolsa, bilimli boljak bolsa, oňa öz güýji bilen, öz üstünde işläp ýetmeli. Daşdan ol diňe bilim öwrenmäge itergi alyp biler».

Özbaşdak okuw – munda mugallymyň kömegi bolmadyk ýagdaýynda, tutanýerli we aýratyn hyjuw bilen okalyp öwrenilen bilim, sowat, ylmy garaýyşlar nazara alynýar. Özbaşdak okap bilim alýan adamlar edebi çeşmeleri, metbugat maglumatlaryny, ylmy edebiýatlary yhlas bilen öwrenmeli bolýarlar. Olar haýsy-da bir ýa-da birnäçe ugurdan täze pikirleri orta atmagy-da, belli bir derejede ylma goşant goşmagy-da başaýarlar.

Öz-özünü terbiýelemek – her bir adam öz gylyk-häsiýetinde, özüni alyp barşynda bar bolan kemçiliklere akyl ýetirýär, olaryň nädogrulygyna düşünýär we olary düzetmegiň ýoluna düşýär. Özünde asylly sypatlary emele getirmegi niýet edinýär.

Şahsyýetiň ösüşi – bu adamyň diňe bir ýaşynyň üstüne ýene bir ýaşyň goşulmagy däl-de, eýsem, her ýaşda täzelikleriň ýüze çykmagyna baglydyr.

Pedagogika ylmynyň ulgamy

Pedagogika – giň, çylşyrymly ylymdyr. Özüniň ösüş döwründe toplan maglumatlarynyň netijesinde ol öz ulgamyny döretdi. Her ulgamyň özüniň obýekti, predmeti bar. Şu günler pedagogikanyň ulgamy 40-dan gowrakdyr.

1. Halk pedagogikasy – her milletiň gadymdan gelýän milli döredişliklerini, oýunlaryny, aýdymlaryny, nakyllaryny, matallaryny

özünde jemläp, ösüp gelyän ýaş nesli döwrebap terbiýelemäge gönükdirilen dersdir. Onuň ylymdaky ady «etnopedagogikadyr». Bu ylmy adalgany öňe süren rus pedagogy G.N. Wolkowdyr.

2. **Mekdebe çenli pedagogika** – mekdebe çenli çagalar terbiýelenýän edaralaryň işiniň mazmunyny beýan edýär.

3. **Mekdep pedagogikasy** – mekdeplerde alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň mazmunyny beýan edýär.

4. **Ýörite pedagogika** – bu ders öz gezeginde surdopedagogika – lal we ker çagalar bilen; tiflopedagogika – kör çagalar bilen; oligofrenopedagogika – akyl taýdan şikesli çagalar bilen; logopediýa – dil kemçilikleri (sözleýşinde kemçiligi) bar bolan çagalar bilen okuw-terbiýeçilik işlerini geçirýän dersler toparydyr.

5. **Hususy usulyýetler** – aýry-aýry dersleri okatmagyň usullaryny, düzgünlerini, serişdelerini öwrenýär. Meselem: Türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.

6. **Pedagogikanyň taryhy** – terbiýäniň ýüze çykyşyny, onuň ösüşinde esasy rol oýnan pedagoglaryň işini beýan edýär. Pedagogikanyň bu ulgamy taryhylyk ýörelgesine daýanyp: «Könä düşüňip, täze durmuşa seredýäris» diýen ýol bilen ösýär. Pedagogikanyň taryhyny öwrenmek bize diňe geçen döwürlerden maglumat bermän, öň goýberilen ýalňyşlyklary mundan beýläk gaýtalamazlygy öwredýär.

7. **Maşgala pedagogikasy** – çagany maşgalada terbiýelemegiň esasy ugurlary bilen iş salyşýar. Ata-enäniň, beýleki uly ýaşly adamlaryň tälim-terbiýe, edep-ekram öwretmekdäki tejribesini öwrenýär, nusga alarlyk bolanlaryny ile ýaýýar.

8. **Ýokary mekdep pedagogikasy** – onuň predmeti ýokary okuw jaýlarynyň okuw-terbiýeçilik işleriniň kanunalaýyklyklaryny we ýokary bilim almak meselesini çözmekden ybarat.

9. **Harby pedagogika** – esgerler bilen, harby işgärler bilen, harby orta we ýokary okuw jaýlarynda alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik meselelerini beýan edýär.

10. **Lukmançylyk (medisina) pedagogikasy** – bu ýokary lukmançylyk (medisina) okuw jaýlarynyň talyplary bilen alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň geçirilişi baradaky dersdir.

11. **Önümçilik pedagogikasy** – her bir hünär bilen baglanyşykly

orta we ýokary okuw jaýlarynda bolşy ýaly, halk hojalyk, oba hojalyk, politehniki okuw jaýlarynyň okuw-terbiýeçilik işiniň meselelerini çözmäge gönükdirilen ders. Wagtyň, durmuşyň ösüşi indi her bir ýokary okuw jaýlarynda öz hünäri bilen berk baglanyşykly pedagogika derslerini okatmagy talap edýär.

12. Sosial pedagogika (jemgyýetçilik pedagogikasy) – bu dersniň esasy mazmuny jemgyýet bilen okuw-terbiýeçilik edaralarynyň işiniň arabaglanyşygyny beýan etmekden ybaratdyr.

13. Deňeşdirme pedagogikasy – dünýäniň dürli döwletleriniň bilim ulgamlaryny deňeşdirip, olaryň okuw-terbiýeçilik işleriniň arabaglanyşygyny, birligini öwredýän dersdir.

14. Ekologiki pedagogika – daş-töweregi, tebigaty goramak meseleleri we adam ekologiýasy (adamyň içki we daşky arassalygyny) terbiýelemek meseleleri bilen meşgullanýan, şu günler ösüp gelýän dersdir.

15. Täleýnama pedagogikasy – terbiýelemekde we okatmakda çagalaryň tebigy häsiýetlerini hasaba almak.

Pedagogikanyň ylmy barlag usullary

Her bir dersi öwrenýän adamda berlen maglumatlaryň dogrulygy, takyklygy, nireden alnanlygy barada sorag ýüze çykmany mümkin. Pedagogikany öwrenýänlerde-de edil şeýle soraglar ýüze çykýar. Şonuň üçin, berilýän maglumatlaryň nireden, nähili alynýandygyny öwrenmän, düşündirmän, dersiň maglumatlaryny öwrenmek mümkin däl. Maglumatlaryň ylmy alnyş, öwreniliş ýollaryna barlag usullary diýilýär. Ylmy-barlag usullarynyň kömegi bilen her bir ylym öz öwrenýän predmeti barada gerek maglumaty alýar, ony seljerýär, gerek derejesinde täzeden işleýär we öz bilimler ulgamyna goşýar. Ylmyň ösüşiniň tizligi onda ulanylýan ylmy-barlag usullaryna baglydyr. Öwrenilýän hadysalaryň we prosesleriň mazmunyna doly düşünmek, olar barada dogry ylmy netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Pedagogik ýagdaýlaryň öwrenilişiniň usulyýet esasy öwrenmegiň nazaryýetidir (gnosologiýa). Bu nazaryýet ylmy öwrenmegiň umumy nazaryýeti bolup, umumy häsiýetli gönükdiriji funksiýany-hyzmaty ýerine ýetirýär.

Ylmy-barlag usullary öwrenilýän hadysalar bilen hemişe berk baglanyşyklydyr. Öwrenilýän hadysa barada alynýan maglumat

onuň mazmunyna deň gelmelidir. Bu diýildigi, her bir ylmy özüniň öwrenýän hadysalary bilen bagly bolup, özüniň hususy ylmy-barlag usullaryny işläp düzmekligiň we ulanmaklygyň zerurlygy nygtalýar.

Terbiýe baradaky hadysalary öwrenýän ylmy-barlag usullarynyň nähili aýratynlyklary bolmaly?

Pedagogikanyň ylmy-barlag usullary adaty däl we adaty toparlara bölünýärler:

Adaty däl usullar: *tejribe, barlag, pedagogiki test (iňlis sözi bolup, barlag, mesele diýen manyny berýär), toparlaýyn hadysalary öwrenýän usullar (anketa, interwýu); mukdar usullar (statistik, belli-ge, hasaba almak we ş.m.).*

Adaty usullar: *syn etmek, tejribäni öwrenmek, okuwçylaryň döredijilik işlerini öwrenmek, söhbetdeşlik.*

Pedagogiki işiň amala aşyrylyşy birmeňzeş däldir. Okatmagyň, bilim bermegiň, terbiýelemegiň, ösüşiň netijelerine bir wagtyň özünde örän köp täsiriň bolmagy mümkindir. Eger-de biz ol täsirleriň bir ýa-da ikisini üýtgetsek, onda okatmagyň, bilim bermegiň, terbiýelemegiň, ösüşiň netijesi derrew üýtgeýär. Bu ýerde pedagogiki hadysalar özüniň gaýtalanmaýanlygy bilen häsiýetlenýärler. Tebigy ylmylar (fizika, himiýa we ş.m.) öwrenilme, ylmy öwreniji şol bir eksperimenti, şol bir enjamlary ulanyp, şol bir ýagdaýlarda ony birnäçe gezek gaýtalap biler. Onuň netijesinde ol bir netijä gelýär. Pedagogikany öwreniji barlagçylar onuň ýaly mümkinçiliklerden mahrumdyr. Sebäbi, ylmy barlagy ikinji gezek geçirende, ol eýýäm başga netije-faktlar, başga ýagdaýlar, başga obýektler bilen işlemeli bolýar. Başgaça aýdanynda, ol adamlar bilen (janly organizmler bilen) iş salyşýar. Öňki geçirilen barlag bilen soňky barlagyň netijeleri deň gelmeýär. Şol sebäpli-de, pedagogika ylmynda onuň nähili taýýarlanyp geçirilendigine garamazdan, «arassa» eksperimenti geçirmek mümkin däl. Bu ýagdaýlary göz önünde tutup, pedagoglar öz netijelerini, olaryň otnositelligine düşünişip jemleýärler.

Pedagogika ylmynda geçirilýän ylmy barlaglara gündagdaky çagalardan başlap, dürli ýaşly adamlaryň gatnaşýandygyny bellemelidir. Şonuň üçin-de pedagogiki ylmy-barlaglar geçirilende, olaryň adamyň ösüşine hiç hili zyýan ýetirmez ýaly meýilnamalaşdyrylmagy, gurnalmagy we geçirilmegi zerurdyr. Mümkin boldugyndan, okuw-

-terbiýeçilik işini kämilleşdirmäge kömek etmeli. Adamyň ahlak keşbine, etniki kadalaryna garşy gelýän eksperimentleri ulanmak gadagandyr.

Pedagogiki işiň üýtgeýjiligini göz önünde tutup, ol barada dogry maglumat almak üçin mümkin boldugyndan **syn etmegi** köp ulanmaly. Onuň netijesinde öňki geçirilen barlaglarda ýüze çykan kemçilikleri düzedip bolar. Pedagogika ylmynda, jemgyýetçilik ylmlarynda bolşy ýaly, netijeler ortaça jemlenen görnüşinde formulirlenýärler.

Pedagogikanyň ylmy-barlag usullaryna: *syn etmek, eksperiment, anketa, test, söhbetdeşlik, mekdep resminamalaryny seljermek, okuwçylaryň döredijilik işleriniň netijelerini öwrenmek, edebi çeşmeleri öwrenmek, matematiki usullar degişlidir.*

Syn etmek – pedagogik tejribäni öwrenmegiň elýeter we ýaýran usulydyr. Öwrenilýän obýekti, ýagdaýy, hadysany tebigy ýagdaýlarda kabul etmek üçin ýörite gurnalan işe ylmy syn etmek diýilýär. Ylmy syn etmek gündelik syn etmekden tapawutlanýar. Olaryň esasy aýratynlyklary: 1. Syn etmegiň obýekti, wezipeleri, ýörite ülnüleri işlenilip düzülýär. 2. Netijeler hökmany suratda bellige alynýar. 3. Toplanan maglumatlar ýörite işlenilýär. Syn etmegiň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin ol uzak wagtlaýyn häsiýetli, dürli taraplaýyn, köpçülikleýin we obýektiw bolmalydyr.

Bu usulyň wajyplygyny, köp ýaýranlygyny, elýeterliligini belläp, onuň kemçiliklerini-de görkezmelidiris.

1. Bu usul öwrenilýän pedagogik hadysanyň içki tarapyny açmaga mümkinçilik bermeýär. 2. Bu usul bilen öwrenilýän hadysa barada doly we dogry maglumat alyp bolmaýar. Şonuň üçin bu usul ylmy barlagyň barşynda başga usullar bilen birlikde ulanylýar.

Eksperiment latyn sözi bolup, «tejribe, barlag» diýen manyny berýär. Tejribe-eksperiment: geçirilýän ýerine laýyklykda **tebigy we laboratoriya usuly boýunça parallel hem gyýtaklaýyn eksperimentler** tapawutlanýarlar. Tebigy eksperiment okuw-terbiýeçilik işine şikes ýetirmän, öňe sürülen çaklamany barlamak üçin gurnalan tejribedir. Bu eksperiment diňe täze geçiriljek hadysalaryň real hereket edýän okuw-terbiýeçilik şertlerinde mümkindir we oňa şikes ýetirmejekligi belli edilenden soň saýlanýar we ulanylyşa geçirilýär. Tebigy eksperimentiň obýekti bolup, okuw meýilnamalary, maksat-

namalary, okuw kitaplary we okuw gollanmalary, okatmagyň tärleri we usullary, okuw-terbiýeçilik işiniň görnüşleri çykyş edýärler. Tebigy eksperiment parallel we gyýtaklaýyn görnüşinde amala aşyrylýar.

Eger-de aýratyn bir hususy meseläni çözmek üçin ýa-da wajyp maglumatlary almak üçin barlanýanlara aýratyn gözegçilik etmek ýa-da ýörite enjam gerek bolan ýagdaýlarynda eksperiment ýörite abzallaşdyrylan, ýörite barlaglar üçin şert döredilen ýerinde geçirilýär. Bu eksperimente laboratoríýa eksperimenti diýilýär. Pedagogiki barlaglarda eksperimentiň bu görnüşi köp ulanylmaýar. Elbetde, tebigy eksperimentiň netijeleri gymmatly, sebäbi, ol real ýagdaýlarda geçirilýär. Tebigy eksperimentiň netijelerini takyk barlamak maksady bilen ol ýörite döredilen, daşky täsirler ýok ýerinde, laboratoríýada geçirýärler.

XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başlarynda «Eksperimental pedagogika» atly akym ýüze çykdy. Bu akymyň ýüze çykmagyna A. Sikorskiniň okuwçylaryň diktantlarynda goýberýän ýalňyşlyklaryny, Ebbingauzyň maglumatlaryny ýatlamak boýunça, Hollyň okuwçylaryň göz önüne getirmelerini öwrenmek boýunça; Bine we Simonyň okuwçylaryň akylynyň ösüşini öwrenmek boýunça; Şterniň, Neçaýewiň we Laýyň okuwçylaryň göz önüne getirmeleriniň görnüşlerini öwrenmek boýunça; Burdonyň, Istiň, E. Meýmanyň okuwçylaryň ýadyny öwrenmek boýunça geçiren eksperimentleri täsir etdi. Eksperiment geçirijileriň ýerine ýetiren işleriniň köp mukdary pedagogiki nazaryýetiň altyn fonduna girdi.

Käbir sebäplere görä, XX asyryň 30-njy ýyllarynyň ortasynda pedagogiki meseleleriň eksperimental gözlegleri togtadyldy. Bu meseleleriň ulanylyşyna XX asyryň 70-nji ýyllaryndan ýene-de täzeden girişildi.

Anketa usuly ulanylanda, goýlan soraglara adamlar dogry jogap berýändir diýlen çaklama esaslanýlar. Ýöne soňky barlaglaryň netijesinde anketa usuly bilen sorag edilenleriň diňe ýarysynyň dogry jogap berýänligi anyklanyldy. Bu öz gezeginde şol usulyň abraýyny gaçyrdy.

Pedagoglary bu usul, okuwçylary, mugallymlary, ata-eneleri so-ragnama etmegi bilen, arzanlygy bilen we toplanan maglumatlary awtomatiki işläp bolýanlygy bilen özüne çekdi.

Şu günler pedagogiki prosesde açyk – jogabyny özbaşdak bermek we ýapyk – okuwçylaryň goýlan jogaplaryň birini saýlamagy; adamyň ady bilen – barlaýanyň ady goýulýan; anonim (atsyz); doly we doly däl kontrol görnüşli anketalaryň görnüşleri ulanylýar. Ulanýlýan anketalaryň bir görnüşiniň ady «polýar». Bu anketa baha goýulýar. Olar 5 bally (0,1,2,3,4,5) ýa-da 10 bally (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9,10) bolup bilýärler. Sorag edilýän adam haýsy jogap dogry diýse, şoňa goýlan bahanyň daşyny tegeleýär.

Anketalarda goýlan soraglara dogry jogap almak üçin, olarda goýlan soraglaryň mazmunyny üýtgetmeli. Gönümel sorag goýman, okuwçy bu anketanyň üsti bilen näme soralyanyňy aňmaz ýaly giňişleýin soraglar goýmaly.

Anketalary diňe barlag geçirmäni başaryan hünärmenler düzmeli we geçirmeli. Ýöne köp ýagdaýlarda anketalary mugallymlar özbaşdak düzüp ulanýarlar. mümkin bolsa, oňa ýol bermän, ýörite hünärmenler tarapyndan düzülen anketalary ulanmaly.

Toparyň adamlarynyň içki gatnaşyklaryny seljermek üçin ulanylýan toparyň differensiasiasyny (içki gatnaşygyny) öwrenýän sosiometriki usul giňden ulanylýar.

Anketa usulyny-da beýleki ylmy-barlag usullar bilen arabaglanýşdyryp ulanmaly.

Test usuly. «Test» diýen söz iňlis dilinden terjime edilende, «mesele, barlag» diýen manyny berýär. Pedagogiki işiň häsiýetlerini dogry, hemmetaraplaýyn ölçermek we öwrenmek üçin berk gözegçilik esasynda, maksada gönükdirilen, ähli barlanýanlara birmeňzeş ýumuş tabşyrylyp geçirilýän işe testirleme (soragnama) diýilýär. Beýleki ylmy-barlag usullaryndan testirleme özüniň takyklygy, elýeterligi, ýönekeýligi we awtomatlaşdyrylýanlygy bilen tapawutlanýar.

Söhbetdeşlik – munda adamyň garaýyşlary, duýgusy, baha berşi, pozisiýasy ýüze çykýar. Başga usullar bilen alyp bolmadyk maglumatlary ylmy öwrenijiler söhbetdeşlik usulynyň üsti bilen alýarlar. Pedagogik söhbetdeşlik usul hökmünde ylmy öwrenijiniň söhbetdeşiniň içki dünýäsine maksada okgunlylykly aralaşmak synanyşygyny, onuň edýän hereketiniň sebäplerini ýüze çykarmak usuly hökmünde beýlekilerden tapawutlanýar. Söhbetdeşligiň kömegi bilen öwrenilýän adamyň ahlak, dünýägaraýyş, syýasy we başga garaýyşlary, olaryň

ylmy işini öwrenýänleriň meselelerine garaýyşlary ýüze çykarylýar. Ýöne söhbetdeşlik örän çylşyrymly usuldyr, onuň netijelerine doly daýanyp bolmaýar. Şonuň üçin ol başga usullaryň netijelerini takykklamak, düşündirmek maksady bilen kömekçi usul hökmünde ulanylýar.

Bu usulyň netijesini ýokarlandyrmak we olara daýanmak mümkinçiliklerini artdyrmak maksady bilen ýörite maslahatlar:

- usul ulanylanda, hökmany suratda kadaly, dogry, pikirlenip düzülen, söhbetdeşiň aýrybaşga taraplaryny öz içine alýan meýilnama düzmeli;

- ylmy barlag geçirilende, öwrenilýän mesele barada goýlan soraglar köptaraply, arabaglanyşykly bolmaly;

- goýlan soraglar, olaryň mazmuny söhbetdeş üçin oňaýly görnüşde bolmaly;

- sorag-jogap geçirende, ugurtapyjylyk, ýagdaýdan peýdalanmak endiklerini ulanmaly.

Söhbetdeşlik usulyny öwrenmek üçin köp zatlary okamaly.

Söhbetdeşligiň gidişi söhbetdeşiň razylygy bilen ýazylyp bilner. Ýöne häzirki zaman tehniki serişdeleri söhbetdeşligi bildirmän ýazga geçirmäge mümkinçilik berýärler.

Söhbetdeşligiň görnüşleriniň biri-de **interwýudyr**. **Interwýu** – ýörite düzülen ýa-da özakymlaýyn düzülen soraglar boýunça ýörite söhbetdeşlikdir (gazet, radio, telewideniýe üçin ýazgy). Bu usul pedagogika sosiologiýadan geçirilen. Bu usul az ulanylýar we köp ylmy öwrenijiler tarapyndan peýdalanylmaýar. Interwýu geçirilende, ylmy öwreniji ýörite taýýarlanan yzygiderlikde ýerleşdirilen soraglardan peýdalanýar.

Soraglara jogaplar öňünden taýýarlanylýar. Öňünden taýýarlanan jogaplar bolsa hemişe dogry bolmaýar. Köneleriň bir aýdan sözi bar: «Dil adamlara diňe öz pikirini aýtmak üçin berlen dälidir. Ol şol bir wagtyň özünde pikirleri üstünlikli ýaşyrmaga niýetlenendir».

Mekdep resminamalaryny öwrenmek. Bu usulyň esasy çeşmeleri – synp žurnallary, ýygnaklaryň, maslahatlaryň beýanlary, kitaplar, okuw sapaklarynyň rejesi, içki mekdep düzgünnamalary, mugallymlaryň kalendar we sapak meýilnamalary, konspektler, sapaklaryň ýazgylarydyr. Bu resminamalarda öwrenilýän mesele barada dürli maglumatlar bardyr. Olar öwrenilýän işiň dogry ýola

goýluşyna kömek edýärler. Bu usul beýleki usullar bilen hökman baglanyşdyrylyp ulanylýar.

Okuwçylaryň döredijilik işleriniň netijelerini öwrenmek. Okuwçylaryň öý işlerini ýerine ýetirişi, olaryň ýazan barlag işleri, düzmeleri, çeken suratlary, ýerine ýetiren tehniki şekilleri özünde köp maglumatlary saklaýar. Mundan başga-da, okuwçylaryň boş wagty ýerine ýetirýän işlerini, gyzyklanmalaryny öwrenmek hem wajyp. Bu usulyň üsti bilen okuwçylaryň şahsy aýratynlyklaryny, öz işine we borjuna garaýyşlaryny, işjeňligini, tertipliligini we başga taraplaryny öwrenip bolar.

Bu usuly-da ähli usullar ýaly dogry, hemmetaraplaýyn meýilnamalaşdyrmaly, dogry ulanmaly, syn etmek we söhbetdeşlik usullary bilen arabaglanyşykda ulanmaly.

Edebi çeşmeleri öwrenmek. Munda pedagogiki ylmy-barlaga degişli edebi çeşmelerden, neşir edilip çykarlan maglumatlardan ýerlikli we döredijilikli peýdalanyň bilinmegi talap edýär.

Matematiki usul. Pedagogikada ulanylýan matematiki usullar iki esasy topara bölünýärler. Birinjisi – eksperimentleriň, syn etmekleriň netijelerini işlemek üçin; ikinjisi – okuw-terbiýeçilik işini modelirlmek, çaklamak, anyklamak, kompýutirleşdirmek üçin. Birinji toparyň içine girýän usullar belli we köp ulanylýar. Oňa statiki usullar diýilýär. Bu usullar toparyna şu aşakdaky konkret (takyk) usullar degişli:

Registrasiýa – öwrenilýän hadysa barada toplanan maglumatlaryň gerek hiliniň sanyny kesgitlemek (mysal üçin: ýetişýän we ýetişmeýän okuwçylar).

Ranžirowaniýe (ornuny kesgitlemek) – toplanan maglumatlary degişli yzygiderlikde ýerleşdirmek we öwrenilýän hadysanyň bu ýerdäki ornuny kesgitlemek.

Induktiv usul – ýekelikden umumylyga;

Deduktiv usul – umumylykdan ýekelige;

Repreduktiv usul – gatyşyk.

Pedagogikanyň beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy

Pedagogika beýleki ylymlar ýaly, **filosofiýa** bilen berk arabaglanyşyklydyr. Filosofiýa ylmynyň bölümleri (dialektiki we

taryhy materializm, sosialogiýa, etika we estetika) pedagogika ylmyna terbiýäniň mazmunyny we maksadyny kesgitlemäge kömek edýärler, adamzat jemgyýetiniň ösüş kanunalaýyklyklary, ylymda we jemgyýetde bolup geýän üýtgeşikler barada maglumat berýärler.

Pedagogikanyň takyk meselelerini çözmekde filosofiýanyň ulgamyna girýän **sosiologiýa, etika** we **estetika** (gözellik) uly rol oýnaýarlar.

Sosiologiýa – daşky gurşawyň adama täsirini, ykdysadyýetiň, medeniýetiň şahsyýetiň kämilleşmegine täsirini öwrenip, pedagogika ylmyna mekdebiň işi baradaky, mekdebiň, maşgalanyň we jemgyýetiň çagalary terbiýelemekdäki orny hakyndaky maglumatlary berýär.

Etika – ahlak meselelerini çözmek bilen meşgullanyp, ahlak terbiýesi bilen berk baglanyşyklydyr. Pedagogika ahlak terbiýesi meselesini çözende, etika daýanýar.

Estetika (gözellik) – estetiki terbiýäniň ylmy esasy hökmünde çykyş edýär. Pedagogika oňa daýanyp, estetiki terbiýäniň mazmunyny, serişdelerini we ýollaryny kesgitleýär.

Pedagogika ylmy **anatomiýa** we **fiziologiýa** bilen hem baglanyşyklydyr. Adamyň biologiki gurluşyny – onuň nerw ulgamynyň ösüşini we nerw ulgamynyň görnüşlerini, birinji we ikinji signal ulgamyny, duýgy organlarynyň ösüşini we işleýşini, ýöreýiş organlarynyň aparatyny, ýürek-damar we dem ulgamy baradaky maglumatlary anatomiýa we fiziologiýa ylmlary öwrenýär we terbiýelemek, bilim bermek, okatmak işinde olary göz önünde tutmagy öwredýär.

Psihologiýa ylmy pedagogika ylmynyň ösüşinde esasy orun tutýar. Psihologiýa adamyň psihiki ösüşiniň kanunalaýylyklaryny öwrenýär. Eger psihologiýany psihikanyň ösüşi gyzyklandyrýan bolsa, pedagogikany – terbiýeçilik täsirleriniň adamyň içki dünýäsindäki we özüni alyp barşyndaky üýtgeşikler gyzyklandyrýar. Pedagogikanyň her bölümi psihologiýanyň degişli bölümlerine daýanýar.

Didaktika (okatmak nazaryýeti) bilijilik nazaryýetine we akyl ösüş bölümüne; terbiýe nazaryýeti şahsyýet psihologiýasy bölümüne daýanýar. Bu iki ylmyň arabaglanyşygy **pedagogiki psihologiýanyň** we **psihopedagogikanyň** ýüze çykmagyna getirdi.

Pedagogika **taryh** ylmy bilen hem arabaglanyşyklydyr. Peda-

gogikanyň taryhy dersiniň esasy çeşmesi bolup, taryhy maglumatlar çykyş edýärler. Görnükli pelsepeçileriň pikiriçe, «Könä ýüzlenip, täze zady açyp bilýän adam mugallym bolmaga mynasypdyr». Pedagogika ylmy taryha daýanyp, ondan adamzat jemgyýeti döranden şu güne çenli terbiýäniň, bilim bermegiň we okatmagyň ýüze çykyşyny, ösüşini öwrenýär.

Edebiýat hem pedagogika ylmynyň durmuşynda uly rol oýnaýar. Görnükli şahyrlaryň goşgularynyň mazmuny, belli ýazyjylaryň eserlerindäki maglumatlar şahsyýeti terbiýelemekde uly orna eýedir.

Pedagogika ylmy **geografiýa** we **antropologiýa**, **medicina** we **ekologiýa**, **ykdysadyýet** we **arheologiýa** bilen hem berk arabaglanyşykda ösýär.

Görşümüz ýaly, ylmy barlaglary bolan, dürli meseleleri öwrenýän ylymlar biri-biri bilen arabaglanyşyk, daýanç nokatlaryny tapýarlar. Bu arabaglanyşyklaryň netijesinde geljegi uly bolan täze ylmy akymlar ýüze çykýar. Mysal üçin, pedagogikanyň tehniki we matematiki ylymlar bilen arabaglanyşygy netijesinde, kibernetika pedagogikasy, matematika pedagogikasy, kompýuter pedagogikasy ýaly täze ulgamlar döredi.

Pedagogika ylmynyň beýleki ylymlar bilen aragatnaşygyny seljerip, olaryň görnüşlerini kesgitledik:

- pedagogika başga ylymlaryň esasy pikirlerini, nazary düşüňjelerini, jemleýji netijelerini ulanýar;

- bu ylymlaryň ylmy barlag usullaryndan peýdalanýar;

- psihologiýa, fiziologiýa, sosiologiýa we başga ylymlaryň barlaglarynyň netijeleri pedagogika ylmyn-da ulanylýar;

- pedagogika ylmy adamy öwrenmek boýunça alnyp barylýan umumy ylmy barlaglara gatnaşýar.

Ylym diňe täze faktlar bilen baýlaşdyrylanda ösüp bilýär. Metodologiýa (usulýet, usullar barada ylym) – bu ylmy öwrenişiň ýörelgeleriniň gurluşy, görnüşleri we ýollary baradaky bilimdir. **Metodologiýa** – diskriptiw we preskriptiw toparlara bölünýär. **Diskriptiw metodologiýa** – öwrenilýän obýektiň ýol görkezijisi (oriýentiri) bolup, onuň gurluşy, ylmy we kanunalaýyklyklary baradaky bilimdir. **Preskriptiw metodologiýa** – ylmy işiň gidişiniň sazlaýjy (regulyator) bölimidir. Metodologiýa meselesini öwrenýän alym E.G.Ýudin

onuň gurluşyny 4 topara bölýär. Olar: *filosofiki metodologiýa; umumy ylmy metodologiýa, konkret ylmy metodologiýa, tehnologik ylmy metodologiýa*.

Filosofiki metodologiýa – ylmy öwrenmegiň umumy prinsiplerini, ylmyň düşünjelerini (kategoriýalaryny) öz içine alýar.

Umumy ylmy metodologiýa – ylmy öwrenmegiň umumy konsepsiýalaryny (ösüşini) öz içine alýar.

Konkret ylmy metodologiýa – ylmy öwrenmegiň usullaryny, ýörelgelerini, kanunalaýyklyklaryny, geçişini öz içine alýar.

Tehnologik metodologiýa – ylmy işiň guralyşyny, usulyny we netijesini öz içine alýar.

Ylmy barlaglar öz ugurlary boýunça: *fundamental; ylmyň belli bir ugry; gatyşyk ylmlar meselesi* ýaly ugurlara bölünýär.

Ýumuşlar:

1. Pedagogikanyň ylmy pudaklarynda öwrenilýän meseleleriň aratypawudyny seljeriň.

2. Terbiýäniň gelip çykyşynda öňe sürülýän taglymaty ugurlarda berilýän kesgitlemeleriň aratypawudyny ýüze çykaryň.

II b a p

ŞAHSYÝETI KEMALA GETIRMEGIŇ MESELELERI

Şahsyýet we onuň kemala gelşi

Adamyň tebigatyna düşünmeklik adamzadyň bütün taryhynyň dowamynda gyzyklanar meselesidir. Adamyň şahsyýeti dogrusyndaky derňewleriň köplüğine garamazdan, adamyň özüni näme üçin şeýle alyp barýanlygy ýa-da barmaýanlygy heniz doly açylan däldir. Antropologiýa, fiziologiýa, psihologiýa we ş.m. ylmlar bilen bir hatarda pedagogikanyň hem öwreniş obýekti adamdyr. Adam indiwiid we şahsyýet düzüjileriniň arasynda onuň ruhy-şahsyýet tarapyndadyr. Adamyň indiwiid hökmündäki öwrenilişi bolsa biologiýanyň, fiziologiýanyň dersi bolup durýar.

Şahsyýet hem öz gezeginde edebiýat taglymaty, psihologiýa ýaly gumanitar-ynsanperwer ylmlaryň umumy öwreniş obýekti bolup, bu ylmlaryň her biri özüne laýyklykda öwreniş jähtini (as-

pektini) saýlap alýar. Şahsyýet diýlende, ilki bilen pikire gelýän zat, onuň özboluşly gaýtalanmaz hadysa bolup durýanlygydyr. Kähalatlarda şahsyýet bahalandyrylyşyny häsiýetnamada kesgitleýärler. Meselem: A – «gowy adam», D – «ýakymsyz adam» we ş.m, kähalatlarda bolsa şahsyýete berilýän kesgitlemede onuň oňyn (položitel) ýa-da oňyn däl (otrisatel) häsiýetnamasy näbelli bolup galýar. Meselem: Ç – «üýtgeşik adam», R – «gaýtalanmajak adam» we ş.m. Bu ýerde «üýtgeşik», «gaýtalanmaz» aňlatmalarynyň oňyn (položitel) ýa-da oňyn däl (otrisatel) manydalygy belli bolman galýar. Kähalatlarda hünärmen däl adamlar tarapyndan şahsyýetiň kesgitlenilişi, bahalandyrylyşy birtaraplaýyn häsiýetde bolýar (meselem: «Aman gowy adam», «pylany erbet adam» we ş.m.). Şeýle häsiýetlendiriş ylmy psihologiki we pedagogiki çemeleşişe laýyk dälir.

Şahsyýet günbatar dillerinde «persona» diýlip atlandyrylyp, ol ilki-ilkiler gadymy grek teatrynda aktýoryň ýüzüne tutýan nikabyny - maskasyny aňladyp, soňra aktýoryň oýnaýan roluny aňladyp, ahyrsoňunda bolsa aktýoryň hut özüni aňladypdyr. Görnüşi ýaly, şahsyýete ilkinji düşüniliş onuň, esasan, daşky tarapyny häsiýetlendirmek bilen baglanyşykly bolupdyr (Ýeri gelende bellesek, adaty adamyň beýlekileriň şahsyýetini öwrenişi hem köp derejede şu görnüşde bolýar). Has soňky döwürlerde bolsa, persona aktýoryň hut özüni aňlatmakda ulanylypdyr.

Hakyky ylmy jähtden bolsa şahsyýetiň kesgitlenilişi, bahalandyrylyşy däl-de, onuň akyly-başly eden işlerine we niýetine jogap berip bilýän, işe ukyply şahsyýet aragatnaşyklary guramaga başarnygy bar bolan häsiýetleri esasy orunda durýar.

Ýokardaky aýdylan kesgitlemelerden ugur alyp, pedagogika şahsyýet meselesinde psihologiýanyň çäginde öwrenilenlerini öz taglymat döredilişinde ulanmaga mejbur bolýar. Dürli psihologik ylym ugurlarynda şahsyýetiň kesgitlemesinde onuň içki mazmun ýa-da daşky hereket tarapy birinji orunda tutulýar. Meselem: K.Rojers şahsyýeti öz ykbalyny özi kesgitleýän hökmünde suratlandyrsa, G.Olport ony adamyň daşky dünýä bilen aragatnaşygynda durnuklylyk döredýän içki hadysa hökmünde kesgitleýär. Sowet psihology A.N.Leyontýew şahsyýeti adamyň işiniň we motiwleriniň dürli görnüşleriniň bir-birine tabyn ulgamy häsiýetde kesgitlese,

K.Platonow ony aňly-düşünjeli, işe, herekete, pikirlenmä ukyply gurluş görnüşinde görkezýär we ş.m. A.G.Kowalýow bolsa şahsyýeti zähmetiň, pikirlenmäniň we aragatnaşygyň obýekti we subýekti görnüşde kesgitleýär. L.I.Božowiçiň nazaryýetinde şahsyýet köp de-rejede esas gatnaşyklarynyň toplumyna, ýagny şahsyýetiň gönükdiril-mesine syrykdyrylýar.

Şahsyýetiň ylmy öwrenilişiniň başlangyjy XIX asyryň ahyryna, XX asyryň başlaryna gabat gelýär. Şahsyýetiň ylmy öwrenilişinde ýokarda agzalan bahalandyryşly kesgitleme hökmünde kabul edilen däl-dir. Ylmy şahsyýetnama (personologiýa) – şahsyýetiň gowy ýa-da erbetligi bilen gyzyklanman, onuň obýektiw gurluşyny açyp görkez-mäge ymtylýar. Başgaça aýdanyňda, bu ýerde şahsyýetiň öwrenilişi etiki- filosofiki häsiýetde bolýar. Şahsyýetiň ylmy öwrenilişiniň bir-näçe ugurlary bardyr. Meselem: K. Rojersiň taglymatynda şahsyýetiň öz-özüneligi onuň guramaçylykly gaýtalanmaz, durnukly gurluşy bo-lup durýanlygy nygtalýan bolsa, J. Kelliniň şahsyýet taglymatynda ol öz gaýtalanmaz tejribesini oňlaýan we oňa üznüksiz düzediş giriz-ýän gurluş hökmünde seredilýär. A.Banduranyň taglymatynda bolsa şahsyýet özüniň oňyn we oňyn däl hereketleri hoşamat ýa-da temmi bilen berkidilip durýan we onuň netijesinde belli bir häsiýetler döred-ýän mazmun görnüşinde seredilýär.

Şahsyýetiň ösmeginde we kemala gelmeginde biologik durmuş faktorlary

Adamyň ösüşine täsir edýän faktorlar neslegeçijilik, jemgyýetçi-lik (sosial) gurşaw we terbiýedir.

Neslegeçijilik we ösüş. Adamy onuň ata-babalary we daşky jan-ly dünýä bilen baglanyşdyrýan hadysa biologik faktordyr. Biologik faktoryň täsiri – **neslegeçijilikdir**. Neslegeçijilik çaga ata-enesinden geçen kesgitli häsiýetleri we aýratynlyklardyr. Neslegeçijilik genleriň (grek dilinden «gen» diýen söz «dogýan» diýen manyny berýär) üsti bilen amala aşyrylýar. Häzirki zaman organizminiň esasy häsiýetleri ýörite gen kodlarynda jemlenendigini we bu kodlar organizm bara-daky ähli maglumatlary özünde saklaýandygyny we geçirilýändigini subut etdi. Genetika ylmy adamyň ösüşinde neslegeçijiligiň program-masyny açyp görkezdi. Soňky barlaglaryň netijesinde alnan maglu-matlar öňki öňe sürülen pikirler barada oýlanmaga mejbur edýär.

Adamyň ösüşine täsir edýän neslegeçijilik programmasy, adamlaryň umumylygyny we bir-birine meňzemeýändigini kesgitleýär. Ata-eneden çagalara geçýän daşky kespler: teniniň gurluşy, saçynyň, gözünüň we derisiniň reňki. Adamyň häsiýetini kesgitleýän, onuň psihiki ösüşine täsir edýän nerw sistemasynyň aýratynlyklary nesilden-nesle geçýär. Ata-enelerde ýüze çykan nerw keselleri-de nesillerine geçip bilýär. Gan, süýji, endokrin keselleri (endokrin – boýy kiçi, karlik, liliput) hem nesilden-nesle geçýärler. Ata-enäniň alkohol we neşe serişdelerini ulanyşy nesliniň ösüşine otrisatel täsir edýär.

Adamyň ösüşi we ýaşaýşy üçin wajyp bolan häsiýetler özbaşdak ele alynýar. Onuň üçin tebigat oňa dürli mümkinçilikler döredýär. Öz-özünü terbiýelemek adama tebigat tarapyndan berlendir. Meýilnamalaşdyrylan neslegeçijilik häsiýetler haýwanlara ýaşamaga mümkinçilik berýär. Adam bolsa öz-özünü ösdürmek, öz-özünü kämilleşdirmek ýollarynyň üsti bilen durmuşa uýgunlaşýar.

Pedagogik nukdaýnazardan adamyň ösüşiniň kanunalaýyklyklary üç esasy meseläni öz içine alýar. Olar **intelektual, ýörite we ahlak** aýratynlyklarynyň nesilden-nesle geçişidir.

Intellectual ukyplaryň nesilden-nesle geçişi in wajyp meseleleriň biridir. Çagalara belli bir işi ýerine ýetirmek üçin taýýar ukyplar ata-enesinden geçýärmí? Ýa-da şol işi ýerine ýetirmek üçin gerek bolan zatlar (*zadatkalary – belli bir işi ýerine ýetirmek üçin tebigy berlen mümkinçiliklerdir*) kabul edilýärmí? Pedagoglar ukyplary bir işi ýerine ýetirmek üçin şahsyýetiň aýrybaşga psihologiki aýratynlyklary diýip düşündirýärler we olary zehinden tapawutlandyrýarlar. Zehini (zadatkalary) bolsa ukyplary ösdürmek üçin döredilen potensial mümkinçilikler diýip düşündirýärler. Geçirilen eksperimentleriň netijesiniň seljerilmegi bu soraga dogry jogap bermäge mümkinçilik döredti. Nesilden-nesle ukyplar geçmän, diňe **üşükləri** ösdürmek üçin döredilen potensial mümkinçilikler geçýär.

Adam tarapyndan ukyplary ösdürmek üçin döredilen mümkinçilikler amala aşyrylýarmy ýa-da ýok? Eger-de adama bu mümkinçilikleri ösdürip, olary belli bir işi üstünlikli ýerine ýetirmek üçin konkret ukyplara geçirer ýaly ýagdaý döredilse, onda olar amala aşar. Belli matematigiň ýa-da hudožnigiň çagasy ene-atasy ýaly bolup bilermi? Ol birnäçe ýag-

daýlar bilen baglydyr: ýaşawyş şertleri, daşky gurşaw, jemgyýetiň talaby we bu hünäriň durmuşda gerekligi ýa-da gerek dälligi.

Esasanam, jedelli meseleleriň biri-de intellektual ukyplaryň (bilim almak, okamak) nesilden-nesle geçişi. Pedagog- materialistleriň pikirine görä, ähli sagat adamlar tebigatdan özüniň akyl we bilisigeliçilik ösüşi üçin ýokary potensial mümkinçilikleri alýarlar. Ýokary nerw işindäki bar bolan aratapawutlar diňe pikirleniş prosesiniň işini üýtgedýärler, onuň intellektual işiniň hilini, derejesini öňünden kesgitlemýärler. Görnükli genetik, akademik N.P. Dubininiň aýtmagyna görä, intellektiň nesilden-nesle geçişini ylmy barlaglaryň netijesi inkär edýär.

Şol bir wagtda dünýäniň pedagoglary intellektual ukyplaryň ösüşine otrisatel täsir edýän, nesilden geçýän faktorlaryň barlygyny belleýärler. Alkogol içgileri, neşe serişdelerini ulanýan adamlaryň çagalaryna nesilden-nesle psihiki keseller geçip biler.

Pedagog – idealistler adamlaryň intellektual ösüşindäki deňsizligi bu ukyplaryň nesilden-nesle geçýänligi bilen düşündirýärler. Olaryň pikirine görä, terbiýelemek we bilim almak mümkinçilikleri nesilden-nesle birmenzeş geçmeýär. Şonuň üçin adamlaryň hemmesine birmenzeş bilim we terbiýe berip bolmaýar diýýärler.

Akyl ösüşine täsir ediji üşükleriň nesilden-nesle geçiş prosesinde-tutumynda dogry düşünmek adamlary dogry okatmagyň we terbiýelemegiň ýollaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Häzirki zaman pedagogikasy olaryň arasyndaky aratapawutlary gözlemeýär, her adamda ösmeklige bar bolan mümkinçilikleri deň ýagdaýlarda ösdürmäge çalyşýar. Daşary ýurt pedagogiki ulgamlary «Terbiýe ösüşiniň yzyndan barmalydyr» diýip düşündirýärler. Olaryň pikirine görä, terbiýe tebigy berlen üşükleriň ösüşine baglydyr.

Ösüş üçin ýörite döredilen mümkinçilikleri (zadatkalary) kesgitlemekde düşünişmezlik ýok. **Aýratyn zehinli diýlip**, belli bir işi ýerine ýetirmäge gönükdirilen ukyplara aýdylýar. **Aýratyn zehinli** çagalar bu ugurdan tiz ösýärler, uly netijeler gazanýarlar. Eger adama mümkinçilik döredilse, onda onuň aýratyn zehini ösüşiniň irki döwründe ýüze çykýar. Aýratyn zehine – saz, suratkeşlik, matematiki, lingwistiki, sport başarnyklary we başgalar degişlidir.

Päk ahlaklylyk we psihikanyň nesilden-nesle geçişi esasy meseleleriň biridir. Köp wagtyň dowamynda pedagogikada psihiki aýratynlyklar nesilden-nesle geçmeýär, olar adam organizminiň daşky gurşaw bilen aragatnaşygy esasynda ýüze çykýarlar diýip düşündirilýärdi. Adam gaharjaň, hoşgylaw, eli açyk, içgysgynç, ýyrtyjy we jenaýatkär bolup dogulmaýar diýlip düşünilýärdi. Çagalara ene-atasyndan ahlaklylyk nesilden-nesle geçmeýär. Adamyň genetiki programmasynda özüni jemgyýetde dogry alyp barmak maglumatlary ýok. Gadymy döwürde täze doglan çaganyň ruhy «arassa kagyz ýaly» diýip düşündiripdirler. Durmuş bolsa bu «arassa sahypa» öz hatlaryny ýazýar diýipdirler. Adamyň nähili boljagy daşky gurşaw bilen terbiýä baglydyr diýip bel-lenen. Genetiki programmalaryň seljerilmegi netijesinde alymlar olarda gaharjaňlygyň, hoşgylawlygyň, boýun bolujlygyň we başga ahlak häsiýetler bilen bagly genlere duş gelmändirler.

Onda näme üçin köp alymlar «dogabitdi gahar-gazap» diýen nazary pikiri öňe sürýärler. Birnäçe asyrlar dowamynda öz manysyny ýitirmedik «Alma öz agajyndan daşa düşmeýär» diýen atalar sözi dogrumyka? Daşary ýurt (Günbatar) pedagogikasynda adamyň ahlak hilleri nesilden-nesle geçýär diýlip düşündirilýär. Adamlar eýýam doglanda hoşgylawly ýa-da gaharjaň, dogruçyl we ýalançy bolup dogulýarlar ýa-da uruşganlyk, gaharlylyk, hilegärlik, ganymlýk adama tebigy berilýär diýýärler (M.Montessori, K.Lorens, E.Fromm, A.Miçerlik we başgalar). Bu netijelere olar adamyň we haýwanlaryň özüni alyp barşyny öwrenmek boýunça geçiren ylmy barlaglarynyň jemleri arkaly gelipdirler.

Eger-de ylym adamlarda hem-de haýwanlarda instinkt we refleksler bardygyny boýun alýan bolsa (I. P. Pawlow), instinktlerem nesilden-nesle geçýän bolsa, onda adamlar tarapyndan kabul edilen instinktler hem haýwanlardaky ýaly hereket etmelidir.

Şeýdip, haýwanlaryň özüni alyp barşy bilen adamlaryň özüni alyp barşyny birmeňzeş etjek bolýarlar. Haýwanlaryň özüni alyp barşy köp babatda instinktiw reflektor häsiýete eýe bolup, onuň ýokary aň ösüşine bagly bolman, diňe sada biologik refleksler netijesinde hereket edýärler.

Bu mesele örän çylşyrymly bolandan soň, oňa örän jogapkärli çemeleşmeli. Muňa garamazdan, soňky wagt biziň alym-

-pedagoglarymyzyň-da birnäçesi adamyň özüni alyp barşy genetiki kesgitlenendir diýen pikiriň tarapyna geçip başladylar.

Adam biologik görnüş hökmünde özüniň taryhy ösüşini üýtgetmän gelyär diýsegem bolar. Bu adamyň tebigatynyň üýtgeşsizligini düşündirýär. Adamyň görnüşü diňe alymlaryň adamyň genetiki koduna aralaşyp, ony üýtgeden ýagdaýynda üýtgäp biler. Bu işleriň nähili netije berjegini – peýdamy ýa-da zyýan, ony wagt görkezer.

Adamyň içki tebigatynyň köpmazmunlylygy dogrusyndaky garaýyşlar barada.

Adamyň içki ruhy durkuna göz ýetirmek, düşünmek üçin birnäçe usulyýet derejedäki sowallara belli bir mazmunda ykrar ediji ýa-da inkär ediji häsiýetde jogap bermeli bolýar. Bu hatarda adamyň özüni alyp barşynyň nähili döreýänligi (sebäpli, erkin), onuň akyl-paýhasynyň özüni alyp barşyna dolandyryjy täsir edip bilýänligi ýa-da bilmeýänligi, onuň öz psihiki durkuny aňlap bilýänligi ýa-da bilmeýänligi, onuň psihiki häsiýetleriniň üytegeýänligi ýa-da бүтін ömrüne üýtgemän galýanlygy, onuň psihiki gurluşynyň бүтewiligi ýa-da düzümlýänligi, onuň özüni alyp barşynyň dörän dartgynlylykdan boşamaklyga ymtylyp ýa-da täze maksatlara ymtylyp döreýänligi we beýleki sowallary getirmek bolar.

1. Erkinlik ýa-da sebäpli döredilmeklik – bu adamyň özüni alyp barşynyň, psihologik durmuşynyň, adamyň öz erkin maksat goýmaklygy we oňa ýetmekligi görnüşinde guralýanlygyny ýa-da onuň belli bir beden fiziologik ýa-da goýulýan kesgitli talaplar esasynda döredilýänligi dogrusynda gapma-garşylykly pikir ýöredilipdir. K.Rojers, A.Maslow ýaly şahsyýetiň taglymatyny döredijiler, adam erkinlikde öz terjimehalyny, tejribesini özi döredýär diýen pikirden ugur alýanlar adamyň psihiki durkunda erkinligiň aýgytlaýjy roluny nygtaýarlar.

2. Rasionallyk ýa-da irrasionallyk – bu adamyň özüni alyp barşynyň akyl ýetiriş hadysalaryna tabynlykda hereket edýänligini, dolandyrylýanlygyny ýa-da bu hereketlenişde, dolandyrylyşda aýgytly roluň akyl ýetirişiň gapma-garşylygy bolan instinktlere, meýillere degişlidigini görkezýär. Psiholog Kelli adamy pähimli gurluş hasaplaýar. Onuň pikiriçe, her bir adam derňew alyp barýan alym görnüşinde durmuşda hereket edýär. Z.Freýdiň pikiriçe, tersine,

adamyň aňsyz, pähime tabyn bolmaýan psihikasynyň ululygy äpet aýsbergiň suwuň astyndaky bölegi ýaly bolup, onuň aňly bölegi bolsa aýsbergiň suwuň üstündäki ujypsyz tarapy ýalydyr. Başgaça aýdylanda, Kelli rationallygyň, Z.Freýd bolsa irrasionallygyň tarapdarydyr.

3. Holizm-elementlilik. Psihologlaryň biri: «Hekden döwölüp alnan bir bölejik hem hekdir. Ýagyş gurçugynyň ýolnan bir bölegi hem gurçukdyr. Emma adamyň bir bölegi adam däldir» diýip belleýär. Bu söz adalatlydyr. Psihologlaryň bir topary şahsyýetiň içki psihologik tarapyny öwrenmekde bitewilik, ýagny şahsyýeti aýry-aýry düzüm bölekleri görnüşinde däl-de, bir bitewi gurluş hökmünde öwrenmek zerurlygyndan ugur alýar. Meselem: Kreçmer, Şelden, Ýunk we beýlekiler şahsyýetiň bitewi psihologik tipini ýüze çykarmagy esasy maksat edip goýýarlar. Sol bir wagtyň özünde G.Olpard ýaly psihologlar bolsa şahsyýetde esasy öwreniş birligi hökmünde onuň sypatlarynyň, häsiýetleriniň ýüze çykarylmaladygyny nygtaýarlar.

Elbetde, gadymyýetden gelýän «Bitewilik özünü düzýän bölekleriň ýönekeý jemine deň däldir» diýen pähim adalatlydyr. Jaýy, binany ony düzýän kerpiçleriň sanyna syrykdyryp bolmaýşy ýaly, şahsyýeti hem ony düzýän psihologik sypatlaryň, häsiýetleriň ýönekeý arifmetiki jemine deňlemek bolmaz. Emma şol bir wagtyň özünde şahsyýeti psihologik jähtden öwrenmek üçin iň bir ähtibar usul onuň aýry-aýry sypatlaryny öwrenmek arkaly derňemekdir, ýöne aýry-aýry sypatlar öwrenilende, ýüze çykarylanda şahsyýetiň bitewi gurluşy bilen baglanyşykda seredilmelidir.

4. Konstitusionalizm – inwaýermentalizm. Bu düşüňjeleriň gapma-garşylygy şahsyýetiň psihologik durkunyň döremeginde nesle geçýän, dogabitdi aýratynlyklaryň ýa-da şahsyýetiň daşky gurşawynyň (inwaýerment) aýgytlaýjy rol oýnaýandygyny aýdyňlaşdyrýar. Meselem: has gadymy döwürden dowam edip gelýän temperamentiň Gip-pokrat tarapyndan bedendäki suwuklyklaryň özara ülsüniň täsirinde kemala gelmek nazaryýeti peýda boldy. Täze eýýamda şeýle pikiri (psihikanyň dogabitdi beden konstitusiýasy esasynda döreýändigini) nemes alymy Kreçmeriň, amerikaly Şelderiň içki mázleriň işjeňligine laýyklykda adamyň psihologik tipleriniň döreýşi, nazaryýeti we beýlekiler (Lombrozo) şahsyýetiň kemala gelmeginde nesil üsti dogabitdi şertleriň aýgytlaýjy bolýandygyny nygtaýan taglymatlardyr.

Z.Freýd hem adamyň psihiki gurluşynyň döreýşine biologik şertlere (meselem: ID) aýratyn orun berip, ID instinktini dogabitdi psihikanyň esasyň döredýän gurluş hasaplaýar. Bu garaýyşlar adamyň tebigatyň döreýşinde konstitusionalizmi ileri tutýan taglymatlardyr. Psihikanyň döreýşini daşky gurşawyň täsirinden getirip çykarýanlaryň esasy taglymatlary **bihewiorizm** (iňlis sözi – *özüňi alyp barmak*, onuň tarapdarlary aňy inkär edip, psihologiýanyň esasy özüňi alyp barmak diýip düşündirýärler) bilen baglanyşyklydyr. Bihewiorizmi esaslandyryjy Uotson adamyň psihiki häsiýetleriniň döreýiş mehanizmi hökmünde daşky gurşawyň täsirini (S - stimul) we oňa indiwiidiň jogap reaksiýasyny (R-reaksiýa), onuň berkidilmesini görkezýär. Ýokardaky konstitusionalizmi we inwaýermentalizmi ileri tutýan taglymatlardan başga-da, bu iki hadysanyň ähmiýetini deň tutýan taglymatlar hem bardyr. Meselem: A.Bandura bihewiorizmiň çäginde bolýan hem bolsa psihiki häsiýetleriň döreýşinde daşky gurşawyň täsirini (höweslendirme, temmi), içki şahsy hadysalary (ynanç, garaşmalar, öz-özüňi kabul etmek) hem-de daşky özüňi alyp barşyň täsirini nygtaýar. Interaksionizm taglymatyna eýerijiler hem psihiki häsiýetleriň döreýşine daşky gurşaw we içki psihologiki şertleriň ähmiýetini özara baglanyşykda ykrar edýärler.

Şahsyýetiň ösüşinde terbiýäniň orny

Ilki bilen terbiýäniň ýüze çykyşy baradaky pikirleri seljereliň. Bilim filosofiýasynyň berýän maglumatlaryny seljerip, terbiýäniň ýüze çykyşy baradaky nazaryýetleri şu aşakdaky görnüşinde beýan edýäris.

1. **Jeturno we Espinas** terbiýäniň ýüze çykmagyny haýwanlaryň durmuşyndan alnan maglumatlar bilen berkitjek bolup, şeýle diýýärler: «Terbiýäniň ýüze çykyşy edil haýwanlarda bar bolan biologiki, özakymlaýyn, tebigy saýlaw kanunydyr».

2. **Amerikan alymy Monro** «Terbiýe – bu çagalaryň ululara aňsyz öýkünmesidir» diýip belleýär.

3. **Terbiýäniň ýüze çykmagynda** esasy orny **zähmet** tutýar. (Bu pikir XX asyryň 30-njy ýyllaryndan tä 80-nji ýyllar aralygynda sowet pedagoglary tarapyndan öňe sürüldi).

4. **Biologizatorlar** (biologiki ugur). Adam – bu tebigy jandardyr, onuň özüni alyp barşy dogabitdi instinktdir. Olaryň aýtmagyna görä,

terbiýäniň ýüze çykmagynyň esasynda instinkt ýatyr. Terbiýe – bu adamyň jemgyýetiň talabyna boýun bolmagynyň netijesidir (Psihoanalitik ugry esaslandyrjy Z.Freýd).

5. **Sosiologik ugur** – terbiýäniň ýüze çykmagyna daşky gurşaw täsir edipdir diýip belleýär.

6. **Konserwatiw ugur** – (J.Diýu, Rodjers, Kelli) terbiýäniň ýüze çykmagynda aýrybaşga aýratynlyklar bar. Bu ugur pragmatik-utilitar ugurdyr. Olar terbiýäniň ýüze çykmagynda bähbit ýatyr diýip düşündirýärler.

7. **Gumanistik (ynsanperwerlik) ugur** – pozitiwizm (Platon, Arstotel, Ýum, Kant, Herst, Piters, Uornan, Piaže, Kolberg, Brunner) terbiýäniň ýüze çykmagynda ynsanperwerlik esasy bar diýip düşündirýärler.

8. **Irrasional ugur** (Germaniýa) – terbiýäniň ýüze çykmagy, bu individual (ýekebara, aýrybaşga) ýagdaýdyr.

9. **Siýentistko-tehnokratik ugur** – terbiýäniň ýüze çykmagy, bu adamyň özüni alyp barylýan tehnologiýasydyr.

10. **Bihewiorizm (Skinner)** – terbiýe-okatmak prosesinde ýüze çykýan hadysadyr.

Ýokarda ady agzalan pikirler bilen tanşyp, şeýle netijä gelip bolar. Birinjiden, olaryň her haýsysynyň terbiýäniň ýüze çykmagynda azdakände orny bar; ikinjiden, bu garaýyşlar terbiýäniň örän çylşyrymly, giň manyly hadysadygyny subut edýärler. (T.J.)

Terbiýäniň maksady – bu terbiýäniň geljege gönükdirilendigidir. Islendik terbiýe – iň bir kiçijik meseleden tä döwlet möçberindäki maksatnama çenli hemişe maksada gönükdirilendir. Maksatsyz, hiç bir gönükdirilmedik terbiýe bolmaýar. Terbiýäniň maksadyna – mazmun, guramaçylyk, görnüşler we terbiýäniň usullary boýun bolýarlar. Şonuň üçin pedagogikada terbiýäniň maksady iň esasy meseleleriň biri bolup durýar. Mekdep, terbiýeçiler özüniň tejribe işinde nämä ymtymaly, nähili netijeler gazanmaly diýen soraglar esasy soraglardyr.

Terbiýäniň **umumy we individual** maksatlary bellenilýär. Haçanda hemme adamlarda ýüze çykmalý häsiýetleri terbiýelemek barada gürrüň gitse, onda terbiýäniň umumy maksady ýüze çykýar. Haçanda, belli bir adamy terbiýelemek barada gürrüň gitse, onda terbiýäniň

indiwidual maksady ýüze çykýar. Häzirki zaman öňdebaryjy pedagogikasy terbiýäniň umumy we indiwidual maksatlarynyň birligi, umumylygy barada çykyş edýär.

Maksat terbiýäniň umumy maksada gönükdirilendigini aňladýar. Tejribede ýerine ýetirilende, ol anyk meseleler ulgamy hökmünde çykyş edýär. Maksat we meseleler bütewi we bölek, ulgam we onuň düzümleri hökmünde arabaglanyşýarlar. Şonuň üçin hem terbiýäniň maksadyna şeýle kesgitleme berse bolar: **terbiýäniň maksady** – bu terbiýäniň üsti bilen çözülýän meseleler ulgamydyr.

Terbiýäniň maksady bilen kesgitlenýän umumy we anyk meseleler köpdür. Ýöne aýry alnan bir terbiýäniň ulgamynda onuň maksady birdir. Şol bir wagtyň özünde, şol bir ýerde terbiýe dürli maksatlara gönükdirilen bolup bilmez. Maksat terbiýe ulgamlarynyň kesgitleýji häsiýetnamasydyr. Bir ulgamy başga birinden olaryň maksady we serişdeleri tapawutlandyryýarlar.

Häzirki zaman dünýäsinde örän köp terbiýäniň maksady we olara degişli terbiýe ulgamlary bar. Bu terbiýe ulgamlarynyň her haýsy öz maksady bilen häsiýetlendirilýär, her bir maksat özüniň amala aşmagy üçin kesgitli şertleri we serişdeleri talap edýär. Maksatlaryň aratapawudy giň, olar adamyň aýratyn bir häsiýetini ýa-da şahsyýetini düýbünden üýtgetmäge çenlidir. Maksatlaryň köplügi ýene-de bir gezek terbiýäniň örän çylşyrymlydygyny tassyklaýar.

Terbiýäniň maksatlary nähili ýüze çykýar? Olaryň ýüze çykmagynda köp obýektiw sebäpler bar. Terbiýäniň maksadynyň umumy gönükdirilenligini organizmiň fiziologiki ösüşi, adamlaryň psihiiki ösüşi, filosofiýanyň we pedagogikanyň täzelikleri, jemgyýetiň, medeniýetiň derejesiniň kanunalaýyklyklary kesgitleýärler.

Pedagogikanyň taryhy – bu terbiýe maksatlarynyň emele gelşi, ýüze çykyşy, amala aşyrylyşy we ýok bolşy, olaryň ýerine ýetiriliş pedagogik ulgamlary baradaky maglumatlaryň uzyn bir zynjyrydyr. Bu aýdylanlardan şeýle netije çykaryp bolar: terbiýäniň maksatlary hemişelik berlen bolup bilmeýärler, ähli döwürler we adamlar üçin niýetlenen formal-abstrakt maksatlar-da bolup bilmez. Terbiýäniň maksatlary konkret taryhy häsiýetli bolup, olar üýtgeýärler we hereketlenýärler.

Jemgyýetiň taryhy ösüşi terbiýäniň maksatlaryny özbaşdak

öňe sürmek, girizmek bolmaýandygyny tassyklaýar. Terbiýäniň maksadyny saýlanda, kesgitlende, goýanda tebigatyň, jemgyýetiň, adamyň ösüş kanunalaýyklyklaryna daýanmaly.

Terbiýäniň maksadyny kesgitlende, onuň birnäçe sebäpleri ýüze çykaryldy. Olary toparlaýyn hasaba almak terbiýäniň maksadynyň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmaga kömek edýär. Terbiýäniň maksadyny saýlamaga täsir edýän faktorlar haýsylar? Döwlet ideologiýasy, syýasat bilen bir hatarda, jemgyýetiň talaby-da esasy faktoryň biridir. Terbiýäniň maksady jemgyýetiň taryhy talaby bolan funksiýalary ýerine ýetirýän ýaşlary taýýarlamakdyr. Ýöne jemgyýetiň talabynyň dogrudan-da wajyplygyny, onuň diňe bir çaklama dälidigini kesgitlemeli. Köp terbiýeçilik ulgamlarynyň ýok bolup gitmeginiň sebäpleri, terbiýe bilen adamlaryň durmuşyny üýtgetmek islegleri, olaryň öz wagtyndan öň ýüze çykmagy, öz isleglerini durmuşyň islegi bilen deňeşdirmegidir, durmuşyň hakyky ýagdaýlaryny hasaba almazlygydyr. Obýektiwligi göz önünde tutmaýan terbiýe hakykatyň täsiri astynda ýok bolmaga mejbur.

Jemgyýetiň talaplary önümçiligiň görnüşleri, önümçilik güýçleriniň ösüşi we önümçilik aragatnaşyklarynyň häsiýeti bilen kesgitlenýärler. Şonuň üçin hem terbiýäniň maksady jemgyýetiň ösüşini, derejesini görkezýär, onuň bilen kesgitlenýär we önümçiligiň görnüşleriniň üýtgemegi bilen üýtgeýär. Bu wajyp aragatnaşygy tassyklamak üçin jemgyýetçilik-ykdysady aragatnaşyklaryň görnüşleri boýunça terbiýäniň maksadynyň üýtgeýşini seljermek ýeterlikdir.

Terbiýäniň maksatlary diňe bir önümçiligiň görnüşleri bilen kesgitlenmeýärler. Olaryň emele gelmegine, ösmegine we kämilleşmegine başga faktorlaryň-da täsiri bardyr. Olaryň arasynda ylmy-tehniki we sosial progresiň tizligi, jemgyýetiň ykdysady mümkinçilikleri, pedagogikanyň nazaryýetiniň we tejribesiniň ösüşi, okuw-terbiýeçilik edaralarynyň, mugallymlaryň, terbiýeçileriň mümkinçilikleri we şuna meňzeşler bardyr.

Daşky gurşawyň şahsyýetiň ösüşine täsiri.

Adam jemgyýetleşmek prosesinde şahsyýete öwrülýär. Adamzat jemgyýetiniň ýok ýerinde ruhy jemgyýetçilik, psihiki ösüş bolup bilmez.

Käbir mysallara ýüzleneliň. Maugli baradaky erteki başdan-aýak

toslama dälidir. Adam siwilizasiýasynyň ösüşinde belli bolan käbir maglumatlar ony tassyklaýar. Rim döwletini esaslandyran Romuly we Remi böri (gurt) bakyp ulaldypdyr. Maugli haýwanlaryň arasynda ulaldypdyr. Litwaly oglanjyk aýynyň köweginde ýaşapdyr. Belli bolan maglumatlara görä, 15 çaga gurtlar (börüler) tarapyndan bakylan, 5 çaga aýylar, 10 çaga – maýmynlar, 1 çaga gaplaň (leopard), 1 çaga goýun tarapyndan bakylypdyr diýlen maglumatlar bar (Bu ýerde türkmen halk gahrymany Görogly begiň dünýä inip, ösüşini ýatlasak hem kem bolmazdy).

1920-nji ýylda hindistanly lukman Sing gurtlaryň (börüleriniň) hinde iki sany adam çagasyna duşupdyr. Olaryň biri 7–8 ýaşlarynda, beýlekisi iki ýaş kiçi eken. Bu gyzjagazlara Amala we Kamala diýip at dakypdyrlar. Çagalaryň özüni alyp barşy edil ýabany haýwanlaryň özüni adamyň jaýynda alyp barşy ýaly bolupdyr. Dört aýagynda, özlere diňe gije ýöräpdirler. Gündiz bolsa uklapdyrlar. Ýatanlarynda-da biri-birine berk gyslyşyp ýatypdyrlar.

Kiçi gyzjagaz tiz wagtdan aradan çykypdyr. Ol hiç zady öwrenip bilmändir. Uly gyzjagaz şondan soň 10 ýyl ýaşapdyr.

Lukman Sing 10 ýylyň dowamynda ýörite gündelik ýöredip, oňa eden synlarynyň ählisini ýazypdyr. Bu gyza ilki dik durmagy öwredipdirler. Alty ýyldan soň Kamala ýöräp başlapdyr, ýöne dört aýak bolup ylgapdyr. Dört ýylda alty sözi özleşdiripdir. Ýedi ýyldan soň onuň söz baýlygy 45 söze ýetipdir, ýene-de üç ýyldan 100 söze ýetipdir. 10 ýylyň içinde Kamala adamlar toparyna öwrenişipdir, ýagtylykdan gorkmandyr, eli bilen iýmegi öwrenipdir, stakandan suw içip bilipdir. On ýedi ýaş töweregine ýetende Kamalanyň ösüşi dört ýaşly çaganyň ösüşine deň bolupdyr.

Adam diňe jemgyýetde ýaşap, tebigat tarapyndan berlen üstünliklere ýetip biler. Eger-de ösüş (siwilizasiýa) bolmadyk bolsa, adam iň bir aňsyz haýwan bolup ýaşardy. Adamy adam edýän jemgyýetdir.

Çagalyk döwründe adamyň ösüşine öý gurşawy uly täsir ýetirýär. Maşgalada adamyň ilkinji günleri, ädimleri, onuň geljekdäki ösüşi we kämilleşmegi kesgitleýär. Çaganyň ösüşinde, kämilleşmeginde maşgalanyň orny uludyr. Maşgala onuň gyzyklanmalaryny, talaplaryny, garaýyşlaryny we gymmatlyk baradaky garaýyşlaryny kesgitleýär. Ondan başga-da, maşgala onuň tebigy berlen üşüklerini ösdür-

mäge material şertler döredýär. Şahsyýetiň ahlak we sosial hilleri-de maşgaladan öz gözbaşyny alýar.

Nazary we tejribe nukdaýnazaryndan gyzyklanma döredýän sorag: şahsyýetiň ösmegine daşky gurşaw köp täsir edýärmi ýa-da nesle geçijilik. Hünärmenler bu soraga jogap berende öz garaýyşlary boýunça dürli toparlara bölündiler. Olar biogenetikler we sosiogenetikler diýen toparlara bölündiler. Biogenetikler neslegeçijilik şahsyýetiň ösüşinde esasy orun tutýar diýen pikiri öňe sürdüler.

Sosiogenetikler şahsyýetiň ösüşinde esasy orun daşky gurşawa degişlidir diýip belleýärler. Birnäçe alymlar öz işlerinde daşky gurşaw bilen neslegeçijiligiň adamyň ösüşine täsirlerini ölçegleriň üsti bilen barlap gördüler. Alnan maglumatlar gapma-garşylykly boldy. Netijede alnan maglumatlar şeýle netije çykarmaga mümkinçilik berdi: barlanýan faktorlar adamlaryň ösüşine birmeňzeş täsir etmeýärler diýip jogap berdi. Sosiogenetikler daşky gurşawyň ösüşe täsiri 90% diýip hasap edýärler. Biogenetikler neslegeçijilik ösüşe 80–90%-den az täsir etmeýär diýen netije çykardylar. Mysal üçin, iňlis psihology D.Şattlewort (1935ý.) esasy faktorlaryň adamyň akyly ösüşine täsiri boýunça şu netijä geldi:

- Akyl ösüşiniň 64 % -ne neslegeçijilik täsir edýär;
- Akyl ösüşiniň 16 % -ne maşgala gurşawy täsir edýär;
- Akyl ösüşiniň 3 % -ne şol maşgaladaky çaga terbiýesiniň täsiri;
- Akyl ösüşiniň 17 %-ne neslegeçijilik bilen daşky gurşawyň arabaglanyşygy täsir edýär.

Ylmyň takyklyga esasy üns bereniniň sebäbi, bu onuň maksadydyr. Ýöne näçe ölçegler geçirilse-de, olaryň netijesi hakykata doly ýetip bilmez. Her bir adam özbaşdak, öz ugruna ösýär, şonuň üçin-de olaryň her haýsysynyň ösüşinde, neslegeçijiliginde, daşky gurşawynda öz «paýy» bardyr.

Çaganyň ýaş aýratynlyklary boýunça ösüş döwürleri we olara häsiýetnama

Adamyň beden we akyly taýdan ösüşiniň onuň ýaşı bilen berk baglanyşyklydygyny gadymy döwürlerden bäri bilipdirler. Munuň şeýledigini subut etmek gerek bolmandyr: adamyň ýaşı ulaldygyça, ol akyllanýar, tejribesi köpeliýär, bilimi artýar, bedeni ösýär. Her bir ýaş döwre özüniň beden, psihiki we sosial ösüş derejesi mahsusdyr.

Bu birmeňzeşlik bütewilikde we umumylykda alnanda şeýledir. Ýöne bir konkret adamy alsak, onda her bir ýaş döwründe ösüşiň dürli görnüşinde gyşarmalar ýüze çykmagy mümkin. Adamyň dogry ösüşini dolandyrmak üçin filosoflar we pedagoglar gadymdan ýaş aýratynlyklary toparlara bölmäge synanyşypdyrlar. Mysal üçin, gadymy Gresiyada Platon (427–343) ýaş aýratynlyklary şu döwürlere bölüpdur: 3 ýaşdan 6 ýaşa çenli; 7 ýaşdan 12 ýaşa çenli; 12–16 ýaşa çenli; 16-dan 18-e çenli; 18-den 20-ä çenli ; 20-den 30-a çenli; 30-dan 35-e çenli; 35-den 50-ä çenli.

Aristotel (384–322) ýaş aýratynlyklar döwürlerini doglandan 7 ýaşa çenli; 7 ýaşdan 14 ýaşa çenli; 14 ýaşdan 21 ýaşa çenli belläpdir. Bu ýaş aýratynlyklar toparlary özünde örän baý maglumatlary toplap, adamy durmuşa taýýarlamakda uly orun tutupdyrlar.

XVI – XVII asyrdan soň, ýaş aýratynlyklar tapgyrlyklarynyň ösüşine Ý.A.Komenskiý, Stras, Býuller, Ggorlok, Lewitow, Elkonin, Prşijoda, Wanek, Şwansera häsiýetnama berdiler. Mysal üçin, Ý.A.Komenskiniň ýaş aýratynlyklar ulgamy her 6 ýyly öz içine alypdyr. Doglandan 6 ýaşa çenli; 6 ýaşdan 12-ä çenli; 12-den 18-e çenli; 18-den 24-e çenli. Ýokardaky ady agzalan filosoflar, pedagoglar, psihologlar adamyň ösüş döwrüni ýaş aýratynlyklary boýunça parhlandyrmaklyga, olaryň hersi özüçe, dürli nukdaýnazardan baha beripdir.

Bu babatda beýik akyldar Magtymgulyny filolog, filosof, psiholog hem pedagog hökmünde göz önüne getirip bolar. Onuň «Nahana geldiň», «Joşa ýetdiň», «Ýaşynda», «Don gerek», «Jana ýetdiň», «Düşen günlerim» atly goşgularynda bir, baş, on ýaşı öz içine alýan döwürler hem aýratynlykda häsiýetlendirilýär. Akyldaryň düşündirişine görä, çaga dünýä inen döwründen mekdep ýaşyna çenli bolan aralykda fizologik we psihologik taýdan özgerýär, dürli oýunlar arkaly özara ýaryşyp türgenleşýär, bedenlerini berkidýär, ýagşy bilen ýamany parhlandyrmagy öwrenip başlaýar. Üç ýaşynda bolsa iň möhüm zada – söz bilmek ukybyna eýe bolýar. Dört-baş-altýaşlaryndan tä ýedi-sekiz ýaşlaryna çenli aralykda bolan günleriň her birini «bahar-ýaz ýaly» edip geçirýär. Şeýdibem, ösýär, ulalýar.

Şahyryň aýtmagyna görä, çaga ýedi-sekiz ýaşlaryndaka, ösüşiň möhüm döwri başlanýar. Ol mekdebe gatnap ugraýar, bilim alýar,

edep öwrenýär. Akyldaryň sözleri bilen aýtsak, onda ol «ýola girýär».

*Ýedide – mekdep gördüň,
Okadyň, ýola girdiň.*

Görşümüz ýaly, çaga bilim bermekde, oňa edep öwretmekde, ony belli bir derejä ýetirmekde mekdebiň aýratyn ähmiýetiniň barlygy nygtalyp bellenilýär.

Magtymgulynyň çaga üç ýaşynda sözlemegi öwrenýär, on altýaşlarynda bolsa ýetginjeklik döwrüni başdan geçirýär, ýöne bu ýagdaý hemmelerde birmeňzeş bolmaýar diýen pikiriniň häzirki döwrüň fiziologiýa ylmynyň şu mesele barada hödürleýän ýaş aýratynlyklaryna gabat gelmegi-de üns bererlikdir.

Magtymguly ýetginjeklik döwri baradaky pikirlerini şeýle beýan edýär.

On başe ýetse saly,
Galkar köňül hyýaly,
Çalar jahyllyk ýeli,
Juwan görner gözüne.

On ikimden gitdim on üç ýaşyma,
On dördümde heser urdy başyma,
On başimde gyzlar girdi düýşüme,
On altymda gaýnap, joşan günlerim.

Akyldar ýetginjeklik döwrüň aýratynlygyny ozaly bilen her bir ata-enäniň bilmegini, şoňa laýyklykda hereket etmegini isleýär. Nebimiz agyrsa-da, ata-eneleriň bir topary ogullarynyň we gyzlarynyň çagalyk döwri bilen hoşlaşyp, ýetginjeklik ýoluna gadam basyp, özüni alyp barşy, gylyk-häsiýeti boýunça özgerip başlaýandygyndan bihabar bolup galýarlar, şeýdip, kähalatlarda terbiýeçilik işinde soňundan düzetmesi örän kyn bolan ýagdaýlara ýol berýärler.

Pedagogika ylmy adamyň ösüş döwürlerini kesgitlemek netijesine töwerekleýin çemeleşýär, ýagny onuň psihologiki (erk, emosiýa, gylyk-häsiýet isleg we ş.m.), fiziki (beden, myşsa, muskullary) taý-

dan ösüşini hem-de umumy (psihiki, fiziki, ahlak we beýleki sypatlary taýýndan) ösüşini tutuşlygyna (kompleks) bilelikde göz önünde tutýar.

Şu güne çenli hödürlenlen çaga ýaş aýratynlyklary boýunça döwürlere bölünişi 20–30-dan geçdi we onuň üsti ýene ýetirilip dur. Sebäbi, jedelsiz hemmäni kanagatlandyryýan belli bir ýaş aýratynlyklary boýunça döwürlere bölünişi henize çenli düzülenok. Häzirki wagt in ýörgünli hasap edilýän ýaş aýratynlyklary boýunça döwürlere bölünişini seljereliň.

Ýaş aýratynlyklaryň toparlara bölünişi döwürleýin bölünmelidir. Belli bir ýaş döwre häsiýetli anatomiki-fiziologiki we psihiki aýratynlyklara ýaş aýratynlyklary diýilýär. Ýaş aýratynlyklaryň sypaty beden ösüşiniň üsti bilen aýdyň görünýär. Adamyň ösüşi, agramy, dişleriň ösüşi, jyns ösüşi we başga-da biologiki prosesler belli bir ýaş döwründe ýüze çykýarlar. Biologiki we ruhy ösüş biri-biri bilen berk baglanyşykly bolany üçin, belli bir ýaş döwründe psihiki ösüşde-de üýtgeşmeler ýüze çykýar. Biologiki we sosial ösüş ýaly tertipde bolmasa-da, ýaşyň ulalmagy bilen şahsyýetiň ruhy ösüşi-de ýüze çykýar. Bular öz gezeginde adamyň ösüşinde etaplaryň (döwürleriň) bölünmegine we ýaş aýratynlyklary boýunça döwürlere bölünmesiniň düzülmegine tebigy esas bolup hyzmat edýär.

Häzirki zaman ylmynda çaganyň ýaş aýratynlyklarynyň şu aşakdaky döwürleri kabul edilen:

Çaganyň ýaş aýratynlyklary boýunça ösüş döwürleriniň bölünişi

Psihologlaryň çaga ýaşlaryny döwürlere bölünişi:	Pedagoglaryň çaga ýaşlaryny döwürlere bölünişi:
<p><i>Prenatal döwür</i> (enesiniň göwresindäki ösüş)</p> <p><i>Irki bäbeklik döwri</i> (birinji 6 hepde ýaşayşy)</p> <p><i>Bäbeklik döwri</i> (1 ýaşa çenli)</p> <p><i>Irki çagalýk döwri</i> (1–3 ýaş)</p> <p><i>Mekdebe çenli döwür</i> (3–6 ýaş)</p> <p><i>Mekdep ýaşy</i> (6–11 ýaş)</p> <p><i>Ýetginjeklik döwri</i> (11–15 ýaş)</p> <p><i>Ýigitlik döwri</i> (15–20 ýaş)</p>	<p><i>Irki çagalýk döwri</i> (1 ýaş)</p> <p><i>Çagalýk döwri</i> (1–3 ýaş)</p> <p><i>Mekdebe çenli döwri</i> (3–6 ýaş)</p> <p><i>Mekdebe çenli kiçi ýaş döwri</i> (3–6 ýaş)</p> <p><i>Mekdebe çenli orta ýaş döwri</i> (4–5 ýaş)</p> <p><i>Mekdebe çenli uly ýaş döwri</i> (4–6 ýaş)</p> <p><i>Kiçi mekdep ýaşly çagalar</i> (7–9 ýaş)</p> <p><i>Orta mekdep ýaşly çagalar</i> (10–14 ýaş)</p> <p><i>Uly mekdep ýaşly çagalar</i> (15–18 ýaş)</p>

Pedagogiki ýaş döwürleriniň esasyňy beden we psihiki ösüşiň esaslary düzýär. Ýöne başga bir tarapdan terbiýäniň amala aşyrylýan şertlerinde onuň esasy bolup hyzmat edýärler.

Dogry, pikirlenip gurnalan terbiýäni ýola goýjak bolsak, onda organizmiň biologiki ösüşi, onuň nerw ulgamynyň we düzümleriniň, onuň bilen bagly bolan bilesigelijiligiň ösüşiniň obýektiv bar bolan taraplaryna daýanmak bolar.

Eger-de adamyň ösüş başgançaklary inkär edilse, hasaba alynmasa, bu öz gezeginde çaganyň ösüşinde, terbiýesinde we bilim alyşynda kemçilikleriň ýüze çykmagyna getirýär.

Käbir pedagoglaryň aýtmagyna görä, ýaş aýratynlyklaryny göz önünde tutmak hökman däl, eger-de degişli usullar bolsa, çaganyň ýaşyna garamazdan ol islendik durmuş tejribesini, islendik bilimleri, tejribe başarnyklaryny we endiklerini ele alyp biler. Biziň pikirimizçe, birinjiden-ä, alyp bilmez. Ikinjidenem, alan ýagdaýynda ýa-da tiz ýadyndan çykarar, durmuşda ulanyp bilmez, nerw ulgamynyň işine we ösüşine şikes ýetirer. Durmuşyň ösüş tizligi, habar beriş çeşmeleriniň elýeterligi, adamyň mümkinçilikleriniň-de ösmegine getirýär, ýöne ol çäksiz däl. Adamyň ýaşy ösüşi saklap, ony öz erkine boýun edýär. Ösüşiň mümkinçiliklerini bu çäklerde hereket edýän kanunalaýyklar berk saklaýarlar.

Ilkinji bolup okuw-terbiýeçilik işlerinde çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny göz önünde tutmak pikirini Ý.A.Komenskiý öňe sürdi. Ol tebigata uýgunlylyk ýörelgesini esaslandyrdy. Onuň bu ýörelgesiniň esasy mazmuny okatmak we terbiýelemek çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna gabat gelmelidir. Tebigatda hemme zatlaryň öz wagtynda bolşy ýaly, terbiýelemek-de, okamak-da öz wagtynda, zygiderli amala aşyrylmalydyr. Diňe şonda biz adama gerek bolan, akyl ýetirip biljek ahlak häsiýetleri berip, ylmy maglumatlaryny öwredip bileris. Ý.A.Komenskiý şeýle ýazýar: «Her bir öwrenmeli maglumatlar adamyň ýaş aýratynlyklary boýunça böleklere bölünmeli, diňe belli bir ýaşda kabul edilip, özleşdirilip bilinýän maglumatlary hödürlemeli».

Ýaş aýratynlyklary hasaba almak – bu pedagogikanyň esasy ýörelgesidir. Bu ýörelge esaslanyp mugallymlar özüniň okuw ýüküni, okuwyň gidişinde ulanylýan işleriň görnüşlerini, işleri ýerine ýetirmek üçin gowy mümkinçilikleri döretmegiň, dynç almagyň we

zähmetiň rejesini düzýärler. Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary okadylmaly dersleri, olaryň möçberini, saýlanyşyny, her bir dersiň we onuň okuw maglumatlarynyň gurluşyny dogry çözmäge borçly edýär. Olar şol bir hatarda okuw-terbiýeçilik işlerinde ulanylýan usullaryň we onuň görnüşleriniň saýlanylmagyny kesgitleýärler.

Bäbeklik döwrüne häsiýetnama.

Alymlaryň kesgitlemelerine görä, ýaşayşynyň 1-nji ýylynda çaganyň nerw ulgamy ösüşde uly ýol geçýär. Ýaňy doglan çaganyň kelle beýnisiniň agramy 400 g ýagny, uly adamlaryňkydan 3,5 esse kiçidir. Emma 1 ýylyň dowamynda beýni ösüp, 900 g ýetýär.

Beýniniň uly ýarym şarlaryndaky ýygirtlar diňe bellenen – entek çuňlaşmadyk, nerw öýjükleri sany boýunça ulularyňka deň, emma olar gurluşy boýunça birmeňzeş, olaryň özara birleşmeleriniň sany örän az. Süňk ulgamy ýeterlik berkemedik, süňküň düzüminde ýülükler köp, ol ýülüklerde gan damarlary bolýar, süňküň deregine entek ketirdewük dokuma bar. Bedeniniň proporsiýasy uly adamlaryňkydan tapawutlanýar: kellesi bedeniniň 1/4 (ulularda 1/8), aýaklary 1/3 (ulularda 1/2) bölegini tutýar. Çaganyň kellesi uly, aýaklary gysga we bedeni (tulowişse) otnositel uzyn.

Nerw ýüplükleriň köp ýerleri entek izolirleýji ak örtügi bilen örtülmedikdir (oňa nerw ýüplüginde daşyndaky «izolirleýji gatlak» hökmünde seretmek bolar), şonuň üçin-de daşky dünýäden gelýän gyjyndyrmalar beýniniň köp böleklerine ýaýraýar we netijede ýarym şarlaryň gabygynda kesgitli, durnukly oýandyрма merkezi ýüze çykmaýar. Ýaşayşynyň başlangyç iki aýynda çaganyň gije-gündizdäki ukusyz haly 6 sagada golaý, birinji ýaşyň ahyrlarynda 9–10 sagat.

Adam çagasynda dogabitdi reaksiýalaryň azlygy, onuň bütinleý kömege mätäçligi çaganyň ýetmezçiligi däl-de, eýsem, onuň artykmaçlygydyr. Ýaňy doglan çaganyň esasy aýratynlygy – onuň özüni alyp barmagyň adama mahsus görnüşlerini, täze tejribäni özleşdirmegiň tükeniksiz mümkinçiliginiň barlygydyr. Ýaşayşyň düzgüni we tejribäniň dogry guralan ýerinde çagada islegleriň täze görnüşleri – täsir almak, hereket, ulular bilen aragatnaşyklar emele gelýärler we olaryň esasynda psihiki ösüş bolýar. Täsir almaga islegleri öz gelip çykyşy boýunça ugur kesgitleýji (oriýentirleýji) refleksler bilen bagly bolsalar, olaryň ösüşi bu täsirleri aljak duýgy (syzgy) organlarynyň

taýýarlygyna baglydyr. Çaganyň görüş we eşidiş apparatlary bar hem bolsa, olaryň işleýişleri kämil däl: diňe güýçli ses we ýagtylyk täsir edip bilýär. Ýaşagyň birinji aýlarynda bu ulgamlar çalt ösýärler: çaga ilki hereketlenýän ýalpyldawuk, ýagtylanýan zatlarda nazaryny saklar, soňra hereketsiz zatlarda hem nazaryny saklap biler. Ses we görüş gyjyndyrmalaryna jogap hökmünde çaga özüniň impulsiw hereketlerini (elleriniň we aýaklarynyň) gysga wagtlaýyn togtadýar, aglamasyny bes edýär – görüş we eşidiş seslenmeleri bolýar. Ýaňy doglan adam çagasynyň esasy aýratynlygy onda görşüň we eşidişiň beden hereketlerinden tiz ösmegidir, haýwan çagasynada tersine, hereket çalt ösýär. Daşky gyjyndyrmalara jogap reaksiýalarynyň, eşidiş we görüş apparatlarynyň çalt ösmegi nerw ulgamynyň we kelle beýnisiniň kemala gelmegi bilen baglydyr. Ýaşagyň ilkinji döwründe daşky täsirleri almaga gatnaşýan beýni bölekleri çalt ösýär: 2 hepdeäniň dowamynda kelle ýarym şarlarynyň gabygynyň görüş meýdany 1,5 esse ösýär.

Emma kelle beýnisiniň diňe kemala gelmegi çaganyň duýgy agzalarynyň ösmegine getirýär diýmeklik nädogry bolardy. Bu ösüş çaganyň daşky dünýäden alýan täsirleriniň netijesinde bolýar, bu täsirler bolmasa, beýniniň kemala gelmegi hem bolmazdy.

Ýaňy doglan döwürde beýniniň kadaly kemala gelmeginiň zerur şerti – duýgy organlarynyň (analizatorlarynyň) gönükmeleri daşky dünýäden dürli signallar arkaly maglumat (informasiýa) berilmegidir. Eger-de çaga daşky dünýäden berilýän täsirler ýeterliksiz bolsa, çaganyň psihiki ösüşi haýallaýar. Çaga üçin daşky dünýäden eşidiş we görüş ulgamlary arkaly alýan täsirleriniň çeşmesi bolup ulular hyzmat edýärler.

Çaganyň ýaşagyň ilkinji günlerinde onuň iýmite, uka, ýylylyga bolan islegleri kanagatlandyrylmasa, onda ol beýle ýakymsyz duýgulara aglamak bilen jogap berýär. Soňra aglamaklyk islendik fiziki (soňra ruhy) ýakymsyzlyklara, agyrylara jogap reaksiýasyna öwrülýär. Çaganyň oňaly emosionalaryny aňladýan ýylgyrmaklyk aglamakdan soňra emele gelýär. Ol ulular bilen «sözleşende», ulular ýylgyranda ýüze çykýar. Çagada kem-kemden, ululara gönükdirilen «janlanyş kompleksi» diýlip atlandyrylýan aýratyn emosional hereket reaksiýalary ýüze çykýar. Ol üstüne eglen uly adamyň ýüzünde az nazaryny jemlemek, ýylgyrmak, ellerini-aýaklaryny şatlykly hereket-

lendirmek, ýuwaş seslenmek görnüşlerinde bolýar. Bu çaganyň ulular bilen aragatnaşyk etmäge isleginiň ýüze çykýandygyny aňladýar. 4-5 aýdan başlap çagalarda ulular bilen aragatnaşygy üýtgäp başlaýar: ol eýýäm özüne ýakynlary beýlekilerden tapawutlandyryp başlaýar.

Terbiýe dogry guralanda, ulular bilen aragatnaşyk zatlar, oýna-
waçlar bilen bilelikde işe öwrülýär: ulular çagany zatlar dünýäsine girizýär. Bu işde çaga ululara öýkünmeçligi öwrenýär, çaga gören täsirlerini gaýtalaýar. Ulularyň ýolbaşçylygynda çaganyň özleşdirýän täsirleri onuň psihiki ösüşiniň esasy düzýär. Şeýlelikde, eýýäm bäbeklik wagtyndan başlap çaganyň psihiki ösüşiniň esasy kanuny – psihiki tutumlar we häsiýetler ýaşayyş şertiniň, terbiýäniň we okatmagyň kesgitleýji täsirlerden bolýandygy ýüze çykýar.

Çaganyň ulular bilen aragatnaşyga islegleriniň artmagy, bu aragatnaşygy saklamak mümkinçiliginden öňe gidýär. Bu gapma-garşylyk adam sözleşşine düşünmeklikde we soňra ony özleşdirmekde çözülýär. Üç aýlykdan çaga dürli sesleri çykaryp başlaýar. 4 aýlykda eşidýän sesleriniň ritmine öýkünýär. Çaganyň ilkinji gezek sözleşşe düşünişi görüş arkaly kabul etmek esasynda ýüze çykýar. Ol şeýle bolýar: çaga haýsy-da bolsa bir zat görkezilýär we onuň ady birnäçe gezek aýdylýar. Netijede, şol görkezilen zat bilen onuň adynyň arasynda baglanyşyk emele gelýär. Indi çaga aýdylýan zady görkezýär (ýa-da şol tarapa öwrülýär). Çaga üçin soragyň äheňi has möhümdir. Mysal: 10 aýlyk çaga pişik, towuk, jaý we gyzjagaz çekilen suratlary görkezip, atlaryny aýdýarlar. Çaga soňra olary özbaşdak görkezýär.

Birinji ýaşyň ahyrlarynda predmet bilen onuň adynyň arasyndaky baglanyşygyň ýüze çykmagy sözleşşe düşünmekligiň başlangyç döwrüdür. Birinji ýaşyň dowamynda çaga kellesini saklamagy, oturmagy, emedeklemegi, az wagtlap aýaklarynda dik durmagy başaýar: zatlary tutup, olara täsir edýän zatlary urup görýär, silkýär. Onuň özüniň ýöremekligi aýaklaryna galmak, dik durmak, daýanyp süýşmek, daýançsyz durmak, daýanyp ýöremek we daýançsyz özbaşdak ýöremek ýaly fazalardan durýar. Bu ýerde ulular çaga kömekleşýärler we stimilirleýärler. Çaganyň zatlar bilen täsirleri, işi onuň psihiki ösmekligine getirýändigini üçin, ol täsirler ilki zatlary tutmaklykdan başlanýar. Ýaşayşynyň 6–7-nji aýlarynda elniň zady tarap hereket ýoly takyklandyrylýar we uly barmagy ulanylyp başlanýar. Zatlar-

da çaga ilki nazaryny saklaýar, ony eline alýar, gözüne golaý getirip, oňa seredýär, agzyna eltýär, silkip görýär. Ýagny onuň täsirleri zatlar-da, zatlara gönükdirilen bolýar. Çaga bu täsirleriň netijesine syn edip başlaýar. Indi çaga iki zat bilen täsir edýär: bir-birine urup görýär, birini beýlekisine birikdirmäge, ilişdirmäge çalyşýar. Haýsy-da bolsa iki sany zatda ulularyň görkezen täsirlerini beýleki zatlara geçirmäge ymtylýar. Biz çaga «Syn edýär», «Kabul edýär», «Düşünýär» we ş.m. diýmek bilen (1ýaşly çagalarda) ýalňyşlyk goýberýäris: ol entek zatlary we olaryň häsiýetlerini kabul edip, göz önüne getirip, öz täsirleriniň netijesine göz ýetirip bilmeyär. Olar çaganyň daşky dünýä bilen tanyşmagy netijesinde bolýar. Beýle tanyşmaklygyň esasy serişdesi – çaganyň özüniň hereketleri we täsirleridir. Çaga diňe görmek we eşitmek bilen çäklenmeyär, ol görüş we eşidiş täsirlerini almaga ymtylýar, olardan lezzet alýar. Üç aýlyk çagalar bilen geçirilen tejribeler olaryň reňkleri, geometrik görnüşleriň görwürmini tapawutlandyryandygyny görkezdi.

Çaganyň giňişlik bilen tanyşmagy ilki eliniň hereketlerinden başlanýar: ol zatlara elini uzadyp, tutup görüp, haýsynyň golaýda, uzakda ýerleşendigini bilýär. Bu hereketlere syn edýän göz soňra giňişligiň häsiýetlerini öwrenýär. 8–9 aýlyk çagany diňe täsirler we olaryň netijeleri däl-de, eýsem, zatlaryň häsiýetleri özüne çekýär. Beýle häsiýetleri ol täze oýnawaçlarda, zatlarda hem gözläp başlaýar. Şeýlelikde, zatlar kem-kemden daşky dünýäde hemişelik bar bolan, kesgitli häsiýet hökmünde çaga aňyna berkidilýär. Eger-de 6–7 aýlyk çaganyň gözünüň önünden zatlary aýyrsaň, ol zatlar eýýäm çaga üçin ýok bolýar. Emma 9–10 aýlyk çaganyň gözünüň önünden zatlary aýyrsaň, olar onuň üçin ýok bolup gitmeyär, ol onuň başga ýerdedigini, dünýäde bardygyny bilýär. Şu döwürde çaga tanyş zatlar tersine öwrülip goýlan bolsa hem tanaýar. Şeýlelikde, daşky dünýäden alynýan täsirler zatlaryň umumy häsiýetlerini şöhlelendirýän keşpleri emele getirýärler. Bu keşbe esaslanyp bir ýaşly çaga zatlaryň häsiýetlerini, olaryň baglanyşyklaryny ulanyp, ýönekeý pikirlenmek täsirlerini yerine ýetirýär.

Irki çagalyk döwrüne häsiýetnama.

Irki çagalyk döwründe çaga özüni alyp barşy hakynda pikirlenmeyär we şu wagtda ýüze çykýan meýilleri, duýgulary boýunça

hereketlenýär. Bu duýgular boýunça onuň häzir gözünüň öňünde duran zatlar häzirki ýagdaý bilen baglydyr. Eýýäm kiçi ýaşly çagalarda ýakyn adamlaryna: ata-enelerine, çagalar bagyndaky terbiýeçä söýgi we ýakynlyk döreýär. Çaga olardan öwgä, söýülmeklige garaşýar. 1,5 ýaşlarynda bu häsiýet beýleki çagalara hem geçirilýär. Şu wagtlardan başlap çaga ulularyň makullamaklaryny islöp başlaýar. Eger-de ulular ýazgarsalar, olarda utanmaklyk ýüze çykýar. Irki ýaşlarda çaganyň ösüşiniň möhüm taraplarynyň biri-de, ol özüni aýratyn adam hökmünde duýup başlaýar. Şu wagta çenli çaga özüne garaýyşlary ululardan alýar. 3-nji ýaşyň ahyrynda çaga köp täsirleri özbaşdak ýerine ýetirip bilýär. Özüne hyzmat etmekde ýönekeý endikleri alýar. Netijede, bu täsirleri özüniň ýerine ýetirýändigine düşünýär, onda «Men» diýen düşünje ýüze çykýar. Onda ýüze çykýan özbaşdaklyk ulularyň talaplaryna garşy gelýär. Onuň bilen gatnaşyk üýgedilmese (oňa güýçýeterlik, özbaşdaklyk berilmese) bu ýagdaý bütün mekdebe çenli ýaşadowam edip biler. Emma çaga ähli özbaşdaklygy berip bolmaýar. Şonuň üçin-de beýle islegler oýna geçirilmelidir. Bu krizis çaganyň şahsyýetini ösdürmekde we kemala getirmekde möhüm ädimdir. Şu wagtdan başlap çaga şahsyýet diýmek bolýar. Indi oňa talaplar artýar. Olardan has möhümi ähli adamlar üçin hökman bolan jemgyýetçilik ahlagynyň we jemgyýetde özüni alyp barmagyň kadalaryny ýerine ýetirmeklik talap edilýär. Çaga şahsyýetiniň ösüşi ikitaraplaýyn bolýar. Birinjisi, çaga daşky dünýä düşünişip başlap, onda öz ornuna akyl ýetirýär. Netijede, özüni alyp barmagyň täze esaslary ýüze çykýar. Beýleki tarapy, onuň duýgularynyň we erkiniň ösmegidir.

Irki çagalyk döwründe ulynyň sözi çaganyň aýdyň hereket pikirlenmesiniň ösmegine ýardam berýär. Uly adam diňe bir hereketi bilen däl-de, söz bilen hem ol ýa-da başga bir hadysa ýagdaýynyň çözgüdini salgy berýär.

Irki çagalyk döwründe çaga özüni uludan tapawutlandyryp başlaýar, özüniň aýratyn «Men» düşüňjesine gelýär. Gürrüň wagtynda çaga özüni haýsydyr bir üýtgeşsizlik hökmünde differensirleýär. Özüniň hereketini bolsa nähilidir bir geçýän hadysa hökmünde görkezýär. Ýagny özüni öz hereketinden aýrylaşdyrýar.

Ösüşdäki üstünlikler çaganyň özüni alyp barşyny hil taýdan üýtgedýär. Uly adamyň täsiriniň köpdüğine seretmezden, özüniň dar

gurşawynda praktiki durmuşynyň uly bolmadyk mümkinçiliklerinde çaga özbaşdak, uly adamyň kömegine bagly bolmadyk hereket etmäge synanyşýar, täze tendensiýalar çaganyň işjeňligini güýçlendirýär. Şol döwre krizis döwri diýilýär («üç ýaşyň krizisi»), çaga kejiir we negatiw häsiýetleri ýüze çykarýar. Çagada öz isleglerini özbaşdak amala aşyrmak häsiýeti ýüze çykýar, uly adam bolsa çaga baglanyşyklykda köne aragatnaşygyny ulanyp, onuň işjeňligini çäklendirýär. Adaty dogry ösýän çaga köneçe aragatnaşyga garşy bolýar, kejiirlenýär we tersine hereket edýär. Olar hemme adam barasynda şonuň ýaly gatnaşykda bolmaýar, öz özbaşdaklygyny çäklendirmekçi bolýanlar üçin şeýle gatnaşyk ulanýarlar. Eger-de ulular olaryň özbaşdaklygyny makullan ýagdaýlarynda, aragatnaşyk çalt geçýär.

Üç ýaşyň krizisi – bu geçýän ýagday, ýöne çaga özüni başgalardan saýlaýar we bu onuň psihiki ösüşiniň esasy döwri bolup durýar. Üç ýaşyň krizisi çaganyň oýun hereketine geçmegi bilen çözülýär. Sebäbi, diňe oýun wagty meňzäp bilýär, ýagny «dukana gidýär», «nahar taýýarlaýar», «uçarda uçýar».

Mekdebe çenli çagalyk döwrüne häsiýetnama. Mekdebe çenli çagalaryň işiniň çylşyrymlaşmagy bilen ünsi durgunlaşýar; 3–4 ýaşly çagalar bir oýny 0,5 sagatdan gowrak oýnasalar, 5–6 ýaşlylar 1,5 sagada çenli oýnap bilýärler, 6–7 ýaşlylar öz ygtyýarly ünsüni ösdürýärler we terbiýeleýärler. Ygtyýarly ünsüň ösmeginde sözleşşiň roly uludyr; sözleşiş ygtyýarly ünsi kadalaşdyrýar-dolandyrýar. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň ýady aslynda ygtyýarsyzdyr, ýagny ol bir zady ýat tutmak maksadyny goýmaýar. Nämä üns gönükdirilen bolsa, näme güýçli täsir galdyrsa, gyzykly bolsa, şolar oňat ýadynda galýar. Ygtyýarsyz ýat kabul ediş we pikirlenmek täsirleriniň goşmaça netijesi, önümi hökmünde ösýär. Ygtyýarly ýat 5–6 ýaşlarynda rollý oýunlary oýnamakdan ösýär, oýnamak üçin öz roluny, borçlaryny, hukuklaryny, täsirlerini ýadynda saklamak zerurdyr. Çaga ilki ýat tutmak, ýatda saklamak, soňra ýadyna düşürmeklik meselesini çözüýär. Umuman, bu ýaş döwründe ygtyýarsyz ýat ygtyýarlydan agdyklyk edýär.

Mekdebe çenli çagalykda sensor ösüş. Mekdebe çenli döwürde çaganyň tejribesini saýhallamakda, kabul ediş we pikirleniş tärlerini ele alýar, hyýaly ösýär, erkli üns we manyly ýat kemala gelýär. Üç ýaşdan ýedi ýaşa çenli wagtda görüş, eşidiş, deri-hereket

duýgularynyň bosagalarynyň köp derejede kiçelýänligi belli edildi. Görşüň ýitiligi artýar, reňkler inçeden saýgarylýar, fonematiki we beýleki ses eşidişi ösýär, el syzmagyň işjeň synasyna (organyna) öwrülýär. Ýöne şol üýtgeşmeler öz-özünden bolmaýar. Olar çaganyň kabul etmeginiň täze hilini, zatlaryň we hadysalaryň, olaryň köp taraplylygyny we gatnaşyklaryny kabul etmegiň täze hilini özleşdirilmeginden gelip çykýar. Görnüşi, ululygy, reňki görüş kabul etmesiniň ösmeginde – applikasiýa, surat çekmek, konstruirlmek uly orun eýeleýär. Syzş kabul etmesi bolsa ýasamak, el zähmeti netijesinde, fonematiki eşidiş saz aragatnaşygynda, ses beýikligini seljeriş bolsa saz sapaklarynda ösýär.

Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň intellektual ösüşi. Çagalarda kabul edişiň ösmegi bilen birlikde pikirleniş hem ösýär. Eger-de irki çagalyk döwründe pikirlenmek predmetleriň (gurallaryň) hereketi netijesinde geçýän bolsa, mekdep ýaşyna çenli döwürde praktiki hereket özleşdirilýär.

Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga durmuş meselelerini üç ýol bilen çözüp bilýär: aýdyň-hereket; aýdyň-keşp we logiki pikir ýöretme. Çaga näçe kiçi ýaşda bolsa, ol tejribelik synanyşyklaryny köp ulanýar, näçe uly ýaşda bolsa, aýdyň-keşp we logiki tärleri köp ulanýar.

Çaganyň pikirlenmesiniň ösmeginde onuň akyl ýetirişiniň kemala gelmegi bolup geçýär. Şol kemala gelşiň başlangyjy bolsa material predmetler bilen real hereketi amala aşyrmagy bolup durýar. Pikirlenmäniň ýokary derejelerinde – onuň logiki görnüşlerinde – akyl hereketi içki gürrüň meýlinde, dürli alamat ulgamynda geçýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda bolsa pikirleniş diňe bir alamatlar bilen däl-de, keşpler bilen geçýär we şol keşpler käbir ýagdaýda belli bir predmetleri şekillendirse, başga bir ýagdaýda köp ýa-da az umumylaşdyrylan we çyzga salnan bolýar. Ž.Piaženiň tejribesine görä, mekdebe çenli ýaşly çaga akyl meselesini çözmek üçin kabul etmäniň keşbiniň uly bolup, göz önüne getirmäniň pesdigini görkezdi.

Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň kiçi ýaşlylarynda tejribelik mesele çözülen-de, belli bir hereket söz bilen utgaşýar. Söz çaganyň pikir hereketini gönükdirýär, onuň umumylaşdyrmagyny, ýokary many tärlerini özleşdirmäge getirýär.

Pikirlenişiň ösmeginde öwretmekligiň uly kömegi bar. Akyl

terbiyesiniň möhüm wezipesi – bu aýdyň keşp pikirleniş görnüşini ösdürmek, sebäbi mekdebe çenli döwür şeýle ösüş üçin senzitiw we çaganyň geljegi üçin möhüm orny bar we döredijilik işinin esasy bolup durýar. Mekdebe çenli döwür erksiz ünsüň we ýadyň ösen döwri bolýar. Onuň ünsüni näme özüne çekse, şony hem ýatda saklaýar. Görýän zatlary, eşidýän zatlaryndan gowy ýatda galýar. Mekdebe çenli döwürň soňlarynda ünsi gönükdirmek ösýär. Akyl ýetirijilik hereketi gepleýşiň ösmegine esaslanýar. Söz çagalary özleşdirýän sensor etalonlaryny bellik edýär, pikirleniş tutumyna girýär, logiki akyl öwürmegi amala aşyrýar. Söz göz önüne getirmegiň işini gönükdirýär, ýatda saklamaklyga many berýär. Sözün üsti bilen çaga adamzadyň konsentirlenen tejribesini, psihiki işiň tejribesini özleşdirýär. Ýöne mekdebe çenli döwürň başynda çaganyň sözi ýagdaýa bagly bolýar, ýagny belli bir ýagdaýdan, şertlerden daşary düşnüksiz, soňra çaganyň sözi baýlaşýar: içki söz kemala gelýär, sözün kontekst görnüşine geçilýär.

Kiçi mekdep ýaş döwrüne berilýän häsiýetnama.

Bu döwürde çaganyň akyl işi täze bir derejä geçip, onuň esasy agalyk ediji işi okuw işi bolýar. Bu işiniň ösmegine iki ýagdaýda täsir ýetýär. Işiň hem görnüşleri (okuw, oýun, söz aragatnaşygy, zähmet) onuň şahsyýetiniň ösüşine täsir edýär. Onuň okuw we beýleki işiniň görnüşlerinde köp sanly işewür häsiýetleriniň başlangyjy döreýär. Yetginjeklik döwründe aň ýüze çykýar. Islegini ýerine ýetirmek bahasyny mekdebe çenli ýaşda kemala gelip başlaýar. Kiçi mekdep ýaşly döwürde bu isleg berkleşýär, ýöne bu dessine bolup geçmeýär. Ol III–IV synpda bolup, şahsyýetiniň durnukly häsiýetine öwrülýär.

Bu ýaşdaky çagalaryň esasy aýratynlygy – olaryň ululara, esasanam mugallymlaryna bolan çäksiz ynamy, olara boýun bolmak bolup durýar. Bu ýagdaý özlerini bahalandyrmasyna göni täsir edýär. Özlerini bahalandyрма mekdebe çenli ýaşly çagalaryňkydan tipi boýunça: adekwat, ýokarlandyrylan we peseldilen tapawut bolýar.

Möhüm ýagdaýlaryň ýene biri – köp çagalaryň üstünlik gazanmagyna, aýtmaga we özlerini alyp barşyna erkli ýola goýmagy bolup, çaganyň şol maksada ýetmegine kömek berýär. Bu, aýratynam, olar uzak wagtlap gyzyklanýan we gowy görýän zatlary bilen meşgullanarlarynda ýüze çykýar. Bu aktlarda işiň mazmuny boýun

ediji ýagdaýlar: maksada ýetmek ýa-da ýüze çykan niýetini özlerini alyp barşynyň kömegi bilen dolandyrmak, başga zatlara ýüzlerini sowmakdan saklamakdyr.

Adamyň üstünlige ýetmegi 2 sany isleg-meýil bilen baglanyşykly: üstünlige ymtylmak islegi we şowsuzlykdan gaçmak bahanasy.

Eger-de uly adamlar çaganyň edýän işini az öwseler, ýetmezçiligi üçin köp ýepbekleseler, onda olarda şowsuzlyklardan gaçmaga bolan isleg kemala gelýär we berkleşýär. Ş.A.Amonoşwiliniň pedagogiki işlerinde şu ýagdaýy göz önünde tutup, başlangyç synplarda bahalary ulanmazlyk maslahat berilýär.

Üstünlik esaslandyrmasyna ýene-de özüni bahalandyрма we ymtylma derejesi täsir edýär.

Ymtylma derejesi diňe okuwda ýa-da beýleki işlerde üstünlige bagly bolman, çaganyň deň-duşlarynyň, toparyň arasynda eýeleýän ornuna hem bagly. Abraýy uly çaganyň özüni bahalandyryşy adekwat, ymtylma derejesi ýokary, ýöne gereginden artyk däl, ol şeýle hem bolmaly. Üstünlik islegini berkleşdirýän ýene bir ýagdaý – çaganyň öz ukyplylygyny we mümkinçiligini aňlamagy, olary tapawutlandyryp bilmegi we bularyň esasynda özüniň üstünlik gazanjagyna ynamynyň döremegidir. Başlangyç okuw döwri çaganyň möhüm şahsy häsiýetiniň döreýän we berkleşýän durnukly döwri bolup, ol dürli işiň görnüşlerinde onuň üstünligini kesgitleýär.

Üstünlik esaslandyrmasyna bilen birlikde we onuň täsir etmeginde bu ýaşda ýene-de şahsyýetiň 2 häsiýeti: zähmete söýgi we ösbaşdaklyk kämillesýär. Zähmetsöýüjilik birnäçe üstünlikleriň gaýtalanmaklygynyň, özem şony gazanmak üçin gerekli güýji sarp etmeginiň we ulularyň höweslendirmeginiň esasynda döreýär. Zähmete söýgi haçan-da çaga zähmetden lezzet alanda döreýär.

Çaganyň özbaşdaklygynyň serişdelerini we tärlerini kesgitlemek bolar. Çaga hökmany suratda köpräk işi özüniň ýerine ýetirmegi buýurmaly. Her birini höweslendirmeli we kabul etmeli. Okuwynyň ilkinji günlerinden başlap, çaganyň özbaşdak işi ýerine ýetirmegini gazanmaly. Çaga jogapkärli ýumuş buýrup, eger ony ýerine ýetirse, öwgüsini ýetirmeli beýleki çagalaryň, ulularyň arasynda liderlige ýagdaý döretmeli. Bu ýagdaýa oňaly şert toparlaýyn okatmak, zähmet terbiýesi bolup bilýär.

Mekdebe barmagy bilen, çaganyň daşyny gurşap alan adamlary bilen özara gatnaşygynda ähmiýetli üýtgeşikler bolup geçýär. Esasanam, olarda söz aragatnaşygynda sarp edilýän wagt artýar. Söz aragatnaşygynyň düzümi üýtgeýär, oňa oýun bilen baglanyşykly bolmadyk temalar, ýagny ulular bilen işewür söz aragatnaşygy degişli bolýar. Söz aragatnaşygynyň daşky häsiýeti bilen birlikde onuň içki düzüminde hem üýtgedip durulmalar bolup geçýär, ýagny söz aragatnaşygynyň mowzuklary we mazmuny üýtgeýär. Mekdebe gadam basjak wagty çagada özüni aňlamagyň täze derejesi – «içki» ýagdaýy döreýär. Bu ýagdaý çagada özüne, gurşap alan adamlara, hadysalara, we işlere aňly gatnaşygy – işleri we sözleri bilen anyk aňladyp biljek gatnaşygy döredýär.

Içki ýagdaýynyň döremegi çaga üçin döwürme ýagdaýy bolup durýar.

Piaženiň geçiren derňewleriniň netijesinde çagalaryň dürli ýaşda ahlak kadalaryna dürli garaýandyklary bellidir. Piaženiň düşüňjesi boýunça ahlak realizimi berk, anyk, gowa we ýamana bolan düşüňje, ýagny hemme bar bolan zatlar 2 kategoriýa boýunça: gowa we ýamana bölmekleri bilen düşündirilýär. Ahlak relýatiwizmi 11 ýaşly çagada ýüze çykyp ugraýar we her bir adam özüne adalatly we sylanyşykly gatnaşyga hakynyň barlygyna ynanýar.

Relýatiwist awtoritet kategoriýasy boýunça pikirlenýär we ahlak kanunlary häkimler tarapyndan döredilen, ol absolýut we olary bozmak, üýtgetmek bolanok diýip düşüňýärler. Çagalar ahlak relýatiwizm döwürlerinde bir-biri bilen oýnanlarynda, oýnuň diňe bir düzgüni bar, relýatiwis çagalar oýnuň düzgünini üýtgedip bolýanlygyna düşüňýärler we umumy ylalaşyk esasynda oýnuň täze düzgünini kabul etmäge taýyn bolýarlar.

30 ýyl geçensoň Piaženiň işiniň üstüni L.Kotberg dolýar, ol ahlagyň ösüşini konwensional derejeden öň, çagalaryň, dogrudan hem, özüni alyp barşynyň netijesine baha berýär. Eýsem, bahanalar seljermä we adamlaryň hereketleriniň düzümine bagly däl. Ilki bilen 1-nji döwürde çaga düzgünlere käýinç almazlyk üçin boýun bolmaly diýip düşüňýär. 2-nji döwürde ahlak hereketleriniň peýdasynyň barlygy, ýagny höweslendirme, öwme bilen baglylygy barada pikirlenýär.

Konwensional ahlak derejede möhüm ähmiýet ilki bilen «gowy

adam» bolmaklyga berilýär. Soň öňki orna adamlar üçin peýda ýa-da jemgyýetçilik tertibe eýe bolýar. Postkonwensional ahlagyň ýokary derejesinde adamlar ahlak barada abstrakt düşünjeleriň ilki özüni alyp barşyny bahalandyrýar, soň umumy adamçylyk ahlak gymmatlylykda aň we kabul etmekligiň esasynda bahalandyrýar.

Çaga akyl ýetirijilik we erkini dolandyrmak ýagdaýdan duýgy ýagdaýa geçip ugraýar. III – IV synp çagalary ilkinji emelsizje emosiýalaryny, isleglerini saklamaga çalyşýarlar. Erk häsiýetleri 3-nji synpdan ýüze çykýar.

Mekdebe çenli ýaşda ýüze çykyp ugran psihologik häsiýetleri 4 ýyl başlangyç okuw döwründe ösýär, berklesýär we ýetginjeklik döwründe birnäçe möhüm häsiýetler kemala gelyär. Çaganyň bilimi, zähmeti giňeýär we çuňlaşýar, endikleri we başarnyklary kämilleşýär. Bu ýagdaý III–IV synpa çenli has ösüp, çagalarda umumy we ýörite ukyplar ýüze çykyp ugraýar.

Ukyplarynyň ösmegi netijesinde kiçi mekdep ýaşyň soňunda çagalaryň arasyndaky undiwidual aýratynlygy hasaba alynýar. Bu ýaşda okuw, zähmet, oýun işinde üstünlige ýetmeklige iň ýokary, stimilirleýji esaslandyрма aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Şeýle esaslandyrmanyň soňky ösüşiniň güýçlenmegi oňaýly bolup, 2 esse peýdaly ýagdaýy: çagada durmuşda örän peýdaly we şahsyýetiniň durnukly gylygynyň aýratynlyklary – üstünlige ýetmek islegi, şowsuzlykdan gaça durmakdan saklaýan dominirleýji-rüstemlilik islegi-meýli, çaganyň beýleki ukyplarynyň ösmegine getirýär.

Ulular bilen aragatnaşyk çaganyň dürli psihiki ösüşlerine oňat täsir edýär we ol ýagdaýlary çagada sosial islegleri ösdürmek üçin ulanmak bolar. Kiçi mekdep ýaşynyň soňunda öz deň-duşlary bilen gatnaşygy ýokary ähmiýete eýe bolýar.

Ýaşlyk (ýetginjeklik) döwri we onuň häsiýetnamasy.

Ýada salsak, pedagogika öz taglymat esaslaryny döretmekde psihologiýanyň taglymaty ugurlaryna daýanmaly bolýar. E.Erikson ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda ýüze çykýan krizisli bökdençlikleri böleklerе bölüp, ýaşlyk döwründe ýüze çykýan krizisi «özünelik–rollaryň gatyşmagy» diýip atlandyrýar.

Şahsyýetiň psihologiýasy bilen meşgul bolýan psihologlaryň ählisi diýen ýaly şahsyýetiň öz-özünelik häsiýetine uly ähmiýet berýär. Adam birbada atasynyň ogly, futbol toparynyň agzasy, öz okuw ýa-

da zähmet toparynda işini başaryan ýaly birnäçe rollary özünde jemleýär. Şol bir wagtyň özünde adam hemişe diýen ýaly öz ýanyndan «men atamyň ogly», «komandanyň hüjümçisi», «işimi ýerine ýetiriji» derejämi, rolumy hakykatdan-da ödeýärinmi ýa-da näderejede oňa ýetmän galýaryn diýen sowaly, duýgyny başdan geçirýär.

Ylym ulgamynda ýaşlyk döwri köplenç halatda «ýetginjeklik döwri» diýlip atlandyrylýar. Ýetginjeklik döwriüniň araçağı okuwçynyň V-VIII synplarynda okamagy ýa-da 11–12 ýaşdan 14–15 ýaşa çenli döwrüdir. Ýetginjeklik çaganyň ösüş döwründäki aýratyn orny onuň «geçiş», «kyn», «kritiki» atlarynda aňladylýar. Bu döwrüň ösüşiniň esasy aýratynlyklary – çagalykdan ululyga geçişdir. Adamyň ähli ugurlarynda hil taýdan täze emele gelişler – kemala gelmekligiň alamatlary, öz aňynda, ýoldaşlary bilen gatnaşyklarynda we ş.m. ýüze çykýar.

Ýetginjegiň şahsyýetiniň ösüşiniň birinji ýagdaýlary onuň kesgitli nusgalary we gymmatlyklary özleşdirmek üçin edýän durmuşy (sosial) işjeňligidir. Ýetginjegiň ula öwrülmeginde iki tarap möhümdir:

Kemala gelmegini togtadyjy tarap – ulularyň olary düýpli barlaglardan (öýde we ş.m.) boşatmagy.

Kemala getiriji (ösdüriji) tarap – köp mukdarda maglumat (informasiýa) almagy. Akselerasiýa, käbir özbaşdaklyklar.

Şu iki tarap dürli hillerde we möçberlerde birleşip, ösüş kesgitleýän şertleri emele getirýärler. Mysal üçin, VII synpda çaga taraplaryny ýitirmedikler hem, intellektual ösen islegleri kanagatly işjeňleri hem bar. Ýetginjeklik döwründe şahsyýetiň ahlak we durmuş aýratynlyklarynyň umumy esaslary goýulýar, esasy ugry kesgitlenilýär.

Ýetginjegiň ösüşinde biologiki ýagdaýlar meselesiniň manysyny düzýän ýagdaý – bu ýaşda bedeni potologiki, jynsy ýetişenlige eltýän düýpli üýtgeşiklikler bolýar.

Bedeniň täzeden guralmagy işiniň işjeňleşmegi bilen baglydyr. Onuň gormonlary içki sekresiýa we dokumalaryň ösüşini sazlaýar. Olaryň bilelikdäki işi bedendäki köp dürli üýtgeşmelere – boýunyň ösmegine, jynsy kemala gelmegine getirýär.

III bap

TÜRKMENISTANYŇ BILIM ULGAMY

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda bilim ulgamy

Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralynda gol çeken «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permany, 2007-nji ýylyň 4-nji martynda gol çeken «Bilim-terbiýe-çilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Karary, şeýle-de Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň barşynda hormatly Prezidentimiz tarapyndan gol çekilen «Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda» Permany, «Bilim hakyndaky» Türkmenistanyň Kanuny, şol resminamalardan gelip çykýan wezipeleri durmuşa geçirmek esasynda ýurdumyzda bilim ulgamynda başlanylan düýpli özgertmeler döwlet Baştutanymyz tarapyndan badalga berlen Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň derwaýys talaby boldy. Hormatly Prezidentimiz bu döwletli başlangyjy bilen az wagtyň dowamynda asyrlyk işleri bitirip boljakdygy baradaky düýpli hakykaty adamlaryň aňyna hem kalbyna ornaşdyrdy. Bu wajyp meseläniň oňyn çözgüdini tapmakda hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 12-nji iýunynda ýurdumyzyň iň baýry ýokary okuw mekdebi bolan Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisini geçirip, onda «Türkmenistanyň ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» we «Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakyn-da» möhüm Kararlary kabul etmeginiň ägirt uly ähmiýetiniň bardygyny öz-özünden belli.

«Biz bilimiň örän gymmatlydygyna, biziň ýurdumyzda bilimli we medeniýetli adam bolmagyň ähli halkyň hormatyna mynasyp bolmagy aňladýandygyna çuň düşüňäris. Şonuň üçin biz türkmen jemgyýetinde sowatly, bilimli, intellektual adamlara düýbünden başgaça garaýşy kemala getirmelidiris», diýip, hormatly Prezidentimiz şol mejlisde eden çykyşynda belläp geçdi.

Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen şygaryny durmuşa ornaşdyrmak üçin sowatly, bilimli, dünýä ylymlaryndan we tehnologiýalaryndan baş alyp çykyp bilýän täze ýolbaşçylary

taýýarlamak maksady bilen 2008-nji ýylyň 12-nji sentýabrynda çykan Permany esasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanynda Döwlet gullugy akademiýasynyň döredilmegi hem bu ugurda edilýän işleriň wajypdygyny görkezýär.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen ýurdumyzyň bilim ulgamynda amala aşyrylýan çäreler bu ulgamdaky işleri hil taýdan täze basgançaga galdyrýar. Ýurdumyzdaky ýokary we orta bilim okalarynda, çagalar baglarynda ornaşdyrylan kompýuterler, multime-diýa usulynyň interaktiw tagtalary ýurduň Baştutany tarapyndan ýaş nesliň isleginiň atalyk mähir bilen kanagatlandyrylýandygynyň ajaýyp subutnamasydyr. Milli bilimiň ähli derejedäki edaralarynyň bütindünýä internet habarlar toruna sapylmagy hem özüniň oňaly täsirini ýetirdi.

Hormatly Prezidentimiziň parsatly syýasatynyň netijesinde türkmen ýaşlarynyň münlerçesi ýurdumyzyň hem daşary ýurtlaryň saýlama ýokary okuw mekdeplerinde okamaga mümkinçilik aldylar. Ýaşlaryň hem-de bilime barýan ýagty ýoly açmak bilen çäklenmän, hormatly Prezidentimiz ýakynda geçirilen döwlet maslahatlarynyň birinde şu maksat bilen, daşary ýurtda okaýan we okajak ýaşlara maliýe kömegini bermek üçin ýörite gazna goruny döretmek baradaky meseläni orta atdy.

Bu zatlaryň hemmesi hormatly Prezidentimiziň uzak geljegi nazarlaýan öndengörüjilikli syýasatynyň uly rowaçlyk bilen durmuşa geçirilýändiginiň subutnamalarydyr. Bu syýasatyň gyşarnyksyz durmuşa geçirilmegi bolsa geljekde biziň halkymyzyň hazirkiden has eşretli durmuşa ýaşamagyny üpjün eder.

«Orta we ýokary okuw mekdepleriniň, mekdebe çenli çagalar edaralarynyň, çagalar sagaldyş merkezleriniň täze, döwrebap binalarynyň onlarçasý gurlup ulanmaga berildi. Bu işler häzirki wagtda giň gerim bilen ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda yzygiderli dowam etdirilýär» diýip, hormatly Prezidentimiz öz çykyşynda belledi. Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzda dünýä ünlüleriniň tehnologiýasy bilen üpjün edilen täze bilim edaralarynyň 700-e golaýyny göz önünde tutýan maksatnamasy ösüp gelyän ýaş nesillerimiziň dünýäniň iň kämil bilimlerini özleşdirmekliginiň, milli öwüşginde döwrebap terbiýelenmekleriniň hatyrasyna döwlet derejesinde alnyp barylýan möhüm wezipeleriň biridigini aýdyň görkezýär.

Türkmenistan dünýäde ylym – bilimiň pajarlap ösýän merkezleriniň biri boldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistany ylym – bilimiň ýurduna öwürdi. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkymyzyň durmuşyna kanun esasynda ornaşdyrylan Bilimler we talyp ýaşlar gününiň uly joşgun, ýokary ruhubelentlik bilen toýlanan wagtynda köşge çalymdaş okuw binalarynyň birnäçesiniň ulanylmaga berilmegi Milli Liderimiziň bilim syýasatynyň mese-mälim göze ilýän miweleridir. Şol çäreler döwlet Baştutanynyň gatnaşmagynyň özi türkmen jemgyýetiniň öňe ilerlemegi üçin bilimiň wajpydygynyň aýdyň subutnamasy boldy. Bilim-ylym ulgamyny ösdürmek üçin mundan beýläk-de serişde gaýgyrylmaz.

Döwletiň bilime goýberýän serişdeleriniň we oňa berilýän ünsüň mundan beýläk-de gowy netijeler berjekdigine garaşylýar. «Türkmenistan bilim ulgamynyň kämilleşdirilmegini hem-de bularyň dünýä derejesine çykarylmagyny öz syýasatynyň möhüm ugry hökmünde kesgitleýdi» diýip, hormatly Prezidentimiz aýdýar.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň örän giň möçberli bilim reformalary ylym-bilimi dünýä derejesine çykarmakda, ösüp gelýän ýaş nesilde milli we umumadamzat gymmatlyklaryny, raýat düşüňjelerini kemala getirmegiň özenidir. «Biz dünýä ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklarynyň iň çylşyrymly meselelerinden baş çykarmaga ukyply, ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamaýdyrys» diýip, hormatly Prezidentimiz bilim işgärleriniň önünde uly wezipe goýdy. Prezidentimiziň bu talabyny ýerine ýetirmek üçin bilim işgärleriniň hemmesi arman-ýadaman işlemelidir. Ýaşlara çagalar bagyndan başlap bilimli, hünärli bolmak, Watana hyzmat etmek parzdygyny düşündirmek mugallymyň paýyna düşýär. Bilimsiz adam durmuşda özüniň ornuny tapmaz. Adamzady ösüslere ýetirýän, durmuşyny güllendýän, jemgyýeti özgerdýän bilim hem ylymdyr. Ata Watanymyzy täze basgançaklara çykarjak ýaşlardyr, onuň üçin türkmen ýaşlary öz ömrüni bilim, ylym bilen baglanyşdyrmalydyr. Biziň ýaşlarymyz bilimli hünärmenler bolup ýetişip, bagtyny ykdysadyýetimiziň ähli ugurlarynda zähmet çekmekden tapmalydyrlar.

«Her bir adam öz nesline, onuň ertirki ykbalyna bipolar garap bilmez. Öz perzendiniň geljegi hakda aladalanmak ynsana mah-

sus häsiýetleriň biridir. Türkmenistany bagtly çagalaryň iň arzyly islegleriniň hasyl bolan ýurdy diýip atlandyrmak bolar» diýip, hormatly Prezidentimiz nygtaýar. Türkmen öz çagasyny turuwbaşdan edepli-ekramly, akyllý – başly, ilhalar edip ýetişdirmegiň aladasy bilen ýaşaýar. Bu meselede pähimli ata-babalarymyzyň, mähirli ene-mamalarymyzyň öwüt-ündewleri türkmen ýaşlary üçin mekdeplik ýol-ýörelge diýip, ynam bilen aýdyp bileris. Bu durmuşda ýaşlaryň ýalňyşmazlygy üçinem, hiç haçan azaşmazlygy üçinem ýaşuly nesliň öwüt- ündewi gerekdir. Bilimli, terbiýeli adama uly ynam bildirilýär, hormat goýulýar, kyn pursatlarda oňa bil baglamak bolýar.

Türkmenistanyň «Bilim hakyndaky» Kanuny 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edildi. Bu Kanun 8 bapdan ybarat: 1-nji bapda umumy düzgünler, bilim hakynda düşünje, bilim babatdaky döwlet syýasatynyň ýörelgeleri, bilim babatdaky kanunçylygy we onuň wezipeleri, bilim babatdaky hukuklaryň döwlet kepillikleri, okatmagyň we terbiýelemegiň düzgünleri kesgitlenýär.

2-nji bap bilim ulgamy barada. Bu bapda bilim ulgamy we onuň basgançaklary, bilim maksatnamalary, bilimiň mazmunyna bildirilýän umumy talaplar, bilim almagyň görnüşleri, bilim edaralary, bilim işini guramaga bildirilýän umumy talaplar, mekdebe çenli bilim, hünär taýýarlygy, başlangyç hünär bilimi, orta hünär bilimi, ýokary hünär bilimi, ýokary okuw mekdebinden soňky hünär bilimi, işgärleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak we olary gaýtadan taýýarlamak işiniň düzgünleri bellenilýär.

3-nji bap bilim ulgamynyň dolandyrylyşy hakda. Bu bapda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň bilim ulgamy boýunça ygtyýarlyklary, döwlet bilimi dolandyryş edaralary we olaryň ygtyýarlyklary, bilim edaralarynyň hereket etmeginiň şertleri, bilim edaralarynyň dolandyrylyşy beýan edilýär.

4-nji bapda bilimiň ykdysadyýeti, bilim edaralarynyň maliýeleşdirilişi, tölegli bilim işi, bilim edaralarynyň maddy binýady görkezilýär.

5-nji bapda raýatlaryň bilim almaga bolan hukuklarynyň ýerine ýetirilişiniň durmuş taýdan kepillendirmeleri, okaýanlaryň we terbiýelenýänleriň hukuklary we olaryň durmuş taýdan goldanylyşy, okaýanlaryň, terbiýelenýänleriň durmuşyny we saglygyny goramak, ata- eneleriň hukuklary we borçlary beýan edilýär.

6-njy bapda pedagog-işgär düşünjesi we onuň hukuk ýagdaýy, pedagogik iş bilen meşgullanmak, pedagog işgärleriň hukuklary we borçlary, bilim ulgamynda zähmet gatnaşyklary kesgitlenýär.

7-nji bapda bilim babatdaky halkara hyzmatdaşlygy, daşary ykdysady iş baradaky düzgünler görkezilýär.

Ýurduň «Bilim hakyndaky» Kanuny bilim ulgamynyň ykdysady, sosial, syýasy, medeni ýagdaýlaryna laýyklykda düzülýär. Täze Gaklynyş we düýpli özgertmeler zamanasynda ýaş nesli okatmagyň we terbiýelemegiň ähli etaplarynda, okuw jaýlarynyň dürli tiplerinde millilik häsiýetlerde okuw-terbiýeçilik işleriniň ýola goýulmagy, okatmagyň interaktiw usulyndan peýdalanylmagy, ýaşlaryň dünýä ösüşi bilen sazlaşmagy muňa aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmenistanda bilim ulgamy «Bilim hakyndaky» Kanunda görkezilen hukuklar esasynda amala aşyrylýar. Bilim ulgamy erkin dowam edýär we ösýär.

Dünýä jemgyýetiniň küňjeklerinde sebitara aýratynlyklarynyň bolşy ýaly, bilim hadysasyna degişlilikde her bir döwletiň bilim ulgamynyň biri-birlerine meňzemeýän häsiýetli aýratynlyklary bardyr. Meselem: Birleşen Arap Emirliklerinde bilim ulgamy köp ösen döwletlerde bolşy ýaly, köpbaşgançaklydyr. Ýurtda orta bilim özünde 4 ýaşdan 6 ýaşa çenli çagalar üçin, mekdebe çenli edaralar, başlangyç mekdepler (6 ýyl), doly däl orta mekdepler (3 ýyl okuw) ýaly başgançaklara bolunýär. Okuwlar aýratynlykda (dini mekdepler), şeýle-de bilelikde (dünýewi mekdepler) alnyp barylýar.

Germaniýanyň bilim ulgamynda, orta mekdeplerde okuw ýylynyň dowamlygy 13 ýyla niýetlenendir. Hökmany bilim çagalaryň 6–19 ýaşlaryna degişlidir.

8-nji bapda Türkmenistanyň bilim hakyndaky kanunçylygynyň bozulmagy üçin jogapkärçilik, «Bilim hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunynda beýan edilýär.

Türkmenistanyň «Bilim hakyndaky» Kanunynda bilim ulgamyny guramagyň düzgünleri:

1. Öz ukyplaryny we zehinini doly ulanyp bilmeginde her bir adamyň hukuklarynyň deňligi.

2. Bilimiň ynsanperwer häsiýeti, umumadamzat gymmatlyklarynyň, adamyň janynyň we saglygynyň, şahsyýetiň erkin ösmegi, ileri tutulmagy.

3. Bilimiň Türkmenistanyň halkynyň milli taryhy, medeniýeti we döwlet-dessurlary bilen sazlaşykly arabaglanyşygy.

4. Raýatlyk we watansöýüjilik, zähmetsöýerlik, adam hukuklaryna we azatlyklaryna sarpa goýmak, daş-töwerekdäki tebigata, maşgala, Watana söýgi duýgularyny terbiýelemek.

5. Döwlet tarapyndan berilýän bilim hyzmatlarynyň ähli görnüşiniň Türkmenistanyň her bir raýaty üçin elýeterli bolmagy.

6. Her bir raýat üçin umumy orta bilimiň hökmanlygy we döwlet bilim edaralarynda onuň mugtlugy.

7. Bilimiň üznüksizligi we onuň başgançaklarynyň bir-biri bilen baglanyşykly yzygiderliligi.

8. Okatmagyň we bilim edaralarynyň kysymlary, görnüşleri we eýeçilik görnüşleri boýunça köpdürlüligi.

9. Bilim ulgamynyň ylym we önümçilik bilen utgaşmagy hem-de onuň beýleki ýurtlaryň bilim ulgamlary bilen özara baglanyşygy.

10. Döwlet bilim ulgamynyň dünýewi häsiýetliligi we onuň dini guramalardan aýrylygy.

Bilim ulgamy we onuň häsiýetnamasy.

Dürli görnüşli bilim-terbiýe berýän, hünär öwredýän mekdepleriň hemmesine, işi ösüp barýan nesliň ykbaly bilen örkli bolan terbiýeçilik, ylmy-usuly edaralaryň, dolandyryş guramalarynyň jemine ýurduň bilim ulgamy diýilýär. Oňa mekdebe çenli çagalar edaralary, umumy bilim berýän orta mekdepler, başlangyç hünär bilimi, hünärmençilik mekdepleri, ýörite we ýokary bilim berýän okuw mekdepleri, mekdepden daşary terbiýeçilik edaralary, bilim ulgamy üçin okuw-usuly gollanmalary döredýän okuw-usuly we bilim işgärleriniň hünärini ýokarlandyrýan edaralar, Bilim ministrligi, welaýat Baş bilim müdirlikler, şäher (etrap) bilim bölümleri degişli bolup durýar.

Mekdebe çenli terbiýe. Bilim ulgamynyň ilkinji başlangyjy mekdebe çenli berilýän bilim we terbiýedir.

Ata-ene çaganyň şahsyýetiniň beden we akyl taýdan ösüşiniň esaslaryny ýaş çaga döwründen kemala getirmäge, ony milli we umumadamzat ruhy gymmatlyklary bilen tanyşdyrmaga borçludur.

Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalary terbiýelemek we okatmak, olaryň beden we ruhy saglygyny goramak we berkitmek, şahsy başarnyklaryny ösdürmek üçin maşgala kömek hökmünde mekdebe çenli çagalar edaralarynyň ulgamy hereket edýär.

- Döwlete degişli bolmadyk, mekdebe çenli çagalar edaralarynyň döredilmegi we işlemegi üçin olaryň kadalaşdyryjy-hukuk binýadyny işläp düzmegi;

- Mekdebe çenli edaralaryň material-tehniki binýadyny hem okuw-usul öwrediş üpjünçiligini berkitmegi;

- Bilimi dolandyrmagyň, ähli derejelerde bilimleriň hiline gözegçilik etmegiň ulgamyny döretmegi;

Bu meseleleri çözmekde bilim ulgamynyň mekdebe çenli terbiýe we bilim pudagy hormatly Prezidentimiziň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky permanlarydyr kararlaryndan ugur alyp, ýurtda milli bilim ulgamyny mundan beýläk-de ösdürmek diňe bir gazanylan netijeleri berkitmäge däl-de, eýsem, onuň üçin düýpgöter täze guramaçylyk, maddy, gurluş, ylmy we durmuş şertlerini döretmegiň şeýle umumy ýörelgelerini göz önünde tutýar:

- okuw sapaklaryny we geçirilýän her bir terbiýeçilik çärelerini hormatly Prezidentimiziň alyp barýan içeri we daşary syýasaty bilen baglanyşdyryp geçirmek;

- okuw-terbiýeçilik işleriniň milli maksatnamasyny durmuşa geçirmek, çagalarda öz ata Watanyna – Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistana çuňňur söýgi, Türkmenistanyň halkyna we Prezidentine wepalylyk duýgusyny kemala getirmek;

- çagalarda mähirlilik, akýüreklilik, adalatlylyk duýgusyny, milli medeniýete, türkmen halkynyň taryhyna we däplerine söýgi, ulularyň we öz ýakynlarynyň aladasyna sarpa goýmak we hormatlamak, tebigaty aýawly goramak duýgusyny terbiýelemek;

- çagalaryň saglygyny goramak we pugtalandyrmak üçin şertler döretmek;

- çagalary mekdebe taýýarlamak maksady bilen olaryň sözleşme dilini, ilkinji hasaplaýyş endiklerini ösdürmek, köpçülikde özüni dogry alyp barmagyň kadalaryny yzygiderli öwretmek;

- çagalary orta mekdepde okatmaga taýýarlamak maksady bilen

milli, daşary ýurt dillerini öwrenmek boýunça okuw maksatnamalaryny durmuşa geçirmek;

– mekdebe çenli edaralaryň, maşgalanyň we jemgyýetçiligiň çagalary okatmakda hem-de terbiýelemekde özara hereketleriniň bitewiligini goramak;

– çagalaryň tebigy zehinlerini we ukyplaryny ýüze çykarmak hem-de ösdürmek boýunça çeper döredijilik we sagaldyş-oýun çärelerini guramak arkaly geçirmek.

Okuw-terbiýeçilik işleri bolsa «Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe bermegiň maksatnamasy» esasynda alnyp barylýar.

Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň işini döwrüň talabyna görä üýtgedip gurmak, netijeli bilim taglymatyny çagalar bagynyň durmuşyna ornaşdyrmakda öndebaryjy iş tejribesi öwrenilýär. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen dünýä ülnülerine laýyk gelýän mekdebe çenli çagalar baglary diňe Aşgabat şäherinde däl, eýsem, welaýat merkezlerinde hem gurlup ulanmaga berildi.

Orta mekdepler we orta bilim. Türkmenistanyň «Bilim hakyndaky» Kanunyna laýyklykda umumy orta bilim hökmanydyr.

Umumy orta bilim, onuň aýrylmaz bölegi hökmünde, başlangyç bilimi öz içine alýar. Her bir 7 ýaşyny dolduran çaga okadylyp başlanýar. Başlangyç bilim maksatnamasy okuwçylara düýpli binýatlyk başlangyç bilimi bermegi, olara okamagy, ýazmagy we matematikany öwretmegi, şeýle hem olaryň şahsy ukyplaryny ösdürmegi, çaganyň şahsyýetini we özüni alyp barmagyň medeniýetini göz önünde tutýar. Umumy orta bilim maksatnamalaryny özleşdirmegiň kadalaşdyrýan möhleti 10 ýyldan az bolmaly däl.

Başlangyç hünär bilimi. Başlangyç hünär bilimi dürli görnüşli (hünärmençilik mekdebi, liseý) başlangyç hünär edaralarynda okuw gündizki we gaýybana görnüşinde 1we 1,5 ýyla laýyklykda amala aşyrylýar.

Orta hünär bilimi. Orta hünär biliminiň maksady umumy orta bilimiň binýadynda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň degişli pudaklary üçin orta bölege degişli hünärmenleri taýýarlamakdan we şahsyýetiň hünär bilimini almak we çuňlaşdyrmak islegini kanagatlandyrmakdan ybaratdyr. Okuwýň möhleti 2 okuw ýylyndan 4 okuw

ýyl aralygynda bolýar. Orta hünär bilim edaralarynyň uçurymlaryna degişli hünär boýunça kär berilýär.

Ýokary hünär bilimi. Ýokary hünär biliminiň maksady düýpli ylmy we amaly taýdan Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklary üçin hünärmenleri taýýarlamakdan hem-de şahsyýetiň bilimini çuňlaşdyrmaga we giňeltmäge bolan isleglerini kanagatlandyrmakdan ybaratdyr.

Ýokary hünär bilimli hünärmenleri taýýarlamak işi pesinden umumy orta bilimiň binýadynda amala aşyrylýar.

Ýokary hünär bilimi dürli görnüşli (uniwersitet, akademiýa, konserwatoriýa, institutlar we beýlekiler) ýokary hünär bilimi edaralarynda (ýokary okuw mekdeplerinde) alnyp bilner.

Häzirki wagtda Türkmenistanda 22 sany ýokary okuw mekdebi bar:

- Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti;
- Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty;

- Daşoguzyň Oba hojalyk instituty;
- Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri instituty;

- Türkmen politehniki instituty;
- Türkmen halk hojalyk we dolandyryş instituty;
- Türkmen döwlet ulag we aragatnaşyk instituty;
- S. A. Nyýazow adyndaky Türkmen oba hojalyk uniwersiteti;
- Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersiteti;
- Türkmenistanyň milli sport we syýahatçylyk instituty;
- Türkmen döwlet medeniýet instituty;
- Türkmen milli konserwatoriýasy;
- Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiýasy;
- Türkmenistanyň döwlet energetika instituty;
- Halkara türkmen-türk uniwersiteti;
- Goşun Generaly S.A.Nyýazow adyndaky Türkmenistanyň polisiýa akademiýasy;

Daşary işler ministrliginiň Daşary ykdysady we halkara gatnaşyklar instituty;

- Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky harby akademiýasy we instituty we beýlekiler.

Ýokary okuw mekdeplerinden diňe Halkara türkmen-türk

uniwersitetinde okuwlar tölegli bolup, galanlarynda mugt okadylýar, talyplara talyp haklary tölenilýär.

Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde 80 töweregi ugur boýunça hünärmen taýýarlanylýar.

Häzir Türkmenistanda 16 sany orta hünär okuw mekdepleri bolup, olaryň 13-si döwlet býujeti tarapyndan, 2-si talyplardan alynýan tölegler we degişli guramalaryň hemaýatçylygy esasynda maliýeleşdirilýär.

Türkmenistanyň 3 (üç) sany mugallymçylyk mekdebinde – Aşgabadyň Aman Kekilow adyndaky mugallymçylyk mekdebinde, Daşoguzyň Beki Seýtäkow adyndaky mugallymçylyk mekdebinde, we Marynyň Hydyr Derýaýew adyndaky mugallymçylyk mekdebinde «Başlangyç synplarda okatmak we mekdebe çenli bilim we terbiýe» ugurlary boýunça orta hünärmen bilimli mugallymlar we terbiýeçiler taýýarlanylýar.

Türkmenistanyň Medeniýet ministrliginiň 5 (bäs) sany orta hünär okuw mekdebi bar.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň baş (5) sany lukmançylyk orta okuw mekdebi bar.

Tölegli orta hünär okuw mekdeplerinde, «Türkmenbirleşigiň» orta hünär söwda-kooperativ mekdebinde we Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazow adyndaky ýöriteleşdirilen maliýe-ykdy-sady bank mekdebinde söwda we bank ulgamy üçin orta hünärmen bilimli hünärmenler taýýarlanylýar.

Bilim işgärleriniň taýýarlanýş ulgamy

Şu günki günde Türkmenistanyň bilim ulgamynda 90 müň töweregi bilim we terbiýeçilik işgäri zähmet çekýär. Olaryň 2,5 müňden gowragy ýokary we orta hünär mekdeplerinde, 87 müňden gowragy orta mekdeplerde, çagalar baglarynda we beýleki bilim ojaklarynda işleýärler.

Türkmenistanyň bilim we terbiýeçilik edaralarynda ýokary derejeli bilim işgärleriniň 5 müň töweregi, birinji derejeli bilim işgärleriniň 27 müňden gowragy, ikinji derejeli bilim işgärleriniň hem 29 müňden gowragy bar. Türkmenistanyň ýokary we orta hünär mekdeplerinde 121 ylmlaryň doktory, 700-den gowrak hem ylmlaryň kandidatlary işleýärler. Bilim işgärlerini Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet

uniwersiteti, Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen döwlet milli dünýä dilleri instituty, Seyitnazar Seydi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty we 3 sany mugallymçylyk mekdebi taýýarlaýar.

Ýurdumyz boýunça «Ýylyň mugallymy», «Ýylyň terbiýeçisi» bäsleşikleri geçirilýär. Bu bäsleşikler Türkmenistanyň bilim ulgamynyň täzeçe ösüşini hem-de kämil taraplaryny açyp görkezmäge kömek edýär.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde bilim işgärleriniň iş haky ençeme gezek köpeldildi. Mugallymlaryň ençemesi Türkmenistanyň ýokary döwlet sylaglaryna, şol sanda 8-si Türkmenistanyň hormatly il ýaşulusy, 12-si Türkmenistanyň halk mugallymy, 113-si Türkmenistanyň at gazanan halk magaryf işgäri diýen hormatly atlara, 4-si «Galkynyş» ordenine,», 462-si «Watana bolan söýgüsi üçin» medallaryna, 1051-si «Türkmenistanyň ussat mugallymy» diýen döşe dakylýan nyşana mynasyp boldular.

Ýumuş:

1. Hormatly Prezidentimiziň bilim ulgamyny kämilleşdirmek baradaky gol çeken permanyny we kararlaryny, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-64-nji sessiýalaryndaky, Kolumbiýa uniwersitetindäki çykyşlaryny öwreniň.

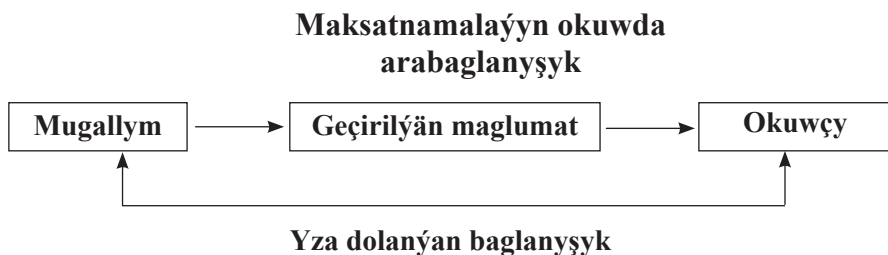
IV b a p

MUGALLYMÇYLYK HORMATLY KÄRDİR

Mugallymyň jemgyýetdäki orny

Bize öňden mälim bolşy ýaly, pedagog-mugallym jemgyýetde okuw işiniň guramaçysy bolup hyzmat edýär. Ol okuw işiniň, zähmetiň bu görnüşiniň esasy döredijisi we dolandyryjysy bolýar. Ýöne siwilizasiýanyň ösmegi bilen mugallymyň işi birtaraplaýyn hyzmata öwürlmek häsiýeti özünde jemleýär. Başgaça aýdanyňda, mugallymyň işi diňe bir taraplaýyn maglumat geçiriji hökmünde kabul edilip ugraýar. Bu nädogrudyr. Bir taraplaýyn maglumatyň geçirjisi radio, teleýaýlym we ş.m. bolmalydyr. Mugallymyň hakyky

keşbi, bir tarapdan, özüne düşünmegini isleýän şahsyýet, ikinji tarapdan, özünden öwrenýänlere düşünmekçi bolýan adamyň keşbi bolmalydyr. Şeýle häsiýeti yza dolanýan baglanyşygyň maksadalaýyk goýulmagy bilen gazanmak mümkindir.

Mugallymyň zähmeti

Bilim berşiň üýtgedip guralyşynda degişli okadylyşy we terbiýäni döwrebaplaşdyrmak ilkinji nobatda mugallym-hünärmenlere baglydyr. Durmuş-ykdysady özgerişlerde mugallymyň at-abraýy, onuň bilim beriş wezipeleri düýpgöter özgerýär. Muňa degişlilikde onuň hünärmen häsiýetlerine bildirilýän talaplar-da üýtgeýär. Hut şonuň üçin häzirki zaman pedagogiki çekişmelerde esasy mesele mugallymyň ahlak-psihologik keşbiniň töwereginde jemlenýär.

Bu meselä amalyýetçi we ylmy-derňew işgärleriniň garaýşy belli bir derejede gapma-garşylykly häsiýetdedir. Olaryň bir bölegi pedagogiki işiň üstünlikli guralyşy doly derejede mugallymyň şahsy sypatlary bilen kesgitlenip, olaryň ulanýan usullarynyň aýratyn ähmiýeti ýok diýip tassyklaýar. Beýlekileri bolsa, ylmy-tehniki özgerlişigiň gazananlaryna salgylanyp, gapma-garşylykly garaýşy orta atýar. Olaryň pikiriçe, mugallym bary-ýogy ol ýa-da beýleki ideýanyň geçirijisi bolup, onuň işinde aýgytlaýjy orun okadylyş usullaryna we olaryň takyk ulanylyşyna degişlidir. Bu nazaryýete eýerýänler mugallymyň şahsy sypatlary okadylyşyň çäginde daşda galýanlygy üçin (aýratyn hem kompýuter ýa-da beýleki elektron baglanyşyk serişdeleri ulanylanda) olaryň bilim öwredilişde onçakly ähmiýeti ýokdur diýen pikirden ugur alýarlar.

Elbetde, bu gapma-garşylykly garaýyşlar ylmy hakykatdan daşdyr. Bir tarapdan mugallymyň belli bir şahsy häsiýetleriniň döre-

dilen usullaryň takyk saýlanylyp alynmagyna we üstünlikli ulanylmagyna gözbaşy ähmiýeti bolýan bolsa, ikinji tarapdan, usullaryň özleşdirilmegi bilen mugallymyň degişli şahsy we hünärmen synpatlary-da üýtgeýär. Ussat mugallymlaryň iş tejribesi munuň aýdyň subutnamasydyr.

XX asyryň 70-nji we soňraky ýyllarynda rowaçlanan W.F.Şatalowyň we onuň pikirdeşleriniň daýanç ýazgylary ulanmak arkaly okadylyşa ornaşdyran ynsanperwerlik pedagogikasy mugallymyň okuwçylar bilen döredijilikli arkalaşygynyň olaryň psihologik aýratynlyklaryny nazara almaklyga esaslanan usulyýetidir. Onuň tejribesiniň ynsanperwerlik täsiri diňe bir okuwçylara gönükdirilmän, köneçil okadylyşda okaýanlaryň bahalaryny emeli galdyrmaga meýil edýän mugallymlara-da degişlidir. «Biziň usulymyza mahsus bolan bahalaryň aç-açanlygy mugallymlary aldanmadan, göterime kowalaşmaktan halas edip, olara mugallymyň mertebesini gaýtaryp berýär» diýip, ussat mugallym belleýär (Шаталов А.Ф. За чертой привычного. Донецк, 1988, с.116). Bu pikir makullanmaga mynasypdyr.

Hakykatda bolsa, pedagogiki tejribe pedagogiki tehnologiýanyň terbiýeçiniň şahsyýeti we onuň gymmatlyk ulgamy bilen özboluşly utgaşmasydyr. Sebäbi mekdep diňe bir ösýän şahsyýete adamzadyň gazanan tejribesini ýeňilleşdirilen usulda geçirmek bilen çäklenmän, ýetmezçiligi aradan aýryp, oňyn umumadamzat gymmatlyklaryny ornaşdyrmak üçin bu tejribäni tankydy bahalandyrýar. Mekdep bu işi her bir aýratyn adamyň özbaşdak durmuş ýoluna düşmegini ýeňilleşdirmek arkaly amala aşyrýar. Emma aýry-aýry adamlara kömek etmek bilen bir hatarda, mekdep tutuş öz iş-durmuşyny nähili göwnējaý gurmalydygyny öwredýär. Halk esasy düzümi hojalyk we ruhy düzüjilerden durýan öz milli baýlygyny dikeldýär. Mugallym özüniň jemgyýetiň degişli ýagdaýyna laýyk gymmatlyklary, meseleleri we ruhy medeniýeti bilen bularyň her biriniň gözbaşynda durýar. Ruhy medeniýet – bu ynsanperwer ideýalarda şöhlelenýän şahsyýetiň tutuş dünýä, onuň ähli tutumyna degişliligidir. Bu degişlilik durmuşyň wajyp sowallaryna jogap tapmak synanyşygynada, dünýäniň aladasy syzmakda, daşky gurşawyň wakalary dogrusynda öz üstüne jogapkärçilik almakda, şeýle hem ynsanperwer gymmatlyklary işjeň ykrar etmekde ýüze çykýar.

Mugallymyň ruhy medeniýeti bu günki gün inňän ýiti mesele-
dir. Munuň degişli sebäpleri bardyr: durmuş-ykdysady ýagdaýyň
geçiş döwürde bolmagy, şahsyýeti bazar ykdysadyýeti döwründe
terbiýelemegiň täze ýollaryny agtarmak zerurlygy, ýaşlaryň ruhy
gymmatlyklary özleşdiriş derejesiniň olaryň maddy gymmatlyklary
özleşdirişiniň depgininden haýalrak bolmaklygy we beýlekiler. Köp
raýatlarymyzyň totalitar düzgüni eýýamynda milli özenli ahlakly-
lykdan daşlaşmagy, özüňi süýt, dostuňy – gaýmak saýmak ýörelge-
sinden sowulmagy meseläni has-da çylşyrymlaşdyrýar. Hormatly
Prezidentimiziň bilimi, ylmy döwrebaplaşdyrmak syýasatynyň
esasy terbiýe gönükdirilmeleriniň biri-de milli aňy, ruhy medeniýeti
ahlak göýdüklikden halas etmekdir.

Häzirki zaman mugallymy özüniň hünärmenlik işinde kemala ge-
len başarnyklary bilen okuwçylaryň düýpli özgeren edim-gylymlarynyň
arasyndaky çaprazlygy syzýar. Okadylyş, terbiýe diňe subýekt-obýekt
mazmunda däl-de, taraplaryň şahsy aragatnaşyk derejede ruhy gymmat-
lyklary alyşmagy häsiýetde guralmalydygy äşgär boldy. Hut okaýanyň
irgözinden bilim başarnyklary ylmyň soňky gazananlarynyň derejesin-
de işjeň özleşdirip bilmekligi üçin hormatly Prezidentimiz okadylyşyň
nazaryýet tarapyny güýçlendirmekligiň günübirin derwaýyslykdygyny
nygtaýar. Okaýanlaryň ruhy ösüşine täsir edip bilmeýse, mugallymyň
özi ruhy medeni göýdükligiň girdabyna ätleýär. Ýagdaýdan çykalga
degişli okuw-tehnologik döwrebaplygy gazanmak bilen bir hatarda pe-
der ruhy-ahlak ýörelgelerine dolanmakdadyr.

Mekdebiň okuw-terbiýeçilik işini guraýan we amala aşyrýan
şahsyýet mugallymdyr. Mugallym (halypa, ussat) ýörite taýýarlygy
bolan, pedagogiki iş bilen meşgullanýan adam.

Mugallymyň stolunyň aňyrsyna geçen adam, hemme zada jo-
gap berýär, şonuň üçin ol hemme zady bilmelidir we başarmalydyr.
Biziň durmuşymyzyň, jemgyýetimiziň ertir nähili boljakdygy şu gün-
ki mugallymlaryň işiniň netijesine bagly. Her bir adamyň durmuşy
bilen, tutuş halkyň ykbaly bilen bagly başga bir hünäri göz önüne
getirmek kyn bolsa gerek.

Adamlaryň ýerine ýetirýän işleriniň arasynda mugallymyň işi in
çylşyrymlysydyr.

Mugallymyň funksiýasy – özüniň hünär bilimlerini we başar-

nyklaryny ulanmakdyr. Olaryň esasyalary okuwçylary okatmak, bilim bermek, terbiýelemek, ösdürmek we kemala getirmekdir. Mugallymyň esasy funksiýasy (ýerine ýetirmeli işi, mundan beýläk «funksiýa») okatmak, terbiýelemek, ösdürmek, kemala getirmek işlerini dolandyrmakdyr.

Mugallym – okuwy ugrukdyrýar, terbiýelemek işlerine ýolbaşçylyk edýär. Mugallym öz wezipelerine näçe gowy düşündigiçe, şonça-da öz okuwçylaryna erkinlik berýär, olaryň özbaşdaklygyny, inisiatiwasyny ösdürýär. Öz işine ussat mugallym okuwçylaryň erkin ýerine ýetirýän işleriniň daşynda bolup, görünmän diýen ýaly olaryň işine ýolbaşçylyk edýär.

Öz döwründe Sokrat mugallymlary «pikirleriň akuşeri» diýip atlandyrdy. Onuň pedagogiki ussatlyk barada aýdanlary «maýewtika» diýlip atlandyrylyp, terjime edilende, «sungaty dogruş» diýen manyny aňladýar.

Öz işini bilýän pedagog taýýar maglumatlary bermän, okuwçynyň kellesinde täze pikirleriň döremegini emele getirmeli. Diýmek, pedagogik işiň merkezi geçirilýän ähli okuw-terbiýeçilik işlerini dolandyryp, adamyň kemala gelmegini gazanmak.

Şu günler pedagogiki sözlükde «menejment» (iňlis sözi – dolandyrmak, ýolbaşçylyk etmek) diýen söz peýda boldy. Bu söz dürli ulgamlarda bolup geýýän prosesleri dolandyrmagyň umumy sungaty manysyny berýär. Mugallymyň edýän işini daşary ýurtlarda «pedagogik menejment», mugallymyň özüni – «menejer» (terbiýeleýän, okadýan, ösdürýän) diýip atlandyrýarlar. Ýöne onuň adynyň üýtgemegi onuň işiniň mazmunyna hiç hili täsir etmeýär.

Mugallymyň näme edýändigini, onuň işiniň häsiýetini, özboluşlylygyny kesgitlemek üçin alymlar tarapyndan birnäçe modeller ulanylýar. Geliň, şolaryň birine, mugallymyň işiniň esasy wezipesi pedagogik dolandyrmakdygyna göz gezdireliň.

Mugallymyň ýerine ýetirýän işinde dolandyrmak funksiýasynyň esasydygyny anyklamak üçin, onuň edýän işlerini soňuna çenli ýerine ýetirmek ýa-da «pedagogiki taslama» diýip alalyň.

Islendik sapak, synp sagady, täze temany ýa-da bölümi öwretmek, oýunlary guramak, mekdep baýramçylygyny ýa-da syýahaty doly amala aşyrmak işini «pedagogiki taslama» diýip düşündirse bolar.

Bu işleri yerine yetirmek için pedagog olary dolandyrmalydyr, näçe pikirlenip dolandyrylsa, şonça-da bu işlerde ýalňys az bolup, olaryň netijesi ýokary bolar.

Taslama hakda pikirlenip başlanan döwri pedagogyň birinji funksiýasy **maksada daýanmakdyr**.

Pedagogiki işiň esasy açary maksatdyr. Ol mugallym bilen okuwçynyň umumy işini olaryň umumy maksadyna gönükdirýär. Dolandyrmagyň esasy mazmuny maksatdan netijä çenli bolýan işi dogry alyp barmakdyr. Okatmak işini dolandyrmak ilkinji nobatda, okuwçylary bilmek, tanamak bilen baglydyr. Mugallym olaryň taýýarlyk derejesini, mümkinçiliklerini, terbiýesini, ösüş derejesini doly bilmelidir.

Bu maglumatlary mugallym diagnozyň üsti bilen alýar (grek sözi «*diagnosis*» tanamak, = *dia* - aýdyň, + *gnosis* – bilim). Okuwçylaryň fiziki, psihiki ösüşini, olaryň akyl we ahlak taýdan terbiýelenen derejesini synpda we maşgalada terbiýeleniş şertlerini bilmän, dogry maksat-da goýup bolmaýar, gerek bolan serişdeleri-de saýlap bolmaýar. K.D.Uşinskiý şeýle diýipdir: «Eger-de pedagogika adamy hemmetaraplaýyn terbiýelejek bolsa, ol ony hemmetaraplaýyn bilmelidir, öwrenmelidir».

Diagnoz bilen bir hatarda prognoz (grek sözi «*prognosis*» – öňünden görmek = *pro* - öňden, + *gnosis* – bilim) çaklamak hem ulanylýar. Çaklama bu mugallymyň öz işiniň netijesini öňünden bilmegidir we şoňa görä öz işini guramagydyr. Öz işiniň netijesini çaklamagyň üsti bilen bilip bilmedik mugallym – öz ýoluny ýitirip, ony tapyp bilmedik adam bilen deňeşdirilýär.

Diagnozyň we çaklamanyň maglumatlaryny ele alyp, mugallym okuw-terbiýeçilik işiniň proýektini taýýarlamaga girişýär.

Proýektiw funksiýa geljekki işiň modeliniň konstruksiýasyny gurmaga, gerek bolan serişdeleri we usullary saýlamaga, gerek wagty, gerek maksada ýetmegi, gelnen netijeleri bahalandyrmagyň görnüşlerini we formalaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Diagnoz, prognoz, proýekt funksiýalar yerine ýetirilenden soň, okuw-terbiýeçilik işiniň meýilnamasyny düzmek gezegi gelýär. Hünärmen-mugallym hemmetaraplaýyn taýýarlanan meýilnamasyz synpa girip bilmez. Meýilnamanyň göwrümi-de, nähili yerine ýetiri-

lendigi-de, mugallym ony sapakda elinden goýmaýarmy ýa-da ýatdan bilýärmi, bular hökman däl, esasy zat onuň hökman bolmagy. Ýeri gelende aýtsak, ussat mugallymlar bir däl, birnäçe wariantly meýilnama düzýärler.

Mugallymyň okuw-terbiýeçilik işiniň taýýarlanylş döwründe düzýän her bir taslamasy diagnoz, prognoz, taslama we meýilnama funksiýalaryň ýerine ýetirilmegi bilen amala aşyrylmalydyr.

Geljekki etapda, tapgyrda mugallym öz pikirini amala aşyrmak üçin maglumat, guramaçylyk, bahalandyryş, gözegçilik we düzediş (korrektirowka) funksiýalaryny ýerine ýetirýär. Mugallymyň **gura-maçaýlyk** funksiýasy – okuwçylary işe çekmek, öňde goýlan maksada ýetmek üçin olar bilen hyzmatdaşlyk etmek. Mugallymyň **maglumat** funksiýasy – onuň maglumatlardan peýdalanylşy. Okuwçylar üçin ilkinji we wajyp maglumat çeşmesi mugallymyň özi. Ol öz predmetini, ony okatmagyň usulyny, pedagogikany, psihologiýany doly bilýär. Mugallymyň gözegçilik bahalandyrylyşy we düzediş funksiýalary - käwagt bir düzüme düzülen, mugallyma gerek bolan höweslendiriji täsirler hökmünde ulanylýar. Okuwçylar bilen işlände, olara käýäp, olaryň üstüne gygyryp, işi ýerine ýetirip bolmaz. Esasy zat, stimul-gyzyklandyrmadyr.

Mugallymyň işiniň jemleýji bölümünde ol analitiki (seljeriş) funksiýasyny ýerine ýetirýär. Onuň esasy mazmyny ýerine ýetirilen işiň netijesini seljermek, ýüze çykan kemçilikleri öwrenip, olaryň sebäplerini kesgitlep, geljekde bu ýalňyşlyklaryň we kemçilikleriň ýüze çykmagyna ýol bermezlikdir.

Mugallymdan edilýän pedagogiki talaplar

Mugallymlaryň hünäri we jemgyýetçilik funksiýalarynyň aýratynlyklary okuwçylaryň, ata-eneleriň, jemgyýetiň onuň şahsyýetinden, ahlak hereketlerinden edýän ýokary talaplarydyr. Mugallymdan edilýän talap onuň pedagogiki işiniň netijeliligini kesgitleýän hünär hilleriniň imperatiw talap edijilik ulgamydyr.

Mugallymdan edilýän ilkinji talaplar onda pedagogiki ukyplaryň bolmagydyr. Şu günler pedagogiki ukyplar intensiw ösüş ýolunda. *Çagalar bilen işlemäge islegi bolan, olary söýýän, olar bilen söhbetdeşlikden lezzet alyp bilýän şahsyýetiň aýratynlyklaryna – pedagogiki ukyplar* diýilýär. Käte pedagogiki ukyplary gysga manyda-

-da, anyk işleri başarmak manysynda-da ulanýarlar. Mysal üçin, owa-dan sözlemek, aýdym aýtmak, surat çekmek, çagalar bilen işleri gu-rap bilmek. Pedagogiki ukyplaryň esasy toparlary şu aşakdakylardyr.

1. Guramaçylyk ukyplary. Okuwçylary bir topara jem-läp bilmek, olary bir iş bilen güýmemek, borçlary paýlamak, işi meýilnamalaşdyrmak, edilen işiň jemini jemlemek.

2. Didaktiki ukyplar. Okuw maglumatlaryny elýeter, düşnükli, gyzykly, ynandyryjy we yzygiderli düşündirip bilmek, görkezme es-baplary, sapakda ulanylmaly materiallary, abzallary saýlap bilmek we taýýarlamak, okuwçylaryň bilesigelijiligini we ruhy talaplaryny höweslendirmek, okuw isleglerini işjeňleşdirmek.

3. Perseptiw ukyplar. Okuwçylaryň ruhy dünýäsine aralaşyp bilmek, psihikasynyň aýratynlyklaryny ýüze çykarmak we olaryň emosional ýagdaýyny obýektiw (dogry) bahalandyryp bilmek.

4. Kommunikatiw ukyplar. Okuwçylar, kärdeşler, ata-eneler, mekdep ýolbaşçylary bilen dogry pedagogiki maksada gönükdirilen aragatnaşyk gurap bilmek.

5. Suggestiw ukyplar. Okuwçylara emosional – erkli täsir edip bilmek.

6. Barlag ukyplary. Özünüň tejribe işinde ýüze çykan pedagogi-ki ýagdaýlary we prosesleri öwrenip we obýektiw bahalandyryp bil-mek.

7. Ylmy-öwrenijilik ukyplary. Öz saýlan hünäri boýunça ylmy bilimleri ele alyp bilmek.

Mugallymyň esasy hünär hilleri diýip – *zähmetsöýerlik, işjeňlik, tertiplilik, jogapkärlik, maksat goýup bilmek, oňa ýetmek üçin ýollary saýlap bilmek, guramaçylyk, talapkärlik, öz hünär derejesini ulgam-laýyn we meýilnamalaýyn kämilleşdirmek, öz zähmetiniň hilini ýokar-landyrmaga çemeleşmek we ş.m. hasap etse bolar.*

Bu talaplaryň üsti bilen pedagog işçi hökmünde häsiýetlenýär.

Bazar ykdysadyýeti döwründe, mekdeplerde täze talaplaryň (kontrakt, meýilnama) ýüze çykmagy mugallymda okuw-terbiýe-çilik işlerinde gowy aragatnaşyk guramagy başaryan adamkärçilik häsiýetleriniň wajpylygyny kesgitledi.

Bu häsiýetler şulardyr: adamçylyk, mylaýymlylyk, mylakatly-lyk, çydamlylyk, paýhaslylyk, jogapkärçilik, dogruçylyk, adalatly-

lyk, hökmanlylyk, obýektiwlik, ýokary ahlaklyk, optimizm, emosional deňagramlylyk, arkaýynlyk, söhbetdeşlige talap, terbiýeleýänleriň durmuşyna gyzyklanma, öz-özünü tankyt edip bilmeklik, dostluk, özünü elde saklap bilmeklik, Watany söýmek, öz bahasyny bilmek, prinsipiýallyk, emosional medeniýet, eliňden gelse kömek bermeklik.

Mugallymyň işiniň esasy hili **ýnsanperwerlikdir**.

Mugallym hemişe işjeň, döredijilikli şahsyýetdir. Ol okuwçylaryň gündelik durmuşynyň guramaçysy bolup çykyş edýär.

Synpa ýolbaşçylyk etmek mugallymdan döredijiligi, talabedijiligi, islendik ýagdaýlardan özbaşdak baş alyp çykmagy talap edýär.

Çydamlylyk, öz-özünü ele almak, ruhy duýgurlyk, adalatlylyk, talap edijilik, degişme duýgusy, hünär takty mugallymyň hökmany aýratynlyklarydyr.

Mugallymyň şahsy aýratynlygy onuň hünär aýratynlygy bilen berk arabaglanyşyklydyr. Hünär aýratynlyklaryna hünär taýýarlygy döwründe ýörite alan bilimleri, başarnyklary, pikirleniş ukyplary, işiniň usullary degişlidir. Olaryň arasynda: *Öz okadýan dersini, ony okatmagyň usulyny bilmek, psihologiki taýýarlyk, umumy erudisiýa, giň dünýägarayyş, pedagogiki ussatlyk, pedagogiki işiň tehnologiýalaryny ulanyp bilmek, guramaçylyk başarnyklary we endikler, pedagogiki takt, pedagogiki tehnika, söhbetdeşligiň tehnologiýalaryny ulanyp bilmek, oratorlyk ussatlygy we başgalar bar.*

Haýsy-da bolsa bir hünäre hödürlenýän aýratynlyklara hünär häsiýetnamasy diýilýär (professiogramma).

Ilkinji hünär häsiýetnamasy XX asyryň 20–30-njy ýyllarynda, işi ylmy esasyda gurmak pikirini öňe süren alymlar tarapyndan düzüldi. Bu hünär häsiýetnamasy şol döwrüň sowet mugallymyna niýetlenipdi. Onda mugallymdan edilýän talaplar şu aşakdakylardy:

1. Beden saglygy.
2. Häsiýetiň deňagramlylygy.
3. Ösen erklilik.
4. Inisiatiwalylyk, döredijilik.
5. Guramaçylyk ukyplary we endikler.
6. Doly orta bilim we öz dersini gowy bilmek.
7. Öz bilim derejäni täze maglumatlar bilen baýlaşdyryp bilmek we daş-töwerekde bolýan hadysalardan habarly bolmak.

8. Häzirki zaman psihologiýasynyň, pedagogikasynyň we usulyýetiniň esasy akymlary bilen tanyş bolmak.

9. Öz okadýan dersiň usuly bilen tanyş bolmak.

10. Öz okadýan okuwçylar toparyňy bilmek.

11. Sosial-ykdysady we syýasy taýýarlyk.

12. Jemgyýetçilik durmuşy bilen gyzyklanmak we oňa işjeň gatnaşmak.

13. Geçirýän işiň maksadyny we wezipelerini doly we aýdyň aňlamak.

14. Öz hünäriňe ýakyn syýasy-köpçülik işleri bilen tanyş bolmak.

15. Okuwçylary söýmek.

16. Mugallym tertipli, arassa, owadan geýinmegi başarmaly, onda kollektiwizm, öz borjuňy duýmak duýgulary, işiňe söýgi, ak ýürekli bolmalydyr.

XX asyryň 80-nji ýyllarynda mugallyma hünär häsiýetnamasyny işläň alym W.A.Slastenindir. Onuň hödürleýän hünär häsiýetnamasy (professiogrammasy) dört bölümden ybarat bolup, olar:

1. Häzirki zaman mugallymynyň aýratynlygy we häsiýetnamasy. Bu bölüm özünde: a) maksada gönükdirilenligi; b) hünär – pedagogiki gönükdirilenligi; c) öwrenijilik gönükdirilenligi jemleýär.

2. Psihologiki we pedagogiki taýýarlygyna talaplar. Olara: a) bilim; b) başarnyk; c) endikler degişlidir.

3. Ýörite taýýarlygyň göwrümi we düzümi.

4. Mugallymyň öz hünäri boýunça usuly taýýarlygy.

Bu hünär häsiýetnamasy özünde: terbiýelemegiň we okatmagyň usullaryny ulanyp bilmegi; pedagogiki ussatlygy we umumy ösüşi; okatmagyň hem-de terbiýelemegiň psihologiki we pedagogiki esaslaryny bilmegi; maksada okgunlygy; ynamlylygy; tehniki serişdeleri ulanyp bilmegi; çagalary söýmegi; olara düşünmegi, adama ynamy; optimizmi; maksady goýup bilmegi; oňa ýetmegiň ýollaryny saýlap bilmegi; öz wagtyny dogry saýlap bilmegi; başganyň wagtyny saýlamagy; özüniň syýasy-ideýa we ýörite taýýarlyk derejesini ulgamlaşyň we meýilnamalaşyň kämilleşdirmek; öz işini, önüminiň hilini ýokarlandyrmak; özbaşdak döredijilik; ýokary ahlaklylyk; şahsy mysal we başga sypatlary jemleýär. Näme üçindir saglyk ýagdaýy üns-

den düşürilip galdyrylypdyr. Ýa-da ol gerek dälmiä? Mugallymyň sag-lyk ýagdaýy onuň hünär häsiýetnamasynyň özeni bolmalydyr.

Geliň, mugallymyň 20 sany esasy, wajyp suratlary bilen tanşalyň.

1. Guramaçylyk.
2. Tertiplilik.
3. Zähmetsöýerlik.
4. Ýerine ýetirijilik.
5. Mylakatlylyk.
6. Sadalyk.
7. Mylaýymlyk.
8. Adalatlylyk .
9. Talap edijilik.
10. Öz dersini bilmek.
11. Maglumaty düşündirip bilmek.
12. Işi ýola goýup bilmek.
13. Okatmakda ussatlyk.
14. Duýgurlyk.
15. Hemaýat edijilik.
16. Ahlak arassalygy.
17. Okuwçylara ynam.
18. Özüni görelde alyp barmak.
19. Mugallymyň abraýy.
20. Adalatsyzlyga çydamazlyk.

Soňky wagtlar «ideal pedagog» düşünjesi ulanylyp başlady. Özünde ýokary derejede kämilleşen raýatlyk, önümçilik we şahsy funksiýalary jemleýän nusga hünärmene – hakyky pedagog diýip bol- lar. Hakyky pedagog – taýýarlamagyň oriýentiri deňeşdirmegiň eta- lony bolan öwrenmegiň nusgasydyr.

Mugallymyň psihologiki-pedagogiki medeniýetiniň esasy sy- patlary.

Mugallymyň ruhy medeniýeti onuň hünärmen işiniň mazmu- nyny düzýär. Mugallymyň şahsyýet hökmünde möhümligi, onuň adamzadyň gazanan gymmatlyklaryna hut özüniň aralaşyp bilşine, hem-de beýleki adamlary oňa ugrukdyryşyna baglydyr.

Mugallymyň özleşdiren gymmatlyklar ulgamy onuň şahsy-

hünärmen ornuny kesgitleýär we etiki, psihologiki gönükdirilmelerde ýüze çykyar. Olaryň arasynda iň möhümleri aşakdakylardyr:

okadylýanlara gatnaşygy: düşünmeklige ugrukma, duýgudaşlyk, okaýanlaryň çendan erkinligi we özbaşdaklygy, her bir okuwçynyň döredijilik goruny ýüze çykarmaklyga ymtylyş;

toparlaýyn (kollektiwleýin) işi guramaklyga gatnaşygy: adalat, demokratiki öz-özünü dolandyrylyşyň ösdürilmegine ugrukma, toparlaýyn döredijilige, umumy işi diňe bir okuw jaýynda däl, onuň çäginde daşda, şol sanda öýde guramaga, kollektiwleýin durmuşyň döp-kadalaryny berjaý etmeklige gönükdirilme;

Mugallymyň öz-özüne gatnaşygy: okuw-terbiýeçilik işiniň üstünlikli guralmagy üçin alada etmeklige, hünär we şahsy ösüşe, öz-özünü seljerişe ugrukma.

Mugallymyň şahsyýetiniň beýleki sypatlary, gylygynyň we temperamentiniň aýratynlyklary, höwesleri we medeni derejesi-de onuň öz zähmetine bolan gatnaşygyna täsir edýär. Şol bir wagtda olar mugallymyň işiniň we aragatnaşygynyň şahsy keşbini döredýär. Bu bolsa islendik döredijilik işinde – ýazyjy, aktýor, suratkeş, žurnalist ýa-da mugallymçylyk hünärinde örän möhümdir. Bu hünärleriň umumylygy olaryň indiividual ýüze çykyşyndadyr (indiiduallyk-gaýtalanmazlyk pedagogik sungatynyň hut tebigatyna ýugrulandyr). Pedagogiki ussatlygyň işi üstünligini üpjün edýän möhüm düzüjisi mugallymyň psihologiki-pedagogiki medeniýeti, onuň okuw-terbiýeçilik ýumuşlaryny amalýetde amala aşyrmaklyga taýýarlyk derejesi we onuň işinde guramaçynyň we terbiýeçiniň häsiýetleriniň aýrylmaz utgaşmagydyr.

«Taýýarlyk» düşünjesi pedagogyň psihologiki-pedagogiki medeniýetiniň esasy sypatlaryny aňladyp, olary aşakdaky görnüşlerde jemlemek mümkin.

Psihologiki-pedagogiki **sowatlylygy häsiýetlendirýän sypatlar we aýratynlyklar**. Bu pedagogyň öz dersini we ony okatmagyň usulyny çuňňur bilmekligine möhüm hünär talabydyr. Dersi diňe erkin özleşdirmeklik okaýanlarda bilimlere, mugallyma we onuň talaplaryna höwes döredýär. Kähalatlarda «Mugallym ähli zady bilip bilmez. Bilmezlik aýyp däl» diýýärler. «Ähli zat» düşünjesi anyklanmasa, bu pikiriň makullygy uly şübhe döredýär. Fizikden türkmen

nusgawy edebiýatyny doly göwrümde bilip, sapagyny keminden üç dilde okadyp bilmegini talap edip bolmaz. Edil şonuň ýaly-da, edebiýat mugallymyna Eýnşteýniň otnositellik (çendanlyk) taglymatyny bilmek hökman däl. Ýöne mugallym haçan-da öz dersini bilip, onuň üstesine-de käbir başga bilimlerden hem baş çykarýan bolsa, onuň medeniýetine baha-da onuň hut şol hökmany talapdan ýokary düşüňjeleri özleşdirişiniň çuňlugyna laýyklykda berilýär. Aslynda şol «talapdan ýokarlyk» okuwçylara öz mugallymynyň sowatlylygyna, bilimleriniň köptaraplaýynlygyna baha kesmäge esas döredýär.

Mugallymçylyk ussatlygynyň derejesini häsiýetlendirýän sypatlar we aýratynlyklar. Okuwçylar mugallymyň diňe bir bilimlerini däl-de, onuň bilim-düşüňjeleri gyzykly we düşnükli özlerine ýetirişini hormatlaýar. Mugallymyň bilimleri okuwçylara bermeklige höwesini we başarnygy, dersine gatnaşygy, oňa söýgüsi töweregindäkileriň hemişe üns merkezinde bolýar.

Pedagogiki ukyplaryň ösüş derejesini häsiýetlendirýän sypatlar we aýratynlyklar.

Islendik işiň netijeliligi köp derejede adamyň individual psihologiki aýratynlygy bolan ukyplara baglydyr. Olar adamda işiň belli bir görnüşine laýyklyk döredip, degişli bilim-başarnyklarynyň özleşdirilişini ýeňilleşdirýär we özi şu işiň tutumynda ösýär. Mugallym hökmünde üstünlikli işlemek üçin pedagogiki ukyplar zerur bolup, olara pedagogiki pikirlenme, guramaçylyk ukyplary, şeýle hem nerw-psihologik ulgamyň çydamlylygy degişlidir. Soňky sypat pedagogika hünäriniň adama salýan iňňän ýokary dartgynlygy mynasybetli ýörite nygtalmaga degişlidir. Pedagog üçin özüni elde saklamak, ýerliksiz hereketleri togtatmak ukyby, çaltlygyň çözgüt tapyjylyk bilen utgaşmagy, emosional-duýgy deňagramlylygy, öz duýgularyňa erk etmek başarnygy aýratyn möhümdir.

Ahlak-duýgy terbiýeliligi häsiýetlendirýän sypatlar we aýratynlyklar. Bu häsiýetler mugallymyň beýleki adamlara ýolbaşçylyk etmek, olary okatmak we terbiýelemek ýaly ahlak hukuklaryny döredýär. Okaýanlara hoşniýetli gatnaşykda bolup, olaryň şäht-duýgy ýagdaýyny syzmak, her bir okuwçynyň psihologiýasyny bilmek, mugallymyň aýrylmaz sypatlarynyň biri bolan pedagogiki salyhatelylygy (pedagogiki taktý) kemala getirýär. Pedagogiki salyhatelylyk

mugallymyň tapylgysyz hünär sypaty bolup, ol oňa pedagogiki täsir serişdelerini ulananda, duýgulary ýüze çykarmagyň çägin salgy berýär. Bu sypat özüňe erk etmek, takatlylyk, sowukganlylyk ýaly häsiýetler bilen baglanyşyklydyr.

Bu hatarda pedagogiki aragatnaşyk aýratyn orun tutýar. Haçanda pedagog talyplardan ilkinji mugallymçylyk tejribeliginde iň kyn zadyň näme bolandygy sorlanda, olaryň 80 göterimi «Çagalar bilen umumy dil tapmak» diýip jogap berdiler. Aragatnaşyk guramaklygyň iňňän çylşyrymly meseledigini GDA ýurtlarynyň uly şäherlerinde «Jemgyýetçilik pikiri» maksatnamasy boýunça geçirilen derňewleriň netijesi hem tassyklaýar (Соловейчик С. Педагогика для всех. М., 1989.с. 306).

Aragatnaşykda umumy dil tapmaklyk tabyn edijilik we sessiz-üýnsüzlik bilen ters baglanyşykda bolýar. Şeýle umumylyk umumy höwesiň, ynamyň, umydyň we söýginiň ýüze çykyşydyr. «Terbiýelemek» işligi keminden üç pedagogik hereketi özünde birleşdirýär: okatmak, dolandyrmak, aragatnaşyk guramak. Ýöne bu düzüjileriň düýpli özboluşlylygy bardyr. Okatmak üçin mugallym okaýanlardan bilimi we tejribesi boýunça rüstem bolmalydyr. Dolandyrmak üçin bolsa ol wezipesi, pähimi, güýji ýa-da abraýy taýdan ýokary bolmalydyr. Aragatnaşykda bolsa, tersine, taraplaryň doly deňligi talap edilip, duýguda adamlar özlerini hiç wagt kembaha saýmaly dälidir. Garşydaşyňy syzyp bilmek üşügi – bu aragatnaşyk ukybydyr. Pedagogiki zehin – bu talypda edil özüňki ýaly mynasyp şahsyýeti syzyp, onuň bilen deňhukukly derejede aragatnaşyk guramakdyr.

Eger mugallym okuw jaýynda işi dolandyryp bilmeýän bolsa, ol pedagoglygyny bes edýär. Eger onuň başaryany diňe dolandyrmak bolsa, onda okuwçylaryň dat gününe. Dolandyryş diňe syzylmasy örän kyn, ýürekdeş aragatnaşyga daýananda, netijelidir. Aragatnaşyk ýok ýerinde talyplaryň dolandyrylmasy-da ýokdur: olar pedagogy diňlemeýär, ony hormatlamaýar. Şeýle ýagdaýda mugallyma diňe özüne kyn okuwçylaryň sataşandygyna käýinip, ykbalyndan nalamakdan başga zat galmaýar.

Pedagogiki aragatnaşyk birnäçe *derejelerde bolup geçýär*: baglanyşyk – sataşma (ýüzbe-ýüzlük), soňra ruhy aragatnaşyk. *Baglanyşyk – sataşma* – bu adamsöýüjiligiň ýüze çykyşy hökmünde gysga

ýa-da dowamly bolup bilýär. *Ýürekdeşlik aragatnaşygy*, haçan-da pikiriň ýa-da höwesiň umumylygy bolanda döreýär.

Ruhy aragatnaşyk – aragatnaşygyň iň ýokary derejesi hökmünde taraplaryň umumy maksat-niýetleri esasynda döräp, adamyň öz ýanynda ruhy howsalalaryny paýlaşýan adamyň bardygyna bagtlylyk duýgusyny syzýan ýagdaýdyr. Aragatnaşygyň serişdesi hökmünde ilkinji nobatda ses we bakyş (nazar salmak) öňe saýlanýar. Gyýak, şübheli, ätiýaçly, çytyk, «tursý», biagyry, ät galan, närazy, gülüm-sireýän, biperwaý garaýyşlar – bularyň bary mugallymçylyga çapraz bakyşlardyr. Islendik hoşgylaw däl äheň, gazap we ynjklyk mugallymyň hut özi tarapyndan talyplaryň önünde hata hökmünde bahalandyrylmalydyr. Tersine, hoşgylaw, mylaýym, şadyýan, wäşi, düşüňän, goldaýjy, guwanyjy bakyşlar mugallymyň işiniň tapylgysyz serişdeleridir.

Mugallymyň jemgyýetçilik wezipeleri, hemişe adamlaryň (esasan, okuwçylaryň) gözüniň önünde bolýanlygy üçin, onuň daşky keşbine, geým-gejiminiň biçüwüne belli bir talaplar bildirilýär. Adatça, mugallymlar eşiğiň özüni salyhatly, tämiz görkezýän, adamyň gylygynyň çuňlugyny sypatlandyryýan işewür görnüşini saýlaýar.

Agzalanlar psihologiki-pedagogiki medeniýetiň, pedagogyň okuw-terbiýeçilik işiniň wezipeleriniň çözgüdine esas bolup hyzmat edýän düzüjileridir. Şunuň bilen bir hatarda, mugallymyň psihologiki-pedagogiki keşbiniň ýene-de bir aýrylmaz tarapy – pedagogiki ussatlygyň esasy düzüjiler bolan onuň başarnyklary we endikleri hem häsiýetlendirilmelidir. Mugallyma dürli başarnyklar zerurdyr: talyplarda bilesigelijiligi ösdürmek; olary töweregiňde jebisleşdirmek; olara düşünmek, yzyňa eýertmek; olaryň ýokary ynamyny gazanmak; diňe bir özleşdirilýän bilim-düşünjelere gözegçilik bilen çäklenmän, sözüň işe ornaşmagyny gazanmak; dogumlylygyň, durnuklylygyň, erjelligiň nusgasy bolmak; ynandymak ukyby. Bu sanawy kynçylyksyz dowam etdirip bolar. Ýöne her bir ýagdaýyň gaýtalanmaz özboluşlylygy bolup, mugallym olaryň her birine laýyk başarnyklar döretmelidir. Şol bir wagtyň özünde mugallymyň ylmy düşüňjeleri ýaýradýjy, guramaçy we terbiýeçi hökmündäki başarnyklarynyň umumy toplumyny ýüze çykarmak mümkin. Olara **sözleýiş ussatlygy** (oratorlygy), **didaktiki-öwrediji** ussatlygy, **aragatnaşyk guraýjy-**

lygy, kabul ediş başarnyklary, şeýle hem **pedagogiki tilsimatyny özleşdirmeklik** degişlidir. Bu başarnyklaryň toplumy terbiýeçilik işiniň mazmuny hem-de mugallymyň önünde durýan wezipeleriň aýratynlyklary bilen kesgitleýär.

Pedagogiki tilsimat – pedagogiki ussatlygyň möhüm bölegidir. Ol mugallymyň şahsy täsir ediş serişdeleri özleşdirip (sesi, ýşarat hereketlerini, kaddyňy tutmaklygy), özüni alyp barşyny pedagogik maksadalaýyklykda guramakda ýüze çykýar. Pedagogiki tilsimat bu ýokary derejä ýetirilen ussatlykdyr. **Pedagogyň ussatlygy** – bu onuň psihologiki-pedagogiki täsir ediş serişdeleriniň häzirki zaman goruny ýokary derejede döredijilikli özleşdirmegidir; olary öz işiniň ähli tutumynda netijeli ulanmagydyr; bu terbiýeçi hökmünde öz hereket-gylymlaryňy üznüksiz tankydy seljermek we terbiýeçilik başarnyklaryny, endiklerini yzygider kämilleşdirmekdir. Elbetde, bu ussatlyk adamda ynsanperwer başlangyçlary terbiýelemeklige, şahsyýeti kemala getirmeklige, öz döredijilik ukyplaryňy netijeli ulanmaklyga, durmuşyň ähli ulgamynda öz wezipäni üstünlikli ýerine ýetirmeklige hyzmat etmelidir.

Ýaş mugallymlar bilen işlemegiň pedagogiki-psihologiki aýratynlyklary.

Mugallymçylyk – munuň özi aýratyn hormatly kärdir. Bu käriň sosial-jemgyýetçilik we ynsanperwer-gumanistik manysy adamzadyň medeniýetini nesle öwretmek bilen, ol hakyky manysynda şahsyýet döredýär. Biziň ýurdumyzyň geljegi ýaş hünärmenleri nähili taýýarlap bilşimize baglydyr.

Ýaş hünärmen okuw jaýyny gutaryp, işiniň ussady bolup ýetişýänçä, köp güýç-gaýrat sarp etmeli bolýar. Okuw jaýlaryny tamamlan ýaşlar mekdep kollektiwine uly şatlyk we umyt bilen gelýärler. Şoňa görä-de, ýaş mugallymlaryň mekdepde ilkinji gezek kollektiw bilen duşuşygy onuň bütin ömrüne ýadynda galýar. Ýaş mugallymyň oňat garşylanmagy onuň ahlak ruhuny, keýpini, işe bolan höwesini ýokarlandyrýar. Şonuň üçin mekdepde ýaş mugallymy garşy almaga oňat taýýarlyk görülmelidir.

Ýaş mugallym mekdebe gelen ilkinji gününden başlap, kollektiwiň we mekdep ýolbaşçylarynyň goldawyna mätäç bolýar. Ýaş mugallymlaryň pedagogiki zähmetiň weteranlary bilen

duşuşyklary guralýar, ýaş mugallymlaryň geňeşi döredilýär. Bularyň hemmesi düýnki talybyň bu gün oňat mugallym bolup ýetişmegine ýardam etmelidir. Mekdep ýolbaşçylary ýaş mugallym bilen ilkinji gezek gürründeş bolanlarynda, edilýän talaplar hakynda gürrüň etmän, onuň hut özi barada köp gyzyklanmalydyrlar, geljekde bile işleşer ýaly oňaýly psihologik atmosfera döretmelidirler, olaryň ýaşaýyş-durmuş şertleri bilen gyzyklanyp durmalydyrlar. Ýaş mugallyma ilkinji duşuşykda mekdep bilen onuň döpleri, ýyl ýazgysy, mekdebiň taryhy hakyndaky materiallary, mekdebiň şu günki ýagdaýy bilen tanyşmaklygy teklipe etmek paýhaslylyk bolar. Ikinji duşuşykda mugallymdan edilýän talaplar hakynda aýdylmalydyr.

Işe täze başlan mugallym özüniň ýerine ýetirmeli borçlaryny, mekdepde umumy düzgüne nähili eýermelidigini doly göz önüne getirip bilmeyär. Mekdep hakyndaky ýatlama onda okuwçy döwründe we pedagogiki tejribelikde bolan döwründe saklanyp galandyr. Indi bolsa ol mugallym hökmünde işe başlaýar, belli bir wezipäni eýeleýär, mekdepde jemgyýetçilik işlerini ýerine ýetirýär, pedagogik maslahatyň işine gatnaşýar. Ýaş mugallymda özüniň wezipesine laýyklykda borjuna düşünmeklik ýetmezçilik edýär. Bu bolsa, kähalatda ýaş mugallym bilen garşylygyň ýüze çykmagyna sebäp bolup biler. Şoňa görä-de, ilkinji gününden başlap, ýaş mugallymy kadalaşdyryjy resminamalar bilen tanyş etmeli, zähmet düzgün tertibini berjaý etmelidigini düşündirmeli.

Içerki tertip-düzgün hakynda halypa mugallym hem aýdyp biler we aýtmaga borçludyr. Halypa mugallymyň aýdan sözi işi bilen deň gelmese, ol ýaş mugallym üçin ters görelde bolar. Halypa mugallymlar ýaş mugallymlary ýygý-ýygýdan öz sapaklaryna we beýleki tejribeli mugallymlaryň sapaklaryna gatnaşdyrmalydyrlar. Özara sapaklara gatnaşmaklygyň guralmagy ýaş mugallymlar üçin örän peýdaladyr. Munuň özi olaryň sapak geçmegi göwnejaý guramaklarynda, öňdebaryjy pedagogiki tejribäni öwrenmeklerinde hem-de okuwçy ýaşlary okatmak we terbiýelemek işlerini dogry guramaklarynda uly rol oýnaýar.

Mekdep ýolbaşçylary meýilnama esasynda ýaş mugallymyň aýry-aýry sapaklaryna gatnaşmalydyrlar, terbiýeçilik işlerini guraýşy bilen gyzyklanmalydyrlar. Syn etmegiň netijesinde ýaş hünärmeniň maksatnamanyň talaplary, okuw kitabyňyň materiallary bilen

tanyşdygy ýa-da dældigi, okatmagyň usullaryny nähili bilýändigini ýüze çykarylmalý.

Bulardan başga-da, mekdep ýolbaşçylary ýaş mugallymlaryň sapakda dersara baglanyşygy ýola goýşy, sapagy durmuş bilen baglanyşdyryşy, okuwçylaryň işjeňligini ösdürşi, özbaşdak işleri guraýşy, tertip-düzgüni saklap bilşi bilen gyzyklanmalydyrlar. Şeýle edilende, ýaş mugallymyň ýetmez taraplary ýüze çykarylýar we ony öz wagtynda düzetmek mümkin bolýar. Ýaş mugallymlaryň sapaklarynyň dogry derňew edilmegi, kemçilikleriniň adalatly görkezilmegi olaryň gowy mugallym bolup ýetişmekleri üçin peýdalydyr. Öz gezeginde ýaş mugallymlar hem öz halypalarynyň sapaklaryna gatnaşýarlar. Ýaş mugallymyň gündeligi bolmalydyr, onda kimiň sapaklaryna gatnaşandygy, gatnaşan sapaklarynda öwrenen oňat zatlary bellik edilýär.

Ýaş mugallymyň pedagogika taýdan ussat bolup ýetişmegi üçin ähli mugallymlaryň tagallasy zerur.

Mekdeplerde «Ýaş mugallyma kömek» diýen aýratyn bukja ýa-da diwarlyk (stend) döredilse gowy bolar. Onda gündelik sapak meýilnamasy, sapakdan edilýän ýeke-täk talaplar, mugallyma bildirilýän esasy talaplar, dersler boýunça temalaýyn meýilnamalar, terbiýeçilik iş meýilnamalary, iş tejribeden maglumatlar, ýaş mugallymlara kömek üçin niýetlenen gazet-žurnal maglumatlary bolmalydyr.

Ilkinji sapaklar ýaş mugallymda aýratyn tolgunma döredýär. Ol baradaky täsirleri bütin ömründe ýatdan çykaryp bilmeýär.

Işe täze başlaýan mugallymlaryň ilkinji sapaklarynyň hili bu mekdep kollektiwiniň we onuň ýolbaşçylarynyň pedagogiki tejribesiniň özboluşly bahalandyrylmasydyr.

Ýaş mugallymyň ilkinji sapaklary başga adamlaryň gatnaşmazlygynda geçirilse, gowudyr. Şonda oňa okuwçylar bilen tanyşmak we olar bilen aragatnaşygy ýola goýmak ýeňil düşýär. Gatnaşyljak ilkinji sapagyň wagtyny mekdep müdiri we onuň orunbasary ýaş mugallym bilen öňünden gepleşýär. Birinji gatnaşylan sapagy ara alyp maslahatlaşmak ýaňy işe başlaýan mugallymlaryň mundan beýläkki işi üçin örän möhümdir.

Ýagdaýa görä, akgöwünli ara alyp maslahatlaşmak üçin wagt saýlap almaly. Eger sapak oňat täsir galdyran bolsa, muny bellemek

bilen, geljekde mugallymyň nämelere üns bermelidigini görkezmeli-dir. Eger ilkinji sapaklar şowsuz bolan bolsa, mekdep ýolbaşçylarynyň wezipesi ýaş mugallymy köşeşdirmekden, nämeler edende, nämä üns berlende oňat boljakdygyny düşündirmekden ybarat bolmalydyr.

Ýaş mugallymyň sapagy ara alyp maslahatlaşylanda, islendik ýagdaýlarda-da hoşniýetliligi saklamalydyr. Ähli pikirleri we bellikleri dostluk maslahaty görnüşinde bermeli, sapagy diňe özüň derňemegiň maksadyny goýmaly däl-de, ýaş mugallyma öz-özünü derňemegiň tehnikasyny öwretmeli.

Soraglar:

1. Siz nähili mugallymy hakyky mugallym hökmünde bahalan-dyrarsyňyz?
2. Haýsy mugallymlara öz işiniň ussady diýip aýtmak bolar?

V b a p

PEDAGOGIKI PIKIRIŇ ÖSÜŞ TARYHY

Oguz han döwründe hat-ýazuw medeniýetiniň açylyp görkezilişi

Türkmen-oguz milli bilim we terbiýe ulgamynyň abraýyny dünýä äşgär eden atalyk mekdepleridir. Atalyk mekdepleri köşklerde, patyşanyň howandarlygynda döredilipdir. Mekdebiň işine ýörite bel-lenen baş atabeg-wezir gözegçilik edipdir we hut patyşanyň özüne yzygider hasabat beripdir. Çagalara bilim-terbiýe berýän terbiýeçileri we mugallymlary atalar, atalyklar, atabegler diýip atlandyrypdylar. Olar ukyply türkmen ýaşlaryndan ýörite taýýarlanyladyrlar. Atalyk mekdeplerinde dünýä dilleri we edebiýaty, sözleýiş sungatynyň us-satlygy, taryh, geografiýa, astrologiýa, astronomiýa, geometriýa, arif-metika ýaly ylmlaryň esaslary, söweş we serkerdelik tilsimatlary öwredilipdir. Atabeglerden talap diýseň güýçli bolupdyr. Ol öz terbiýe-leýän şägirdini ähli ugurdan, ähli babatda kämil derejede we durmuşa taýýar edip ýetişdirmeli bolupdyr. Bu işde hatda ownuk säwlikleriň we kemçiligiň bolmazlygy kanuny hasaplanyladyr. Atalyklar mekde-bini tamamlayan ýetginjegi patyşanyň wekilinden, danyşmentlerden,

batyrlardan we çaganyň hossarlaryndan ybarat bolan topar ýörite synagdan geçiripdir. Şonuň üçin hem türkmen atabegleriniň terbiýesini alan ýaşlar dünýäniň ähli künjeklerinde dünýägaraýyşlarynyň giňligi, sowatlylygy, beden taýdan sagdynlygy, serkerdelik başarnygynyň artykmaçlygy bilen parhlanydyr. Türkmen atalyklar mekdepleri Gündogarda-da, Günbatarda hem meşhurlyk gazanydyr. Şeýle bolandygyna arap döwletleriniň, Wizantiýa, Hytaý, Hindistan kimin ýurtlaryň patşalarydyr hanlarynyň bilim we tälim aldyrmak üçin öz çagalaryny türkmen ülkesine ibermekleri güwä geçýär.

Oguz han döwründe hat-ýazuwyň, elipbiýiň ýagdaýyny bellemek maksadalaýyk. Hat-ýazuw milletiň ylmynyň-biliminiň, medeniýetiniň, sungatynyň, umuman, tutuş milli ruhuň ösüş derejesinden habar berýän subutnamadyr. Jeýtun, Altyndepe, Merw ýaly gadymy medeni merkezleri döreden, taryha mälum bolan baş adamzat gymmatlygynyň birini dünýä peşgeş beren türkmenleriň milli ýazuwynyň bolmagy tebigy kanunalaýyklyk we taryhy hakykatdyr. Milli ýazuw kämillik derejesine ýetýänçe, hatyň ýüze çykyş taryhy ýoluny geçýär. Ata-babalarymyz salamnama, tak-taknama, düwünnama, tagmanama, şekilnama ýaly hat-habaryň ýazuwdan irki görnüşlerini adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanydyrlar. Şu serişdeleriň käbirini – nokatnamalary häzirki keçämiz ýadygärlik hökmünde saklap gelipdir. Iňňän irki döwürlerde – 6–9 müň ýyl ozal şekilnamalaryň (piktogrammlaryň – surat şekilleriniň üsti bilen ýazuwyň) ulanylandygyna Garrygalanyň Kiçi Bezegi we Uly Bezegi derelerindäki dag gowaklaryndan tapylan maglumatlar güwä geçýär. Baş müň ýyl töweregi ozal «Oguzhanyň» ilkibaşdaky ruhy tapyndysy – milli oguz elipbiýi döredi. Andalyp, Şabende, Şeýdaýy ýaly danalarymyz üç asyr töweregi ozal bu elipbiýimiz barada öz pikirlerini miras galdyrypdyrlar. Şeýdaýy oguz elipbiýiniň 25 harpdan ybaratdygyny, olaryň 7-siniň çekimli, 18-siniň hem çekimsizdigini «Gözel ýigrim baş» diýen goşgusynda belleýär:

Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartyp çekip,
Üç müň ýaşda ömrüň ýakyp,
Geçirdik, gözel ýigrim baş.

Milli oguz elipbiýimiz öz daşky durşuny üýtgetdi we biziň günlerimize, eýýäm, türkmen halysynyň nagyşlary görnüşinde gelip ýetdi. 1889-njy ýylda Orhon derýasynyň akymynda tapylan daşlaryň üstündäki taryhy ýazgylaryň 38 harpdan ybarat bolan türkmen elipbiýiniň kömegi bilen amal edilendigini 1893-nji ýylda alymlar anykladylar. Barlaglar Nusaý resminamalarynyň ýazuw döpleri elipbiýimiziň has irkiräk döwre degişlidigini görkezýär. Milli elipbiýimiz, şeýle hem, şol döwürlerde sebitde ulanylan arameý, horezmi, sogdy, uýgur, ýunan ýaly beýleki elipbiýleri yslymyň kabul edilmegi netijesinde, arap diliniň, arap elipbiýiniň we ýazuwynyň durmuşa berk ornaşdyrylmagy bilen baglanyşykly, ulanyşdan galypdyr.

Dil milletniň ýüreginiň senasy saýylypdyr. Milli oguz dilini arassa hem suwara öwretmek çaganyň maşgala terbiýesi döwründe-de, haly-paçylyk we atalyklar mekdeplerinde hem hökmany wezepe derejesine eýe bolupdyr. Bu milli bähbitli işde nesilbaşymyzyň «Dil bolmasa, il bolmaz», «Sözi paýhas bezär», «Çagaňa dili manysy bilen öwret» ýaly wesýetleri ýol-ýörelge bolupdyr.

Oguz han Türkmeniň guran döwletiniň güýji berk kada-kanun esasynda ýaşalandygyndadyr. Nirede tertip-düzgün berk ýerine ýetirilýän bolsa, şol ýerde üstünlik bolýar. Şonuň üçin Oguz hanyň düzen beýik düzgün-nyzamly döwletleri mün ýyllyklara uzapdyr. Şeýle düzgün-nyzamylygy çagalykdan terbiýeläp başlapdyrlar. Kada-kanunlara hormat goýmak we gyşarnyksyz berjaý etmek, tertip-düzgünü berk saklamak endiklerini kämil derejede terbiýelemek ýaşlary durmuşa taýýarlamagyň wajyp ugry bolupdyr. Terbiýäniň ygtybarly serişdesi bolup, ulularyň göreldesi hyzmat edipdir. Ata-babalarymyz bu babatda baý we nusgalyk tejribe toplapdyr. Adamlaryň arasyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklary adalatly we sazlaşykly ýola goýlupdyr. Bu netije akyl-paýhasyň hazynasy, görüm-göreläniň eýesi Oguz hanyň şahsy tagallasy bilen gazanylypdyr. Uzak ýyllaryň dowamynda onuň «Biziň urugymyzdan biri karar edilen düzgüne bir gezek terslik etse, oňa dil bilen öwüt bermeli. Ikinji gezek terslik etse, ýeterlik mukdarda gorkuzmaly we temmi bermeli. Eger üçünji gezek etse, ony daş ýere – Notan sebitlerindäki, ýaşalmaýan, awçylaryň ýylda iki gezek barýan eýesiz çöllerine ibermeli. Eger asyllanyp, akyllansa gowy, eger şonda-da akyllanmasa, zyndana taşlamaly. Onda-da aky-

llanmasa, aga-ini ýygnanyşyp, gürleşerler. Onuň maslahatyny görüp, düzgüne salarlar» diýen pendinden ugur alnypdyr.

«Oguznamalaryň» tassyklaýşyna görä, Oguz han iň irki zamanlardan Nuh pygambere, ondan hem nebere-nesilleriň öz döwrüne çenli nesiller barada beýan edýän uly kitaplary ýazmagy wesýet edipdir. Nesilbaşymyz dünýäden gaýdandan soňra, onuň garry weziri Erkil Hojanyň maslahatyna eýerip, Gün han giň wekilçilikli mejlis guraýar. Şol mejlisde döwleti mundan buýana edara etmegiň, özüni alyp barmagyň, döp-dessurlaryň, edep-ekramyň kada-kanunlaryny bir ýere toplap, ýörelge kitabyňy döretmegi müwessa bilýärler. Ýörelge kitabynda edara etmekde, märeke toplanlanda, döwre guralanda, miras paýlaşmakda, mal toplamakda, hojalyk ýöretmekde, il we kowum arasynda haramlyga ýa-da jenaýata ýüz urany ýazgarmakda... hatda et paýlanyşynda hem her bir adamyň orny, haky, hyzmaty, borjy, wezipesi takyk anyklanypdyr. Ata-babalarymyzyň «Kitap okan beýlede dursun, diňläp oturan hem bihal däl» diýip, buýsanç bilen ýatlaýan ähtnamasy nesilbaşymyzyň pähim-paýhaslary, wagyz-nesihat-lary, öwüt-ündewleri, rowaýatlarydyr tymsallary, wesýetdir pentleri esasynda döredilen **ilkinji türkmen milli terbiýenama** kitabydyr. Ol müň ýyllyklary öz içine alýan Oguz han eýýamynyň terbiýeçileri we mugallymlary, halypalary hem atabegleri edep-terbiýä dahylly islendik türkmen üçin ygtybarly gollanma bolup hyzmat edipdir.

Türkmen ulusyny sylany beg, kiçisini sylany ýeg hasaplapdyr. Gojalara we mätäçlere rysk beripdir. Duşmana talaň salmandyr, ýersiz sütemi ýigrenipdir. Söweşde wepat bolan esgeriniň çagasyny perzent edinipdir. Ösüzlere we ýetimlere atalaryndan hem artyk hos-sarlyk edipdir... Ynsanperwerligiň şeýle beýik nusgasyny aýan eden Oguz hanyň durmuş ýoly we timsally paýhaslary esasynda alnyp barlan çaga terbiýesiniň tutuşlygyna ynsanperwerlige ýugrulandygy tebigy ýagdaýdyr. Diňe ynsanperwer terbiýeçi özüniň çaga bolan belent söýgüsi esasynda ýaşlary ýetşdirmegiň bu talabyňy berjaý edip biljekdigi baş ýörelgeleriň biri bolupdyr. Bu bolsa ondan edilýän talaplaryň aýgylaýjysy hökmünde kabul edilipdir.

Ata-babalarymyz bilime-ylma döredijilikli çemeleşmäge uly ähmiýet beripdirler. Bilim-ylym jemgyýete peýda getirmeli diýip düşünişdirler. Netijede, bütindünýä taryhy açýslary edipdirler. Oguz

hanyň beýik ýörişleri mahalynda oýlanyp tapylan araba dünýäde ilkinji tigrirli gural bolup durýar.

Elbetde, araba taryha, ýaşayşa tizlik berdi. Pederlerimiz adamzat taryhynda ilkinji bolup magdan eredip, dürli abzallary, gurallary ýasamagy ýola goýupdyrlar. Şol döwürde özleşdirilen usullar-tärler, tehnologiýalar biziň günlerimizde hem ussalar tarapyndan peýdalanylýar. Ýaşayş durmuşy üçin zerurlyklary döretmekde ähmiýetli hasaplanan tenjim ylmyny – astrologiýany irki wagtda türkmenleriň esaslandyrandygyny alymlar tassyklaýarlar. Şu ýörelgeden ugur alyp, halypaçylyk mekdeplerinde ýaşlara bilim – hünäri özleşdirmek üçin zerur bolan ylymlar iş tejribesinde amal etmek usuly bilen berlipdir. Atalyklar mekdeplerinde bolsa ylymlaryň esaslary olaryň daýhançylyk, maldarçylyk, alyş-çalyş, söweş – ýöriş hajatlary, döwlet hem hojalyk dolandyryşy we beýleki durmuş hajatlary üçin ähmiýetini açyp görkezmek esasynda beýän edilipdir. Şu jähtden hem her bir ylym boýunça berilýän maglumatyň mazmuny kesgitlenipdir. Degişli endikleri we başarnyklary tebigy ýagdaýlarda tejribelik geçirmek arkaly kemala getirmäge üns berlipdir.

Oguz han eýýamyndaky bilimiň, terbiýäniň ýagdaýy barada ýunan – grek alymlary Geredotyň, Strabonyň, Diodaryň eserlerinde gymmatly hem täsin maglumatlar berilýär. Iki müň baş ýüz ýyl ozal Geredot «Taryh» kitabynda türkmenleriň okuw-terbiýeçilik işleri barada giňişleýin söhbet açyp, maşgalada çaganyň dogulmagyna guwanýlýandygy, ogul çagasy bolan maşgala hatda patyşalaryň her ýylda sowgat iberip durýandygy barada habar berýär. Oglanlara 9 ýaşdan 20 ýaş aralygynda söweş tilsimatlaryndan başga hem dogruçyl bolmagy öwredilýändigini barada ýazýar. Ata-ene mertebesi, perzent borçlary babatyndaky tejribe hakynda söz açyp, ata-enesine hormat goýmadyk çaganyň nikasyz doglan ýa-da taşlanan çaga hasaplanylýandygyny nygtaýar. Strabonyň «Geografiýasynda» türkmen tebigatyny, ata-babalarymyzyň durmuşyň ähli pudaklarynda ýeten ajaýyp sepgitlerini, adamlaryň arasynda höküm sürýän sylanyşykly gatnaşyklary beýan edilýär. Diodar Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri döwründe «Bagtly ilat», «Margiana» diýip atlandyrylan türkmen diýarymyz barada «Dünýäniň hiç bir ýurdy özüniň baýlygy hem-de täsin miweleri bilen oňa taý gelip bilmez. Girkaniýa köp şäherli, gaty uly, mes

toprakly düzlük ýurt» diýip ýazýar. Adamlaryň gaýduwsyzlygyny, zähmetsöýerligini, myhmansöýüjiligini, dogry sözlüligini, edepliligini nygtaýar.

Eýýamyň soňky döwürlerinde «Awesta» kitaby sebitde giň ýaýrapdyr. Ony döreden, mundan iki ýarym müň ýyl ozal sary düýesini idip Marydan ugran Zaratuştra şol dünýä baryp: «Adamlar, oda çokunyň, otdan çyra ýasap, şol dünýä baryp bolýar» diýip ündäpdir. «Awesta» 1200 bapdan ybarat bolupdyr. Onda halal zähmet, ahlaklylyk, akyl-paýhas esasynda ýaşamak, oňat niýetde bolmak, borjuňy ýerine ýetirmek, adalatly bolmak kimin terbiýeşynaslyk ähmiýetli pikirler öňe sürülýär. Zaratuştranyň taglymatyna görä, çaga 15 ýaşda kemala gelýär. Onda ahlak sypatlaryny, iýmiti kadalaşdyrmaklygy, aýallara sarpa goýmagy öwretmegiň zerurlygy tekrarlanýar. Nowruzyň Täze ýyl baýramy hökmünde bellenilmegi-de «Awesta» we onda wagyz edilen otparazlyk taglymaty bilen baglanyşyklydyr.

Bilimiň we terbiýäniň ösmegine täsir eden faktorlar. Jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşi öňäp-ösüp barýan nesle bilim hem terbiýe bermek işini birsyhly kämilleşdirip durmagy hemme wagtda-da talap edipdir. Geçmişde bolup geçen taryhy wakalar, ilň-günň sosial-ykdysady ýagdaýy, beýleki halklar bilen ýola goýlan medeni aragatnaşyklar, ruhy islegler – bularyň hemmesi ylym-bilimiň, tälim-terbiýäniň ösdürilmegine hem kämilleşdirilmegine täsir eden faktlardyr.

Taryhy wakalar adamlary watançy, gaýduwsyz hem çydamly edip ýetişdirmegi, maşgala ojagyny, dogduk diýaryňy gorap saklamaga hemişe-de taýýar bolmagy talap edipdir. Sosial-ykdysady ýagdaýlar nesliň dowam etdirmegi, ony sagdyn, agzybir, edepli, hünärmen edip ýetişdirmegi zerurlyk hökmünde öňe çykarypdyr. Alys-çalyş, söwda-satuw işleri, medeni aragatnaşyklar bolsa hasap-hesipden baş çykaryp bilmegi, gözelliklere düşünip, olara baha berip bilmegi görnertin talap edipdir.

Geçmişde türkmeniň ruhy talaplarynyň näderejede bolandygyny görkezýän mysallar hem az däl. Gadymy Merwde Buddanyň ägirt heýkeliniň kelle bölegi, nepis Gündogar küýzesi tapyldy. Küýzäniň içinde biziň eramyzyn 5-nji asyryna degişli brahma haty bilen ýazylan 3 sany kitabyň bolmagy, tapylan hindi golýazmalarynyň diňe bir

dini häsiýetde däl-de, eýsem, dünýewi mazmundalygy ýaly subutnamalar hem munuň janly şaýady.

Gadymy filosoflaryň pedagogiki garaýyşlary. Ozal hem belläp geçişimiz ýaly, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ata-babalarymyzyň ylmy, medeniýeti, sungaty, ozaly bilen Gündogaryň, galyberse-de, grek ylmy medeniýeti, sungaty bilen ýakynlaşyp, biri-birine täsirini ýetirip durupdyr. Munuň şeýle bolmagyna döwürň taryhy wakalary-da, jemgyýetiň ykdysady ýagdaýlary-da, adamlaryň ruhy isleg-talaplary-da täsir edipdir.

Gadymy Gresiýanyň filosoflary Sokrat, Platon, Demokrit, Aris-totel öz işlerinde bir topar pedagogiki pikirleri öňe sürüpdirler.

Sokrat (b.e.öň 469–399ý). Ol ahlaklylyk barada çykyş edip, mugallymyň beýik abraýynyň bolmagyny, ony okuwçylaryň söýmelidigini nygtap geçipdir. Ol güýçli orator bolup, okatmagyň usulyny ösdürmekde belli rol oýnady. Ol diňleýjileriň ünsüni çekip bilme-gi, gyzykly hem täsirli soraglary orta atmagy, orta atan soraglaryna olaryň özlerinden jogap almagy ökdelik bilen başarypdyr. Şeýdip, sorag-jogap arkaly gürrüň usulynyň esasyňy goýupdyr.

Platon (b.e.öň 427–343ý). Ol öz pikirlerini «Sokratyň Apolo-giýasy», «Ferron», «Fedr», «Hökümet», «Kanunlar», «Lofist», «Pir», ýaly eserlerinde beýan edipdir. Ol öz işlerinde aristokrat döwletiň gurluşyny düzdi. Ol ilkinji bolup mekdebe çenli ýaşly çagalar üçin ýörite meýdançalar gurmak pikirini öňe sürdi. Adamyň ýaşyny toparlara böldi. 3–6 ýaş çenli, 7-den 12 ýaş çenli; 12-den 16 ýaş çenli; 16-dan 18 ýaş çenli; 18–20; 20–30; 30–35; 35–50 ýaş çenli.

Aristotel-(384–322 ý.ý.b.e.öň) Ol «Fizika», «Syýahat», «Me-tofizika», «Etika», «Ritorika» ýaly eserleriň awtorydyr. Ol çaganyň ösüşine bolan öz garaýşyna esaslanyp, ýaş aýratynlyklar toparyny öňe sürdi we ýaş aýratynlyklaryny toparlara böldi:

0–7 ýaş çenli;

7–14 ýaş çenli;

14–21 ýaş çenli.

Ol akyl, ahlak, bedenterbiýe hem olaryň özara baglanyşygyny, çagalaryň ösüş döwürlerini parhlandyrmak ýaly pikirleri ilkinji bolup orta atan beýik akyldar.

Demokrit (b.e.öň. 460–370ý). Ol 70-e golaý işleriň awtory bolup, ensiklopedist alym hasaplanypdyr. Ol matematika, fizika, anatomiýa, medisina, taryh we beýleki ylymlar bilen meşgullanypdyr. Ol pedagogika degişlilikde adamy terbiýelemekde zähmetiň ägirt uly ornunyň bardygyny belläp, çaga terbiýesinde maşgalanyň roly, okatmakda we terbiýelemekde duş gelýän kynçylyklary ýeňip geçmegiň zerurlygy baradaky pikirleri öňe sürüpdir.

Ýene bir bellemeli zat, ol hem şu ady agzalan filosoflaryň Gündogaryň akyldarlaryna eden täsiridir. Muňa «Kowusnama» we beýleki ýadygärliklerde, Faraby, Biruny ýaly akyldarlaryň işlerinde olara salgylanylandygyny ýatlamak yeterlikdir.

«Kalila hem Dimna» eserindäki pedagogiki garaýyşlar.

«Kalila hem Dimna» eseri edebiýat ummanynyda ýoň bolan ugur bolup, häzirki zaman gumanitar-ynsanperwer ylymlaryň ösüşine uly täsirini ýetirdi. Ýada salsak, pedagogikanyň ylym ulgamynda ösmeginde esasy döwürleriň birini çeper edebiýatyň mazmunynda ösüşi eýeleýär. Ýagny «Kalila hem Dimna» eserinde pedagogikanyň aýratyn ylym hökmündäki taglymaty esaslandyrylmadyk bolsa-da, esasy meseleler durmuşy taýdan beýan edilýär. Meselem: ahlak gymmatlygy bozuýy hökmünde «men-menligiň» adamyň durmuşyna täsirini hekaýalardaky gahrymanlaryň hereketleri şöhlendirýär. Eser özüniň ýazylyş mazmuny boýunça gadymylygyna eýe bolsa-da, häzirki zaman jemgyýetçilik düzgünlerindäki kada-kanunlar dogrusynda beýan edilýär. Başgaça aýdanyňda, eser birek-birege maslahat beriji äheňde beýan edilip, häzirki zamanda kemala gelýänleriň durmuşyny dowam etdirmekde geçmişe esaslanyp, şu pursadyň äpişgesinden geljege seredip ýaşamagyň suduryny şöhlendirýär.

Terbiýeçilik tutumyna degişlilikde «Kalila hem Dimna» eserinde aragatnaşykda ahlak gymmatlyklary berkitmegiň esaslary, pikir ýöretmeleriň birek-birege sepleşigi beýan edilýär. Umuman alanyňda, terbiýäniň görnüşleriniň bir-bireginiň sepleşiginiň esasynda umumy bir ulgamyň emele gelşini nygtaýar.

Pedagogikanyň ýüze çykyşy we ösüşi. Belli bolşy ýaly, ähli ylmy ugurlaryň ýüze çykmagynyň sebäbi durmuşyň talabydyr. Haçanda bilim bermek adamzadyň durmuşynda belli rol oýnap başlanda, onuň tejribesini jemlemek, ýörite okuw-terbiýeçilik edaralaryny

döretmek we olarda terbiýeçilik işlerini geçirmek talaby ýüze çykdy. Jemgyýetiň ösüşi onda ýola goýlan okuw-terbiýeçilik işiniň netijesi bilen bagly boldy.

Hytaý, Hindistan, Müsür, Gresiýa ýaly ösen gadymy döwletlerde ilkinjiler hatarynda terbiýäniň tejribesini jemlemek, onuň nazaryýetini ösdürmek barada alada edildi. Şol döwürde tebigat, adam, jemgyýet baradaky bilimler filosofiýada (pelsepede) jemlenýärdi; onuň mazmunynda-da ilkinji pedagogiki jemlemeler edildi.

Merkezi Aziýa döwletlerinde gadymy döwürden terbiýäniň esasy bolup «Awesta» kitaby çykyş edýär. Ondan soň, yslam dininiň ýüze çykmagy bilen musulman mekdepleri («mekdep» we «medrese») döredi. Olardan Gurhany Kerimiň mazmuny bilen bir hatarda «Şerigatyň», «Hadysyň» kada-kanunlary, astronomiýa, tebigat, himiýa, matematika, pelsepe, logika (mantlyk) ylmlary öwrenildi.

Türkmenistanda XVII–XIX asyrlar aralygynda öz döredijiliginde terbiýelemegiň baý mazmunyny jemlän Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Garajaoglan, Mahmyt Gaýyby, Andalyp, Zelili, Seýdi, Kätibi, Mollanepes, Mätäji öňe çykdy.

XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň 90-njy ýyllar aralygynda Türkmenistanda bilim ulgamy Russiýanyň ülni-modeli boýunça ösdi.

Adamlaryň ruhy we beden ösüşinde uly orun tutýan halk pedagogikasy ähli döwürlerde öz ornuny ýitirmedi. Halk tarapyndan döredilen bu gymmat bahaly terbiýe ulgamy şu günler hem terbiýäniň özenidir. Ertekiler, matallar, nakyllar, oýunlar, çagalara at goýmak, daragt ekmek ýaly däpler asyrlar boýy dowam edip gelýär. Türkmenlerde çaga bir iş görkezmese, oňa at dakylmandyr. Gadymy Gresiýada bir daragt ekip, ony kemala getiren adam ýigit hasaplanypdyr. Bu däbiň netijesinde şäherler, döwletler gür baglyga öwrülipdir.

XVII asyra çenli pedagogika filosofiýanyň düzüminde boldy. Diňe XVII asyrda pedagogika aýratyn ylym hökmünde filosofiýadan aýryldy, ýöne şu güne çenli onuň bilen berk arabaglanyşykda ösüp gelýär. Bu iki ylmyň bir-biri bilen arasynyň ýakynlygynyň esasy sebäbi, birinjiden, öňe sürýän taglymatlarynyň çaklama häsiýete esaslandyrylmagy, ikinjiden, olaryň öwrenýän meseleleri adam, onuň durmuşy we ösüşine syrykdyrylýar.

Pedagogikanyň özbaşdak ylym pudagyna öwrülişi F.Bekonyň

XVII asyryň başynda «Ylymlaryň mynasybeti we köpelişi hakynda» diýen işiniň peýda bolmagy bilen baglanyşdyrylýar. Ol bu işinde ähli ylymlary görnüşlere bölüp, pedagogikany «okamaklyga gollanma» hökmünde görkezýär. Ýöne filosofiýadan bölünip aýrylmaklyk entek täze ylmyň esaslandyryldygy däl. Ylym hökmünde pedagogika belli çeh akyldary, mugallymy we ýazyjysy Ý. A. Komenskiniň ady belli «Beýik didaktika» (1632ý.) işiniň esaslandyrylmagy bilen meşhur bolup ugraýar. Bu kitapda çagalary okatmagyň nazaryýetiniň we amalyýetiniň esasy meseleleri esaslandyrylýar.

Ý. A. Komenskiý ilkinji bolup ählumumy okadylyş pikirini esaslandyryp, okadylyşyň baglanyşykly derejeleriniň ulgamyny döredýär. Bu ulgam ene mekdebini (6 ýaş çenli), ýönekeý mekdebi (6–12 ýaş), gimnaziýany (12–18 ýaş) we akademiýany (18–24 ýaş) öz içine alýar. Öz amalyýet işinde ol synp-sapak ulgamyny ornaşdyryp, ony nazaryýet taýdan esaslandyrýar. Ý. Komenskiý biziň günlerimize gelip ýeten didaktikanyň (okadylyşyň nazaryýetiniň) esasy düzgünlerini döredýär: aňly-düşünjelilik, aýdyňlyk, kem-kemlik, yzygiderlik, durnuklylyk we elýeterlik. Ol okuw kitabyňa we mugallyma bildirilýän esasy talaplary esaslandyrýar.

Pedagogikanyň täze eýýamda ylym hökmünde ösüşi şweýsar alymy I. T. Pestalossiniň (1746–1827), nemes pedagogy A. Disterwegiň işleri bilen baglanyşyklydyr. I. Pestalossi ösdüriji okadylyşyň nazaryýetini öňe sürýär. Onuň pikirini dowam etdiriji A. Disterweg pedagogika, matematika, tebigaty öwreniş, nemes dili we beýlekiler boýunça birnäçe işler, okuw kitaplaryny ýazýar.

XX asyrdaky meşhurlyk gazanan pedagog alymlaryň biri-de amerikan alymy, çaga wraçy B. Spokdur. Onuň ilkinji orunda talap edijiligi ýa-da hoşgylawlylygy goýmalymy diýlen mazmundaky sowaly bütün dünýäde uly çekişme döredýär. Bu sowala berilýän jogaba laýyklykda pedagoglar iki topara bölünýär: a) terbiýäniň ynsanperwerlik usullaryny ileri tutýanlar; b) erke tabyn etmekligi terbiýäniň esasy usuly hasaplaýanlar. B. Spokun «Çaga we oňa seretmek», «Eneler bilen gürrüň» kitaplary uly meşhurlyk gazandy. Olarda sagdyn çagany terbiýelemegiň medisina jähtleri bilen bir hatarda, täzeçil pedagogika nazaryýetler öňe sürülýär.

Orsyetde pedagogika ylmynyň esaslandyryjylary K.D.Uşinskiý, N.I.Pirogow we L.N.Tolstoý hasaplanylýar.

K.Uşinskiý Orsyetde halk mekdebiniň esasyny goýujydyr. Onuň «Ene dili», «Çaga dünýäsi» kitaplary köp nesilleriň okuw kitabyňa öwürüldi.

Gündogaryň beýik danalary Horezminiň, Farabynyň, Biruniniň, Ibn-Sinanyň, Omar Haýýamyň, Azadynyň, beýik türkmen nusgawy şahyrlary Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Keminäniň, Seydiniň we beýlekileriň pedagogiki pikirleriniň ähliumumy adamzat gymmatlyklary we şol bir wagtyň özünde halkymyzda milli ruhy terbiýelemekdäki ähmiýeti çäksizdir. Beýik Magtymgulynyň kakasy Döwletmämmet Azadynyň pedagogiki nazaryýeti ösdürmeklige gönükdirilen edebi döredijilik işi bilen bir hatarda hakyky mugallymçylyk bilen meşgul bolandygy mälimdir.

Türkmenistanyň sowet imperiýasynyň düzüminde bolan döwründe işläň Muhammetguly Atabaýew, Artykgül Tekinskaýa, H.Baýlyýew, M.Hamzaýew, P.Azymow, A.Mergenow, G.Sopyýew, T.Berdiýew, M.Kösäýew, A.Gurbanow, Ya.Tekäýew, M.Annagurdow, Ç.Pirliýew, Ş.Haljanow we beýlekileriň pedagogika ylmyna we amalyýetine goşandy ýatlanmaga mynasypdyr.

Häzirki wagtda pedagogika ylmynyň biziň jemgyýetimize laýyklykda ylmy derňewleriniň esasynda ösmegine R.Asadowa, J.Tursunow, A.Kurbanow we beýlekiler özleriniň goşantlaryny goşdular.

Ýokarda ady agzalan filosof-pedagoglaryň pikirleri häli-bu güne çenli özüniň täsirini, güýjüni ýitirmän gelýär.

Halk mekdepleri we halk mugallymlary. Ilatyň sosial-ykdysady, medeni we ruhy durmuşy bilen baglylykda ýaş nesli durmuşa taýýarlamagy, oňa kesp-kär öwretmegi, tälim-terbiýe bermegi öz önünde esasy maksat edip goýan halk mekdepleriniň hem halk mugallymlarynyň bolanlygy mälimdir. Halk mekdepleri köpçülikleýin häsiýete eýe bolup, olarda maldarçylyk, ekerançylyk, söwda-satuw, halyçylyk, senetçilik ýaly işler öwredilipdir. Halk mekdepleriniň mugallymlaryna – ussatlar, halypalar, okuwçylarynda şagirtler diýlipdir. Ussat, halypa ýiti zehinli, kärine diýseň ökde, ony tanaýanlar tarapyndan ykrar edilen adam bolupdyr. Şagirt ussatdan tälim alýan mahalynda, diňe bir köňül islän kärini öwrenmek

däl, eýsem, öwretmegiň usullary bilen hem tanşypdyr, şol bir wagtyň özünde edep-terbiýe-de alypdyr.

Gelin-gyzlara öý-hojalyk işleri, el hünärleri bilen baglanyşykly bolan başarnyklar, endikler, edep-ekram öwredilende, olaryň eneleri, dogan-garyndaşlary, tejribeli aýallar mugallymyň roluny ýerine ýetiripdirler. Jemläp aýdanymyzda, gadymyýetde Türkmenistanyň çäkleri siwilizasiýanyň ösen ýeri bolupdyr. Onuň has güýçli depginde öňe gitmegine Aleksandr Makedonskiniň çozuşy, weýrançylykly uruşlar böwet bolan hem bolsa, 6-njy asyrdan ylym-bilim, medeniýet ýene-de ösüp, tälim-terbiýe işi kämilleşip, täze basgançaklara galyp başlapdyr. Ýslam dininiň kadalaryny öwredýän arap dilindäki mekdepleriň giden bir tapgyry döräpdir. Bu ýagdaý ylmyň we medeniýetiň ýeneki ösüşlerine mümkinçilik döredipdir.

Ýumuş:

1. Pedagogikanyň ylmy düşüňjeleriniň gadymy adamzat jemgyýetinden häzirki döwre çenli ösüş aýratynlyklaryny ýüze çykaryň.

VI bap

GÜNDOGARYŇ GALKYNYŞ DÖWRÜNIŇ PEDAGOGIKASY

Gündogaryň beýik danalarynyň pedagogiki garaýyşlary

Kitabyň şu baby ýazylanda, N.Baýramsähedowyň «Gündogaryň beýik danalary» diýen işine salgylanyldy. Awtoryň Gündogaryň danalary bolan Horezmi, Faraby, Biruni, Ibn Sina hem-de Omar Haýýam barada ýazan maglumatlaryndan peýdalanyldy we öz gezeginde Abu Seýit Mänewi, Jeleddin Rumi, Keý-Kowus, Ýunus Emre ýaly danalar barada biziň günümüze çenli belli bolan maglumatlar-da goşuldy.

Beýik danalara näme üçin Gündogaryň akyldarlary diýilýär diýen soraga jogap bereliň.

1. Olar ýa-ha Gündogar ýurtlarynyň topragynda dünýä inendir ýa-da ýaşap geçendir, ýa-da bilim alyp, ylmy açyşlar edendir.

2. Gündogarda-da Renessansyň (Gaýtadan döreýşiň) bolandygy, özi-de Ýewropanyňky bilen deň ýa-da öňräk amala aşandygy mälim.

Gündogar Renessansynyň (Gaýtadan döreýşiň) Merkezi Orta Aziýa bolandygyny bellemelidiris.

3. Orta Aziýa halklarynyň üýtgeşik asyl nusgada ylmy işleri bolupdyr.

4. Gündogarda ýaşap geçen Horezmi, Faraby, Ibn Sina, Omar Haýýam, Abu Seýit Mänewi, Jelaletdin Rumi, Ýunus Emre ýaly alymlar özleriniň täze-täze açyşlary bilen dünýä ylmynyň we medeniýetiniň öňe ilerlemegine uly ýardam edipdirler.

Yslam bilen meşgullanýan häzirki zaman alymlarynyň käbiriniň aýtmagyna görä, Orta asyr Gündogar akyldarlarynyň işleriniň grek dilinden terjime edilendigi, olaryň grek Günbataryna degişlidigi barada pikir ýöredýärler. Gündogaryň, şol sanda Orta Aziýanyň alymlary, aýratynam, orta asyrlarda belli bolan alymlar gadymy grek ylmy mirasyna köp üns beripdirler, ony oňat öwrenipdirler, grek alymlarynyň eserlerini arap, pars dillerine terjime edip, şol dillerde gepleýän hem-de düşüňän halklara ýetiripdirler. Alymlaryň uly topary gadymy hindi ylmy traktatlaryny hem, aýratyn-da, geometriýa, arifmetika, medisina ýaly ylmyň iň bir zerur pudaklaryna bagyşlanan ylmy eserleri çuňňur öwrenipdirler hem-de terjime edipdirler. Saz sungaty hakyndaky ylym hem ýatdan çykarylmandyr.

Käbir taryhy çeşmelere ser salalyň.

1. Biziň eýýamymyzdan ozal IV asyryň ortalarynda bu ýere grek patyşasy hem-de serkerdesi Aleksandr Makedonskiniň leşgerleri gelýärler. Onuň Gündogar ýurtlara eden harby ýörişi basybalyjylykly häsiýetde bolupdyr. Aleksandr Makedonskiý Eýrany eýelände, Aristotele şeýle mazmunly hat ýazypdyr: «Men Pars topragynda akyllly-paýhasly adamlary tapdym. Olar döwleti ýagtylandyryp biljek adamlar. Bu adamlar barada siziň pikiriňiz nähili?» Aristotel onuň hatyna: «Eger-de sen ol adamlary öldüreýin diýseň, ol seniň eliňdäki zat. Sebäbi sen olaryň eýesi. Emma beýle edeniň bilen sen ol adamlaryň ýaşan topragyny, howasyny we suwuny üýtgedip bilmersiň. Öldürseň, şolar ýalylyr ýene dörär. Sen olaryň üstünden patyşalyk kyl, ýöne şonda hoşniýetlilik kanunyndan ugur al. Olary alada bilen gurşa. Ine, şonda sen olardan islän zadyňy gazanyp bilersiň» diýip, jogap gönderipdir. Bu hatyň mazmunyndan 2 many aňlasa bolar: 1) Gündogaryň ýurtlarynda b.e.öň IV asyrda-da beýik adamlar we alymlar ýaşapdyrlar.

2) Grekleriň ýörişi grek dilini, medeniýetini, ol dilde ýazylyan eserleri basyp alan ýurtlarynda ornaşdyrypdyr;

2. VII asyryň ortalarynda Orta Aziýany araplar basyp alýarlar. Olar basyp alan ýurtlaryna arap medeniýetini, dilini, dini eserlerini ornaşdyrypdyrlar;

3. Orta Aziýa halklarynyň, şol sanda türkmenleriň hem ösüşiniň togtagyna tatar-mongollaryň basybalyjykly uruşlary sebäp bolupdyr. Ol uruşlar bütin Gündogara belli bolan şäherleri hem-de galalaryň köpüsini, ösen medeniýeti soňra dikeldip bolmaz derejede weýran edipdir. Mongollaryň çözüşy Orta Aziýa haklaryna uly betbagtçylyk getiripdir. Çykgynsyzlyk, ýarym gul ýagdaýynda ýaşamaklyk, medeniýetiň pese düşmegi, bilimdir sowadyň örän gowşamagy bolsa adamlaryň aňynda dini täsiriň güýçlenmegine getiripdir.

Ýokarda agzalan maglumatlar Gündogarda medeniýetiň, bilimiň we ylmyň ösüşiniň birnäçe kyn döwürleri başdan geçirendigini aýan edýär. Şol bir wagtyň özünde bu ýerlerde grek, arap, mongol-tatar, türk dilleriniň, medeniýetiniň ösmegine getirip, bilimiň we ylmyň ösmegine-de täsir edipdir.

Gündogaryň danalarynyň grek, arap, pars dillerini öwrenendikleri, olary patyşalar bir ýere toplap («Paýhas öýi»), kitaplary terjime etdiredikleri belli. Akyldarlaryň käbir işlerini dostlarynyň, hökümdarlaryň haýyşy bilen ýazandygyny-da bellemek gerek. İşleri ýazmak üçin pul tölenipdir. Bu ýagdaý akyldarlaryň işleriniň başga adamlaryň ady bilen gitmegine, belli bolmagyna getiren bolmagy-da mümkin.

Bu subutnamalar, deliller Orta Aziýa halklarynyň özleriniň üýtgeşik ylmy işleriniň bolmandygyny aňlatmaýar. Gündogar halklarynyň filosofiýasyna düşünmek, onuň taryhynyň baý tejribesini görmek üçin Gündogar danalarynyň eserleri bilen oňat tanyşmak gerek.

Gündogaryň Al-Horezmi, Abu Nasyr Farabi, Abu Reýhan Biruni, Ibn Sina, Omar Haýýam, Kindi, Fergany, Rudaky, Nasyr Hysrow, Ferdowsi, Mäsiri, Ibn Yrak, Habaş Hasyr, Gazaly, Abu Seýit Mänewi, Razy, Jeleddin Rumi, Abdyrahman Jamy, Ýunus Emre, Asadi Tusi, Ulugbek, Nyzamy, Alyşir Nowaýy ýaly beýik danalarynyň birnäçesiniň ömrüni, döredijiligini, bilim we terbiýe barada aýdyp geçen baý pikirlerini seljereliň.

Muhammet ibn-Musa Al-Horezmi (783-850 ý.). Dünýä belli görnükli alym Muhammet ibn-Musa Al-Horezmi takmynan 783-nji ýylda eneden dogulýar. 847–850 ýyllarda Bagdatda ýaşaýar, şol ýerde aradan çykýar. Al-Horezminiň ýaşan döwri Mawerannahr iri medeni we söwda merkezi bolýar. Alymyň doly ady Muhammet ibn Muhammet Abu-Abdulla al-Horezmi. Horezminiň gelip çykyşy mugallymlardan bolup, atasy yslam dinini kabul edipdir. Ylmy edebiýatlarda ýazylyşyna görä, ol başlangyç bilimi öz öýlerinde alýar, onuň atasy öz döwrüniň diňe bir sowatly adamy bolmak bilen çäklenmän, eýsem, şol bir hatarda ylym bilen-de meşgullanýan, urp-adatlary oňat bilýän we öwrenýän, ýerli ýazuwa aýratyn üns berýän adam bolupdyr. Horezmi ýaş wagtyndan başlap, matematika bilen gyzyklanypdyr. Ol arap, pars, hindi, ýunan dillerini öwrenýär. Horezminiň daşary ýurda gitmegi barada dürli garaýyşlar bar diýip düşündirilýär. Birnäçe alymlar yslam dinini kabul edendigi sebäpli, beýleki biri bolsa Harun ar-Reşidiň ogly Mamun Maryda hökümdar bolan döwründe ähli ylmy adamlary Mara toplapdyr diýýärler. Harun Reşid «Paýhas öýüni» döredip, onuň esasy wezipesi hökmünde kitaplary terjime etmegi, olary saklamagy öňe sürüpdir. Horezminiň hem beýik alym hökmünde ykrar edilmeğinde «Paýhas öýüniň» uly ähmiýeti bolupdyr. Horezmi Mamunyň halyflyk eden döwründe «Paýhas öýüne» ýolbaşçylyk edipdir. Şol döwürde ylmyň merkezi Bagdat bolanlygy üçin, ähli Gündogarda ylym bilen gyzyklanýan adamlar Bagdada gelip, dürli ugurlar boýunça işleýän görnükli alymlar bilen tanşypdyrlar, pikir alşypdyrlar we ylymda öz güýçlerini synap görüpdirler. Soňra Bagdatdaky Ylymlar akademiýasynda (Baýtul hikme) bilimini ösdürmäge başlapdyrlar. Mamunyň kömegi bilen Horezmi-de Bagdatda, 813-833-nji ýyllarda şu akademiýada işläpdir. Şol ýerde Ahmet ibn-Muhammet Fergany, Ahmet ibn-Abdulla Merwezi (maryly), onuň ogly Abu Jafar Abbas ibn Said Jawhari ýaly görnükli alymlar Horezmi bilen bile işleýärler. Akademiýada matematika, geodeziýa, geografiýa, gumanitar bilimler boýunça ylmy işler alnyp barylýar. Mamun halyflyk eden döwründe Al-Horezminiň ýolbaşçylygynda alymlar Hindistana, Rime, Wizantiýa, Hazara (Wolganyň günortasy) birnäçe gezek ylmy işleri öwrenmäge gidipdirler. Horezmi matematika ylmy ösdürmäge uly goşant goşdy.

Özüniñ algebra boýunça traktatyna ýazan sözbaşysynda Horezmi näme üçin astronomiýa hem matematika köp üns berendigi hakynda şeýle belläpdir: «Men arifmetikanyň ýönekeý hem çylşyrymly sowallaryny öz içine alýan, algebrany hem almukabyly hasaplaýan kiçijik kitaby düzdüm. Çünki ol miras paýlaşylanda hem sud işlerinde, söwda we dürli ylalaşyklarda, şeýle hem ýer ölçeginde, ýap gazylanda, praktiki gurluşyk geometriýasynda we şular ýaly dürli işlerde adamlara gerek» (Мухаммед аль-Хорезми. Математические трактаты. Ташкент, 1964. с.26). Horezminiň «Hindi hasaby hakynda», «Algebrany hem almukabaly hasaplamak hakynda», «Trigonometrik tablislalar» diýen eserleri matematika ylmyna düýpli täzelikler girizipdir. Onuň «Alžabr we al mukabala hasap hakynda» kitabynda sanly kwadrat we çyzykly deňlemeler, olary çözmegiň ýollary beýan edilýär. Bu iş üç bölümden ybarat bolup, onuň I bölümi algebra we söwda-satyk üçin niýetlenipdir. II bölüm geometrik ölçeg barada. III bölümi bolsa wesýetler kitabydyr. Al-Horezmi matematika ylmyndaky abstrakt düşüňjeleri giňişleýin düşündirýär. Induksiýa ýoly bilen umumy çözüw usullaryny ýüze çykarýar, deduksiýa ýoly bilen dürli hususy meseleleri çözüýär. «Alžabr we al mukabala» eseri bilen matematika ylmyny ösdürip, özünden öňki bilimleri öwrenýär we ýollary sintezleşdirip, amallaryň üsti bilen peýdalanmak usulyny beýan edýär. Şu eseriň üsti bilen Al-Horezminiň ady latynça «algorizm», «algorit» görnüşini aldy. Soňra häzirki zaman matematikanyň esasy düşüňjesi algoritm-algorifma öwrüldi. Ol matematikanyň esasy ösüşi bilen birlikde, ony durmuşda peýdalanmagyň ýollaryny-da salgy berdi. Ol hasaplamakda, söwda-da örän uly rol oýnady.

Horezminiň ikinji işi «Hindi hasaby hakynda kitap» («Hasap al-Hindi»). Horezmi hindileriň matematika degişli «Sindihind» atly gollanmasyny okap, oňa täzelikler goşýar, çylşyrymly taraplaryny täzeden işläp, täze baplary girizýär. Ony «Gysgaça sindihind» (algoritmi hindi hasaby hökmünde) diýip belleýär. Eser diňe bir Gündogarda däl, Ýewropada-da giňden mälim boldy. Sanlardan peýdalanyp, örän uly sanlary düzmek, ýazmak X–XI asyrlarda araplarda ýüze çykypdyr. Ony döreden Al-Horezmidir. Horezmi arifmetikanyň algoritmleri bolan goşmak, aýyrmak, bölmek, köpeltmek kadalaryny döredipdir. Ol dürli jisimdäki sanlary, köpeltmek algoritmini-de döredýär.

Meselem, minut-sekundlary goşmak, sekunda öwürmek ýa-da minuta öwürmek. Alym 100-e golaý ylmy iş ýazypdyr.

Horezmi taryh boýunça arap dilinde ylmy iş ýazanlaryň ilkinjileriniň biri hasap edilýär. Ol «Taryhlaryň kitaplary» atly ýörite traktat ýazypdyr. Bu kitaba köp alymlar ýüzlenipdir, onda Aleksandr Makedonskiniň we Muhammet pygamberiň eneden doglan we aradan çykan ýyllary görkezilipdir. Ol maglumatlardan Biruni hem peýdalanyndyr. Şeýle hem bu kitapda Horezmi araplaryň hem arap halyfatynyň taryhyna köp üns beripdir.

Horezminiň geografiýa degişli ýazan «Kitap surat al-arz» («Ýeriň görnüşiniň kitaby») diýen traktaty-da giň orun tutýar. Bu kitapda şäherleriň 537-siniň geografik ýagdaýy, daglaryň 209-sy, deňizleriň, ýerleriň hem kölleriň onlarçasy hakda maglumatlar bar. Bu işinde Horezmi ýeriň kartasy we onuň düzümi barada maglumat berýär. Onda Azow deňzi, Nil derýasy, Çyn-Maçynyň (Hytaý) we Orta Aziýanyň kartasy saklanyp galypdyr. Horezmi öz döwrüniň alymlarynyň işlerini üçe bölýär. Bir topar alymlar geçmiş döwri öwrenip, ony soňky döwre çenli ýetirýärler. Ikinji bir toparý öz ýaşan döwrüne täzelik girizýär. Üçünji bir topar öz döwrüni we geljegi suratlandyrýar. Bularyň üçüsidede bir-biri bilen baglanyşykly we örän häsiýetlidir.

Okatmakda alym tejribe usullary, sorag-jogap, gönükme we meseleleri işlemek, bilimleri analiz etmekden ugur almagy belleýär. Meselem, arifmetikada mesele-mysallary işlemek, çözmek, manysyna düşünmek, pikirlenmek, praktikada onuň ähmiýetini görmek zerur diýýär.

Jemläp alanymyzda, Al-Horezmi matematika we gumanitar ylymlar boýunça Gündogarda we Ýewropada uly açyş etdi. Hindileriň onluk düzümi sanlary Horezmi tarapyndan arap diline geçirilip, бүтін dünýä ýaýradyldy. Ol taryha matematikany esaslandyryjy hökmünde girdi. Onuň matematika, geografiýa, taryha degişli we beýleki eserleri özünden soňky alymlaryň döredijilikli işlemegi üçin gollanma boldy.

Abu Nasr Faraby (873-980 ý.). Abu Nasr Faraby orta asyrdaky beýik danalaryň biri bolmak bilen bir hatarda, görnükli filosof, edebiýatçy, taryhçy, ykdysadyýetçi we pedagog hökmünde tanalýar. Ol Orta asyr Gündogarda öz biliminiň çuňlugy, dünýägaraýşynyň giňligi

bilen tapawutlanyp, grek filosofy Aristotelden soň ikinji mugallym diýen ada eýe bolýar.

Abu Nasr Faraby Özbekistan bilen Gazagystanyň aralygyndaky Farap (Otrar) diýlen obada, harby serkerdäniň maşgalasynda, 873-nji ýylda eneden dogulýar. Öz obalarynda başlangyç bilimi alyp, Buha-rada, Samarkantda okaýar. Arap halyfaty ylmyň merkezini Bagdada geçiren döwründe alym Bagdada gidýär. Ol ýerde görnükli alymlaryň elinde okap, bilim alýar. Grek filosoflarynyň eserlerini diňe bir okamak däl, eýsem, olary terjime hem edýär. Tebigat, matematika, sungat, aýdym-saz, hukuk, edebiýat, dil, poeziýa bilen meşgullanyp, 70-e golaý dil öwrenýär.

Al-Faraby «At-malim as-sany» («Ikinji taglymat») atly ylmy iş ýazypdyr. Oňa «Mugallym as-sany», ýagny «ikinci mugallym» diýen adyň dakylmagy şu iş bilen bagly bolmaly. Birinji mugallym diýlip, gadymy grek filosofy Aristotel hasaplanypdyr. Abu Nasr Faraba ikinji mugallym diýlip ýüz tutulmagy ylym we medeniýet adamlarynyň oňa çäksiz minnetdarlygyny hem-de hormatyny aňladýar.

Beýik akyldaryň ýaşlykdan saz çalandygyny, hatda özüniň saz guralyny (gyjagy) ýasandygyny-da alymlar belläp geçýärler. Soňra bolsa ol saz sungatyny öwrenmek bilen meşgullanyp, «Sazyň uly kitaby» atly ylmy iş hem ýazypdyr.

Al-Faraby syýasat, psihologiýa, tebigy bilimler, matematika, medisina, filosofiýa, estetika, sazçylyk, logika we başga ylymlar bilen meşgullanyp, olardan baş çykarypdyr. Şoňa görä, döwürdeşleri oňa «Gündogaryň Aristoteli» diýip at beripdirler. Ol Aristoteliň taglymatyna meňzeş bolan tutuş bir ensiklopedik düzümi döredipdir.

Alymyň umumy-filosofiki problemalara degişli işleri: «Meseleleriň mazmuny», «Kanunlar hakynda kitap», «Älem hereketiniň hemişeligi hakynda kitap», «Substansiýa hakda söz» we başgalar gaty ähmiýetlidir. Onuň akyl ýetirilişiniň görnüşlerine, başgançaklaryna hem-de usullaryna degişli işleri: «Paýhasyň manysy hakynda», «Ýaşlaryň paýhasy hakynda kitap», «Logika hakynda uly gysgaldylan kitap», «Logika hakynda kiçi gysgaldylan kitap», «Logika giriş kitaby», «Delilleriň kitaby», «Janyň mazmuny hakynda traktat», «Düşüş görmeler hakda söz» we ş.m. bahasyna ýetip bolmajak işlerdir.

Abu Nasr Farabynyň jemgyýetçilik-syýasy durmuşa, sosial

gurluşyň aýratynlyklaryna, döwleti dolandyryş meselelerine, ah-laga we onuň kategoriýalaryna, terbiýäniň problemalaryna degişli «Graždanlyk syýasaty», «Bagt gazanmak hakynda kitap», «Uruş we parahatçylyk durmuşy hakda kitap», «Jemgyýeti öwreniş ki-taby», «Päk ahlakly häsiýetler», «Päk ahlakly şäherde ýaşayanlaryň garaýyşlary hakynda traktat» eserlerini hem bellemek gerek.

Alym dürli ugurlardan 160-a golaý ylmy işleri ýazypdyr. Alymyň «Akyl terbiýesi barada», «Bagta ymtylmak», «Ylymlaryň gelip çykyşy», «Görnükli adamlaryň durmuşy» diýen işlerinde ynsan terbiýesiniň, şahsyýeti durmuşa hemmetaraplaýyn taýýarlamagyň ýollary görkezilýär.

Çaga indiividual täsir etmek, oňa ynsanyň ähli aýratynlyklaryny öwretmek esasynda çemeleşmek, dogry terbiýe bermek üçin ähmiýet-li bolan usullardan peýdalanmagyň ýollaryny belleýär. Faraby «Bagta ymtylmak barada» diýen eserinde bilimleri öwrenmegiň tertibi ba-rada durup geçýär, ilki dünýä baradaky ylymlary öwrenmek (taryh-geografiýa, dil-edebiyat we asman jisimlerini öwrenmek), soňra janly tebigat, ösümlikler, haýwanlar baradaky bilimleri öwrenmek zerur diýip belleýär. Şahsyýetiň kemala gelmeginde oňa daş-töweregi gurşap alan tebigatyň, jemgyýetde ýaşayan adamlaryň täsir edýän-digini belläp, şahsyýete gowy täsir etmek üçin jemgyýetdäki ähli adamlar gatnaşmalydygyny, şeýle-de şahsyýetiň kemala gelmeginde onuň başga adamlaryň kömegine mätäçdigini aýdyp geçýär. Şonuň üçin terbiýeçilere okuw-terbiýeçilik işleriniň üsti bilen olara täsir et-megi, akyl, ahlak terbiýelerini baglanyşykly bermegi ündeýär. «Eger-de terbiýe dogry berilse, ynsan jemgyýetiniň kada-kanunlaryna dogry düşüner, ony birkemsiz ýerine ýetirer» diýip, adalatly belläp geçipdir. Faraby çagalary durmuşa taýýarlamakda okuw-terbiýeçilik işleriniň esasy wezipesi – jemgyýetiň talabyna dogry jogap berýän, jemgyýet üçin hyzmat etmäge taýýar, ösen şahsyýeti terbiýelemäge gönükdiril-mekdir diýip aýdypdyr.

«Bagta ýetmek» diýen kitabynda akyldar adam hereketiniň bolşuny dört topara bölüpdir. Olar: a) teoretik mertebe, ýagny bilim; b) intellektual mertebe; c) etik mertebeler; d) praktiki iş. Ol mertebe gazanmagyň 2 ýoly bar diýip düşündirýär. Olar okatmak hem-de ter-

biýelemekdir. Okatmak adamlarda we şäherlerde (ýurtlarda) teoretik mertebäni döretmekdir. Terbiýe adamlarda etiki mertebeleri we praktiki işi döretmegiň ýoludyr diýip, alym düşündirýär.

Terbiýeçilik meselesinde çagalaryň öz ene-atalaryna hormat goýmaklarynyň uly ähmiýetiniň bardygyny akyldar belläp geçipdir. Faraby terbiýe bermek meselesinde, aýratynam, estetiki terbiýede mugallymyň we terbiýeçiniň roluna uly baha beripdir. «Okatmak we terbiýe bermek işi diňe mugallym hem-de terbiýeçi taýdan ahyryna çenli ýetirilip bilner» diýip, akyldar nygtapdyr.

Faraby adamyň sypatlary we ukylary barada aýdanda, şu aşakdakylary göz önünde tutýar:

1. Fiziki kämillik;
2. Akyl kämilligi;
3. Ýatkeşlik;
4. Dilewarlyk, ýakymly geplemegi we pikirlerini oňat beýan etmegi başarmak;
5. Bilimleri söýmeli, olary ulanmagy başarmaly, bilim almak bilen baglanyşykly bolan horluktan hem-de azap çekmekden gorkmaly däl, olary jepa we horluk diýip hasaplamaly däl;
6. Meý içmekden, köp iýmekden, keýp çekmekden gaça durmaly;
7. Ylym adamlaryny hormatlamaly;
8. Haramzadalardan, abraýdan gaçyryň zatlardan gaça durmaly;
9. Altyn, kümüş gözüňe ilmeli däl;
10. Adalatlylygy söýmeli;
11. Adalata çagyrmaly, ýaramaz hereketleri ýazgarmaly;
12. Adalatly, dogruçyl bolmakdan gorkman, dogry diýip hasap edýän zatlaryňy durmuşa geçirmeli.

Alym okatmak diýildigi – bilimleriň esaslaryny öwretmekdir diýýär. Terbiýelemek – belli bir maksada gönükdirilen işleriň jemi bolup, onda ynsanyň gylyk-häsiýeti, ýekebara aýratynlyklary, edep-kadalary, tertip-düzgüni, kär saýlamak, hünär öwrenmek endiklerini öz içine alýar diýip belleýär. Okamak sözi öwretmek netijesinde emele gelýär, terbiýe jemgyýetiň ösüş kada-kanunlaryndan, iş tejribeden, jemgyýetiň talaby bilen bilelikde hereket etmäge esaslanmalydyr.

Hünär öwrenmek, milli däpleri öwrenmek, ýaşawyş, durmuş, döwür bilen deň hereket etmekdir diýip belleýär.

Alym akyl terbiýesi bilen ahlak terbiýesi ýeke-täkdir diýýär. Sebäbi, akyl taýdan ösen adam parasatly, wyždany päk, kiçigöwünli, köpçüligiň bähbidini arayan, dogruçyl, adalatly, sypaýy bolýar diýip belleýär.

Alym okatmaklygyň dürli dersleriň üsti bilen amala aşyrylýandygyny aýdýar. Okatmaklygyň maksadalaýyk bolmagy üçin iki usula daýanmaly.

Höweslendirmek usuly. Ony amala aşyrmak üçin her bir dersi öwretmek bilen, durmuşda tutýan orny, şahsyýete täsiri, oňa bolan gyzyklanmany döredip, aňyna ýetirmegi belleýär. Eger-de çagada okamaga höwes dörese, onda çaganyň geljege ymtylmasy, gujur-gaýraty artar.

Mejbur etmek usuly. Käbir çagalarda keçjallyk, ulumsylyk, öz-özüne göwni ýetmek ýaly ýaramaz gylyklar ýüze çykýar. Şeýle görnüşdäki çagalar öz islegine görä zähmet çekmäni islemeýärler. Şeýle ýagdaýda olary mejbur etmek zerur bolýar.

Diýmek, Faraby okuw-terbiýeçilik işlerini güýçlendirmek üçin çagalarda höweslenme, endik, mejbur etme usullaryndan peýdalanmagy maslahat berýär. Şu iki usulyň maksady ynsany hemmetaraplaýyn durmuşa taýýarlamakdan ybaratdyr.

Abu Nasr Faraby «Ylymlaryň klassifikasiýasy hakynda» diýen işinde ylymlaryň hemmesiniň baş sany uly topara bölýär:

1. Dil hakyndaky ylym. Bu toparda ýedi bölüm bolupdyr.
2. Logika hem-de onuň bölümleri.
3. Ýedi sany özbaşdak ylma bölünen matematika: a) arifmetika; b) geometriýa; c) optika; d) ýyldyzlar hakyndaky ylym; e) saz hakyndaky ylym; f) agramlyk hakyndaky ylym (mehanika);
4. Tebigy bilimler (fizika we onuň bölümleri);
5. Şäheri dolandyryş hakyndaky ylym ýa-da syýasy ylym, hukuk ylymy hem-de kelim.

Alym tebigat bilimi diýip ozaly bilen fizikany göz önünde tutýar. Onuň pikirine görä, fizika – tebigat, onuň esasy ýörelgeleri we bölekleri, tebigatyň jisimlerine mahsus bolan ähli ähmiýetsiz, tötänden bolýan ýagdaýlar, tebigy jisimleriň we elementleriň özara gatnaşyklary

hem-de bilelikdäki hereketleri hakdaky ylymdyr. Bu ugurda Faraby ajaýyp işleriň ençemesini ýazypdyr. Olardan «Adam teniniň organlary hakda», «Ýyldyzlar hakdaky ylmyň dogry we şübheli düzgünleri hakynda», «Alhimiýanyň peýdasy hakda», «Boşluk hakda» we başgalar. Olarda Abu Nasr Faraby medisina, himiýa, astronomiýa meselelerine degişli gymmatly pikirleri öňe sürýär.

Abu Nasryň uly hyzmatlarynyň biri – onuň filosofiki sözlügi işläp düzenligidir. Ol sözlügi grek filosofiýasynyň terminlerini (adallaryny) terjime etmek bilen döredipdir.

Jemläp aýdanymyzda, alym akyl terbiýesi bilen ahlak terbiýesiniň baglanyşykly berilmeginiň zerurlygyny görkezýär. Onuň bu pikirleri özünden soňky pedagoglar, alymlar tarapyndan hem uly goldaw tapdy. Beýik filosof hem-de gumanist adamlaryň ýagşy durmuşy, bagty ugrunda göreşipdir. Adamlaryň hatly-sowatly, bilimli bolmagyny, adalatly jemgyýetde ýaşamagyny arzuw edipdir. Ol hakykaty gözläpdir, öz düşünişine görä, şoňa ýetmegiň ýollaryny salgy beripdir.

Abu-Reýhan al-Biruni (973-1048 ýý.). X asyryň ahyrynda, XI asyryň başynda ýaşap geçen Abu-Reýhan al-Biruni 973-nji ýylyň 4-nji sentýabrynda Horezmiň Kyýat şäherinde eneden dogulýar. XIII asyryň başynda Horezmde meşhur bolan syýahatçy we geograf Ýakut Hamawiniň belleýşine görä, watanyndan çykyp giden her bir adama horezmliler «Biruni» lakam beripdirler. Şonuň üçin oňa Biruni lakamy berlen bolmagy ähtimaldyr diýýär. Alymy oňat bilýän taryhçy Abdul Fazyl Baýhaky Biruni lakamyny ulanman, diňe «Abu-Reýhan» diýipdir. Abu-Reýhan diýmek hormatly, rehimdar diýen manyny berýär. Biruni öz ýurdy bolan Horezmde görnükli alymlardan sapak alýar. Şol döwürde Horezm ylmyň we medeniýetiň gülläp ösen ýeri hasap edilipdir. Alym horezm dili bilen birlikde sogdy, ýunan, pars ýa-da grek, gadymy ýahudy, gadymy hindi, sanskrit dillerini öwrenipdir. Biruni grek dilini suw içen ýaly bilipdir. Ol çagaka bir grek farmosefti bilen ibn Yragyň howlusynda bile ýaşapdyr. Olar dostlaşypdyrlar. Biruni dürli otlary ýygyp getirip, grekden olaryň adyny sorap, ýazyp alýan eken. Arap dili orta asyr musulman dünýäsiniň ylmynyň dili bolansoň, Biruni arap dilini-de edil ene dili ýaly bilipdir. Ol (ýunan) grek nusgawy ylmyny, astronomiýa, geografiýa, botanika, matematiki

ka, geologiýa, taryh, etnografiýa, filosofiýa we filologiýa ylymlaryny çuňňur öwrenipdir.

Biruni görnükli alym Abu Nasr ibn Yrakdan Ýewklidiň geometriýasyny, Ptolomeýiň astronomiýadan ýazan işlerini öwrenýär. Şeýlede, alym özünden öňki görnükli alymlar Muhammet Horezminiň matematikasyny, geografiýa ylmy boýunça Abul Abbasynyň, Ahmet Farganyň (IX asyr), Mewrezeliniň (IX asyr maryly), Jawharynyň (IX asyr), filosof we tebigatçy Abu Nasr Farabynyň, Abdul Wepa Jurjanyň (940–990) we başga-da birnäçe alymlaryň eserlerini öwrenýär.

995-nji ýyla çenli Biruni astronomiýany, geografiýany, geodeziýany öwrenmek bilen, Gündogarda birinji bolup, Ýeriň we asmanyň globusyny ýasaýar we astronomiýa degişli birnäçe kitaplar ýazýar. Olara «Kartografiýa», «Globusyň ýasalysy», «Ýerdäki jaýlaryň uzynlygyny we giňligini öwrenmek» we ş.m. degişlidir.

Kyýatda ýaşap ýören wagtynda, Muhammet Ptolomeýiň «Geografiýa» diýen işindäki, Orta Aziýanyň beýik alymlarynyň biri Abu Abdulla Jeýlanynyň «Ýollaryň we döwletiň kitaby» eserindäki we şol döwürdäki beýleki alymlaryň usullaryny öwrenip, olary umumylaşdyryp bilipdir. Biruni 995-nji ýylda, ýagny 22 ýaşynyň içinde Ýeriň globusyny ýasapdyr. Bu globusy diňe bir Gündogarda däl, eýsem, бүтін дүнйәде ilkinji Ýer globusydyr diýip hasaplaýarlar. Ýewropada şonuň ýaly globus «Ýer almasy» diýen at bilen diňe 1492-nji ýylda peýda bolupdyr.

Biruni ýaşlygyndan Kyýat şäherinde astronomiýadan ýörite gözegçilikler geçipdir. Onuň özi astronomik esbaplaryny hem ýasapdyr. 994–995-nji ýyllarda garahanlylar samanilere garşy göreşýärler. Ürgenjiň emiri Mamun I tarapyndan Kyýat şäheri eýelenip, Horezmiň paýtagtyna öwrülýär. Ýeke-täk Horezm döwleti emele gelýär. Emir Abu Abdulla Muhammediň hyzmatyndaky adamlar bilen birlikde Biruni hem yzarlanylýar. Netijede, ol Kyýat şäherinden gitmeli bolýar. Ol ilki Jürjana (Kaspi deňziniň gündogar-günbatary), soňra Reýe (Täheran) gidýär. Reýden ýene-de Jurjana gaýdyp, öz ussat mugallymy Abu Sahyl Isa Masahynyň ýolbaşçylygynda ylmy işlerini dowam etdirýär. Şol döwürde Kabus ibn Wuşmagyr Kaspiden Horezme çenli aralygyndaky alymlara kömek beripdir. Ol şol döwürde patyşa bo-

lupdyr. Ol ýaş alyma hem ýakyndan kömek edýär. Biruni şol patyşa bagyşlap «Gadymy halklardan galan ýadygärlik» («Geçen nesillerden galan ýadygärlikler») diýen eserini ýazýar we şony patyşa berýär. Şu eser bolsa alymy Ýakyn we Orta Gündogarda tanadýar. Ylmy edebiýatlarda bu kitabyň adyny gysgaldyp «Hronologiýa» diýip tutýarlar.

Al-Biruni Gürgeniň hökümdary Kabus ibn Wuşmagyryň (Kowusnamanyň awtory) çakylygy bilen 998-nji ýylda Gürgene ugrapdyr. Şol wagt Kabus ibn Wuşmagyr özüni «Edermenligiň güneşi» diýip atlandyrypdyr. Ol Gürgeni alymlardyr şahyrlardan, din nazaryýetçilerinden doldurmak isläpdir. Şonuň üçin hökümdar öz çakylygynda Birunä penakärlik etjekdigini, hatda onuň ýol harajatlaryny hem öz üstüne alýandygyny habar beripdir.

Biruni Gürgende köşk astrology hökmünde işlände, onuň dostlarynyň biri, uly goşun serkerdesi Marzuban ibn Rüstem öz hasabyna bir ylmy iş ýazyp bermegi Biruniden haýyş edipdir. Biruni onuň haýyşyny berjaý edip, «Astronomiýanyň açary» atly ylmy işi ýazypdyr. Bu kitap Gürgen ülkesinde uly seslenme döredipdir, Biruniniň abraýyny ýokary göteripdir. Gürgende ýaşan döwründe alym ylmy işleriň 15-sini ýazypdyr.

Biruni özüniň «Horezmiň tanymal alymlary» diýen kitabynda «Mamunyň akademiýasy» ady bilen ylymlar köşgünü döreden patyşa, ol köşkte işlän alymlar barada ýakymly sözler aýdypdyr.

1004-nji ýylda Horezm şasy Mamun II tarapyndan alym Horezme çagyrylýar we onuň ýakyn maslahatçysy bolup işleýär. Mamun II döwründe Urgançde «Mamun akademiýasy» esaslandyrylyp, ol ylmyň merkezi hasaplanypdyr. Şu ýerde musulman Gündogarynyň görnükli alymlary işläpdirler. Biruni şol ýerde birnäçe ýyllap metallaryň we gymmat baha daşlaryň alnyşy barada ýörite işläp, ylmy-barlag işlerini geçirýär. Şondan soň «Minerologiýa» diýen eserini ýazýar. 1017–1018-nji ýyllarda ýene-de tagt ugrunda göreş başlanyp, uruş turýar. Mawerannahr Garahanlylaryň döwletine tabyn edilýär. Horasan we Owganystan bolsa Mahmyt Gaznawynyň (998–1030) döwletine birikdirilipdir. Garahanlylar bilen baglanylyşan şertnama esasynda Horezm Mahmydyň döwletine tabyn bolýar. Mamun akademiýasynyň alymlary, şol sanda Biruni Gazna alnyp gidilýär. Şol ýerde örän uly kynçylyklar çekýär. Gaznada Biruni «Horezmiň meşhur adamlary»,

geodeziýa, geografiýa, astronomiýa, palentologiýa boýunça birnäçe eserler ýazýar.

Taryhdan bilşimize görä, Mahmyt Gaznawy Hindistana garşy basybalyjylykly urşy dowam etdiren döwründe Birunini gadymy hindi dilini bilenligi üçin özi bilen bilelikde alyp gidýär. Alym hindileriň medeniýetini, taryhyny, edebiýatyny ýakyndan öwrenip, 1030-njy ýylda «Hindistan» diýen eserini ýazýar. Bu kitap «Hindistanyň taryhy» ady bilen hem berilýär. Alym bu kitaby ýazmak üçin köp ýyllaryň dowamynda zähmet çekipdir. Biruni «Kalila we Dimna» ertekilerini okapdyr. «Mahabharata», «Ramaýama», «Upanişada», «Arhaşastradan» başga-da, ol Gomeriň «Iliada», «Odisseýa», Platonyň, Aristoteliň, Porfiriniň, Galeniň, Ptolomeýiň işleri bilen hem tanşypdyr.

Al-Biruni 1025–1030-njy ýyllarda aýratyn hem döredijilikli işläpdir. Şu döwürde «Geodeziýa», «Hordalar» (matematika degişli termin – egri çyzygyň iki nokadyny birleşdirýän göni çyzyk), «Fergananyň elementlerine düzedişler», «Jaýlaryň merkezini kesgitlemekde azimutlaryň tegeleklerini peýdalanmak hakda», «Gnomonika», «Aý duralgalaryny anyklamak hakda», «Astronomiýanyň açary», «Ýyldyzlar hakynda ylym» diýen kitaplary ýazypdyr.

Biruniniň «Ýyldyzlar hakynda ylym» diýen kitaby alymyň döwürdeşlerinem, soňky döwrüň alymlaryny hem geň galdyrypdyr, çünki ol aýal maşgala bagyşlanypdyr. Mälim bolşy ýaly, Al-Biruniň aýaly-da, çagasy-da bolmandyr. Şonuň üçin ol ylmy işlerini we beýleki eserlerini öz perzendi hasap edipdir. Akyldar bu kitabyňy «Hasanyň gyzy, horezmli Reýhanyň haýyşy boýunça ýazdym, özi-de oňat hem aňsat düşüniler ýaly, sorag we jogap görnüşinde ýazdym» diýip belläpdir. Ol kitap 530 sowal hem jogap görnüşinde, örän sada dilde ýazylypdyr.

1030-njy ýylda Mahmyt Gaznawy aradan çykýar. Onuň kiçi ogly Muhammet tagta çyksa-da, köp wagt geçmänkä, Mahmudyň uly ogly Masut (1030–1041) doganyny tagtdan aýryp, özi häkimiýeti ele alýar. Ol bilimli adamlary toplaýar. Şol sanda Birunini hem çagyryp, onuň ylmy işlerini dowam etmegi üçin şert döredip berýär. Biruni matematikadan, astronomiýadan görnükli eser ýazyp, oňa «Masudyň Kanuny» diýip at berýär. Bu kitap orta asyrlarda astronomiýa boýunça ensiklopediýa hasap edilipdir. Bu iş 11 kitapdan ybarat bolup: 1) dün-

ýäniň umumy keşbi; 2) hronologiýa; 3) trigonometriýa; 4) sferik astronomiýa; 5) matematik geografiýa; 6) Günün hereketi; 7) Aýyň hereketi we ş.m. bölümlerden ybarat bolupdyr. Bu eseriň şol döwre çenli ýazylan eserlerden has saldamlydygyny şol döwrüň alymlary belläpdir. Alym bu işde minerologiýa, gymmat bahaly daşlary öwrenmek, ýerasty gazylyp alynýan magdanlar, olardan peýdalanmak we ösümlüklerden derman ýasamak barada durup geçýär.

Alymyň ömrüniň ahyrky döwürlerinde ýazan «Minerologiýa» we «Farmakognoziýa» ýaly meşhur işleri bar. Akyldaryň ýazan eserleriniň hemmesi biziň döwrümüzde neşir etsek, olar 40 tomndan ybarat bolar. «Minerologiýa» kitabyň doly ady «Kitap al jamahir fimarifat al jöwher» («Gymmatbaha daşlara akyl ýetirmegiň maglumatlarynyň ýygyndysy»). «Farmakognoziýa» kitaby 1116 bölümden ybarat bolup, olarda derman ösümlükleriniň 750 golaýyna, mal önüminden alynýan dermanlaryň 101-ne, mineral maddalaryň 107-sine hem-de zäheriň garşysyna ulanylýan we berhiz bilen baglanyşykly bolan çylşyrymly dermanlaryň 30-syna seredilipdir. «Saýdana» diýen eserinde ösümlüklerden derman ýasamagyň ýollary salgy berilýär. Şu eseri Biruni 80 ýaşynda ýazýar. Biruniniň ylym-bilim baradaky pikirleri häzire çenli-de ähmiýetini ýitirmän gelýär. Biruni okuwça bilim bermekde aşakdaky talaplara üns bermegi belleýär:

- okuwçynyň içini gysdyrmazlyk;
- bilim bermekde dürli dersleri baglanyşykly öwrenmeklik;
- yzygider düzgünleşdirip okatmak;
- öwredilýän sapakdan, dersden netije çykarmagy başarmak;
- görkezip okatmak.

Alym okuwçylary okatmakda ýerli ýagdaýlary, gadymy ýadygärlikleri ylmyň ösüşini döwür bilen baglanyşdyryp öwretmegi ündeýär. Şeýle hem çagany diňe bir okatmak däl, çaganyň alan biliminiň esasynda, erbet gylyk-häsiýetlerden, ulumsylyk, men-menlik etmekden, açgözlükden, şan-şöhreta kowalaşmakdan daşda durmak öwredilmelidir diýip belleýär.

Her bir halkyň özüniň milli aýratynlygy, däp-dessurlary bolup, çagalar şol däp-dessurlara esaslanyp terbiýelenmeli diýip alym belleýär. Okatmakda harplykdan başlap grammatika, matematika esasy ders bolmalydyr diýýär.

Şeýle-de dil, edebiýat, taryh, geografiýa, geodeziýa, geologiýa, minerologiýa, tebigat, medisina, fizika, himiýa sapaklaryny okatmak, praktiki sapaklarda tejribe işleriniň geçirilmegi zerurdyr diýip belleýär. Şahsyýetde ylym öwrenmek bilen birlikde ylma-bilime, durmuşa gyzyklanma, höwes döretmek bolar diýip belleýär. Öwrenilen bilime düşünişip öwrenmeli. Şol wagtda okuwçy jemgyýetiň, tebigatyň kada-kanunlaryna göz ýetirer. Alym akyl terbiýesini ahlak terbiýesi bilen baglanyşdyryp öwrenmegi ündeýär.

Alymyň ýaşlara ahlak terbiýesini bermeklige degişli ideýalary «Geçmişden galan ýadygärlikler», «Hindistan», «Minerologiýa», «Saýdana», «Masudyň kanuny», «Geodeziýa» we beýleki eserlerinde beýan edilýär. Biruniniň pikirine görä, şahsyýetde ahlak sypatlary birbada kemala gelmeýär. Ahlak sypatlary ol adamlaryň bir-birine bolan aragatnaşygynda, adamlar bilen özara pikir alyşmagynda ýüze çykýar. Ol ýagşylygyň we ýamanlygyň baglanyşyklydygyny musulman dini bilen baglanyşdyryp beýan edýär. Ahlaklygyň ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky göreşde peýda bolandygyny belläp geçýär. Ol ynsanlardaky häsiýetleri şeýle tapawutlandyrýar. Ynsanyň oňat gylyk-häsiýetleri: adalatlylyk, özüni kadaly alyp barmak, ýönekeýden sada bolmak, sabyrly, ynsaply bolmak, hoşniýetli bolmak. Erbet gylyk-häsiýetler bolsa: bahyllyk, içgaralyk, öz bähbidi üçin jan edýän, hilegärlik diýýär.

Adamyň ahlak hilleriniň esasy – adamlaryň bir-birine kömegi, öz zähmetiniň esasynda ýaşamagy, dogruçyllyk, akýürekli bolmakdyr diýip belleýär. Alym durmuşyň gözel bolmagy adamlaryň öz döwrüne laýyk geýinmegi, tämizligi, gündelik durmuşa taýýarlygy, estetiki-ahlak terbiýesiniň baglanyşykly berilmegine baglydyr diýip belläpdir.

Adamyň içki we daşky dünýäsi bir-birine gabat gelse, ol diňe şonda hakyky durmuşa eýerýär diýip belleýär. Alym zähmet terbiýesine-de uly ähmiýet berýär. Çagalarda ýaş wagtyndan başlap zähmete höwes döretmek, öwrenmek üçin ussalaryň ýanynda işlemek, ussahalar döretmek zerur diýip belleýär. Alym şahsyýetiň durmuşa taýýar bolmagynda akyl, ahlak we zähmet terbiýelerini baglanyşykly bermegi hem belläp geçýär.

Şeýle-de, terbiýäniň usullaryny belläp, olara maşgala terbiýesi, ynsanyň şahsy gigiýenasy, halklaryň arasyndaky dostluk, ýoldaşlyk

degişlidir diýip belleýär. Ol ahlagyň hillerine ýagşylyk, dogruçylyk, adalatlylyk, ýönekeýlik we sadalyk, haýyr-sahawat bermek, zähmet çekmek, hünär öwrenmek, ahlaklylygyň päkligi we gözellikdir diýýär. Bularyň ählisini alym filosofiki pikirleri bilen baglanyşykly beýan edýär we düşündirýär. Onuň özüde-de şu bellenip geçilen häsiýetler öz beýanyny tapýar. Biruni 150-den gowrak eser döredip, dünýä alymlarynyň hatarynda tanalýar. Onuň döredijiligi özünden soňky döwürde hem uly ähmiýete eýe boldy. Onuň öňe süren pikirlerini ondan soňky ýaşap geçenler peýdalandylar we döredijilikli ösdürdiler.

Abu Ali Ibn-Sina (980–1037). Orta asyryň görnükli wekilleriniň biri Abu Ali Ibn-Sina matematika, astronomiýa, fizika, himiýa, biologiýa, farmokologiýa, medisina hem-de pedagogikadan dünýä belli eserler döreden meşhur alymdyr. Ol edil Faraby, Biruni, Horezmi ýaly orta asyr medeniýetiniň parlak ýyldyzydyr. Ol 980-nji ýylda Buharanyň golaýyndaky Afşana obasynda, kiçi emeldaryň maşgalasynda dogulýar, başlangyç mekdebi şol ýerde okaýar. Okan döwründe gujurlylygy, erki, pikirlenmesi, ýady bilen güýçli okuwçylaryň hatarynda tapawutlanýar. Hüseýin 10 ýaşyndaka eýýäm Gurhany ýatdan bilipdir, öz ene diliniň, arap diliniň grammatikasyny, stilistikasyny, logikany, musulman kanunçylygyny okapdyr. Ibn-Sinanyň kakasy Abdyllah öz döwrüniň sowatly adamy bolup, ylymlaryň köp görnüşi bilen gyzyklanypdyr. Görnükli alymlar bilen pikir alşypdyr. Olaryň bu çekişmeleri Ibn Sina öz täsirini ýetiripdir. Alymyň çagalyk we ýetginjeklik döwründe Buhara şäherinde Samaniler dinastiýasy höküm sürüpdir. Ol iri medeni merkez hasap edilipdir. Buharada şol döwürde mekdepler, medreseler, kitaphanalar köp bolup, okuw-terbiýeçilik işlerine aýratyn üns berlipdir. Dünýäniň dürli ýurtlaryndan gelen alymlar ýaşlara bilim beripdirler. Ibn Sina hem görnükli alymlardan bilim alypdyr we ony çuňlaşdyrypdyr. Ol öz mugallymlaryndan hindi hasabyny, filosofýany, matematikany we dürli dilleri öwrenipdir. Özbaşdak dürli ylymlary öwrenmäge başlapdyr. Oňa dilleri öwrenmekde Buharaly alym Abu Mansur Kamary örän uly kömek edýär. Filosofýany bolsa Aristoteliň «Metafizika» eserini öwrenmek esasynda özleşdirýär.

Ibn Sinanyň dünýägaraýşyna, bilimine Abu Isa Mäsihi (hristian dininiň wekili bolandygyna seretmezden, ol musulman alymlary bilen

tanşypdyr) täsir edipdir. Ibn Sina onuň «Medisinanyň sungatynda ýüz kitap», «Umumy medisina boýunça kitap» ýaly işlerini öwrenipdir.

IX asyryň ahyrynda, X asyryň başlarynda ýurt-da syýasy-ykdysady ýagdaý gowşaýar. Şonuň üçin Ibn Sina Horezme, Ürgenje göçüp gidýär. Ol ýerde birnäçe alymlar bilen tanyşýar. Mamun akademiýasynda Abu Reýhan Biruniniň ýolbaşçylygynda ylmy iş bilen meşgullanýar. Horezmde özüniň in irki eserlerini, «Kanunlar», «Sagalma» kitaplaryny ýazýar. Mahmyt Gaznawy 1017-nji ýylda Horezmi öz eline alandan soň, görnükli alymlary köşge çagyryp başlaýar. Şonuň üçin alym başga ýurtlara gitmäge mejbur bolýar. Ol Ürgenjde, Reýde, Hemedanda we ömrüniň soňky ýyllaryny Ysphyhanda ýaşaýar. Şol ýerde 1037-nji ýylda aradan çykýar. Alym 456 işi arap dilinde, pars dilinde-de 23 eseri miras galdyrypdyr. Emma özünden soňky nesle olaryň diňe 250-den gowragy gelip ýetipdir. In görnükli eserlerine «Jan hakynda», «Sagalma» degişlidir. Şu eserleri onuň okuwçysy Abu Ubeyt Juzjany ýazga geçiripdir. «Tebipçilik ylmynyň kanuny», «Halas bolma» (3 tomdan ybarat), «Ynsaplylygyň kitaby» (20 tomdan ybarat), «Bilimler kitaby», «Görkezmeler we maslahatlar» we beýleki ylmy işleri ensiklopediýa görnüşinde ýazylan işlerdir.

Ibn Sinanyň Gündogaryň we Günbataryň alymlarynyň arasynda uly abraýy bolansoň, oňa hormatly titullaryň ençemesi dakypdyr. Ibn Sina Gündogarda alymlar «Şeýhe-ur-raïs», «filosofiýanyň ýolbaşçysy» diýip ýüzlenseler, Günbatarda oňa «filosoflaryň knýazi», «lukmanlaryň knýazi» diýen hormatly atlary dakypdyrlar. Faraby we Biruni ýaly, Ibn Sina hem ozaly bilen Aristoteliň eserlerine köp üns beripdir, köp meseleler boýunça onuň nukdaýnazaryny aňlapdyr, beýleki grek filosoflarynyň hemmesiniň diýen ýaly eserleri bilen tanşypdyr. Ol medisina-da ýazylan ylmy traktatlara köp üns beripdir. Bir bellemeli zat, olam, Hüseýin 16 ýaşa ýetende, lukmanlar onuň pikiri bilen ylalaşmaga, tebigatlyk praktikasyny aňlamaga mejbur bolupdyrlar. Buharanyň emiri Nuh Ibn Mansury agyr keselden halas eden mahalynda-da, Ibn-Sinanyň bary-ýogy 16 ýaşy bar eken. Bu ýagdaý oňa medeniýetiniň genji-hazynasy bolan, Gündogarda in uly kitaphanalaryň biri hasaplanan Buhara emiriniň kitaphanasynda iki ýyllap ylymlary ele almaga mümkinçilik beripdir.

Ilkinji uly kitabyňy akyldar 21 ýaşynda goňsusy Abdülhüseyin Aruzynyň haýyşy boýunça ýazypdyr. Kitaba «Al-Majma» ýa-da «Al-Aruzy» (ýygyndy) diýip at goýupdyrlar. Bu eserde matematikadan özge ähli ylymlar barada gürrüň edilipdir. Buharada ýaşan döwri ýene-de bir goňsusy Abu Bakr Barakanyň haýyşy boýunça-da «Al-Hasil wa-l-mahsul» kitabyňy ýazypdyr («Kitaplara düşündiriş») ol 20 toma golaý bolupdyr. Bu kitap kanunçylyga we filosofiýa degişli bolupdyr. Eser özüne örän ýarandan soň Baraka ýene-de bir kitap ýazmagy Ibn-Sinadan haýyş edipdir. Alym oňa «Kitab al-birri wa-l-ism» («Oňat iş etmegiň we günäniň kitaby») eserini ýazyp beripdir. Ýaş alymyň ilkinji ýazan kitaplary käbir adamlaryň elinde galyp, biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Okuwçysynyň (Juzjanynyň) maglumatlaryna görä, Gürgende (Jürgende) Ibn Sina köp kitap ýazypdyr. Ol kosmologiýa hem eshatologiýa (dünýä we adamyň ömürlik däldigi hakdaky dini bilim) barada kitaplary ýazýar, astronomik gözegçiligiň kitabyňy düzýär. Özüniň iň saldamly kitaby «Tebipçilik ylmynyň kanunynyň» birinji bölüminiň «Almageste kommentarisini» şol ýerde ýazypdyr. «Kitab al-Awsat fil-mantik» – «Logika boýunça orta kitaby» hem Gürgende ýazypdyr.

«Al-Hidaýat» («Gollanma»), «Haý ibn Ýanzan» («Şowur çekýän Haý»), «Kitab al-Kulindž» («Içagyry keselleri hakda kitap») ýaly eserleri dört aý tussaglykda oturan wagty ýazypdyr.

Ibn-Sina filosofiýany teoretiki hem praktiki filosofiýa bölüp, olara haýsy ylymlaryň girýändigine çenli ýazypdyr. Teoretiki filosofiýa anyk material zatlar hakdaky ylymlary öz içine alýar. Olar fizika, tejribe, tebigat bilimleri – abstrakt ylymlar – mehanika, astronomiýa we saz, ýokary uniwersal metafizik abstraksiýalary peýdalanýan ylymlar.

Praktiki filosofiýa bolsa şahsyýetiň abadançylygyny (etika), maşgalanyň abadançylygyny (ykdsadyýeti), döwletiň abadançylygyny (syýasat) öz içine alýar.

«Sagalma», «Halas bolma», «Maslahatlar we görkezmeler», «Danyşnama» («Bilimler kitaby») filosofiýa degişli işlerdir.

«Kitab al-işarat wa-t-tabniliyat», ýagny («Görkezmeleriň we maslahatlaryň kitaby») dünýägaraýşyň esasy meselelerini beýan edýän kitapdyr. Ol 153 sahypadan ybarat bolup, onda gozgalan me-

sele diýseň köp bolupdyr, olaryň köpüsi şatlyk, bagt, lezzet, duýgy hakdaky ideýalardyr.

Ibn-Sina özüniň ähli işlerinde, ýagny, filosofiýa, medisina, jemgyýete degişli işlerinden başga, söýgi meselesine-de üns beripdir. Onuň «Söýgi hakda», «Şowur çekýäniň ogly», «Guşlar hakda» diýen işlerinde söýgi hakdaky meseleleriň hemmesini adamsöýüjilik, pähim-paýhaslylyk bilen baglanyşdyrýar.

Ibn-Sina öz eserlerinde edebiň aýrylmaz bölegi bolan etikanyň meselelerine-de köp üns beripdir. «Bäş mugallymyň etikasy boýunça traktat», «Etika ylmy hakynda traktat» işlerinde etikanyň meselelerine degişli peýdaly ideýalaryň birgidenini orta atypdyr. Olardan päk ahlaklylyk, oňat gylyklylyk, ruhy kämillik filosofiýanyň soňky hem ýokary maksadydyr diýen pikiri nygtapdyr.

Ibn-Sinanyň «Ýürek dermanlary» diýen kitabynda medisina gös-göni degişli baplardan başga, psihologiýanyň dürli meselelerine degişli 9 bölümi bolupdyr. Alymyň «Umumy synag», «Almagestiň kommentarisi» işleri astronomiýadan ýazan eserleriniň naýbaşysy hasap edilýär. Ol «Ýyllyzlaryň hökümini ýalana çykarmak» kitabynda astrologiýanyň (täleýnamanyň) ganym duşmany hökmünde çykyş edýär, ony «ýalan ylym» diýip atlandyrýar.

Farabynyň, Biruniniň we Ibn-Sinanyň real hakykata akyl ýetirmek üçin öňe süren usullaryny şu aşakdaky toparlara bölse bolar:

1. Akyl-paýhasy ähli subýektiw hem fanatik zatlardan arassalamaly;

2. Tebigatyň özünden ugur almaly, faktlara we tejribä daýanyp, onda (tebigatda) bar bolan kanunalaýyklyklara esaslanmaly;

3. Predmeti onuň özüni düzýän elementlerini öwrenmekden başlamaly;

4. Deduksiýany goldamaly, şunuň bilen birlikde duýgularyň maglumatlaryna esaslanmaly;

5. Pikirlenmegi talap etmeýän predmeti öwrenmegiň manysyzlygyna düşünmeli;

6. Mälim zatdan nämälime, has ýeňil zatdan has kyn geçmeli.

Beýleki alymlaryň döredijiligi ýaly, Ibn Sina-da okuw-terbiýeçilik işlerine degişli pikirlerini filosofiki garaýyşlary bilen baglanyşykly beýan edýär. Ol okatmakda etika, ykdysadyýet, tebigat bilimlerini birin-

ji hatarda goýýar, ikinji ýerde fizika, matematika, dünýädäki ýurtlaryň kanunlaryny öwrenmek diýip belleýär. Ynsan jemgyýetdäki görýän zatlarynyň esasynda dünýäniň kada-kanunlaryna düşüňýär, onda tebigat bilimlerini oňat özleşdirýär. Şonuň netijesinde ýaşaýyşda zyýanly zatlary aňlaýar diýýär. Şeýle-de, ylymly adam ölümden-de gorkmaýar. Ol diňe hakykaty bilmek üçin ýaşaýan adam bolýar diýip belleýär.

Bilimsiz adamyň akyly-paýhasy küti bolýar. Olar hakykaty bilip, düşüňip, netije çykarmagy başarmaýarlar. Alym bilimsiz adamy akyly pes adamlaryň hataryna goşýar.

Alym okap öwrenen ylym-biliminiň netijesini adamyň bilmegi üçin logikany özleşdirmek zerurdyr diýip belläp, tejribä aýratyn üns berýär. Şonuň netijesinde terbiýäniň usullaryny ýörite belläp geçýär. Bilim bermekde:

- çagany diňe kitaba baglap goýmazlyk, okatmakda ýeňilden kynja geçmek;

- çagalaryň ýaş aýratynlygyny nazarda tutmak;

- okatmaklygyň mekdepe kollektiwleýin bolmagy;

- okatmakda çagalaryň gyzyklanmasyny, ünsüni, ýadyny hasaba almak;

- okatmagy fiziki gönükmeler bilen bilelikde alyp barmak möhümdir diýip nygtaýar.

Ibn-Sinanyň bu dana pikirleri häzirki mekdeplerde peýdalanylýar. «Ömür ýazgysy» diýen eseriniň «Çagany mekdepe okatmak we terbiýelemek» diýlen bölümünde çagalara hemmetaraplaýyn çuňňur bilim bermäge üns bermegiň ýollary görkezilipdir. Alym okuwça bilim bermekde mugallym esasy rol oýnaýar diýip belläp, mugallymyň önünde şeýle talaplary goýýar:

- çagalar bilen oňat gürleşmek, olary söýýän adam bolmak;

- okuwçylaryň berilýän bilimi nähili özleşdirýändigine üns bermek;

- okatmakda dürli usullardan peýdalanmak;

- okuwçynyň bilimi özleşdirmekde aňyny, erkini, ünsüni, şahsy häsiýetlerini, gyzyklanmasyny öwrenmek;

- ylma gyzyklanma döretmek;

- berilýän bilimiň iň möhümini okuwça ýetirip bilmek;

– bilim bermekde okuwçynyň ýaşyny, akyl ukyplaryny göz önünde tutmak;

– her bir düşünjäniň, sözüň çagalaryň individual aýratynlyklaryny öwrenmek esasynda aňyna ýetirilişi we ş.m.

Ibn-Sina mugallym okuwçylara bilim bermekde, gürrüň, gönükmek, tejribeler we beýleki usullar esasynda okatsa-da, okuwça çuňňur bilim bermek üçin logiki pikirlenmäni ösdürmäge aýratyn üns bermekligiň zerurdygyny belleýär.

Alymyň «Sagalma» diýip atlandyran eserinde adamlaryň ylmy garaýşyny ösdürmekde, dünýägaraýşyny giňeltmekde okuw-terbiýeçilik işlerine örän uly ähmiýet berilýär. «Şu eseri Ibn Sina 1023-nji ýylda Hemedana ýakyn bolan Faradžan galasynda türmede ýazypdyr» diýip, alymlaryň birnäçesi belläpdir.

Ibn-Sinanyň adam terbiýelemek boýunça ýörite maksatnama düzendigi hakda-da maglumat bar. Ol «Çagalar sosial gelip çykyşyna seretmezden, hemmesi mekdebe gatnaşmalydyr hem-de haýsy-da bolsa bir hünäri ele almalydyr» diýip belläp geçipdir. Çagalary fiziki taýdan terbiýelemekde pyýada ýöremegiň, göreş tutmagyň, ylgamagyň, pökgi oýnamagyň ähmiýetine göz ýetiripdir. Mekdepde we öýde çagalar okar ýaly sagdyn şertleriň döredilmeginiň zerurdygyny nygtap görkezipdir. Ata-eneleriň, mugallymlaryň, ulularyň çagalaryň ýanynda özüni gowy alyp barmalydygyny, ýaramaz alyp barsalar, çagalaryň psihikasyna erbet täsir edýändigini aýdyp geçipdir.

Alym şahsyýetiň kemala gelmeginde akyl, ahlak terbiýeleri bir-biri bilen baglanyşyklydyr diýip belleýär. Şahsyýetiň ahlak hilleriniň iň esasy ruhy lezzetligiň beýik derejesi adalatlylykdyr diýýär. Oňa eýe bolmak üçin ynsan kanagatly, sabyrly, dana, ýaman gylyk-häsiýetlerden özüni saklap, ýagşylygy berkleşdirýän adam bolmalydyr diýýär. Alymyň pikirine görä, ynsanyň ahlak sypatlaryna sahylyk, çydamlylyk, kiçigöwünlilik, ýönekeýlik, akyllylyk, habardarlyk, uýat-haýaly bolmak girýär. Ahlak taýdan ösen ynsan:

1. Kalbynda adalatsyz işlere ýol bermezlik (özüni saklap bilmek).
2. Sahylyk, kömege mätäç adamlara kömek etmek.
3. Gahar-gazapdan saklanmagy başarmak.

4. Çydamlylyk – ynsanyň öz başyna düşen agyr ýagdaýlardan çykmağa çalyşýan kuwwaty, gyraty.

5. Akyllylyk – bir işi ýerine ýetirmekde gyssanmazlyk, özüni saklap bilmek.

6. Hüşgärlik – ähli hereketlere, aýdylýan gürrüňlere tiz düşünmäge kömek edýän güýç-kuwwat.

7. Gynanmak – adamlaryň bagtsyzlygy, başyna agyr iş düşen ynsana kömek etmek, derdini paýlaşmak kuwwaty.

8. Kiçigöwünlilik – adamlar barada oňat pikirde bolmak diýip alym belleýär.

Ahlak sypatlarynyň ýene-de biri adamlaryň bir-biri bilen dostlarça ýaşamagy, bir-birine kömek etmegidir. Dostluk barada alym şeýle diýýär:

1. Her hili kynçylyga seretmezden, öz dostuna kömek etmek.

2. Dostlaşan adamlaryň gylyk-häsiýetleriniň meňzeş bolmagy.

Şu sypatlaryň tersine, nadanlyk, içigarylyk, bahyllyk, gybatkeşlik şol görkezilen sypatlara garşy gelýän erbet gylyk-häsiýetlerdir diýip belleýär.

Akyl terbiýesini dürli zatlaryň üsti bilen öwretseň, ahlak terbiýesini bermekde çagalara ýagşy söz, hormat, adamkärçilik häsiýetleri, çaganyň aňyna siňdirip, erbet gylyk-häsiýetlerden daşlaşdyrmagy ündeýär.

Alym terbiýe baradaky garaýyşlarynda maşgala terbiýesine aýratyn üns beripdir. Ol çaga maşgalada hakyky terbiýäni alýar diýýär. Maşgalada ata-enäniň wezipesine we borjuna örän uly ähmiýet berilýär. Maşgalada ata-enäniň zähmetsöýerligi, zähmete deň gatnaşmagy, çagalar üçin alada etmegi, olary hünär öwretmäge çekmegi, kär saýlamak baradaky aladalary ata-eneleriň esasy borjy diýýär. Çagany tertipsiz, ýalta, işýakmaz çagalardan daşlaşdyrmak zerur diýip belleýär.

Çaganyň fiziki taýdan terbiýelenmegi barada alym şeýle diýýär: «Fiziki gönükmeler, dogry naharlanmak, uklamak, ýuwunmak, bedeniň arassa bolmagy, çaga entek dogulmanka oňa taýýarlyk görmek, ony dogry terbiýeläp başlamak, oňa arassa bolmak, päklik, dostluk, oňat adatlary berjaý etmek ýaly düşüňjeleri ýaş wagtyndan aňyna siňdirmeli».

Jemlöp aýdanymyzda, alym ynsanyň akyl, ahlak, estetiki, fiziki taýdan ösen adamlar bolmalydygyny zerur hasaplaýar. Alymyň pikirine görä, eger adam akyl we fiziki taýdan näçe güýçli bolsa-da, ahlak taýdan kämil bolmasa, onda ol jemgyýetiň hakyky agzasy bolup bilmez we ol jemgyýete peýda-da getirmez. Ol diňe özi üçin ýaşaman, halka jemgyýete peýda getirmäge çalşan adamlar oňat ahlakly ynsanlardyr diýip nygtaýar.

Ibn-Sinanyň maslahatlary, esasan, oganlary terbiýelemäge niýetlenipdir. Gyzlar hakdaky pikirler diňe durmuşa çykýan hem çykan aýal maşgalalar barada söhbet açylýan bölümlerde azda-kände gabat gelýär. Bu hili garaýyş alymyň aýallaryň organizmi hakda ýazýan ýerinde hem ýüze çykýar. Ibn Sina bu meselede yslamyň gelin-gyzlara garaýşyndaky ýörelgeden ugur alan bolmagy mümkin.

Ibn-Sina özüniň okuw-terbiýeçilik işlerine degişli ideýalaryny filosofiki garaýyşlarynyň üsti bilen däl-de, özbaşdak akyl, ahlak, estetiki, fiziki terbiýeleriň ösüşine, roluna baha bermekde pedagog hatarynda örän uly işler galdyran alymdyr.

Abu Seýid Mähneýi (967-1049 ýý.) Halkymyzyň arasynda Mäne Baba ady bilen tanalýan Abu Sahyd (Seýid) Mähneýi (käbir çeşmelerde onuň ady Mäneli, Mänewi ýaly hem tutulýar) 967-nji ýylda häzirki Kaka etrabynyň Mäne obasynda her hili müşk-anbarlary, däri-dermany ýasaýan Abulhaýyr Muhammet ibn Ahmediň maşgalasynda doglupdyr. Abu Sahyd Mähneýiniň kakasy Abdulhaýyr Gaznawylar imperiýasynyň hökümdary Mahmyt Gaznawynyň köşk emeldary bolmasa-da, onuň ýakyn dostlarynyň biri hasaplanyp, hatda patyşa hazynasynyň hasabyna ýörite bellenen ýokary aýlygy hem alýar. Sebäbi Abdulhaýyr Mahmyt Gaznawynyň özüni, maşgalasyny, köşk emeldarlaryny – ählisini müşk-anbar, däri-derman bilen üpjün edipdir.

Mäne şäheri Horasan welaýatynyň ylym-bilim hem medeni merkezi eken. Abdulhaýyr myhmansöýer adam bolansoň, onuň öýi hemişe sowatly adamlaryň ýygnaýşy ýerine öwürilipdir. Şonuň üçin Abu Sahyd Mähneýi ýaşlygyndan her hili ylmy jedelleri, geň-enaýy gürrüňleri gaty köp eşidip, olary ýat tutupdyr.

Mähneýi Gurhany-Kerimi tutuşlygyna ýatdan bilipdir, her bir aýadynyň düşündirilişini kemsiz öwrenipdir. Abu Sahyd Mähneýi ilki Mähne şäherinde bilim alypdyr. Soňra ol döwrüň ylym-bilim merkezleri bolan Sarahsda, Maryda, Nyşapurda dini medreselerde okap, Abu

Abdulla al-Hazary, Abu Bekr Keoffal, şeyh lukman Abdulfazyl Sarahsy, Abdurahman Selimi ýaly tanymal pirlerden sapak alyp, sopusylyk ylmyňyň kämillik derejesine ýetipdir. Abu Sahyd Mähneýiniň döwründe yslam dininiň dürli akymlyry, ugurlary bar eken. Abu Sahyd Allanyň Hak ýoly öz-özüňi kämilleşdirmek – sopusylyk (sopy – özüni tutuşlygyna Alla bagyş eden adam) ýoly hasap edipdir. Abu Sahyd Mähneýiniň sopusylyk ýolunda jemgyýetçilik gatnaşyklary çaksyz demokratik häsiýetde eken. Ol sopusylyga kabul edýän ýa-da çykarýan adamlarynyň ykbalyňy özi çözmän, onuň agzalarynyň garamagyna beripdir. Abu Sahyd Mähneýi sopolaryň ýaşaýşyny halkyň güzerany, ykbaly bilen berk baglanyşdyrypdyr. Ol sopolaryň erkin hereket etmegine, ýüze çykan meseleleri maslahatlaşyp çözmäge oňyn şert döredipdir.

Abu Sahyd Mähneýi diňe bir musulmana däl, hatda dini başga kişilere hem rehimli bolmagy sargyt edipdir. Bu beýik pir «Yslam – durmuşy dindir. Ol adamlara güzap däl-de, lezzet bermelidir» diýip aýdýar eken. Mähne baba adamlaryň aýdan-diýen sadakalaryny, beren zekatlaryny bir ýere jemledip, garyp-gasarlara adalatlylyk bilen paýlapdyr.

Abu Sahyd özüniň ynanjy boýunça Gurhany-Kerimiň tä kyýamata çenli ýekeje harpy-da üýtgemejek mukaddes kitapdygyna şeksiz uýupdyr. Muhammet Pygamberiň hadyslaryna uly hormat bilen garapdyr. Ýöne ol «Şerigat kanunlary öz zamanasyna görä ösdürilmelidir» diýen taglymatyň tarapynda durup, şerigat kadalaryny üýtgewsiz hakykat hökmünde kabul etmändir.

Bir gezek bir ýetim ýigit humar oýnap, ummasyz mukdarda utan pullaryna hudaýoly etmegi ýüregine düwüp, pirdir ahunlardan hudaýoly etmek üçin pitiwa almaga synanyşypdyr. Ýöne olar oňa: «Seniň puluň haram, şonuň üçin o pula hudaýoly etsň, kabul bolmaz» diýipdir. Ýigit öz ýagdaýyny Abu Sahyda bolşy ýaly gürrüň beripdir. Abu Sahyd oňa hudaýoly etmäge rugsat beripdir. Bu gepi eşidip, ahunlar onuň sebäbini düşündirmegi talap edipdirler. Onda Mähne baba: «Humarbazyň hudaýoly eden puly haram. Men ony akla-jak bolamok. Eger men oňa hudaýoly etmäge rugsat bermedik bolsam, ol ýene humar oýnap, puluny utdurardy ýa-da utup, birnäçe bendäni çürkärdi, puluny harama sarp ederdi. Halal niýete münen adamyny

pälinden gaýtarmakdan uly günä ýokdur. Galyberse-de, ol humarbaz toba edip, sopy boldy» diýipdir.

Bir gezek Abu Sahydyň gatnaşmagynda Nyşapurda bolan çekişmä Ibn Sina-da gatnaşypdyr. Şol gezekde Ibn Sina bilen Abu Sahyd Mähneýi özara düşünişmek esasynda tebigat ylymlary hakynda söhbet edipdirler.

Ibn Sina adamzadyň, älem-jahanyň, tebigatyň Allanyň döreden kanuny esasynda biri-biri bilen berk baglanyşykly emele gelendigini, ýaşaýandygyny, özgerýändigini subut etmäge çalşypdyr.

Abu Sahyd Mähneýi (Mähne baba) bolsa, Allanyň ähli maddy barlygy gudraty bilen döredendigini, şol gudratyň esasynda hem maddy barlygyň ýaşaýandygyny, ýöne Allanyň gudratynyň gaty sazlaşykly bolup, şol sazlaşyga adamzadyň kanun diýip düşüňändigini delillendiripdir. Gudratyň maddy barlyk kanunyndan ýokardadygyny delillendirmek üçin Abu Sahyd eline käsäni alyp, howada goýupdyr-da, Ibn- Sinadan tebigat kanunlary esasynda şol käsäni alyp bermegini haýyş edipdir. Her niçigem bolsa bu iki ynsan birek-birek bilen kem-siz düşünişipdirler. Ol çekişmeden soň Ibn- Sinadan: «Abu Sahydy nähili gördüň?» diýip soranlarynda, ol: «Bu beýik pir meniň ylym bilen ýeten derejäme paýhas bilen ýetipdir» diýip jogap beripdir. Abu Sahyd bolsa: «Ibn- Sina meniň paýhas bilen ýeten derejäme ylmy bilen ýetipdir» diýip aýdypdyr.

Seljuklar bilen Gaznawylaryň gatnaşygy çylşyrymlaşyp, ýetjek derejesine ýetende, Seljugyň oguldyr agtyklary Togrul beg, Çag-ryl beg, Mykaýyl, Ysmaýyl dagy beýik pirden döwlet gurmaga ak pata almaga gelipdirler. Abu Sahyd Mähneýi ilki olaryň haýyşyny kanagatlandyrmadyr. Ýöne Togrul beg agalary bilen kyrk günläp pire ýalbaryp oturandan soň, Abu Sahyt: «Baryň, Alla ýaryňyz! Sizde synmajak yhlas gördüm. Yhlasyňyzyň hasyl bolmagy üçin Alladan dileg edip oturaryn» diýip, olara ak pata beripdir. Seljuk Soltany Togrul bege Merwi paýtagt etmegem Abu Sahyd maslahat beripdir diýýärler. Heniz bu beýik piriň özi dirikä Seljuk soltanlary oňa häzirki medresesini hem ony penalap gelýän adamlary kabul etmek üçin birnäçe myhmanhana salyp beripdirler. Aýtmaklaryna görä, Togrul begiň permanyna Mähne Baba-da gol goýmasa, Togrul beg şol permany güýje girizmez ekeni.

Abu Sahyd (Mäne baba) türkmen beglerine öz döwlet nyşanlary (gerbleri) hökmünde iki kelleli aw guşy – laçynyň şekili bilen döretmeklerinem wesýet edýär, sebäbi şol zaman türkmen dilinde Togrul we Çagryl diýseň gaýduwsyz aw guşlarynyň ady eken. Hezreti Mäne baba olaryň bir atadan, bir eneden, ýagny bir maşgaladan – bir göwreden emele gelendiklerini göz önünde tutup, olaryň döwlet nyşanynda bir göwreden iki kelleli laçyn şekliniň bolmagyny wesýet edendir.

Togrul beg, Çagryl beg ýaly Seljuk-türkmen sultanlary däl, eýsem, olardan soňky zamanada ýedi yklymy sarsdyran türkmen Soltany Alp Arslan ýaly beýik sultanlar hem Mäne baba «atam» diýip çuňňur hormat bilen ýüzlenipdirler.

Mane baba barada, onuň şägirtleri barada birnäçe ýatlamalar bar. Aýdyşlaryna görä, Hezreti Mäne baba günortanlyk naharyny myhmansyz, ýekelikde iýmegi halamaz eken. Emma bir gezek näme üçindir birnäçe günläp myhman gelmändir. Muňa az-owlak tukatlanan pir «Kim maňa myhman gelyänini ilki bilen buşlasa, men onuň dilegini bitirjek» diýip, öz şägirtlerine aýdypdyr.

Onuň Hoja Abu Tahyr diýen bir sowatsyzrak şägirdi bolupdyr. Ol üçege çykyp seredýär-de, Mäne babanyň hujresine üç sany myhman gelyänini pire söýünjileýär. Myhmanlary derejeläp kabul edip, çay-nahardan soň olary ugradan Hezreti Mäne baba öz müridi Hoja Abu Tahyry ýanyna çagyryp, onuň üç haýyşyny bitirmäge häzirdigini aýdýar. Hoja Abu Tahyr birinji haýyşyny aýdýar:

- Pirim, şu gün medresä, okuwa gitmesem nähili bolar?!
- Birinji haýyşyň kabul!
- Pirim, ertir hem medresä, okuwa gitmesem nähili bolar?!
- Ikinji haýyşyň hem kabul!
- Meň üçünji haýyşym, meniň medresede asla okasym gelmeýär.

Meniň hemişe Siziň ýanyňyzda, sopyňyz bolasym gelyär.

Hezreti Mäne baba onuň aýdanlaryny kabul edip, ondan «Innä fetehna» (Gurhany-Şerifiň 29 aýatdan ybarat bolan «Al-Fath» süresi) süresiniň birinji aýadyny oňat öwrenip, önünden geçmegini haýyş edýär. Hezreti Mäne babanyň aýal-peýmanasy dolup, dünýäden ötyär. Sowatsyz sopusy bolsa tehna bolup galyberýär.

Bir gezek Seljuk-türkmen soltany Alp Arslan Sarahs şäherine gelip, erbet syrkawlap ýatýar. Ol özüne Hezreti Mäne babanyň sopusy

şypa dogasyny etse sagalaryn diýip, piriň sopusyny getirmegi höküm edýär. Onuň ýanyndaky ulamalar sowatsyz sopusyň masgara bolşuna tomaşa etjek bolýarlar. Hoja Abu Tahyry Soltan Alp Arslanyň ýanyna getirenlerinde ol: «Wah, işim gaýtdy, men oňa nähili şypa dogasyny okaýyn?! Meniň bir aýatdan başga bilýän zadym ýok ahyry» diýip, howsala düşýär.

Soltan Alp Arslan: «Sen Hezreti Mäne babanyň sopusy bolsaň, Gurhan-Şerifiň «Al-Fath» süresiniň birinji aýadyny okap, maňa şypa dileg et!» diýipdir. Abu Tahyryň bilýän aýady şol bolandan soň, ol hezil edip ony okapdyr. Netijede, Alp Arslan sagalypdyr. Mäne babanyň ak patasyny alan Hoja Abu Tahyryň şan-şöhraty arşa galýar.

Abu Sahyd Mähneýi diňe bir uly pir däl, alym hökmünde hem sopy bolmaklygyň edebi, yslam kada-kanunlary hakynda onlarça risala ýazypdyr. Onuň ýazan risalalaryna häzir hem ýokary baha berilýär.

Abu Sahyd Mähneýi şahyr hökmünde-de özüni tanatmagy başarypdyr. Ol rubagy ýazmagyň ussady hasaplanypdyr. Bu beýik piriň ýazan rubagylarynyň birnäçesi pars dilinden türkmen diline geçirilipdir. Onuň her bir rubagysy adamzady halallyga, imana, ylymly-bilimli bolmaga, pespällige çagyryar. Meselem:

Ýat tutan-da bolsaň, müň kitaby sen,
Ne peýda, nebsiňe buýrup bilmeleş.
Namaz üçin nä goýýarsyň ýere baş,
Bilim berip, aýy doýrup bilmeleş.

Mäne Baba 83 ýaşyň içinde (1049ý.) aradan çykypdyr. Hezreti Mäne baba 1000 aý ýaşandyr. Yslam dinine deňişli kitaplarda her bir musulman bendesi 1000 aý ýaşasa, ol «Şeýh-I Pany», ýagny pany dünýäniň belent mertebeli gojasy, piri diýen ada mynasyp bolýar. Ol ýaşy ýaşan bende dowzah azabyndan boşadylyp, diňe jennete barýar diýip hasaplanylýar.

Hezreti Mäne baba aradan çykanda Togrul beg «Meniň bu ölüm-den bir gapdalym ysmaz boldy. Iň ýakyn syrdaşymy aldyrdym» diýenmiş.

Abu Sahyd Mähneýi günäli bendeleriň toba gelmegine oňaly şert

döredipdir. Nähak yzarlanýanlary penalapdyr. Ol «Men dünýäde ýekeje bagtsyz mahlugyňam bolmagyny islämok» diýip, aýtmagy gowy görýär eken. Bu beýik pir bütün ömrüni adalatyň dabaralanmagynyň hatyrasyna ýaşapdyr. Şonuň üçinem ol dokuz ýarym asyr ön aradan çykanam bolsa, şu günki günem beýik adam hökmünde hemmeleriniň ýüreginde baky ýaşap ýör.

Unsur Al Mally Key-Kowus (1021-1090 ýý.) Key-Kowus 1021-nji ýylda Kaspi deňziniň günortasynda eneden dogulýar. Onuň durmuşy, ata-enesiniň kimdigi barada doly maglumat ýok. Key-Kowus özüniň bilenleriniň esasynda «Kowusnama» eserini 60 ýaşynda ýazýar. Ol bu eseri öz ogly Gilan şahyň terbiýesine bagyşlapdyr. Şu pent we nesihat kitaby indi müň ýylyň dowamynda Gündogarda adamzat nesli üçin terbiýe mekdebi hökmünde ýaşap gelýär. Eser Eýranda, Bombayde, Yspyhanda, Kazanda, Daşkentde we Gündogaryň beýleki şäherlerinde birnäçe gezek neşir edilipdir.

Key-Kowus öz döwrüniň ökde alymlarynyň biri bolupdyr. Ol döwürdeşleri bilen dürli ylymlar boýunça alymlaryň çekişmelerini gurapdyr. Ol ahlak terbiýe meseleleriniň üstünde işläpdir. Muňa onuň «Namalar» eseri-de mysal bolup biler. Bu eser ahlak-terbiýä degişlidir. «Kowusnamada» Watan, kesp-kär, hünäri öwrenmek ideýalary, syýasy we dini garaýyşlar hem-de döp-dessurlar beýan edilýär. Şu eser görnükli alymlar Ýusup Has-Hajybyň, Mahmut Kaşgarynyň, Mahmut Ýugnakynyň, Alyşir Nowaýynyň eserleri bilen bir hatarda öwrenilýär.

Key-Kowus «Kowusnama» kitabyňy 1083-nji ýylda ýazypdyr. Edep we terbiýä degişli pähimleri özünde jemleýän bu ajaýyp eser 44 bapdan ybarat hem-de olar bir-biriniň logiki dowamy bolup, bütewi bir didaktiki mazmuny emele getirýär. Key-Kowus pent we nesihatlar bilen terbiýe işini oglanyň ýaş möwsümlerine laýyklyk gurapdyr.

Bu kitabyň abraýyny onuň diňe Eýranda 15 gezek gaýtadan neşir edilendiginiň özi hem subut edýär. Bu kitabyň Hindistanda, Türkiýe-de, Owganystanda, Müsürde çap edilendigi belli.

Key-Kowus köp wakalary başdan geçiren, beg güne-de, garyp güne-de belet adam bolupdyr. Ol dini taglymatlardan-da, dünýewi ylymdan-da ýeterlik sowady alypdyr. Gündogaryň halklarynyň edebi miraslary bilen ýakyndan tanyş bolan Key-Kowus goňşy halklaryň di-

lini, dāp-dessurlaryny, halky eserlerini oňat bilipdir we ony kitabyňy ýazanda peýdalanyndyr.

Keý-Kowsuň «Kowusnama» eseri baý durmuş tejribesiniň, ýiti synçylygyň, ýokary sowatlylygyň miwesidir. «Kowusnamanyň» sargytlary dürli-dürlüdür. Onda belli bir ýaşdaky adamlar, belli bir käriň eýeleri ýa-da belli bir mesele göz önünde tutulmaýar. Eserde çagalaryň-da, ýaşlaryň-da, uly adamlaryň-da öz paýy bar. Durmuşda, jemgyýetde özüňi alyp barmagyň tertip-düzgüni, adamlar bilen gatnaşyk saklamagyň kadalary islendik ýaşdaky adamlar üçin peýdaly. Şonuň üçin «Kowusnama» ynsan ömrüniň hemrasy bolup, hemişe elýeterli ýerde durmaly kitaplaryň biridir. Bu kitap durmuşyň dürli ugurlaryndan söhbet açýar. Mähriban ata pentleri we ogluň ony berjaý etmekligi gozgalýan ähli meseleleriň içinden eriş-agraç bolup geçýär. «Kowusnama» biziň şu günlerki ýaşlarymyz, şeýle-de her bir adam üçin diýseň gerekli, pedagogiki, öwüt-nesihat kitabydyr. Onuň mazmuny ýaşlary hakyky döwrebap adam edip, jemgyýete hyzmat etmäge taýýarlamakdyr. «Kowusnama» adamyň adamsöýüşi, şahsy aýratynlyklary, olaryň edermenlikleri, erkinligiň durnuklylygy, sabyr-kanagatly bolmagy, dogruçylygy, sözünüň, bilimiň arassalygy, garyba kömek bermegi, ýamanlyga ýagşylyk görkezmek, dostluk, ýoldaşlyk, adamlara we jemgyýete zyýan etmezlik, ýönekeýlik, sadalyk, haky-na kaýyl bolmak, arassa geýinmek ýaly häsiýetler şahsyýeti durmuşa taýýarlaýar diýip belleýär.

«Kowusnamanyň» käbir bablarynyň adyny agzap geçeliň: «Ata-eneňi sylamak hakynda», «Bilimiňi köpeltmek we özüňi ulumy tutmazlyk hakynda», «Garrylyk we ýigitlilik hakynda», «Şerap içmek hakynda», «Uky we dynç almak barada», «Top oýny hakynda», «Söweşmek hakynda», «Mal toplamak hakynda», «Öýlenmek hakynda», «Bedew edinmek hakynda», «Perzendi terbiýelemek hakynda», «Astronomiýa we geometriýa hakynda» we ş.m.

Şeýle-de, ýaşlara gözün ýaman zady görmezligi, eliň erbet iş etmezligi, diliň bolgusyz sözden saklanmagy ündeýär. Öýüň gapysynyň, saçagyňyň dostuňa we duşmanyňa açyk bolmagy, iliň zadyna göz gyzdymazlygy, halkyň hakyny iýmezligi, kanagatly bolmagy nesihat edýär. Çagalary okatmagy, bilim bermegi, terbiýe bilen baglanyşykly alyp barmagy öňe sürýär. Ol ýaşlary okatmak we hünär öwretmek

meselesini baglanyşykly alyp barmagy ündeýär. Ol ýaşlara tebigçilik, ýer ölçemek, hünärmençilik, saz gurallaryny ýasaýan ussa, haýwanlary bejerýän tebig, jaý gurýan, agaç ussasy ýaly hünär öwretmeli. Ýöne adamlara nähili hünär öwredilse-de onuň bilimli bolmagy zerurdyr diýip belleýär. Keý-Kowus ylym almaga höwesli talyplar üçin şu aşakdakylary maslahat berýär:

1. Ylmy çeşmeleri okap öwrenmeli.
2. Materiallary gaýtalamak esasynda, öwrenenlerini berkitmeli.
3. Ylym almakda kynçylyklardan gorkman, arman-ýadaman, yzygider okamaga endik etmeli.
4. Öz ýanynda okar ýaly elmydama kitabyň bolmaly.
5. Az gepläp, köp diňlemegi başarmaly.

Okap öwrenen dersleriň esasynda ylym alýan talyplaryň arasynda çekişmeler guramaly. Pikir alyşmaly, emma çekişmäni dawa-jenjele ýa-da öýke-kinä öwürmeli däl. Alan bilimiň esasynda özbaşdak netije çykarmagy-da başarmalydygy barada aýdypdyr. Ylmyň esasy ny matematikanyň, geometriýanyň, astronomiýanyň, taryhyň, edebiýatyň we filosofiýanyň üsti bilen bermeli. Şeýle hem arassa, sowatly ýazmagy-da öwrenmeli diýip aýdypdyr. Mal-dünýä toplan baý bolandan, akyl bilen baý bolmak zerurdyr diýip belleýär. Aklyl ogyr alyp bilmez, otda ýanmaz, suwda akmaz. Hünär öwrenmegi aklylyň esasynda göz ýetirip amala aşyrmaly.

Keý-Kowus ahlak terbiýesiniň akyl terbiýesi bilen baglanyşykly bolmalydygyny aýdyp, adamlaryň birnäçe hillerini belleýär: köp bilýär, emma az gepleýär. Bu hilli adamlar alymdardyr. Olara buýsanmaly. Bilmeýänlerini bilmäge çalyşýan adamlara kömek etmeli. Bilmeýär we bilmek islemeýär, edil ukuda ýatan ýaly. Beýle adamlary oýarmaly. Emma bilmeýänine-de münkürläp gelýär. Keý-Kowus beýle adamlardan daşda durmaly diýip belläp, dogruçyl, hakykatçy, sada, ýönekeý, sabyrly, ýüregi ak, dāp-dessurlary hormatlaýan, adamkärçilikli ýaşlary terbiýelemegi ündeýär.

Keý-Kowus özüniň «Ahlak öwütleri» diýen işinde Gurhany-Kerimden ugur alyp, maşgalada çagalara dogry terbiýe bermekligiň ýollaryny görkezýär. Ol ata-ene daragt bolsa, çaga onuň miwesidir diýip, ata-ene çagasyny nähili gowy görse, çaga-da öz ata-enesini şonuň ýaly gowy görmelidir diýýär.

Keý-Kowus maşgalada atanyň wezipesi we borjy barada durup geçip, çaga ilki oňat at goýmagy maslahat berýär, soňra edepli, ata-enä mähriban bolmagy aňyna ýaş wagtyndan guýmaly, çaganyň ulalmagy bilen ony okatmaly, sowatly etmeli, hünär öwretmeli. Oglanlary harby işler bilen, beden türgenleşikler bilen tanyşdyrmak zerur. «Eger-de ata öz çagasyna ýokardaky endikleri, ündewleri berip bilse, onda ol öz çagasyna örän uly miras galdyrdygydyr. Çaganyň önünde öz borjuny ýerine ýetirip bildigidir» diýip belleýär.

Keý-Kowus atalara ýüzlenip, «Çagany berk tutmaly, zähmet esasynda terbiýelemeli, çaga ata-enäni görende, çekinmegi başarmalydyr» diýip belleýär. «Eger-de çaga ýaş wagtyndan ata-enäni hormatlamasa, onda olar garran wagtynda olara hormat goýmazlar» diýip belleýär. Ata-enäniň ýene-de bir borjy, oglan ulalandan soň ony öylendirmekdir. Gyzy oňat ýere durmuşa çykarmakdyr. Gyzlara bilim bermeli, olaryň durmuşynyň oňat bolmagy barada alada etmeli. Çagalaryň akylyly-parasatly bolmagyny gazanmaly. Alym dostluk barada şeýle diýýär: «Dostuň akyly, syr saklaýan, ylymly, asyly, kemçilikleri düzedýän, islendik ýagdaýda saňa kömek bermäge taýýar adam bolmalydyr».

Dost bilen düşmany tapawutlandyryp bilmek, düşmanyň önünde özüni ejiz görkezmezlik, güýçli we saňa ýamanlyk etjek düşmanlardan, syryňy açýan dostlardan daşda durmak, özüňden zor adam bilen uruşmazlyk, husyt, görüp bilen bir ýerde oturmazlyk, namart bilen pikir alyşmazlyk, bahyl adam bilen dost bolmazlyk, ýalan gepleýän adam bilen pikir alyşmazlyk, bahyl adam bilen gepleşmezlik, düşmanyň bilen arak içmezlik, aýal adamlar bilen bir ýerde köp oturmazlyk, adamlara syryňy aýtmazlyk, bir adam syryny aýtsa, ony ile ýaýmazlyk, adamy artykmaç öwmezlik, mätäç adama güýjüň ýetse kömek etmeklik, geçirimli bolmak, çagalara mähriban bolmak, bir işi iki adama tabşyrmazlyk we ş.m. barada parasatly pikir ýöredipdir.

Keý-Kowus «Kowusnamada» beden terbiýesine-de aýratyn üns berýär. Ýaşlaryň beden taýdan berk bolmagy üçin olar gije-gündiziň dowamynda işi kadaly guramaly: 8 sagat uklamaly, kadaly naharlanmaly, arassa howadan dem almaly – bularyň hemmesi saglyk üçin zerurdyr diýilýär...

Jemläp aýdanymyzda, Keý-Kowsuň «Kowusnama» eseri XI

asyrda terbiýä degişli ýazylan saldamly eseriň biri hasaplanylýar. Eserde akyly, ahlak, fiziki terbiýeleriň baglanyşykly berilmegi baradaky öňe sürülen pikirler biziň günlerimizde hem öz gymmatyny ýitirmän gelýär. Häzirk wagtda ýaşlary durmuşa taýýarlamakda şu pikirlerden, garaýyşlardan ugur alynýar.

Omar Haýýam (1048-1131ýý.). Omar Haýýam 1048-nji ýylda Horasanda (Nyşapur şäherinde) eneden bolupdyr. Şol döwürde Horasanyň ägirt uly territoriýasy häzirk Eýranyň, Türkmenistanyň hem-de Owganystanyň belli bölegini öz içine alypdyr. 1131-nji ýylda Omar Haýýam 83 ýaşynda aradan çykypdyr. Omaryň atasy çadyr tikiji ussa bolupdyr. Onuň aýalyndan iki çaga dünýä inip, ikisi hem ýogalyp, üçünji çagasy sag-aman dünýä inende, oňa Omar (arapça «ömr» diýmek) diýip at dakypdyrlar. Onuň doly ady Gyýaseddin Abdulfath Omar ibn Ibraýym bolupdyr. Kakasy Omary okatmak üçin şol döwrüň iň oňat mugallymlaryny çagyrypdyr. Ony tanymal alym, teolog, alymlaryň we ylmy-barlag bilen meşgullananyň ýolbaşçysy Nasreddin Şyh Muhammet Mansur okadypdyr we terbiýeläpdir. Nyşapurda oňat tanalýan bu alym Pifagoryň «Adamyň asudalygy paýhasyň kanunlaryna esaslanan mahalynda nähili oňat bolýar» diýen sözlerini öwran-öwran gaýtalamagy gowy görýär eken. Muhammet Mansur öz okuwçylarynyň öwrenenlerini gaýtalap aňyna siňdirmegine aýratyn üns beripdir. Ol hakyky bilimiň iň esasy şertli düşüňjeleri takyk logiki kesgitlemekden ybaratdyr diýer ekeni. Onuň şeýle okatmagy Omar Haýýamda dürli ylmlary höwes bilen öwrenmäge ýol açýar.

Omar Haýýamyň kakasy ogluna hemişe dogruçyl we sabyrly bolmagy, haýsy-da bolsa bir hünäri edinmegi, bir käriň başyny tutmagy nesihat edipdir. Omar kakasynyň bu nesihatlaryny örän pugta berjaý edipdir we diňe bir bilim däl, eýsem, şol zamanyň ylmlarynyň ählisinden diýen ýaly paý alypdyr. Omar Haýýamyň ensiklopedik alym bolup ýetişmeginde «Yhsan-as Safa», («Arassaçylygyň doganlary») atly dört bölümden we 51 traktatdan ybarat bolan özboluşly bilimler ensiklopediýasynyň roly uly bolupdyr. Bu ensiklopediýa akyldarlaryň köpüsine hyzmat edipdir. Şu kitap talyplar üçin hem esasy gollanma bolupdyr.

Omar Haýýam okan döwründe şu kitabyň esasynda düzülen

maksatnamasyna taýýarlyk görüpdür. Akyldaryň zamanynda filosofýa ylymlary:

1. Ýokary ylym we metafizika;
2. Orta ylym;
3. Aşaky ylym diýen bölümlere bölünipdir. Ýokary ylym matematika, aşaky ylym fizikady.

Bulardan başga-da praktiki ylymlar bolup, olar syýasy hukuk we ahlak ylymlaryny öz içine alypdyr. Alym şu dersleriň ählisini çuňňur öwrenýär. Ol özüniň ýatkeşligi, logiki pikirlenmesiniň ýitiligi bilen tapawutlanypdyr.

Horezmiden, Farabydan, Biruniden we Ibn- Sinadan tapawutlylykda, Omar Haýýam medresede hem okapdyr. Haýýam 20 ýaşynda Horasany terk edip, Buhara barýar. Ahmet han döwletiň paýtagtyny Buharadan Samarkanda geçiripdir. Omar Haýýam-da Samarkanda göçüp, şol ýerde okuwyny dowam edip, ylmy eserler ýazypdyr.

Alym özüniň «Algebranyň we almukabalyň meseleleriniň subutnamalary hakynda» diýen traktatynyň birinji bölümini Samarkantda ýazypdyr.

1069–1070-nji ýyllarda Buhara hökümdary Omar Haýýamy öz köşgüne çagyryar. Şol wagtlar akyldar «Paýhas terezileri» diýen işi ýazýar. Bu eserde altynyň, kümüşüň ergin ýagdaýyndaky sanyny, gymmatbahaly daşlaryň udel agramyny takyk kesgitlemek hakda aýdylýar.

1074-nji ýylyň ahyrynda Omar Haýýam Yspyhana, ýagny seljuklaryň ägirt uly döwletiniň paýtagtyna barýar. Ol ýerde alyma nadimlikden (astrolog we wraç) başga-da, Yspyhandaky observatoriýa ýolbaşçylyk etmegi tabşyrypdyrlar. Akyldar 18 ýyllap observatoriýa ýolbaşçylyk edýär. Şol wagt Omar Haýýam «Mälik şanyň astronomik tablisalary» diýen işi ýazýar. Bu işde ýyldyzlaryň atlary, olaryň ýyldyzlar toplumyndaky ýagdaýlary, uzaklyk we giňişlik, ýyldyzlaryň beýikligi, ýyldyzlaryň täsiri bilen adamlaryň keýp-ahwalynyň üýtgeýşi hakda ýazylypdyr.

Omar Haýýam özüniň «Nowruznama» diýen kitabynda astronomiýa bilen astrologiýany bölüp görkezzenok. «Nowruznama» iki bölümden ybarat bolup, onuň 1-nji bölümünde Nowruzyň nämedigini, ony ozalky Eýran şalarynyň belländigini, şalaryň köşgündäki döp-

-dessurlary, olaryň özlerini alyp barşyny täsirli görnüşde beýan edýär. Haýýam işiniň 2-nji bölümünde (onuň ady «Eýran şalarynyň däpleri hakda») patyşalaryň işi, durmuşy, öz raýatlaryna ýolbaşçylyk edişleri baradaky däpler hakda köp zatlar aýdypdyr. «Nowruznamadaky», «Arpa sümmülleri hakda», «Altyn hakynda», «Hazynalaryň alamaty hakynda», «At hem-de onuň mertebesi hakynda», «Laçyn hakynda», «Şerabyň peýdasy hakynda» diýen rowaýatlar hem özünde uly öwredijilik, terbiýeçilik potensialyny jemleýär.

Umuman alanyňda, Mälik şanyň hökümdar bolan ýyllarynda alym öndümlü işläpdir. Şol döwürde Omar Haýýam «Ýewklidiň kitabyna düşündiriş», «Giňişligiň zerur şertleri», «Fizikanyň gysgaça beýany», «Gymmatlyklaryň hazynasy», «Altynyň we kümüşüň mazmunyny kesgitlemek», «Barlyk we borçlulyk» diýen kitaplary ýazypdyr.

1104-nji ýylda akyldar «Ýaşayşyň ählumumylygy» hakyndaky traktaty ýazypdyr. Şol döwürde pedagogiki iş alyp barypdyr: medresede okadypdyr, adamlara öýde sapak beripdir.

Omar Haýýamyň ylmy açyşlarynyň arasynda iň ähmiýetlileriniň biri onuň matematikadan çykan netijeleridir. Onuň matematiki işlerinde kub deňlemelere uly ähmiýet berlipdir. Ol bu ylma degişli üç iş ýazypdyr. Olar «Arifmetikanyň kynçylyklary» («Matematikanyň kynçylyklary»), «Algebranyň we almukabalyň meselelerini subut etmek hakyndaky traktat». Üçünji traktatynyň ady ýok. Ikinji işi iň ähmiýetli işleriň biridir. Ony oňat öwrenmek we seljermek bu ugurda edilen täze açyşlar bilen tanyş edýär. Traktaty baş bölüme bölmek bolar: 1) Giriş; 2) 1-nji we 2-nji derejeli deňlemeleri çözmek; 3) 3-nji derejeli deňlemeleri çözmek; 4) beýikligiň we tersiň näbelliligini özünde jemleýän deňlemeleriň öňki görnüşlerine maglumat; 5) goşmaça.

Omar Haýýamyň adyny ebedileşdiren iş kalendar reformasydyr. Kalendar alymyň astronomiýadan gazanan iň ajaýyp üstünligidir. Seljuklar döwletinde bir wagtyň özünde iki hasap – Gün kalendarý we Aý kalendarý ýöredilipdir. Gün kalendarýynyň esasynda gün ýyly, ýagny, Ýeriň Günüň daşyndan bir gezekki aýlanyş döwri durýar, ol 365 gije-gündize, 5 sagat 48 minut 44 sekunda barabardyr. Aý kalendarýyna esas edilip, Aýyň Ýeriň daşyndan bir gezekki aýlanyş döwri alynýar. Aý kalendarýynyň 12 aý 354 gije-gündize, 8 sagada, 48 minu-

ta we 36 sekunda barabardyr. Merkezi Aziýanyň hemme ýerinde Gün kalendarýndan peýdalanyndyrlar. Ony şol wagtlar Merkezi Aziýanyň köp ýerinde esasy din hasap edilen zoroastrizm (otparazçylyk) dini goldapdyr. Munuň hut şeýledigini bu halklaryň täze ýyly – Nowruz baýramyny 21-nji martda belläp geçýändigini Biruni hem agzap geçipdir. Buharada we Merkezi Aziýanyň beýleki şäherleriniň ençemesinde gije bilen gündiziň deňleşen günü (равноденствие) Täze ýyl baýramy hasap edilipdir.

Aý kalendarý bolsa musulmanlaryň dini kalendarýdyr. Ol 622-nji ýylda Muhammet Pygamberiň Mekgeden Medinä göçen günü bilen baglanyşyklydyr. Şol günden, ýagny 622-nji ýylyň 16-njy iýulyndan başlap «hijri» ýyl hasaby başlanypdyr. Täze ýyl hasaby hem şol günden alnyp gaýdylypdyr.

Omar Haýýamyň filosofiki garaýyşlary esasan, Abu Aly Ibn Sinanyň güýçli täsiri astynda kemala gelipdir. Muňa mysal hökmünde Haýýamyň 1079-njy ýylda Ibn- Sinanyň «Hutba» («Ýüzlenme») diýen eserini pars diline terjime edendigini ýatlamak bolar. Mundan başga-da, özüniň «Üç sowala jogap» diýen işinde beýik filosof Ibn Sinanyň pikirlerini ulanýar we ösdürýär. Omar Haýýam öz filosofiki traktatlaryny gysga ýazypdyr. Onuň iň uly eseri 40 sahypadan geçernok. Mysal üçin, «Nowruznama» bary-ýogy 36 sahypadan durandyr. Bu ýagdaýy şeýle düşündirse bolar: 1) Ol köp wagt matematik analiz bilen meşgul bolandan soň, eserleri gyzga, az sözde ýazmaga endik edipdir; 2) onuň işleriniň göwrümi kiçi bolsa-da, ol şolarda ýüregine düwen, aýdasy gelen batyrçaý pikirlerini gutarnykly beýan edip bilipdir.

Omar Haýýamyň syýasy-jemgyýetçilik, filosofiki hem sosial garaýyşlaryna diňe onuň ylmy traktatlary arkaly baha bermek az bolar. Alymyň ajaýyp goşgulary-rubagylary onuň zehinli şahyrdygyny, şu dünýäniň eşretini, şatlygyny, ynsan söýgüsini wasp eden gedonist Epikuryň yzyny dowam etdiriji şahyrdygy barada maglumatlar bar. Onuň dört setirden durýan rubagylary bütün dünýä ýaýrady, olar öz üstünden sekiz yüz ýyl gowrak wagt geçendigine garamazdan, şindem okanlaryň akylny haýran edýär. Şol döwürde Haýýamdan başga pars dilinde ýazan şahyrlaryň hiç biri rubagyny öz döredijiliginiň esasy

žanry hökmünde saýlap almandyr. Olar esasy kasyda bile gazala ýüzlenipdirler. Akyldar XI-XII asyrlaryň şygryýetine täzelik hem girizipdir. Ondan öň şahyrlardan ykbalyň, diniň garşysyna pikir ýöredip bolar diýip düşüňäni ýok ekeni. Omar Haýýam şygryýet äleminde ykbala garşy göreşip bolar, Hudaý bilen jedelleşip, öz pikirini aýdyp bolar diýen netijä gelipdir.

Gündogaryň beýik adamlaryna mahsus bolan adamkärçilik, ynsanperwerlik ideýalary Omar Haýýamyň eserleriniňem içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol hemmelere bagtly durmuş arzuw edýär. Ol öz rubagylarynda şu dünýädäki durmuşdan başga durmuş ýok we bolup-da bilmez diýen pikiri ýöredýär.

Mysal üçin:

Her kimiň bar bolsa bir döwüm nany,
Oturyp-turmaga bolsa mekany.
Gul saklamaň, gul hem bolmaň hiç kime,
Ömürboýy şat geçiriň jahany.

Jenneti gören ýok, dowzahy bilen,
Kimdir ol jahandan dolanyp gelen?
Birinden howp edip, birin söýeniň,
Ikisem hyýaldir – boş zatdyr ýalan!

ýa-da Meý bolsa, ýar bolsa, çyksaň gök düze,
Aňlasaň, şu zatlar behiştir bize!
Jennete, dowzaha kim gidip geldi?
Üşertme gulagyň ýaňralýan söze.

ýa-da Bil taýýar eşretiň gadryn-mazasyn,
Wepasyz ýarlaryň çekme yzasyn,
Bil ömür gymmatyn, çünki geçensoň,
– Namaz dek okamak bolmaz kazasyn.

Durmuş hem bagt üçin çalyşan akył,
Her günde ýüz gezek eýleýär nakyl,
Şat geçir ömrüňi, ýorunja dälsein,
Orlup, gögermersiň, muny ýagşy bil!

Haýýam şu dünýäden başga ýerde oňat durmuşyň bardygyna ynanmaýar. Şonuň üçinem adamlary şu dünýäde bagtly ýaşaýsa, işlemäge, döretmäge mümkingadar öz ukybyny görkezmäge çagyýar.

Ol ajaýyp rubagylaryň üsti bilen özüniň filosofiki garaýyşlaryny beýan edipdir. Omar Haýýam örän kyn döwürde filosofiýany, matematikany, poeziýany ösdürmekde ummasyz köp iş edip, Gündogar Rennsansy eýýamynyň ylmyna hem-de medeniýetine diýseň saldamly goşant goşup, özüniň adyny edebileşdirdi.

Mahmyt Kaşgarly. Orta asyryň görnükli alymlarynyň biri Mahmyt Kaşgarlydyr. Ol özüniň edebi döredijiliginiň üsti bilen çagalary terbiýelemekde gadymy mirasy öwretmekden, döp-dessurlardan ugur almagy ündeýär. Onuň 1076–1077-nji ýyllarda ýazan «Diwany lugat at-türk» diýen eserinde terbiýe meselelerine örän uly üns berlipdir. Onuň bu eseri barada alymlar şeýle ýazýar. 1014-nji ýylda Türkiýäniň Diýarbakir şäherinde bir aýal pula mätäç bolup, eseriň golýazmasyny bazara çykaryp, 30 lir soraýar. Emma şu nyrydan kitaby hiç kim almaýar. Soňra aýal kitaby dükandaky satýja goýup gidýär. Günleriň birinde dükana kitapsöýüji ýaşuly Aly Emir gelýär. Ol kitaby görýär we bir dostundan karz göterip, ony satyn alýar.

Aly Emriň (1057–1124-nji ýyllarda ýaşan) öz şahsy kitaphanasynda 15 müňe golaý kitaby bolup, ol ählisini Fazullah medresesine berýär. Şondan soň onuň kitaplary milli kitaphana geçirilipdir.

Bu kitap Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat at- türk» diýen eseri bolup, ol Muhammet ibn Ali Bakyr ibn Abdul Fatyh al Sawnlal Damaşky tarapyndan göçürilen nusgasy eken. «Diwan» ýazylanyna 200 ýyl bolandan (1266-njy ýyl) soň göçürilipdir. Bu eser 219 sahypadan ybarat. Eseriň başy, ahyry ýazylmadyk, has könelen nusga bolup, häzir Stambuldaky Foteh kitaphanasynyň Aly Emir fondunda saklanylýar.

Bu eser gadymy türki haklarynyň diline degişlidir. 1928-nji ýylda eser nemes alymy Brokelman tarapyndan nemes diline terjime edilipdir. Ol 1939-njy ýylda Basym Atalaý Osman tarapyndan türk diline terjime edilip, Ankarada çapdan çykarylypdyr. Mahmyt Kaşgarly öz eseriniň üsti bilen ylym almagyň gadyr-gymmaty, ylymly, bilimli, adamlara hormat goýmak, myhmansöýer, hoşgylykly, mert, edermen ýaşlary terbiýeläp ýetişdirmek barada aýdýar. Ol çagalara nesihat berip, öz goşgularynda:

Adamlaryň sözünden algyn ...
Ýagşy sözleriň täsirini dile salgyn...

Ýa-da

Oglum, saňa galdyrdym öwüt,
Oňa amal et...
Alymlara ýakynlaş, görelde al,
Ony saklap bil –

diýmek bilen, öz ogluna nesihat eden ylymly, sowatly adamlardan diňe ýagşylyk geljegine ynanyar, emma olaryň pikirini eşidip, ony özüň üçin peýdalanylmagyny belleýär. Alym öz goşgularynda akylyly adamlaryň zehini ýiti bolýar diýip belleýär. Ýokardaky guşuň awyny almak üçin nähili tizlik bilen ýere tarap inişi ýaly, akylyly adam hem her bir öwüt-nesihaty özüne şular ýaly derejede kabul edýär diýip belleýär. Akylyly adamyň zehininiň ýitilginini uçup barýan guş bilen deňeşdirýär. Akylyly bolar-bolmaz boş sözlere üns bermeýär.

Zähmet çekip ýaşamak, mal, dünýä toplamazlyk we oňa gyzmazlyk zerur diýip belläp, adamyň durmuşy ony daş ýaly togaladyar diýýär. Alym durmuşyň baky dældigini nygtaýar. Adam öz ýaşan wagtynda bir-birine ýagşylyk etmeli. Ýaşlyga, güýç-kuwwata daýanmaň, sebäbi ýaşlygyň gözelligi, owadan bolmagy suwa söýenen ýalydygyny ýatdan çykarmaly däl diýip belleýär. Çagany ýaşlykdan durmuşa taýýarlamak üçin güýji ýetýän işleri tabşyryp, Zähmet çekmäni öwretmeli.

Zähmetiň adama bagt getirýändigini düşündirip, çaga Zähmetden gelen girdejiniň esasynda ýaşamagy öwretmeli. Zähmet çekýän ýaşlar ahlak taýdan-da ösen bolýar. Olary ahlak taýdan ösdürmek üçin hoşniýetli, sada, ýönekeý, ula hormat goýup bilýän adamlar edip terbiýelemek zerur diýip belläpdir. Terbiýeçiler okatmak bilen birlikde, her bir halkyň milli döp-dessurlarynyň aýratynlyklaryny, halkyň taryhyny çaganyň aňyna guýmaly diýip belleýär.

Jelaleddin Rumi (1207-1273ý.) Dünýä ýüzünde iň gadymy halklaryň biri bolan türkmenleriň geçmişindäki beýik taryhy şahslar barmak бүкүп sanardan has köpdür. Şolaryň biri-de ata Watanymyzdan Rum ülkesine (Türkiýä) baryp, beýik derejelere ýeten Jelaleddin Rumydyr.

Jelaleddin Romy asly abywertli (häzirki Kaka), ýöne soňra Balh şäherinde (Owganystanda) ýaşan Muhammet ibn Ahmet Hatyby Bahawerdin Waluiň maşgalasynda 1207-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda dogulýar. Onuň kakasy öz döwrüniň iň ylymly-bilimli adamlarynyň biri eken.

Jelaleddin Romy 10–12 ýaşlarynda Ferideddin Attaryň «Guş dili» poemasy, beýleki rubagylaryny ýatdan bilýän eken. 24 ýaşyna ýetende, ol medresede (Konýa şäherinde) talyplara sapak berýär. Rumynyň uly atlary alyp ugramagy netijesinde Halabyň, Damaskyň medreselerinden çakylyk alyp, ady agzalan şäheriniňem iň abraýly medreselerinde talyplary okadypdyr. Jelaleddin Romy diýseň zehinli, öz pikirini gaty erkin aýdyp bilýän adam eken. Ol ýaşlykda hristian çagalary bilen bile oýnap ösensoň, beýleki dine uýan adamlara gaty rehimli garapdyr. Eýýäm otuz ýaşlarynda Jelaleddin hemmeler tarapyndan ykrar edilip, Möwlana (Möwlana – jenap diýmek) diýen hormatly lakama eýe bolupdyr.

Jelaleddin Romy 1239-njy ýylda Yslam äleminde meşhur pir Şemseddin Töwrizi bilen tanyşýar, dostlaşýar. Sopusylyk taglymatlaryndan ýeterlik ylmy bolan Şemseddin Töwrizi Ruma gaty uly täsir edipdir.

Bir gezek olar pikir alşyp gelýärkäler, ýolda birek-birege hapa-hapa sögüp, urşup duran ýetginjeklere gabat gelýärler. Ol ýere ýetende Şemseddin Töwrizi aýak çekipdir-de: «Eý, Allanyň ýaşajyk nurly gullary, Biribaryň mülkünde birek-birege agzyňdan gelenini sögüp, urşup durmak size uýat dälmidir?» diýipdir welin, urşup duran ýetginjekleriň ekabyrragy garşysynda duranlaryň kimdigini tanamasa-da, olaryň halatly adamlardygyna göz ýetirip, Töwrize ýüzlenip şu sözleri aýdypdyr: «Pirim, biz Allanyň öýi bolan metjidiň deňinden geçenimizde, sögüşemzok, akylyja bolýarys. Metjitde sögüşmegiň, uruşmagyň günädigini bize düşündirdiler».

Şemseddin Töwrizi ýetginjegiň bu gürrüňine ýylgyryp: «Eý, balam, älem-jahan Allanyň mülküdir, öýüdir. Şonuň üçin, ynsanlar diňe metjitde däl, ähli ýerde özüni edepli alyp barmaly» diýipdir.

Eger Jelaleddinden öňki beýik pirlər: «Älem-jahan Allanyň mülküdir. Şonuň üçin adamzat ähli ýerde özüni edepli alyp barmalydyr» diýen paýhasy ýörelge eden bolsalar, ol bu ideýany ösdü-

rip: «Ýaradanyň mülki bolan älem-jahanda hatda iň agyr günäni eden ynsanlaryňam toba etmegine, ýalkanmagyna ýardam etmeli» diýen paýhasly pikiri öňe sürüpdür. Ol asla ynsany ýahudy, hristian, musulman diýen ýaly toparlara-da bölmändir. Şonuň üçin «ähli ynsan dogandyr» diýen paýhasly pikiriden ugur alypdyr. Dogry ýola düşmegiň hatyrasyna ähli adama uly ynam bildiripdir:

Gel, ne olsaň, sahatly jaýa gel,
Otparaz, butparaz, parhsyz taýa gel,
Näumytlyk dumany syrylsyn kalpdan,
Biribar mülküne ýalkanmaýa gel.

Rumy «Möwlana» atly sopusylyk taglymatlaryny esaslandyranam bolsa, ol adamlara terkidünýäligi ündemändir. Onuň sopusylyk taglymatynyň baş ýörelgesi halk paýhasy bolupdyr. Ol öz müritleridir pikirdeşleri bilen Hudaýa zikr (zikr – ýaradanyň şanyna aýdylýan üznüksiz aýdym) aýdyp, tans edipdir, aýdym aýdypdyr. Onuň garşydaşlary Rumyny aklyndan azaşanlygynda, adamlara ýaraňjaňlyk etmekde aýyplapdyr. Ol garşydaşlaryna şu aşakdaky rubagy bilen jogap beripdir:

Yşkdan ýaña serhoş, gözlerimde ýaş,
Aklym aldyran däl, men bir juwan ýaş,
Haka sežde etmekden бүкүlip bilim –
Emma ondan gaýra egilmez bu baş.

Jelaleddin Rumy adamzat paýhasyna uly ynam bildiripdir. «Senden hereket – menden bereket» diýen halk pähimine uýupdyr. Onuň pikiriçe, ynsan hemişe halal niýet bilen hereketde bolmaly, kalbyňy päk tutmaly, ukyny terk etmeli diýýär:

Burup barýar uly – janyň jellady,
Ne bagt berýär, ne idili ykbaly.
Yşk heseri bolsun mydam başyňda –
Ukyny unudyp, ýagşy tut päli.

Rumynyň pikiriçe, iň uly sogap adama ýagşylyk etmek, çünki adamzat Biribaryň iň eziz ýaradan mahlugydyr. Her bir adamyň kalbynda onuň ady, nury bar:

Käbe Allaň keramatly jaýydyr,
Ynsan kalby ýaradanyň öýüdir.

Jelaleddin Rumi öz döredijiliginde «Aslynda bu dünýä ynsanyň güzap çekmeli ýeri däl. Bu dünýä her bir ynsanyň ýalkanmagy üçin sogap gazanmaly mekanydyr» diýip düşündirýär. Sogap gazanmak üçin bolsa adamzat jemgyýeti bilen ýaşamaly. Halkyň agsyna aglamaly, şatlygyna şatlyk goşmaly.

Jelaleddin Rumynyň 44 müň setiri öz içine alýan «Diwan-a Kebir» atly sufistik poemasy Ýaradana gulluk etmegiň iň kämil ýoluny salgy berýär. Rumi şahyr hökmünde hem tanalypdyr. Onuň 6 tomdan ybarat mesnewisi, iki müňden gowrak gazaly, müňe ýakyn rubagysy, birnäçe basnýalary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Onuň 100-den gowrak basnýasy bar. Şahyryň basnýalarynyň ideýasy sagdyn, çeperçiligi kämil. Möwlana basnýalarynda haýwanlaryň obrazynyň üsti bilen adamzady akyl-paýhasa ündeýär. Mysal üçin, «Gatyr bilen düýäniň hekaýaty» atly basnýasynda awtor gatyryň üsti bilen hemişe işi gyssanyp, howul-hara ýerine ýetirýän adamyň, düýäniň obrazy bilen bolsa sabyrlylyk görkezip, paýhas bilen iş tutýan adamyň keşbini berýär. Bir gatyr ýola çyksa, köp бүdreýänliginden zeýrenýär. Düýe bolsa öňüne seredip, gyssanman ýöremekligi maslahat berýär:

Hut gözüm ýok ýaly, süsdürlip barman,
Çukur-oýy saýgarmagy başaryan.
Seniň gözüň ýetýän ýeri şeýle dar,
Diňe şol sebäpli çekýärsiň azar,
Ýörejek ýoluňy ykjam saýgarman,
Ädim ursañ, mydam çekersiň arman.

Rumi «Eşek hakynda hekaýat» diýen basnýasynda eşegiň obrazynyň üsti bilen her bir adamyň öz ornunyň barlygyny, beýik

derejelere ýetmek üçin uly kynçylygy ýeňip geçmeli bolýandygyny beýan edýär. Bir garyp adamyň hor eşegi bar eken. Ol adam eşegi bilen suw çekip eklenipdir. Ol eşek her gezek suwa gatnaýarka, şa köşgüniň at ýatagynda arpany iýmän duran mes atlary görüp, şolaryň arasynda ýaşamagy arzuw edýär. Bir gün bu eşegiň sypatyny köşgüň bir atbakary görüp, eýesinden diläp alyp, eşegi atlar bilen bakyp ugraýar. Dünki gün saman tapsa sümrüp duran eşek arpadan gerk-gäbe doýýar. Atlaryň arasynda ýaşasamdym diýen arzuwy hasyl bolýar. Iýse öňünde, iýmese – ardynda. Mes eşek soňuny saýgarman, dünýäniň gurluşyny adalatsyzlykda aýyplaýar:

Ömrüm gyş, görmedim hözirin ýazyň,
Men eşegem bolsam, ýaradan özüň,
Ýaşayşa höwes galman göwünde,
Ölümmi diledim günüň-gününde.
Hut jennetde ýaly atlaň durmuşy,
Adalatsyz eken dünýäň gurluşy.

Ynha, birdenem, ýurtda uruş başlanýar. Ähli mes atlar urşa sürülýär. Ölýän, ýaralanýan haýsy, biler ýaly däl. Atlaryň gany suw-sil bolup akypdyr. Bu pajygany gören mes eşek öňki aç-hor, ýöne gaýgysyz durmuşyny arzuw edýär:

Gylyç diýlen syna çümen peýkamdan,
Bedenden syrygyp akýan al gandan,
At ýatagyň içi görer ýaly däl,
Eşek muny synlap, öwürýär hyýal.
«Gideýin eýämiň ýanyna dolanyp,
Mundan mün paý gowy aç-hor bolanym.
Men başarman oka döşüm germäni,
Iýen iýsin bu belaly arpany.
Alla, günämi geç, gepledim küpür,
Öňküje günüme ýüzde mün şükür.»

Rumynyň aýdyşy ýaly, her bir ynsanyň öz derejesi bar. Her kim öz ornuny bilmeşe, eşegiň gününe düşmegi ahmal. Jeleddin Rumi

köp okan adamy alym hasap etmeýär. Hakyky alymyň alan ylmy durmuşdan üžňe bolmaly däl. Şahyr kitaby köp okan, ýöne ondan netije çykaryp bilmeýän adamdan bir kesbiň ussady bolan ýönekeý ynsanyň hünäriň has haýyrylydygyny «Alym hem gämiçi hakynda hekaýat» diýen basnýasynda aýdyň subut edipdir. Bir alym gämiçi bilen uzak ýola sapara ugraýar. Ýolda alym gämiçiden kitap okap-okamaýanlygyny soraýar. Gämiçi özüniň kitap okamaýanlygyny aýdypdyr welin, alym oňa «Ýarpy ömrüň biderek geçipdir» diýip, pitjň atýar. Birdenem gaý turup, gämi agdarylýar.

Olar alys syýahata ugranda,
Birden güýçli gaý turupdyr ummanda.
Gämiçi sorapdyr: -Jogap ber basym,
Ýüzmek diýlen zatdan habardarmysyň?!
– Men diňe ylma berlen bende.
– Ömrüň bary köýdi hasap et onda,
Deňiziň holtumyna düşende eliň,
Ylymly bolmagam gerekdir welin,
Ýüzmegi başarmak has zerur ondan,
Ine, şu barada oýlanyň çyndan.

Jelaleddin Rumi ýaşayyş üçin peýdalanyň boljak ylma eýe bolan adamlary hakyky alym hasaplapdyr. Onuň mesnewileriniň ideýasy halkymyzyň içinde rowaýata, köp setirleri bolsa pähime öwrülip gidipdir. «Bilimli adam rehmet, bilimsiz mähnet», «Älem bir göwre – ylym bolsa jan, ylymsyz ynsan – gury bir san», «Men-menlikden gutulanlara Gögem sežde eder, Aýam-Günem», «Adalat – her bir zady öz laýyk ornuna goýmakdyr», «Aýakgap aýagyňky, telpek başyňkydyr».

Jelaleddin Rumi 1273-nji ýylyň 17-nji dekabrynda aradan çykypdyr. Bu beýik ynsanyň döredijiliginiň ähmiýeti ýylsaýyn güýçlenýär. Sebäbi, Jelaleddin Rumi baky ýaşajak temalary özüniň döredijiliginiň hamyrmaýasy edip ýugrupdyr.

Ýunus Emre (1235–1321ý.). Mongol basybalyjylarynyň Seljuklar döwletini ýykmany bilen, münlerçe ildeşlerimiz ata Watanymyz Türkmenistandan Ruma (Türkiýe), Kawkaza, arap ýurtlaryna göçmeli bolupdyrlar. Göbek ganynyň daman yerinden jyda düşüp, gaýry ülke-

lerde mekan tutan ata-babalarymyzyň birnäçesi ýa-da olaryň nesilleri dürli ugurlar boýunça uly meşhurlyga eýe bolup, türkmen akyldary hökmünde orta çykypdyrlar. Şolaryň biri-de ylahy şygryýet ussady bolan Ýunus Emredir.

Şahyr Horasandan (Türkmenistanyň günorta-günbatar ýerleriniň gadymy ady) Anadola göçüp baran Ysmaýyl Hajy diýen adamyň maşgalasynda 1235-nji ýylda doglan. Onuň öz döwrüniň iň ylymly-bilimli adamlarynyň biri bolanlygyny çekinmän aýdyp bileris, sebäbi onuň kämil, ylahy mana eýe bolan şygryýeti Ýunus Emräniň çäksiz sowatlydygyna kepil geçýär.

Ýunus Emre sopuçylyk taglymatyny doly özleşdirip, özbaşdak ylahy ideýalary wagyz edip ugraýar. Ol beýleki pirlerden tapawutlylykda, aýratyn bir sopuçylyk akymyny esaslandyrjak bolmandyr. Özünüň dini hem sopuçylyk taglymatlaryny ölmez-ýitmez ylahy şygryýetiniň üsti bilen beýan edipdir. Hut şonuň üçinem oňa derwüş şahyr diýlipdir.

Ýunus Emräniň «Rysalat an nushyýa – nusgalaryň beýany hakynda kitap» diýen allegorik mazmunly poemasy onuň ylahy döredijiliginiň naýbaşysydyr. Şahyryň ol eseri aýry-aýry baş dessandan ybarat bolup, ol akyl hem nebis, kanagat hem sabyr, tekepbirlik hem pespällik, husytylyk hem jomartlyk, ýalançylyk hem dogruçylyk ýaly nusgaly obrazlaryň üsti bilen adam häsiýetlerini aýp görkezýär.

Şahyr şu dünýäde ynsanyň saýlap alyp, ýörelge edinmeli iki ýoly bar diýip hasaplaýar. Ol ýoluň birinjisi Allanyň halal eden haýyr işlerini etmekdir. Bu ýol bilen ýöräniň muzdy jennet. Ikinji ýol şeýtanyň aldawyna düşüp, haram işlere gümra bolmak. Bu ýoluň soňy bolsa adamy ahyrsoňunda dowzaha oklaýar.

Ýunus Emre öz goşgularynda ähli ynsany päklige çagyýar, islendik adam ýamanlyk etjek bolsa, ajaly ýatlamagy nesihat edýär. Ölüm hemmeler üçin gutulgysyz. Ynsan ajaldan öň ýagşy niýetde bolup, yzynda gowy ýatlamalar goýmaly.

Adamlar bir-birini sylamalydyr. Mundan başga-da, haýsydyr bir mahlugy ynjytmak öz ýaşayan öýüne kesek atmakdyr. Ýöne adam wagtal-wagtal ýalňyşýar, ýalňyşman gezmek mümkin däl. Emma ýalňyşyňa düşünmek – mertlik. Süleýman pygamber aram-aram ga-

pysyndaky üýren ite gatyrganar eken. Ynha, bir gezegem it nämedir bir zada üýrüpdir welin, ynсыň-jynсыň diline düşünýän Süleýman pygamber ite: «Mysalaň gursun» diýip käýinipdir. It janawar eýesine gaty naýynjar garapdyr-da: «Eý, pygamber, sen meniň mysalama dil ýetirdiň welin, meni Ýaradana göwnüň ýetenokmy?» diýipdir. Süleýman pygamber itiň bu jogabyndan soň, öz ýalňysyna aňryýany bilen düşünişipdir. Ol, ynсы-jynсыň hökümdarylygyna seretmezden, günäsiniň geçilmegini sorap, gözýaşyny seçelendirip, Hudaýa ýalbarypdyr. Ýaradan bolsa Süleýmana günäsiniň geçilmegi üçin ite ýalbarmagy maslahat beripdir. Ahyry Süleýman pygamber it kowmuny ähli mahlukdan goramagy boýnuna alyp, itiň öýkesini ýazypdyr. Şu rowaýatdan netije çykarmak hemmä gerek. Süleýman pygamber bilen baglanyşykly bu rowaýat Ýunus Emraniň бүтин ömrüne pent bolupdyr. Hut şol sebäpli-de Ýunus Emre Allanyň ýaradan ähli mahlugyna söýgi, mähir-muhabbet bilen garaýar.

Ele getirdigiňi misginlere harç eýle,
Meniň garynja-da uly nazarym bardyr.

Ýunus Emre bu goşguda hem garynjanyň adyny ýöne ýere getirenok. Süleýman pygamberiň atylary tötäňleýin garynjalaryň hini ni ýumrup, olaryň köpüsini at aýagynyň aşagynda mynjyradypdyr. Garynjalaryň patyşasy özüniň ilçisini iberip, Süleýman pygamberden atylaryň eden ýykgyňçylyklarynyň öwezini, öldüren garynjalaryň hununy talap edipdir. Beýik Ýaradan Süleýman pygambere garynjalaryň talabyna gürrüňsiz boýun egmegi emir edipdir. Süleýman pygamber gyssanyp barýanlygyna garamazdan, garynjalaryň ýykylan öýüni dikeldip, olaryň bir ýyllyk iýjek azygyny-da öldürilen garynjalaryň huny hökmünde töläpdir. Şu rowaýatdan görnüşi ýaly, adamzat hiç haçan haýsydyr bir mahluga – kimdir birine ýamanlyk etmeli diýen niýet bilen ýaşamaly däldir. Sebäbi ynсан bu dünýä diňe söýmek-söýülmek üçin gelýär.

Men gelmedim dawa üçin,
Dünýä geldim söýgi üçin.

Ýunus Emre ynsanyň söýgi bilen bagtly bolup biljekdigini bel-
leýär. Şonuň üçinem şahyr her bir ynsany söýmäge hem söýülmäge
çağyrýar.

Söýeliň – söýleliň,
Dünýä hiç kimsä galmaz.

Ýunus Emre adamzadyň hemme zada dogry düşünmegi üçin
ylmyň zerurlygyny nygtaýar. Adamzat paýhas edip, ylym alsa, ol köp
zada akyl ýetirmäge ukyply. Ýöne ylym diýip ýa-da başga bir bahana
bilen ynsan wagtyny biderek geçirmeli däl.

Ýunus Emräniň pikiriçe, ylym almak – bu özüni bilmek, özüni
tanamakdyr. Ylym ýaşayşdyr, ylym durmuşdyr.

Ylym- durmuş bilmekdir,
Ylym- adam bolmakdyr.

Onuň düşündirişine görä, özüni tanan her bir ynsan Älemi tanar,
sebäbi adamzat ähli maddy barlygyň zerrelerinden (atomyndan) eme-
le gelen kiçi dünýädir. Uly dünýä – Älem-jahana akyl ýetirmek üçin,
ilki bilen kiçi dünýä, has dogrusy, özüne akyl ýetirmeli. Her bir adam
özüni tanamaly.

Ýunus Emre ähli haýyr-şeriň gözbaşynda dili goýýar. Adamzady
agladýanam, güldürýänem söz. Söz – bagtyň açary. Diliňe erk edip
bilmeşen, betbagtçylygyň sebäpkäri.

Söz ola – aldyrar başy,
Söz ola – bitire başy,
Söz ola – awuly aşy,
Bal bilen ýag eder bir söz.

Şahyr adamlary hemişe öwüt-ündewe gulak asmaga çağyrýar.

Kişi gerek çoh bile,
Ol gerek öwüt ala.

Derwüş şahyr diýip at alan Ýunus Emräniň abraýy öz
döwürdeşleriniň arasynda-da çaksyz ýokary ekeni. Hatda Jeleddin
Rumy-da: «Men haýsy bir mertebä ayak bassam, önümde türkmen

gojasy Ýunus Emräni görýäriň» diýipdir. Jelaleddin Rumynyň Ýunus Emräni türkmen diýip, aýratyn bellemegi üns bererlikdir. Munuňam üstesine, Jelaleddin Rumi Ýunus Emräniň özünden otuz ýaş çemesi kiçiligini bilse-de, oňa hormat bilen türkmen gojasy (goja sözi bu ýerde paýhasly ynsan diýen manyda) diýip ýüzlenýär. Ýeri gelende, olaryň ikisiniň örän ýakyn aragatnaşykda bolandygyny hem bellemek gerek.

Ýunus Emre 1321-nji ýylda aradan çykýar. Ýunus Emre özünden soňky akyldarlara, şahyrlara uly täsir ýetiripdir. Ol päk ýaşasýy, kämil döredijiligi bilen türkmen akyldary hökmünde şu günki günem nusgadyr. Özleriniň döredijiligi bilen il arasynda ady giňden belli bolan Jelaleddin Rumynyň (1207–1279ý) we Ýunus Emräniň (1235–1321ý) işleri-de adamlary durmuşa taýýarlamakda uly orna mynasyp bolupdyrlar. Mongollarynyň basybalyjylykly ýörişleri Türkmenistanyň ykdysady, syýasy, medeni taýdan ösmegine örän uly zyýan etdi. Halk basybalyjylara garşy telim gezek göreşe-de, üstün çykyp bilmedi, zähmetkeş halkyň durmuş ýagdaýy gowşady.

Emma XIV asyryň ortalarynda mongol döwleti dargap, onuň ýerine aýratyn feodal dolandyryjy emirler peýda boldy. Olaryň arasynda iň güýçlüsi Agsak Temurdy. Ol 1336-njy ýylyň 9-njy aprelinde häzirki Özbekistanyň Şährisebz etrabynda eneden dogulýar. Ýedi ýaşyndan okap başlaýar. 9 ýaşynda namaz okaýar. 12 ýaşyndan başlap dürli ylymlarda geçirilýän çekişmelere gatnaşýar. Ol ahlak, akyl terbiýelerini baglanyşykly bermegi wasp edip, dostluk, ýoldaşlyk, agzybirlik, adamsöýümlük barada örän uly aladalar edýär. Ol köp ýörişleriň esasynda Horezmi, Günorta Türkmenistany özüne birleşdirýär. Onuň döwleti berk, agzybir bolmasa-da, içerki özara uruşlar azalýar. Türkmenistanyň çäginin ähli ýerlerinde oba hojalyk, ekerançylyk, hünärmençilik ösüp başlapdyr. Uly şäherler bina edilýär. Günbatar ýurtlar bilen söwda aragatnaşygy ýola goýulýar. Emma XV–XVIII asyrlaryň aralygynda Hywa, Buhara hanlygy, Eýranyň Sefewiler hökümeti Türkmenistanyň çäginde basyp almak üçin yzygider göreş alyp bardylar. Şonuň netijesinde türkmen taýpalary Hywa han-begleri, Buhara emirligi ýa-da Eýran şalary tarapyndan ezilip, olaryň gol astyna düşýärler. Şol döwürde türkmenler maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Şeýle-de senetçilik sungaty ösýär. Şol döwrüň ösen şäherleri Merw, Ürgenç, Nusaý, Dehistan, Ýazyr hasap edi-

lipdir. Ürgenjiň üstünden Gündogar Ýewropa ýurtlary bilen söwda aragatnaşygy ýola goýlupdyr. Maryda okuw jaýlary, kitaphanalar peýda bolýar. XIV–XV asyrlarda Türkmenistanyň çäginde şekillendiriş sungaty, senetçilik güýçli ösýär. Arhitektura aýratyn üns berilýär. Emma zähmetkeş halk ýerli baý feodallardan, han-beglerden närazy bolýar. 1550-nji ýylda Aba serdaryň ýolbaşçylygynda Eýran şasyna garşy göreş başlanýar. Halkyň ýagdaýy şahyrlaryň, ýazyjylaryň, folklor eserleriniň üsti bilen beýan edilýär.

Bu döwürde real bilimler, ýagny, matematika we tebigat bilimleri ösdürilmeýär. Tersine, sufizme, sopusçylyga, dini däpleri öwrenmäge aýratyn üns berilýär. Olaryň wekilleri Ahmet Ýasawy, Hoja Ahrar, Allaýar we beýleki dindarlar dini eserleri giňden beýan edýärler. Muňa garamazdan, halk döredijiligi, folklor giň gerime eýe bolup, Mahmyt Kaşgarynyň, Ferdöwsiniň eserlerini giňden ýaýradýarlar. Maryda, Ürgençde, Samarkantda, Hyratda medeni merkezler, ylym ojaklary peýda bolup başlaýar. Görnükli türkmen şahyry Aly Ýusubyň «Ýusubyň kyssasy» poemasy türkmen halkynyň durmuşyny wasp edýär.

Orta Aziýada XV asyrdan Ulugbek (1394–1449ý) Samarkantda obserwatoriýa döredýär. Onuň işine görnükli alymlary çekýär. 1437-nji ýylda astronomik tablisany düzýär. Ony köp ýyllaryň dowamynda Gündogarda we Günbatarda peýdalanýarlar.

Şol döwür iň gülläp ösen şäherleriň biri Hyrat bolup, onda görnükli şahyr *Alyşir Nowaýy (1441-1501 ý)* ýaşaýar we ajaýyp eserleri döredýär. Ol Orta Aziýada ähli halklaryň durmuşyny wasp etmekde şahyr, filosof, sazanda, taryhçy, döwlet işgäri, diplomat, ensiklopedist hasaplanýar.

Nowaýy ylmy medeniýeti ösdürmekde örän uly işleri edýär. Döwleti edara ediji hökmünde 370-den gowrak kitaphanalary, okuw jaýlary, medreseleri öz serişdesine gurdurýar. Zähmetkeş halkyň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Şu geçirilen çäreler Gündogar halklarynyň medeniýetiniň ösmegine itergi bolýar.

Rabguzy Nasreddin Burhaneddin ogly. Rabguzy XIII asyryň ahylarynda XIV asyryň başlarynda ýaşap geçipdir. Ol Horezmiň Rabaty oguz (Raboguz – oguzlarynyň düşelgesi) diýen ýerinde eneden dogulýar. Şol ýeriň ady bilen baglanyşykly onuň ady Rabguzy bolup galypdyr.

Rabguzynyň bize galdyran edebi mirasy türki dilde ýazylan «Kyssaýy Rabguzy», soňabaka «Kysasyl-enbiýa» («Pygamberleriň kyssasy») eseridir.

«Kysasyl enbiýa» 1301–1310-njy ýyllarda şygry bilen kyssa gatyşdyrylyp ýazylypdyr. Rabguzynyň bu eseri 72 hekaýatdan ybarat. Onda, esasan, dini kada-kanunlar, olary berjaý etmek wagyz edilýär. «Kysasyl enbiýanyň» köp hekaýatlary bilim, terbiýeçilik häsiýetli dünýewi öwüt-nesihatlardyr. Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eseri Gündogaryň orta asyrlar türki edebiýatynda prozanyň ösüşinde belli yz galdyrypdyr. Bu eseriň kyssalary ýerde adamzat durmuşynyň emele gelşini beýan edýär. «Kysasyl enbiýa» eseriniň «Oguznama» şadessanynyň Kazan (tatar) warianty bilen mazmun taýdan meňzeşliginiň bardygyny bellemek gerek. Onuň birinji kyssasy «Benijan wakasydyr». Benijan barada Magtymguly Pyragy özüniň «Ýerbe-ýer geçdi» diýen goşgusynda şeýle diýipdir.

Elli mün ýyl döwran süren Benijan,
Dünýäde galmady, ýerbe-ýer geçdi.
Ýüz ýigrimi garyn perzent göteren,
Adam Howa bilen serbe-ser geçdi.

Köpleri geçirmiş bu köne jahan,
Ahyry ynsandyr, öňi Benijan,
Magtymguly aýdar, galmady ýegsan,
Ýüz ýigrimi dört mün pygamber geçdi.

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eserindäki maglumatlardan terbiýe, bilim, okamak ýaly wajyp maglumatlary okuw-terbiýeçilik işinde döwrüň talabyna laýyk edip öwredip bolar.

«Gorkut ata» eseriniň terbiýeleýjilik ähmiýeti

«Gorkut ata» kitabyňyň öwredijilik we terbiýeçilik gymmaty inňän uludyr. Ýaş nesli watansöýüji, Watanyňa, ene topragyna, halkyna, iline wepaly, olary jany-teni bilen söýýän, gerek bolanda, gara başyny gurban etmäge taýýar türkmen ruhunda terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak ähmiýete eýedir. Eserde öňe sürülýän, açyp görkezilýän, ata-babalarymyza mahsus bolan halallık, edep-ekram-

lylyk, ulyny sylamak, kiçini söymek, ynsanperwerlik, myhmanparazlyk, pespällik ýaly birnäçe häsiýetler ýaşlary ösen şahsyýet edip ýetişdirmekde iňňän uly hyzmaty bitirýär.

«Gorkut ata» türkmeniň milli mirasydyr. Ol türkmen halkynyň VI-XI asyrlardaky taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, adatyny, ahlak durmuşyny öwrenmekde iňňän uly ähmiýete eýedir.

Gorkut atanyň kitaby özüniň agirt hazynalygy üçin asyrlar boýy ylym adamlary, akyldarlar tarapyndan öwrenilipdir. Gündogaryň meşhur taryhçysy Reşideddin Tebip (XIV asyr), Alyşir Nowaýy (1441–1501 ý.ý.), görnükli türkmen taryhçysy Salyr baba Gulaly ogly (XVI asyr), belli taryhçy Abulgazy Bahadyr han (VII asyr), meşhur gündogary öwreniji akademik W.W.Bartold (XIX–XX asyr), meşhur çeh arheology P.Lerh, professor Ýe.E.Bertels, türkmen alymlary M.Kösäýew, H.Muhyýew, A.Aşyrow we beýlekiler bu babatda saldamly iş bitirdiler.

Milli türkmen şadessanynyň golýazmalary Watikanyň we Drezeniň dünýä meşhur kitaphanalarynda saklanylýar. 1900-nji ýylda gündogarşynas adkademik W.W.Bartold tarapyndan rus diline terjime edilýär. 1915-nji ýylda bu eser «Kitaby dāde Gorkut» ady bilen Stambulda neşir edildi. Emma «sowet döwri» diýilýän döwürde bu ajaýyp eseri türkmen halkyna erkin okamaga päsgel berildi. «Gorkut ata» türkmenleriň ýüreginde, bagşylaryň dilinde, danalarymyzyň – gojalarymyzyň dilleriniň senasy bolup ýaşady.

«Gorkut ata» eseri türkmen halkynyň egsilmez mirasynyň naýbaşy eserleriniň biridir. Eseriň beýikliginiň özeni-de onuň köptaraplylygyndadyr. Eserde türkmen halkynyň taryhyna, döwlet gurluşygyna, dāp-dessuryňa, ahlak sypatlaryna degişli meseleleriň çygry giň. Eserde il-ýurt, Watan, ynsan üçin bahbitli meseleleriň ýekesini-de ünsden düşürilmeýär. Islendik meseläniň çözgüdini görkezýän öwüt-ündewleriň, rowaýatdyr timsallaryň, pähim-paýhaslaryň birnäçesine duş gelýärsiň. Mysal üçin, esasy zat dāl ýaly bolup görünýän «duşman» meselesine serediliň. Eseriň boýlarynda duşmanyň güýjüne dogry baha berilýär. Onuň güýji kemsidilmeýär, nähili güýji bolsa, nähili ýeňişleri bolsa, bolşy ýaly görkezilipdir. Hakykatyň şeýle görkezilmesi gaty dogrudyr, çünki duşmanyň güýjüni açyk suratlandyrmak Kazylyk goja, Dāli Domrul, Egrek ýaly adamlaryň böwürlerini

diňlemeklerine sebäp bolýar we geljekki ýaşlara görelde bolup, olary her bir güýje gaýtawul bermäge ukyply bolmaga, hemmetaraplaýyn ýaraglanyp, duşmanyň zarbasyna garşy zarba urmaga taýýar bolmaga çagyryýar.

Kitabyň pikirlerinden ugur alyp, her bir ýaş nesil öz Watanynyň ar-namysyny gorap saklamak, onuň mundan beýläk gullap ösmegi üçin halal zähmet çekmek, öz zähmetiniň netijesinde il-güne, halka görelde bolmagy başarmak zerurdyr. Biziň ata-babalarymyz Watany gorap, onuň öz çagalaryna hemişilik miras bolmagy üçin janlaryny aýaman göreşendiklerine biz düşünmelidiris we olaryň sarpasyny has belent tutmalydyrys.

«Gorkut ata» kitabyndaky «Bekel ogly Ýmran boýunda» şol wagtdaky ýaş ýigitleriň namysjaňlygy we batyrlygy taryp edilýär. Ýmran batyr, öz üstlerine güýçli ýagy gelýärkä, her bir kynçylyga, howpa garşy merdanalyk bilen döş gerip çykmagy başaryan, türkmeniň goç ýigitleriniň keşbidir. Şu bapda «Töwekgel ner bolsa, endişe-maýa» diýen atalar sözünüň aýdylyşy ýaly, töwekgelligiň, tutanýerligiň, gorkmazlygyň üstün çykanlygy beýan edilipdir. Bu bölüm ýaşlarda bolýan oňat häsiýetiň ajaýyp nusgasyny görkezýär. Şularyň ýaşlarda edermenlik, gaýduwsyzlyk, gorkmazlyk, töwekgellik ýaly asyllý häsiýetleri terbiýelemekde rol oýnanlygy şubhesizdir. «Gorkut ata» eseri türkmen şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň we bagşylarynyň arasynda gahrymançylygyň çeşmesi hökmünde peýdalanylýar. Şonuň üçin-de, Watany goramaga, söýmäge çagyryan ençeme ajaýyp dessanlar dörändir.

Türkmen halky bu ajaýyp eseri asyrlardan asyrlara geçiripdir. Öz Watanyny goramakda kitapdaky gahrymanlaryň keşplerini janlandyrypdyrlar, öz çagalarynyň güýçli, edepli, gaýratly, edermen, Watany goraýjy ýigitler bolmagy üçin fiziki maşklar, zähmetiň üsti bilen çydamlylygy, watansöýerligi, batyrlygy terbiýeläpdirler.

Gorkut ata oguz türkmenlerini ähli ugur boýunça beýik edebe çagyrypdyr. Edep-terbiýäniň esasy üç ýagdaýyny görkezipdir. Olaryň birinjisi, atanyň ogluň, ogluň bolsa atanyň öňündäki edebidir. Mundan başga-da, ulynyň kiçileriň, ýaşlaryň gojalaryň öňündäki, erkek adamlaryň aýal-gyzlaryň öňündäki edebidir.

Eserde her bir ata iliniň içinde mertebe gazanan ogluna uly ili

çagyryp, mal soýup, gymyz paýlap, toý toýlap, at dakýar. Ogul, tä ölýänçä, şol mukaddes adyň abraýyny saklamaga çalyşýar.

Kitabyň «Bugaç han Derse han oglunyň boýy» bölümünde bu ýagdaýy synlanymyzda, ýaşajyk oglan gözi gyzaryp duran däli öküzçäni güýç bilen ýykyp öldürýär. Muny gören adamlar: «Gorkut atam gelsin, bu oglana at goýsun, bile gidip, kakasynyň ýanyna alyp barsyn, goý, kakasy beglik we tagt bersin» diýýärler.

Gorkut ata çagyrylan ýere irinmän gelýär. Oglana at dakýar. Onuň atasyndan köp mal-mülki, pul, at, kyrk ýigit alyp berýär. Soňra: «Baýandyr han, ak meýdanda bu oglan jeň etdi, bir buga öldürdi. Seniň ogluň ady hem Bugaç bolsun. Munuň adyny men berdim, ýaşyny Alla bersin!» diýýär.

Şu ýerde türkmen edebiniň birnäçe ýagdaýyny görýäris. Ilki bilen, oglanyň öz atasynyň önündäki borjuna ödäp, nähilidir bir edermenlik görkezmek baradaky yhlasy. Ikijiden, tutuş oguz türkmenleriniň edil dilleşen ýaly bolup öz toýlaryna Gorkut atany hormat bilen çagyrmaklary. Üçünjiden, Gorkut atanyň her bir meseläni halkyň islegine görä, olaryň maksadyna laýyk çözmegi. Iň ahyrda bolsa, Gorkut atanyň «bergil» diýip, sanan zatlarynyň ählisini bermegi – ine, bularyň bary türkmen edebiniň gönezligidir, çünki edep-terbiýe ata bilen ogluň, goja bilen juwanyň, ogul bilen atanyň arasynda bir köken bolup uzalyp gidýändir. Eger-de şol kökeniň sähel ýeri üzülse, ol edebiň önem, yzam bolmaz. Bu önem şeýle bolupdyr, häzir hem şeýledir.

Kitapda edepsizligiň ynsana getirýän hasraty barada hem juda uly täsirler bilen düşündirilýär. Eseriň «Döwhe goja ogly Däli Domrul boýuny beýan eder» atly şahasynda «Dek gezen, dok gezer» diýen türkmen nakylynyň çuňňur manysy beýan edilýär. Bu şahada ynsan edepsizliginiň, men-menliginiň diňe bir il-güne däl, öz başyna-da jebri-jepa bolup inýändigini barada Gorkut atanyň döwründe belent owaz bilen külli oguz ilini edebe çagyrmak üçin aýdylan hem bolsa, bu gün Garaşsyz, baky Bitarap Diýarymyzda külli türkmen halkynyň mukaddes edebini kemala getirmek üçin danalyk bilen beýan edilýär.

«Gorkut ata» kitabynda türkmen aýal-gyzlarynyň edebi, olaryň ýokary ahlak sypatlygy giň, nusgawy derejede açylyp görkezilýär.

Ýadyňyzdadyr, boýy uzyn Burla hatyna duşmanlar şerap aýladyp, keýpi-sapa etmekçi bolýarlar. Olar ýesirleriň ýanyna baryp:

«Kim Burla hatyn?» diýip gygyranda, hemmejesi «Men – Burla hatyn» diýip jogap beýrýändir. Duşmanlar ýaramaz ýoly saýlap: «Ogly Orazyň etini gowurma ediň, şonuň etinden ählisi iýer, emma enesi Burla hatyn iýip bilmez» diýip, Salyr Gazanyň ogluny öldürjek bolýarlar. Bu şumlugy eşiden Burla hatyn «Men seniň etinden iýeýinmi ýa ataň namysyny syndyraýynmy?» diýip, ogluna maslahat salýar. Gaty gahary gelen ogly:

Agzyň gurasyn, ene!
Diliň çüýrisin, ene!
Ene, haky Taňry haky bolmasady,
Galkyban ýerimden turaýdym,
Ýakaň birle bogazyňdan tutaýdym,
Gaba ökjäm aldyna salaýdym.
Ak ýüzüňi gara ýere degreýdim...
Goý, etimden çeksinler, gara gowurma etsinler,
Kyrk beg gyzyňyň öňüne eltsinler,
Anlar bir ýidiginde, sen iki ýigil!
Atam Gazanyň namysyny syndyrma sen!».

«Oguznama» eserinde edep-terbiýe baradaky pikirler

«Oguznama» eserinde adamyň jemgyýetde gerekli bolan ahlaklylygy, edep-terbiýeliligi, akyl-paýhaslylygy ony ynsan hökmünde häsiýetlendirýän esasy sypatlar hasaplanypdyr. «Oguznamalarda» berilýän maglumatlara görä, «Allatagallanyň ilkinji ýaradan zady galamdyr. Allatagallanyň ilkinji döreden zady akyldyr. Allatagallanyň ilkinji döreden zady lowhdyr (lowh-kagyz, hat ýazylýan tagta). Allatagallanyň ilkinji ýaradan zady ruhdur». Şu jähtden seljerilende, terbiýe, bilim, akyl-bu düşüňjeler ilkinji emele gelen zatlardyr. Olardan dürs we rejeli peýdalanmak bolsa adamlaryň borjy hasaplanypdyr. Çünki olar ynsanyň ýaşayyş durmuşyna gönüden-göni täsir edipdir, onuň ösüşini kesgitleýdir.

Rowaýatlar ýedi döreýşiň bolandygyny habar berýärler. Beýle bolmagynyň düýp sebäbi hem döredilen kowumlar birnäçe wagtdan soň gümralyga, tekepbirlige, gadyrbilmezlige, men-menlige, bozgaklyga, azgynlyga ýüz urupdyrlar, nesilleriň terbiýesi ünsden

düşürilipdir, unudylypdyr. Bu babatda Iblis baradaky rowaýatyň çuň we nusgalyk manysy bar. Üçünji döreyişde Hamus ömrüniň ahryna çenli ýagşylygy ündemek, ýamanlykdan saklanmak we şerigat düzgünlerini berjaý etmek bilen meşgullanýar. Onuň häkimliginden belli bir wagt geçenden soň Beni al Janyň kowumynda gadyrbilmezlik, gümralyk, bozgaklyk, Allatagallanyň buýrugyny ýerine ýetirmezlik başlanýar. Perişdeler gelip, adamlary dogry ýola salmak üçin göreşýärler. Kowumyň kämillik ýaşyna ýetmedikleriniň bir topary, şol sanda Iblis hem asmana göterilýär. Iblis onüp-ösüp, gün-günden aýdüşünjesi artyp, perişdelere tälim bermek mertebesine ýetýär. Beni al Janyň kowumyny dogry ýola salmak üçin Iblisiň ýolbaşçylygynda perişdeleriň bir topary ýere iberilýär. Iblis häkimiýet başyna geçip, «Menden başga soltan ýok» diýip, soltanlyk sürüp ugraýar. Adamlaryň arasynda bozgaklyk, azgynlyk başlanýar. Özüniň tekepbirligi we ulumsylygy üçin Iblis-Şeýtan ebedi günäkärlige we baky betbagytçylyga duçar edilýär.

Adamkärçilik, ahlaklylyk, ylymly-bilimlilik, akyl-parasatlylyk kimin ynsan sypatlaryny terbiýelemek, kämilleşdirmek ýer ýüzünde ýaşaýyş emele gelen döwürlerinde hem jemagatyň iň wajyp meselesi bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde tekepbirlik, men-menlik, gadyrbilmezlik, ulumsylyk, bozgaklyk ýaly häsiýetler ýazgarylypdyr, olaryň garşysyna barlyşyksyz göreşilipdir.

Hünäre gönükdirmek işi çaganyň tebigy ukyplaryny nazara almak esasynda ýola goýlupdyr. Oguz hanyň maslahatyna görä, çagalary, esasan, hem üç ugur boýunça durmuşa taýýarlapdyrlar.

1. Danyşmentlige, hat-sowada, suhangöýlüge, hasaba, hojalyk – ykdysady işini ýöretmäge ukyby bolan çagalardan kethudalary, wezirleri, ýazyjylary, girdejini-çykdaýyny alyp barýan hasapçylary we beýleki hünärmenleri taýýarlapdyrlar.

2. Gaýduwsyzlyk, batyrlýk, çalasyňlyk kimin bedene erk etmäge derwaýys ukyplary aýan bolan çagalardan serkerdeleri, batyrlary we atbakarlary ýetişdiripdirler.

3. Sada, bilime-ylma höwesli pes bolan çagalara, ukyplaryna we isleglerine görä, çopançylygy, senetçiligi we beýleki hojalyk işlerini öwredipdirler.

Ýumuşlar:

1. Gündogar ylym akabasynda pedagogiki pikiriniň ösüş aýratynlyklaryna seljerme beriş.
2. «Gorkut ata», «Oguznama» eserlerindäki beýan edilen pedagogiki pikirleri deňeşdiriş.

VII bap

XVIII–XIX ASYRLARDA PEDAGOGIKI PIKIRLERIŇ ÖSÜŞI

«Görogly» şadessanyndaky pedagogiki pikirler.

«Görogly» eposy terbiýe mekdebi bolup durýar. Ýaş nesilleri watançylyk, wepalylyk, ynsanperwerlik, adalatlylyk, dostluk ruhunda terbiýeläp ýetişdiren in uly terbiýe mekdebidir. Göroglyda türkmenleriň in ýokary baha berýän häsiýetleri jemlenipdir. Görogly Watanyňy, il-ulsuny jandan eziz görýän, gaýduwsyz, mert, sagdyn, öz iline, ýurduna ýolbaşçylyk edip bilýän guramaçy serkerde, beren sözünde tapylýan, arly, namysly, rehimli, şepagatly türkmen ýigidi hasaplanýlar. «Göroglyda» harby tälimlere türgenleşen hem-de olary öwretmegi başaryan, pederleriň öwüt-ündewlerine gulak asýan hem-de ony halkyna ündeýän türkmeniň söwer, gaýduwsyz, garadangaýtmaz, batyr, ugurtapyjy ýigitlerimiziň biri Görogly beg-türkmen ýigidi göz önünde janlanýar. Ol öz tebigatyny, gözelligi söýýän, halkyny aýdym-saz bilen ýeňişlere ruhlandyrýan bagşy – sazanda, ugurtapyjy, myhmanparaz, ýaşululara, gelin-gyzlara sarpa goýýan türkmen ýigidi bolupdyr. Görogly diňe bir ýigitlerine däl, eýsem, kyn günde, çylşyrymly pursatda dil hem el kömegini berýän, ejize hemaýat beriji, hünär öwredýän ussat halypa hökmünde tanalýar. Umuman aýdanymyzda, «Görogly» pedagogiki pähimleriň ummanydyr, terbiýe mekdebidir. Onuň öwredijilik kuwwaty ata Watana, onuň gahryman hem parasatly halkyna bolan buýsanjy dörediji güýji biçak uludyr.

Eposda önde goýulýan meseleleriň biri hem edep-terbiýe beriji häsiýetindäki meselelerdir. Eposda, Jygaly begiň hem esasy meselesi il-günüň parahatçylygy, Watany söýmek, ene topragyň her daban ýerini gözün göreji deýin gorap saklamak göz önünde tutulýar. Watan şu

dessanyň esasy özeni bolup durýar. Ýagny, öýde bir mesele ýüze çyksa, öýdäkileriň hemmesi bir agyzdan şoňa kömek etmäge çalyşýar. Şular ýaly hem bu dessanda ile-güne kömek edip, öz halkynyň keseki duşmanlaryň arasynda galmazlygyny nygtaýar. Jygaly beg hem öz agtygyna terbiýe berip, ony il-güne ugrukdyrýar. Halkyna kömek etmegi, nähili türkmen ýigidi bolmagy, ony nähili ele alyp, halkyna ýetirmeginiň ähli usullaryny, ýollaryny salgy berýär, halkyna wepaly bolmak, uluny sylamak, kiçini söymek, myhmanparazly bolmak ýaly häsiýetleri öwredýär. Türkmeniň «Görogly» eposynda bolsa terbiýä syrýýar.

Jygaly beg öz oglunyň ýekeje perzendine inçe ussatlyk tilsimlerini öwredip, terbiýeläp ýetişdirýär. Adamyň başyndan geçmejek zat ýok. Ähli zatlar bir pursadyň dowamynda bolup geçýär. Şonda özüni aldyrman gowy geçirseň, özüni ýitirmeseň, sen hakyky türkmen ogly bolarsyň. Türkmenlerde şeýle bir pähim bar: «Hakyky dost kyn gününde bellidir». Beýle diýmek bilen dostuň kömege mätäç bolup durka, ondan ýüz öwürmezligi maslahat bermeli we beýle dostlara ynanmaly dälidigi hakda «Görogly» eposynyň üsti bilen göz ýetirýäris.

Döwletmämmet Azady – alym pedagogdyr

Öz ýaşayan döwründe «Garry molla» ady bilen meşhurlyk gazanan Döwletmämmet ahun türkmen nusgawy edebiýatynyň parlak ýyldyzy, beýik türkmen terbiýeşynasydyr. Azady şahyryň edebi lakamydyr. Ol arap, pars dillerini suwara bilip, şol dillerde ýazylan edebi çeşmeleri öwrenýär. Pelsepe ylmyndan, taryhdan, tebipçilikden habarly adam, onuň esasy käre mugallymçylyk. Döwletmämmet Azady edebi döredijiligi hem ylmy pikirleri bilen halkyna hyzmat eden alym şahyrdyr. Şahyryň edebi eserleri tutuş durky bilen öwüt-nesihata, akyl-paýhasa ýugrulan gymmatly hazyna bolup, XXI asyryň ýaş nesli üçin-de edep-terbiýäniň mekdebidir. Döwletmämmet Azady ylmyň iki ugrunda-da: hem dünýewi, hem dini ylmlardan oňat baş çykaran alymdyr.

Döwletmämmet Azady 1700-nji ýylda Magtymguly Ýonagçynyň maşgalasynda dünýä inýär. Ilki oba mekdebinde, soňra medresede okaýar. Onuň uly maşgalasy bolupdyr: Mämmetsapa, Magtymguly, Abdylla, Päki, Çaky, Zübeýda.

Alym-şahyr 1760-njy ýylda aradan çykýar. Bu barada ogly Magtymguly «Atamyň» diýen goşgusynda şeýle ýazýar:

Altmyş ýaşda, nowruz güni, luw ýyly,
Turdy, ajal ýolun tusdy atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, weli,
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasyndan «Muhtaser» ady bilen belli bolan ýazgylary, «Hekaýaty-Zabyr ensar», «Behiştnama» ýaly eserleri, ençeme goşgulary, rowaýatlary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu eserler dini äheňde ýazylyp, olarda şahyr Allany söýmegi, oraza tutmagy, namaz okamagy, zekat bermegi, haj parzlaryny berjaý etmegi ündeýär. Ahunyň özi-de adamlaryň günäsini geçmegi, olara rehim etmegi Allatagaladan dileýär. Şonuň bilen birlikde, Azady bu eserlerinde edep-terbiýe barada hem durup geçýär. Emma ol öz wagyzlaryny dini düşüňjeler bilen utgaşdyryp, olary berjaý etmedigiň günä gazanyandygyny aýdýar.

«Wagzy-Azat» eseriniň terbiýeçilik ähmiýeti

Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde «Wagzy-Azat» eseri uly ähmiýete eýedir. Bu eser Azadynyň hem alymlyk tejribesini, hem şahyrçylyk ussatlygyny özünde jemleýän gymmatly terbiýeşynaslyk mirasdyr. Meşhur «Wagzy-Azat» kitabyndaky terbiýeşynaslyk pähimler, hiç wagt hem gymmatyny ýitirmejek edep-terbiýe düzgünleri türkmen halkynyň ruhy-ahlak hazynasyna öwrüldi.

«Wagzy-Azat» eseri dört bapdan durýar. Şahyr yrym edip, durmuşda «dört» san bilen baglanyşykly bolan we bolýan zatlary agzaýar: Muhammet pygamberiň çaryýarlary dört sany bolupdyr, jandaryň dört aýagy bar, öý dört ganatdan, jaý dört diwardan ybarat. Gündogaryň gadymy pelsepeçilik ylmynda dünýäniň gurluşy dört zatdan: toprakdan, suwdan, howadan, otdan ybarat diýip düşündirilýär. Azadynyň kitaby dört baba bölmegi hem şunuň bilen baglanyşykly bolsa gerek.

«Wagzy-Azat» eseriniň birinji babynda il-halkyň agzybirliги, ony üpjün edýän patyşalar barada, ikinji babynda sahylyk, rehim-şepagatlylyk hakda, üçünji babynda ylym we alymlar dogrusynda, dördünji babynda derwüşler, garyp-pukaralar barada gürrüň gozgalýar. Ýöne eser öz baplarynda diňe şu meseleleri gozgamak bilen çäklenmeýär. Her babyň öz içinde ýene-de birnäçe möhüm meseleler

gozgalyp, biri-biri bilen utgaşyp gidýär. Olaryň hemmesi-de ynsan üçin derwaýys. Olaryň ählisi barada-da Azadynyň öwüt-ündewleri ägirt uly terbiýeşynaslyk ähmiýete eýe. Ol öwüt-ündewler gyzylyň gyryndysy ýaly gymmatly maslahatlardyr.

«Wagzy-Azat» eseriniň birinji babynda şahyr patyşalaryň ýurdy dolandyrmak işine örän seresaply çemeleşmelidigini aýdyp, «Göwre läş bolgaý, eger baş bolmasa» diýýär, onuň döwletde-jemgyýetde bolup geçýän her bir zada jogapkärdigini nygtaýar. Azadynyň pikiriçe, patyşanyň ilkinji wezipesi ýurtda halkyň agzybirligini gazanmak, zorluk-sütem meýillerini köşeşdirmek, il-ýurt bähbitli meseleleri köpçülik bilen maslahatlaşyp çözmek, işiň her bir tarapyna göz ýetirmek, ýurtda ekerançylyga üns bermek we beýlekiler.

Ikinji bapda, mätäçlik çekýänlere ýardam etmegi ündeýär, barly adamlary rehimli, ynsanperwer bolmaga çagyryr. Ol sahylygy ynsanyň borjy hasaplaýar. Bu ýerde şahyr husytalaryň üstünden düşýär we olary gysgançlykda aýyplaýar. Baý bolup garyplara kömek bermek üçin zadyny dözmeýänleri «dowzahyň ody bilen» gorkuzýar. Sahy, adamkärçilikli, ynsanperwer baýlara ol «jenneti» wada berýär.

Eseriň üçünji babynda şahyr ylym, alymlar hakda gürrüň berýär, özüniň ylma bolan çäksiz söýgüsini, öz halkyny uçdantutma sowatly etmek baradaky arzuwyny beýan edýär. Azady ylmyň zähmet bilen baglanyşykly ýüze çykandygyny nygtap, adamyň önüm öndürmeğinde we beýleki ugurlardaky işinde ylmyň peýdasyny nygtaýar. Ol alymlary iki topara bölýär: ylmyny ilata ýetirýänler we ýetirmeýänler. Akyldaryň pikirine görä, alym öwrenen ylmyny durmuşda ulanmagy başarmaly. «Eger adamy gündize meňzetseň – Gün ýaly zerurdyr» diýip Azady belleýär. Pikiriniň dowamynda ol «Adamy gije hasaplasaň, ylym oňa çyra ýaly, çöl hasaplasaň, çeşme kimin, beden saýsaň - ýürek deýin zerur» diýýär.

Eseriň dördünji babynda derwüşler, olaryň durmuşy barada doly gürrüň berilýär. Derwüşleriň jemgyýetdäki orny açylyp görkezilýär. Adamlaryň derwüşlere bolan gatnaşyklaryny utgaşdyrmaga birnäçe maslahatlary ündeýär.

«Wagzy-Azat» kitabyňyň türkmen durmuşynyň köp tarapynyň öz içine alýanlygy sebäpli, onda adama akyly, terbiýe beriji, ahlagy öwrediji wagyzlar uly orun tutýar. Gybatkeşlik, ýalançylyk, töhmet

atmak ýaly ýaramaz hereketler, endikler berk ýazgarylýar. Akyldar öz düşünişine görä, durmuşda özara agzala bolmagyň, birek-birege ýok ýerden günä ýüklemegiň, oňsuzlygyň örän zyýanlydygyny belläp, her bir ynsany şeýle ýaramaz gylyklardan daşda durmaga çagyryýar. Ol günäsiziň üstüne atylýan nähak töhmeti asmandan agyr hasaplaýar. Şahyr şu hili pikirini dowam etdirip, bir adamyň beýleki bir adama sütem etmegini ýa-da oňa zyýan bermegini, zor bilen zadyny almagyny hem ýazgarýar. Zulum edijini «ol dünýäniň» azaplary bilen gorkuzyp, durmuşda gabahat işleriň bolmazlygynyň tarapynda durýar we «Goluňdan gelse, kylgyn eýgilik» diýýär. Ol ejize ýagşylyk etmegiň zerurlygyny nygtaýar. Beýik şahyryň bu pikirleri halk terbiýeşenaslygynyň ahlak, akyl terbiýe baradaky pikirleriniň şahyрана beýany hökmünde ýaňlanýar. Şahyr ýene-de adamlaryň biri-birini ynjytmazlygyny, özara oňsukly ýaşamagyny, her kimiň öz zähmeti bilen güzeranyny dolandyrmagyny isleýär. «Wagzy-Azat» kitabynda maşgala agzalarynyň özara gatnaşygy, ata-enäniň çagalaryny oňat terbiýelemelidigi we çagalaryň ata-enäni sylamalydygy hakdaky nesihatlar uly orun tutýar. Bu ýerde maşgala agzalary mäkäm agzybirlige, birek-biregi hormatlamaga çagyrylýar. Azady eseriň ikinji babynda pikirini ösdürip, umumylykdan anyklyga, takyklyga geçýär, perzendiň ata-enäniň öňündäki borjuna ýeke-ýekeden aýtmaga başlaýar we olar 40 sanydyr diýip görkezýär. Bu borçlary hem dört topara bölüp, olaryň onusy ten bilen, zähmet çekmek bilen, onusy dil bilen, beýleki onusy köňül bilen, soňky onusy-da mal bilen, harajat bilen berjaý edilýändigini diýýär. Soňra ol şol toparlary-da birnäçe böleklerge bölüp, has aýdyňlaşdyrýar. Bu ýerde ata-enä edilmeli hyzmatyň şeýle takykklanmagy, ilkinji nobatda, perzendiň olary razy etmegi bilen baglanyşyklydyr. Ikinji tarapdan hem çagalaryň şu hyzmatlaryň ýerine ýetirip-ýetirmezligi ene-atanyň öz çagalaryny nähili terbiýeländikleri bilen baglanyşyklydyr diýen pikir öňe sürülýär.

Azady ata-enä ten bilen hyzmat etmeli diýeninde, zähmeti göz öňünde tutýar. Perzent ýaşlygyndan başlap başaryp bildiginden hojalygynda, ata-enesine hyzmat etmeli. Ol halanmaýan, gadagan edilen zatdan daşda bolmaly, özüne tabşyrylan işi ýerine ýetirmeli. Her zady etjek bolanda, enesiniň we atasynyň razydygyna göz ýetirmeli, olaryň islemedik ýerine gitmeli däl. Olar bir ýere gidip, perzendi

öýde wagty, ene-ata şol ýerden gaýdyp gelse, olary garşylamak perzent üçin zerurdyr. Ýa-da ata-ene bir ýere gitjek wagty ýoldaşa mätäç bolsa, olaryň ýanlaryndan galmaly däl. Çagyrylan wagty ýanlaryna baryp, olaryň möhüm işi üçin güýjüni, zähmetini gaýgyrmaly däl.

Ten bilen, hereket üsti bilen amala aşyrylmaly borçlar:

1. Ata-enäniň hyzmatyny etmek.
2. Ata-enä hormat goýmak.
3. Ata-enäniň pendini tutmak.
4. Etmeli däl diýlip tabşyrylan işleri etmezlik.
5. Ata-enäniň biri razy bolmasa, ýola gitmeli däl.
6. Birden-biri ýoldan gelse, öňünden çykamak.
7. Eger ýola gitse, ýoldaş bolmak .
8. Çagyrylanyňda, eglenmän çalt gelmek.
9. Ata-enäniň möhümlerini tiz berjaý etmek.
10. Ata-enäniň ýumuşlaryny gaşyňy çytman, tiz bitirmek.

Görşümüz ýaly, Azady durmuşda perzendiň bitirip biläýjek ýumuşlaryny onuň borjy hasap edýär. Ol borçlar bolsa adamlaryň özara gatnaşyklaryna ,ýaşayyşlaryna syn edilip, şolar esasynda gel-nen progressiw netijelerdir, wagyzlardyr.

Şahyr dil bilen ata-enäniň göwnüni tapmak barada aýdanda, geplemekligiň edep-kadalaryndan söz açýar. Hemme ýerde tertipli bolunmagy halaýan Azadynyň düşündirişine görä, perzent geplände ata-enesiniňkiden belent ses bilen geplemeli däldir. Olaryň ýanynda gödek, bihaýa sözleri aýtmaly däldir. Mylakatlylyk, ýumşaklyk bilen gürleşen wagtyňda-da, olaryň ýüzüne dogry bakyp durmak gelşiksizdir. Ata-enäň adyny tutup, gaharly, kineli ýa-da batly söz aýtma we bir zady «et, etme» diýip ýumuş buýurma. Dil bilen berjaý edilmeli edeplilige perzentleriň ata-enesiniň ýanynda tüýkürmezligi, biderek gülmeli we pyňkymaly däldigi hem goşulýar. Şahyr bu ýerde-de adama başardaýjak zat hakynda pikir ýöredýär.

Dil arkaly berjaý etmeli borçlar:

1. Ata-enäniň sesinden sesiňi gataldyp geplemezlik.
2. Olaryň näzini çekmek.
3. Utançly, aýyp sözleri aýtmazlyk.
4. Ata-enäniň adyny tutup çagyrmazlyk.
5. Göwne degiji sözleri aýtmazlyk.

6. Ýüzlerine dikanlap söz aýtmazlyk.
7. Ýumşaklyk bilen hoşamaý sözleri aýtmak.
8. Bir iş «et, etme» diýip ata-eneňe aýtmazlyk.
9. Ýüzlerine bakyp durkaň, tükürmezlik.
10. Ýanlarynda pyňkymazlyk.

«Wagzy-Azat» kitabynda ata-enäni köňül bilen, ýürekden gowy görmek meselesiniň goýluşy ýöne ýerden däl. Ýürekden çykmaýan söýgi hakyky söýgi däldir. Şonuň üçin olara edilýän hyzmatyň, aýdylýan hoş sözüň ýürek bilen bagly bolmagy zerur. Şeýle ýagdaýda ata-enäni hormatlap, edilen hyzmatyň hakykydygy, çyndygy hakynda gürrüň edip bolar. Perzent ýüregini, keýpini ata-enesiniňkiden aýry saýman, olar şatlansalar begenmeli, gaýgylansalar tukatlanmaly, umuman, şolar bilen deň dem almaly. Durmuşda käwagt ata-enäniň perzentlerine käýinmekleri-de mümkin, şonda dargursaklyk edip, kine saklamaly däl. Tabşyrylan işi, kyn bolsa-da, gaharlanman, ýerine ýetirmeli. Şu esasy zatlaryň biri-de şahyryň düşündirişi ýaly, olaryň saglygy barada aladalanmaklykdyr. Perzent ata-enesiniň näsaglan wagty, olaryň derdine derman agtarmaly.

Köňül, ýürek bilen berjaý etmeli borçlar:

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.
2. Ataňy dost tutunmak, iň gadyrdan dostuň hasap etmek.
3. Olar şat bolsalar , şat bolmak.
4. Olar gaýgyly bolsalar, gaýgyly bolmak.
5. Olar köp güreseler, darykmazlyk.
6. Saňa jepa etseler, gaharyňy getirmezlik.
7. Olar derde sataşsalar, öz derdiň diýip düşünmek.
8. Olary ynjytmazlyk.
9. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir-paýhaslaryny, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.
10. Olar hernäçe garrasalar-da, ejizleseler-de, olara uzak ýaş dilemek.

Azady bu ýerde hem maşgala agzalarynyň hemmesiniň berk agzybirlikde ýaşamaklarynyň zerurdygy barasynda aýdyp, olaryň arasynda biri-birine sap söýginiň, hakyky hormatyň zerurdygyny nygtaýar.

Döwletmämmet Azady ata-enäniň «Mala we wabeste bolgaý haklary» diýip, örän ýerlikli aýdýar. Ata-ene ýaş wagtynda zähmet çekmek bilen, özlerini, çagalaryny ekleseler-de, ýaşlarynyň gaýtmagy bilen güýçden gaçyp, kyn işleriň hödesinden gelip bilmeýärler. Şundan soň olar köplenç maşgalanyň ýaş agzalarynyň kömegine mätäç bolýarlar. Şeýle ýagdaýda perzent özüni yssydan-sowukdan goran atasyny, göwsünden ak süýt berip kemala getiren enesini, mahlasý, özüni adam sanyna goşanlary eliniň aýasynda saklamaly. Şahyryň pikirçe, olary mydama özüňden ileri tutmaly, zähmetiň bilen gazanylan zadyňy-da ýüzüni çytman harçlamaly.

Durmuşda dürli zatlaryň gerek bolmagy mümkin, şonda olary özüňden bitýän zada zar etmejek bolup aladalan, edýän harçlaryny gysganman, elini açyk tut. Ata-enäniň ýanyna dogan-garyndaşlary işli, aladaly ýa-da keýpine gürrüňleşmäge gelse, olary myhman al, hormatla, hyzmatlaryňy yük görme. Şahyr kitabynda getiren şu öwütleriniň birini-de kemini goýman ýerine ýetirmegi okyjysyndan, diňleýjisinden haýyş edýär.

Mal-zat bile ödelmeli borçlar:

1. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.
2. Ata-eneňi özüňden gowy iýdirmek.
3. Her hili oňat tagamlary taýýarlap, önlerinde goýmak.
4. Ata-eneň kimi görmek islese, ony çagyryp getirmek.
5. Ata-enäniň göwün islän zadyny tapmak.
6. Ata-ene üçin elini açyk tutmak.
7. Ata-eneň razylygy üçin sadaka bermek.
8. Ata-eneňiň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
9. Hassa bolsa, sagalmagyny arzuw etmek.
10. Olaryň baş saglygyna sadaka berip, doga etdirmek.

Pähim-paýhasa we adamkärçilige ýugrulan bu terbiýeçilik ähmiýetli kyrk hak-borç hakydaky gürrüňi Azady:

Üşbu kyrkdan bolmasa biri beja,
Hak eda almaz alarnyň müddaga –

diýen setirleri bilen jemläpdir. Ata-enäniň öňündäki kyrk borjuň biri ýerine ýetirilmese, boldugy dälidir. Çünki bu borç-haklar zynjyr şekilli bir zat bolup durýar. Olaryň güýji-kuwwaty bir-birine baglylygyndadyr. Bir halka gyrylsa, onuň güýji bolmaz. Alym şahyr bir-biri bilen utgaşyp gidýän bu kyrk borç-hakyň biriniň kemelmän berjaý edilmegini arzuwlapdyr.

Azadynyň adamkärçiligi ündeýän şeýle wagyzlary, maşgala aragatnaşygynyň halk terbiýeşynaslygynyň ajaýyp däpleriniň çuňňur öwrenilmegi netijesinde ýüze çykýar. Döwletmämmet Azady adamlaryň ylalaşygy, terbiýesi barada söz açanda, diňe maşgala agzalarynyň arasyndaky agzybirlik barada aýtmak bilen çäklenmeýär. Dogry, ol maşgalada özara edepliligiň, sylaşygyň zerurdygyny nygtanda, pikirini has anyklap, ýeke-ýekeden düşündirmäge başlaýar. Okyjynyň ýadynda galar ýaly uşajyk zatlary hem ýatlaýar. Adamlaryň köpçülikleýin agzybirliğini islän şahyr pikirini soňra has-da giňeldýär. Durmuşyň köp tarapyny görkezmäge çalyşýar. Ynsanyň köpçülik bilen edýän aragatnaşygyndaky edepliligi beýan etmäge başlaýar. Bu ýagdaý adamyň köp zat bilen baglanyşyklylygyndan, durmuşyň dürli tarapyny öwrenmelidiginden gelip çykýar. Şahyr kemala gelip öýlenen ýigidiň öz gaýyn atasy bilen oňat gatnaşykda bolmalydygy barada hem birnäçe gymmatly pikirlerini aýdýar. Giýewi gaýynynyň gaharyny getirmeli dälidir, ynjytmaly däl, onuň göwnünden turmaly, hormatyny saklamaly diýip belleýär. Bu hili sylaşykly bolmagyň ikitaraplaýyn oňat netijesi bar. Ýagny, birinjiden, gudalaryň arasy saz bolýar, ikinjiden, ýigit bilen gelniň ylalaşykly bolýar. Şonuň üçin hem gaýynatadyr gaýynenä-de belent sarpa goýmagyň zerurlygy ündelýär:

Hem gahy gaýynataň hormaty,
Yzzat etgeý, ol diýen bolgaý gaty.
Hem gaşynda biedeplik kylmasyn,
Biedep söz sözleýiban gülmesin.

Akyldar «Şular ýaly edeplilik mugallymlar, halypalar babatynda-da zerurdyr» diýip öwredýär.

Azady adamlaryň bilimli bolmagyny isleýär. Ylym öwrenenleriň bolsa ussady, mugallymyny belent hormatlamalydygyny aýdýar.

Gürrüñleşip duran wagtyň, ussadyňdan rugsatsyz başga birini ol ýere çagyrmaly däl. Şahyr mugallymy öz janyň ýaly eziz görmelidigini, onuň sarpasyny ata-enäniňki ýaly we gaýynataňky ýaly tutmalydygyny belleýär. Azady goňşular, garyndaşlar bilen ylalaşykly bolmaklyga-da uly üns berýär. Olar bilen mylakatly bolmagy halaýan şahyr agzybirliği ündeýär we her bir adamyň goňşy-golamy, beýlekileri hormatlamalydygyny aýdýar. Azady agzybir adamlaryň ömürleri uzak, rysgaly bol bolar diýip düşündirýär.

Döwletmämmet Azady öz eserleriniň üsti bilen birek-biregiň mertebesini hemme ýerde belent tutmagy, mydama birek-biregiň halyny sorap durmagy, durmuşda mätäje kömek bermegi wagyz edýär. Onuň nesihatlaryny berjaý edýän adam hiç wagt öz güýjüni, zähmetini köpçülikden gaýgyrmaly däl, durmuşda bagtsyzlyga, derde uçran biçäräni unutmaly däl. Näsagyň göwni göteriler ýaly, yzasy galar ýaly, ýygy-ýygýdan onuň ýagdaýyny sorap durmaly. Şahyryň berýän bu maslahatlary halkyň durmuşy bilen berk baglanyşyklydyr, sebäbi köpçülikden arasy üzülen adama ýaşamak aňsat däl. Şonuň üçin şahyr hiç kimiň heläk bolmagyny islemän, köpçüligiň gün-güzeranyny özara arkalaşykly dolandyrmalydygyny nygtaýar. Azadynyň şular ýaly akyl beriji öwütleriniň ençemesi şu günler hem öz ähmiýetini ýitirenok.

Azadynyň iň eziz görýän zady adam. Adamy kemsitmek, ulumsy bolmak, şahyryň pikiriçe, iň uly aýyp. Şonuň üçin ol köpçülige kiçigöwünliligi, ýönekeý bolmagy maslahat berýär. Şahyr agzybirligiň beýik güýçdügine, halk üçin zerurdygyna düşünýär, adamzat üçin asuda ýaşaýşy hem şundan agtarýar. Onuň pikiriçe, ähli adamlar biri-birini sylasa, özgä zorluk, ýamanlyk etmese, durmuşda, jemgyýetde hiç hili erbetlik bolmaly däl. Agzybirlik iň belent bagt. Hemme eşret şonda. Şol bagty bolsa adamyň gazanmaga gurbaty çatar.

Azady çagany terbiýelemekde erkegiň we aýalyň arasynda parh goýmaýar. Azadynyň çagalary terbiýelemek, adalatlylyk, agzybirlik, adama hormat goýmak pikirleri halk terbiýeşynaslygyndan susulyp alnan pikirler bilen utgaşyp gidýär. Bu bolsa şahyryň terbiýeşynaslyk döredijiliginiň halkylygyna güwä geçýär.

Döwletmämmet Azadynyň gymmatly terbiýeşynaslyk pikirleri ýaş nesli terbiýelemekde egsilmez çeşmedir. Bu çeşmeden dörediji-

likli peýdalanmak bolsa her bir mugallym, her bir pedagog, islendik ynsan üçin mukaddes borçdur.

Magtymguly Pyragynyň pedagogik garaýyşlary

Magtymguly 1733-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda ýerleşýän, howasy mylaýym, gözeli türkmen obalarynyň biri bolan Hajygowşan diýen ýerde eneden dogulýar. Ýaşlyk ýyllarynda kakasy Azadydan ders alýar, arap, pars dillerini kämil derejede öwrenýär. Häzirki Halaç etrabyndaky Idris baba medresesinde, soňra Buharanyň Göğeldaş medresesinde okaýar. Bu ýerde Nury Kasym ibn Bahar atly talyp bilen tanşyp, dostlaşýar. Nury Kasym siriýaly türkmenlerden bolup, örän bilimli, ulama, kitaphon adam eken. Bu dostluk Nury Kasymyňam, Magtymgulynyň dünýägaraýşynyň, biliminiň artmagyna oňaly täsir edýär. Bir-birinden öwrenýärler, edilmeli işleri hasaplaşýarlar, kyn günlerde arkalaşýarlar. Magtymguly Göğeldaş medresesinde bir ýyllyk sapak alandan soň Nury Kasym bilen Özbekistan, Gazagystan, Täjigistan, Gyrgyzstan, Owganystan. Hindistan ýaly ýurtlara syýahata gidýär.

Magtymguly syýahatyndan dolanyp geleninden soň, Nury Kasym bilen Hywadaky Şirgazy han medresesine okuwa girýär. Medrese Magtymgulynyň aň-düşünjesiniň, dünýägaraýşynyň giňelmeginde, şahyrcylyk zehininiň kämilleşmeginde aýgytly hyzmat eýe bolupdyr. Kakasy Azadyň aradan çykdy habaryny eşidip, okuwynyň başinji ýylynda Şirgazy han medresesinden gaýtmaly bolýar:

Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözeli «Şirgazy»!
Ötürdüm gyşyňy, nowruz-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal gözeli «Şirgazy»!

Akyldar Azerbeýjan, Dagystan, Eýran, Siriýa, Yrak ýaly ýurtlarda-da bolupdyr. Magtymguly, aýratyn-da, Türkiýede ýaşaýan arkadaşlarymyz bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Türkmenistanyň galalaryny, obalaryny, türkmen halkynyň durmuşyny, däp-dessurlaryny, halk döredijiligini, terbiýeşynaslyk tejribesini içgin öwrenipdir. Akyldar ylym adamlary bilen pikir alyşypdyr, medreseleriň talyplary bilen duşuşyklar gurapdyr, şahyrlara halypaçylyk edipdir.

Aýratyn-da zergärçilik bilen meşgullanmagy gowy görüpdür, oba çagalaryna sapak, bilim-terbiýe bermegi özi üçin uly bagt hasap edipdir.

Magtymguly ozüne «Pyragy» edebi lakamy alypdyr. «Pyragy» – aýrylan, bir gyra çekilen, dünýäden el üzen ýaly manyda bolup, şahyr:

«Magtymguly, adyň döndi Pyraga,
Pyrag bolup, çek özüňi gyraga» –

diýýär.

Magtymguly – akyldar şahyr, pelsepeçi, terbiýeşynas, syýahatçy, watançy, zergär... Magtymgulyny diňe Magtymgula deňäp bolýandygyna uýýan türkmen «Ol Magtymguly ahyry!» diýýär. Bu aňlatma halkyň biçak uly söýgüsinden habar berýär, çünki türkmen çylşyrymly meseleleriň çözgüdini, akyl-paýhasy Magtymgulynyň döredijiliginden gözlemegi hem tapmagy endik edipdir, muny özüne berlen bagt hasap edýär. Gündogarşynas, akademik W.W. Bartold kân ýyl ozal «...türki halklaryň arasynda Magtymguly ýaly milli şahyrlý halk diňe türkmenlerdir» diýip, uly hormat bilen ýazypdyr.

Şahyryň döredijiligi durky bilen terbiýe mekdebidir. Onuň öz sygyrlarynda ýüzlenmedik meselesi ýok diýerlikdir. Agzybir türkmen döwletini gurmak, oňa guwanmak we buýsanmak, mukaddes topragy, ata Watany jan-dilden söýmek, beýleki halklaryň wekilleri bilen dost-dogan bolup ýaşamak, ata-enäni hormatlamak, ulyny sylamak, kiçini söýmek, mätäje kömek-goldaw bermek, öten-geçenleriň, ata-babalaryň hatyrasyna sadaka bermek, ylymly-bilimli, edepli-ekramly bolmak, ynsanperwerlik, söýgi, ynsan mertebesi, maşgala terbiýesi, sagdyn durmuşy alyp barmak... ýaly meselelere şahyr yzygiderli ýüzlenipdir. Bu meseleleriň we akyldar tarapyndan teklip edilýän çözgütleriniň çygry örän giň. Olary terbiýeşynaslyk nukdaýnazaryndan öwrenmek üçin biz düýpli we yzygider işleri alyp barmalydyrys. Şahyryň her bir eseri, goşgusy durşuna terbiýe, terbiýeşynaslyk mekdebidir. Çünki, olaryň her birisi halk terbiýesini ilen ýiti we belent akyl-paýhasy özünde jemleýär. Mysal hökmünde «Baş bolmaň» diýen goşgusyny alyp göreliň.

Baş bolmaň

Nesihat eýläýin, diňläň, ýigitler,
Pis hatyn başlagan toýa baş bolmaň!
Müň nesihat aýtsaň, birisin tutmaz,
Agzybir bolmagan ile baş bolmaň!

Hergiz ataň bolsa, bolmagyl kepil,
Burunkydan galan: «Kepiller sepil»,
Men aýdaýyn, diňlemeseň özüň bil,
Aýaklaşma edenlere baş bolmaň.

Nesihat diňleseň, äriň- äri sen,
Almasaň nesihat, körüň biri sen,
Artyk salgydyny özüň töler sen,
Agzy ala kowumlara baş bolmaň!

Dogry ýörgen, dogry gezgen dok bolar,
Biwagt ýörgen melamata çoh galar,
Ömrüň boýy ýygnaganyň ýok bolar,
Haram söýen ýigitlere baş bolmaň.

Hergiz ýaman bilen birge ýörmäňler,
Oýnaýyp-gülüban, bile barmaňlar,
Kösti ýeter bir gün, ýalan diýmäňler,
Guda-gaýyn bolup, bela duş bolmaň!

Magtymguly, köp söwdaly başyň bar,
Ömrüň uzak, ýüzden aşa ýaýyň bar,
Özüňi bil, il bile ne işiň bar,
Bahabar bol, Hak ýadyndan daş bolmaň!

Goşguda durmuşa, adamlara synçylyk bilen berlen maslahatlaryň birtopary jemlenýär. Şahyr ýigitlere, ýagny ynsanlara islendik adama «Men nesihat aýdaýyn, siz diňläň» diýip ýüzlenýär. Ilkinji maslahat – pes ilden çykan aýalyň ýa-da giň manyda kişiniň toýuna beýemçi

bolmazlyk. «Toý» sözi giň manyda üýşmeleňleriň hemmesini özünde jemleýän manysynda ulanylýar. Näme üçin pis aýalyň – pis, erbet niýetli islendik adamyň toýuna-üýşmeleňine, köpçüligi toplan etjek bolýan zadyna gatnaşmaly däl? Sebäbi pis, gara niýetli adamyň toýunyň- üýşmeleňiniň aňyrsynda hemişe bir pis niýet ýatyr.

Ikinji nesihat – agzybir bolmadyk öýde ýolbaşçy bolmazlyk. Şahyr agzalalygy erbet alamat hasaplaýar. Hojalykda, işde, ilde, ýurt-da agzybirlik bolmasa, döwlet bolmaz. Şonuň üçin hem her bir ynşana öz baran ýerinde – öýünde agzybirliги ýola goýmagy, ony mukaddes saklamagy ündeýär. Söwda edeniňde bir zat – iş barada şertnama baglanyşanyňda arassa, halal, päk niýetli bolmagy maslahat berýär. Sözleşende, gürläniňde mylaýym bolmaly, kem sözli bolmaň, ýagny aýtjak zadyňy onuň doly manysyna ýetip, düşnükli geplemeli, ilň-halkyň bile kaş bolmaň, oňa dil ýetirme, ilň barada gowy, hoşniýetli gürrüň etmeli diýip nesihat berýär.

Şahyr kepil geçmek, güwä geçmek diýen zadyň juda ynjuk meseledigini nygtaýar. Kepilçi wadany ýerine ýetirmäge borçludyr. Başarmasaň, abraýdan düşersiň, seniň sözün hiç zada geçmez, il içinde ýüzügara bolup galmagyň mümkin diýlen mazmun şygryň bu maslahatynda aňladylýar. Şonuň üçin hem aýaklaşma baş bolmak, ýagny bir zady deň bölmäge gatnaşanyňda-da gaty adyl hereket edäýmeseň, ýüzügara bolaýmagyň ähtimaldygyny duýdurýar.

Akyldar berilýän nesihaty kabul edip alyp bilýän adamy «äriň-äri», ýagny hoşniýetli adamyň iň hoşniýetlisi, akyllysy, parasatlysy hasaplaýar. Agzala kowumlara baş bolmazlygy nesihat berýär. Bu nesihat şahyryň ýaşan zamanasynyň ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr.

Şygryň başinji bendinde şahyr dogry, halal ýaşayan, jemgyýetiň tertip-düzgünini bozmaýan adam hiç wagt horluk çekmez diýip öwredýär. Haram işlere baş goşmazlygyň, haramçylyk edýän adamlardan gaça durmagyň zerurdygyny nygtaýar.

Goşguda il halamaýan ýaramaz gylykly adamlar bilen ýoldaş bolmazlyk,olar bilen guda-gaýyn bolup garyndaşlyk açmazlyk nesihat berilýär. Çünki şeýle adamyň günlerde bir gün bela uçratjagy ikuşsyz.

Jemleýji bentde adamyň özüne akyl ýetirmeginiň, ilki bilen özüniň edep-terbiýesi barada alada etmeginiň zerurlygy ündelýär.

Pyragy ýaşlaryň Allatagalany ýat edip ýörmeklerini, pis endiklerden, il halamaz bet işlerden özüni çetde saklamagyny ündeýär.

Magtymgulynyň »Otur-turşun görüň» diýen goşgusy hem terbiýeçilik ähmiýetli bolup, adamy adamdan tapawutlandyran häsiýetleri synçylyk bilen birin-birin açyp görkezýär. Olar çeper suratlandyrmalar arkaly göz önünde janlanýar.

Öwüt-nesihat häsiýetli, nesilleri terbiýelemekde uly ähmiýete eýe bolan goşgularyň biri-de pähimdar şahyryň «Zor bolar» diýen şygrydyr. Pähimdaryň pikirçe, halka ýagşylyk edýän adamlar iň bagtly adamlardyr. Ýagşylyk etmeklige ýaşlykdan endik etmeli, özüni ýagşylyk meýlinde terbiýelemeli. Şeýle etseň, il içinde hormatlanýan, abraýly adam bolup ýetişersiň. Ine, akyldaryň ündeýän esasy pikiri.

Magtymguly öz goşgularynda adamyň ähli adamkärçilik sypatlaryny suratlandyrýar. Ol ýigidiň edermenligini, mertligini Watan, halk bähbidi bilen bagly suratda çözüýär. Şonuň üçin hem halkyň, Watanyň bähbidi üçin janyny aýamaýan ýigitler şahyryň setirlerinde wasp edilýär. Olaryň halk söýgüsine mynasypdygy nygtalýar.

Şahyr бүтін adamzada gerek bolan oňat gylyk- häsiýetler hakynda söz açýar. Terbiýeçi şahyryň «Gerekdir» diýen goşgusy munuň tipiki mysalydyr.

Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri - işi gerekdir.

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse her ýana,
Duranda gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

Ýigidiň hyýaly bolsa serinde,
Çykar bir gün, çöküp galmaz garynda
Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir.

Görşümüz ýaly, bu setirlerde il-ýurduň bähbidini goraýan mert, batyr, edermen ýigitlere gerekli bolan adamkärçiligiň oňat taraplary beýan edilýär. Şahyr ýoldaşa wepaly bolmaklygy hem adamkärçiligiň iň gowy sypatlarynyň biri hökmünde aýratyn nygtaýar. Şu goşgudan görnüşi ýaly, her bir goç ýigit edermen bolmalydyr, duşmandan üstün çykmalýdyr. Ine, şahyryň öňe süren esasy pikiri-ündewi şundan ybaratdyr.

Magtymguly giň okyjylar köpçüliginiň aň-pikirine güýçli täsir eden ahlak eserlerinde adamyň adamdan parhlydygyny görkezmek bilen, batyr ýigitlerden görelde almagy, namartlary pislemegi ündäp geçipdir. Ol namart hem mert ýigitleri biri-birine gapma-garşy goýup, olary deňeşdirýär:

Namart duşman görse, gussadan öler,
Goç ýigitler tördün, başın anlamaz.

Akyldar batyr ýigitleri Watan goragyna çagyrmak we olara uruş hünärlerini öwretmek bilen çäklenmän, käbir maglumatlara görä, şol hili söweşlere onuň özi hem gatnaşypdyr. Şahyryň «Joşa ýetdiň», «Günlerim» ýaly goşgulary onuň duşman bilen at üstünde ýüzbe-ýüz bolandygyna şaýatlyk edýär. Her bir okyjy şahyryň bu goşgularyny okanda, onuň eline ýarag alyp, Watan üçin gahrymançylykly söweşlere gatnaşandygy göz önüne getirýär.

Magtymguly Pyragy öz goşgularynda terbiýä, çaganyň ýaş aýratynlyklaryna-da üns beripdir:

Bu nakyladyr, adamzat, sen bu mekana geldiň,
Owwal ataň bilinden syzyp, nahana geldiň,
Atadan enä baryp, bir katra gana geldiň,
Enede surat bolup, bu şirin jana geldiň,
Dokuz aýy ötürip, inip jahana geldiň,
Emip eneň süýdüni, gundalyp, dona geldiň.

Mundan başga-da, «Don gerek», «Joşa ýetdiň» diýen goşgularynda hem akyldar çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we terbiýe meselelerini çuňlaşdyrýar.

Beýik akyldar özüniň «Mal ýagşy», «Nas atan», «Çilimkeş», «Çilim», «Çilim çekmegil», «Munda», «Gybatkeş» diýen goşgularynda

gowy gylyk-häsiýetleri terbiýelemek, ýaman gylyk-häsiýetlerden çetleşmek barada gürrüň berýär.

Magtymgulynyň ýöredýän terbiýeşynaslyk pikirleri biri-birileri bilen zynjyr kimin sepleşip gidýär. Akyldaryň şeýle pikirleriniň biri-de kesp-kär, hünär öwrenmek meselesi bilen baglanyşykly. Ol her bir adamyň bir ýa birnäçe hünärden baş çykaryp bilmegi zerur, adam yhlas bilen haýsy käri öwrense, oňa ökdäp, il-günüň alkyşyna eýe bolar: «Har bakan har tanar, zergär zer tanar», «Miraplary ýap boýuny syrarlar, daýhanlary gury ýeri dörerler», «Ýatsa-tursa hyýalyndan çykarmaz, Kaýsy işe maýyl bolsa adamzat» diýip öwredýär. «Nan ýagysy kärsiz ärden» bolsa «Könlüň istän işler çykamaz» diýip tekarlaýar. «Akyl kesmez, dür ýasalmaz ussatsyz» diýip, kesp-käri usatdan öwrenmelidigini, şeýle-de, halypany sylamagy, oňa hormat goýmaklygy, onuň ýagşylygyny hiç wagt unutmazlygy nesihat edýär. Magtymgulynyň otuza golaý hünär barada gürrüň berýän ýörite ýazan «Totuğu dilli dessan» atly eseri hem bolupdyr.

Magtymguly men-menlik edýänleri gülki astyna alypdyr we şol häsiýetiň adamda bolmaly däldigini nesihat edipdir. Ony bolsa şahyryň:

Ahyry bolar sen ýerge barabar,
Könlünde men-menlik satyjy bolma –

diýen goşgy setirlerinde-de görmek bolýar.

Şahyr tankyt bilen nyşana alan häsiýetiniň üstünden gülende, şeýle häsiýetiň jemgyýetdäki ornuny kesgitlemäge hem çalşypdyr. Betnebisiligi, ikiýüzlüligi, parahorlygy, galplygy onuň hemme zatdan beter ýigrenenligini-de belli derejede şu ýerden aňmak bolar. Şahyryň «Düşüne degmez», «Malyna degmez» ýaly goşgularyny bu aýdylanlara mysal hökmünde getirmek bolar.

Magtymgulynyň birnäçe goşgulary maşgalanyň, çagalaryň eşretli durmuşda ýaşamaklygyna degişlidir. Onuň köpüsi ata-enä hormat goýmaklygy öwredýär:

Ýagşy oguldan rehnet arygy akar,
Näletkerde ogul boldy, bolmady –

diýen ýaly setirlerde bolsa ol diňe bir ene-ata däl, eýsem, il-ýurduna kömek etmeýän ogluň dogany bilen dogmadygynyň arasynda kän tapawut goýmaýar.

Akyldar ynsan perzendiniň ata-enesine nähili sarpa goýmalydygy babatynda nusga bolup bilen kakasy Azadynyň perzendiň bitirmeli borçlary hakyndaky düzgünlerini iş ýüzünde amala aşyran adamdyr. Munuň şeýledigine «Oglum - Azadym», atly aýdyşyk eseri, «Atamyň», «Abdylla», »Terk eýleme bu mekany», «Bular gelmedi» diýen goşgulary güwä geçýär. Akyldar kakasynyň ata-enäni sylamak baradaky pikirlerini dowam etdirip, «Agyrtmagyl ata bilen enäni» diýip nesihat berýär. Olary agyrdanyň günäsi daglardan, daşlardan uly bolar:

Ata-ene agyrdanyň günleri,
Içi-daşy otdan bolar donlary,
Halka ryswa, ala bolar tenleri,
Suw ýerine zäher berer, ýaranlar.

Şahyr şeýle setirleriň üsti bilen kakasy Azadynyň terbiýeşynaslyk pikirlerini ösdürýär, aýdyňlaşdyrýar.

Agzybir maşgala gurmak meselesi Magtymgulynyň döredijiliğinde iň köp üns berlen meseleleriň biridir.

Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa –

diýen ýaly durnukly söz düzümlerine öwrülip giden setirler Magtymgulynyň aýal-gyzlaryň mertebesini belent tutandygyna şaýatlyk edýär. Şeýlelikde, şahyryň eserlerinde maşgala iki tarapy hem biri-birine mynasyp derejede gurlan wagtynda hakyky manysynda maşgala bolýar diýen pikir öňe sürülýär.

Terbiýe beriji sygyrlarynda adamy dogry ýola gönükdirmäge köp üns berilýär. Käbir erbet gylyk-häsiýetleri berk tankytlamak bilen, Magtymguly şeýle gylyk-häsiýetli adamlary dogry ýola çagyryar:

Ömrüň ýele berme, azma ýoluňdan,
Agyrtmagyl ilin-günüň, gybatkeş! –

diýmek bilen, gybatkeşi ýañadandan terbiýelemek isleýär. Çünki gybatkeşlik iň bir ýaramaz häsiýetleriň biridir, ol ýary-ýardan, dosty-dostdan aýyrýar.

Magtymguly birnäçe goşgularynda halkyň durmuşynda käbir döp-dessurlar hakynda söz açyp, olaryň köpçülige peýdaly bolan oňat taraplaryny hem belläp geçipdir. Aýratyn-da, myhmanparazlygy adamyň bezegi, iň gözeli döpeleriň biri diýip görkezýär. Şahyr «Myhman ýoluksa» diýen goşgusynda:

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlä, myhman ýoluksa –

diýip, myhmany açyk ýüz bilen garşy alýan, oňa tapdygyndan hormat-hyzmat edýän adamlary hakyky adamsöýümlilikli adam hökmünde wasp edýär. Şahyr gelen myhmany, zatly-zatsyzdygyna garamazdan, güler ýüz, şirin söz bilen garşy almaklygyň gowudygyny «Söze myhmandyr» atly goşgusyňyň:

Gelen aş diýp gelmez, turşutmagyl ýüz,
Nana mätäç däl, söze myhmandyr –

diýen setirlerinde hem beýan edýär.

Şahyryň:

Çagyrlan ýere bar, otur-da turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme,
Utanmaz adam dek süýrenip ýörme,
Buýrulyndyk işi ediji bolma! –

diýen setirleri hem ahlak, edep meselelerini gozgaýar. Ol myhman bolup gelen hemme adama deň göz bilen garamaklygy nesihat edipdir. Sen oňa baý-garyp diýmän, bar zadyňdan hyzmat et, goý, onuň göwni şat bolsun, senden ýamanlyk görmesin diýen pikiri öňe sürýär. Oňa:

Eger misgin, eger baýdyr,
Gelende hyzmaty gerek.

Ýa-da:

Ganly bolsa, geç ganyňdan,
Bir garyp myhman ýigide –

diýen ýaly ençeme setirler mysal bolup biler.

Umuman, Magtymguly öz goşgularynda myhmansöýerligi adamkärçiligiň asyly sypatlarynyň biri hökmünde halka ündäp gelipdir. Onuň «Ýagşydyr», «Ýigide», «Gerek» we ş.m. goşgularynda myhmanparazlyk hakyndaky pentler beýan edilýär.

Sadalyk, dogrusözlülük, mylaýymlyk biziň halkymyzda sarpa goýulýan sypatlaryň biridir. Magtymguly adam sada, ynsaply, ýagşy niýetli bolsa, geplemeli we geplemesiz ýerini bilse, onda onuň öz gadyryny artdyrandygyny görkezip geçýär. «Gidiji bolma» diýen goşgusynda:

Bir ýuzi çirikdir, bir ýüzi çaryk,
Çirik diýp gaty söz aýdyjy bolma –

diýmek bilen, beden taýdan ýetmezçiligi bolan adamlara gaty söz aýtmazlygy nesihat berýär.

Süýjüdillilik biziň halkymyza mahsus bolan sypatdyr. Adamlaryň göwnüne degjek söz aýtmazlyk pikiri, göwnne degiji söz aýtsaň, onuň tyg ýarasyndan beter degjekdigi şahyryň goşgularynda gaty oňat berilýär:

Ýaman til dost ýitirer,
Hoş dil rehnet getirer.

Ýa-da:

Gulagymga beren pendiň alaýyn,
Kişige gaty söz aýdyjy bolma.

Ýokardaky setirlerden görşümüz ýaly, sözüň durmuşda tutýan orny gaty uludyr. Şonuň üçin-de, gereksiz ýerde eňeigiňe «jaň dakylan» ýaly ýaňrap oturmazlyk ündelýär. «Köp bil-de, az sözle» diýen ideýa öňe sürülýär. Eger adamlary sylamaga, olara hormat goýmaga gurbuň çatsa, onda süýjüdillilik hem olaryň göwnüni awlamagyň bir görnüşi diýip düşündirilýär.

Magtymguly dogrusözli bolmaklygy, ýalan sözlemezligi birsyhly ündän şahyrdyr. Ol özüniň «Gidiji bolma» diýen şygrynda:

Mert oguldyr, ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan,
Ömrüni ötgürer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp, ýalan söz aýdyjy bolma –

diýip maslahat berýär.

Akyldar şahyr ulyny sylamak, olara hormat goýmak ýaly häsiýetlere adamkärçiligiň iň gowy taraplarynyň biri hökmünde garaýar. Şahyryň pikirçe, ýaşlar ata-enelerini hormatlap, ulyny sylamalydyrlar. Uly adam özünden kiçä ýumuş buýursa, ony ýerine ýetirmeli. Uly adam nirede duş gelse-de, oňa kiçiler öňürti salam bermeli. Uly adam gürläp otyrka, onuň sözünü bölüp, onuň sözünüň arasyna düşmeli däl. Magtymguly ulyny sylamak barada özüniň «Ile ýaraşmaz» diýen goşgusynda:

Edebiň ýagşysy – ulyny syla,
Ulyny aglatmak kiçä ýaraşmaz –

diýip berk nygtaýar. Şahyryň bu pikirleri biziň döwrümüz üçin derwaýys. Mundan başga-da, Magtymguly sözüň manysyna dogry düşünmekligi, gereksiz ýerde sözlemezligi akylllylygyň nyşany diýip belleýär:

Parasat kyl, bakyp akla,
Goç ýigidiň sözün hakla,
Magtymguly, tiliň sakla,
Habar soralmagan ýerde.

Ýene-de:

Magtymguly, indi özüňi gözle,
Ýagşyny taryplap, ýamany düzle,
Az iýip, az uklap, ýene az sözle,
Köp söz seni il içinde har eýlär.

Şahyr Süleýman ýaly belent mertebeli bolsaň hem, halkyň sözüne gulak goý, adalatly bol, halkyň diýenini et diýen ideýany ündeýär. Ol atasynyň däplerinden, ynsanperwer pikirlerinden ugur alyp, baý bolsun, halka ýolbaşçylyk edýän han bolsun, ol asla tekepbir, bi-parh bolmaly däl diýip düşündirýär. Ol halk bilen gatnaşykda, hyzmatdaşlykda bolup «halky Gün kibi çöýmalydyr», halkyň gerek-ýaragyndan, hal-ahwalyndan mydama habardar bolup, isleg-arzuwlaryna gulak salyp, ýerine ýetirip durmalydyr diýýär:

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul,
Sözüňi diňlegil, jogabyn aýgyl.
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoýgul,
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul.

Akyldar Magtymguly halk terbiýeşynaslygynyň ahlaklylyk we ahlak terbiýesi hakyndaky köp asyryň önümi bolan pikirlerini hakyky wagyz ediji şahyрана söz arkaly nesihat ediji bolupdyr.

Magtymgulynyň akyl-paýhasa ýugrulan öwüt-nesihatlary biri-biri bilen utgaşykly baýlaşdyrylýar. Ol öwüt-nesihatlar adamlaryň gündelik durmuşynda duş gelip durýan hereketler, gylyk-häsiýetler bilen baglanyşykly bolup, adamzadyň gelejekki ösüşine öz täsirini ýetirijisi hökmünde hyzmat edýär. Şoňa baglylykda kemala gelyänlere akyl-paýhas öwretmegi Magtymguly özüniň ilkinji borjy hasap edipdir.

Günbatarda pedagogiki pikiriň ösüşi

Irki orta asyr döwürlerinde Günbatar Ýewropada uniwersitetler bolmandyr. Ähli Günbatar Ýewropada ýokary bilim almak üçin ýaşlar Kordowa uniwersitetine (Araplar VIII asyrdan Prineý ýarym adasyny basyp alandan soň, Kordowa uniwersiteti döredilen) gelipdirler. Bu uniwersitet irki orta asyr döwründe bilim, ylym maglumatlarynyň Günbatar Ýewropa aralaşmagynda köpri bolup hyzmat edipdir. XIV asyra çenli Gündogaryň medeniýeti we magaryfy Günbataryňky bilen deňeşdirende, örän ýokary bolupdyr.

Feodalizm jemgyýetinde, Günbatar Ýewropada, esasan, buthana we ryssar terbiýe ulgamy gerim alypdyr. Olaryň şu aşakdaky görnüşleri bolupdyr:

- **Mahelle (prihod)**
- **Monastyr, sobor we ýepiskop mekdepleri**

Olarda «ýedi erkin sungat» diýip atlandyrylan Orta asyr ylymlary okadylypdyr. Ol iki tapgyrdan ybarat bolup, oňa triwium (üç ýol diýen manyny berýär.)-oňa grammatika, ritorika we dialektika degişli bolupdyr: *kwadriwium* (dört ýol) – muňa arifmetika, geometriýa, astronomiýa we saz girýär. XII-XIII asyrlarda Günbatar Ýewropada ykdysady aragatnaşyklar giňelipdir. Şäherlerde, obalarda senetçilik, söwda

osüp başlapdyr. Bu ösüş esasy we düýpli bilimleriň zerurlygyny öňe sürýär. Şonuň bilen baglanşyklykda uniwersitetler döräp başlapdyr.

XII asyrdan Fransiýada, Italiýada, Angliýada, XIV asyrdan Parižde, Polşada uniwersitetler açylypdyr. Bu döwürde Italiýada gumanist-pedagog Witta Rino de Feltre (1378–1446 ý), Fransiýada terbiýä täzeçe garaşyň wekili bolan Fransua Rable, iňlis gumanisti Tomas Mor (1483–1553ý), Ispaniýaly görnükli pedagog Tomozzo Kampanella (1568–1639ý) öz pedagogiki pikirleri bilen orta çykdylar.

Ýan Amos Komenskiý (1592-1670 ýý.). Beýik çeh pedagogy, görnükli jemgyýetçilik işgäri, gumanist (ynsanperwer) **Ýan Amos Komenskiý** «Çeh doganlary» jemgyýetine degişli bolan kilwan maşgalasynda dünýä inýär. Ol ýaşlykda ýetim galýar. Jemgyýetiň hasabyna başlangyç we orta bilim alýar, soňra Herbon we Geýdelberg uniwersitetinde okaýar.

Ýan Amos Komenskiý pedagogikanyň taryhynda ilkinji bolup, mekdebe çenli ýaşdaky çagalary terbiýelemek barada «Enelik mekdebi» diýen gollanmany ýazan awtordyr. Beýik pedagog Angliýada işläpdir, okuw kitaplaryny düzmek, dilleri okatmak usulyny işlemek bilen meşgul bolup, Şwesiýada ýaşapdyr, Wengriýada mekdep meseleleri boýunça konsultasiýa beripdir. Ol «Duýgy arkaly kabul edilýän zatlar dünýäsiniň suratlary» diýen ajaýyp kitaby ýazypdyr. Bu kitap köp dillere terjime edilipdir. Komenskiý ömrüniň ahyrky döwrüni Gollandiýada geçiripdir. Ol Amsterdamda jaýlanypdyr.

Komenskiý pedagogikany ylmlaryň özbaşdak pudagy hökmünde kesgitläpdir. Şonuň üçinem onuň eserlerinde pedagogika özbaşdak ylym hökmünde garalýar.

Ý. A. Komenskiý ýaş nesliň ömrüni her biri 6 ýyldan ybarat bolan 4 döwre bölýär.

1. Çagalyk- çaganyň dünýä inen gününden 6 ýaşa çenli bolan döwür. Şol döwürde çagalar enelik mekdebinde bolýarlar.

2. Ýetginjeklik – 6 ýaşdan 12 ýaşa çenli bolan döwür. Şol döwürde çagalar başlangyç bilimi alýarlar.

3. Ýaşlyk – 12 ýaşdan 18 ýaşa çenli bolan döwür. Bu döwürde ýaşlar gimnaziýada ýa-da latyn mekdebi diýip atlandyrylýan mekdeplerde okaýarlar.

4. Ýigitlik – 18 ýaşdan 24 ýaşa çenli bolan döwür. Bu döwrüň okuwçylary üçin akademiýalar hödürlenýär.

Ý. A. Komenskiniň bu sistemasy öz döwründe uly ähmiýete eýe bolupdyr. Beýik pedagogyň bitiren hyzmatlarynyň biri-de onuň görkezme esbaply okatmak düzgünini nazary taýdan esaslandyrylanlygydyr. Ol özüniň meşhur «Suratlar dünýäsi» diýen kitabynda 150 sany surat ýerleşdirip, şol suratlara degişli dürli mazmundaky tekstleri beripdir.

Ý. A. Komenskiý pedagogikanyň taryhynda didaktikanyň esasy meselelerini ilkinji bolup derňän, okatmagyň kanunalaýyklyklaryny we düzgünlerini esaslandyran pedagogdyr. Onuň bitiren hyzmatlary sanardan kändir. Ol aýry- aýry çäryeklerden ybarat bolan okuw ýyly, kanikul diýen düşüňjani ilkinji bolup döretdi, okatmagyň synp-sapak görnüşini esaslandyrdy. Ol mekdebe kabul etmekligi ýylyň belli bir wagtynda amala aşyrmaklygy, mugallymyň okuwçylar bilen toparlaýyn işlemegini talap edipdir. Sapagyň bir etabynda okuwçylaryň bilimlerini barlamagy, beýleki bir etabynda täze temany düşündirmek, gönükmeler işlemekligi maslahat beripdir. Ol her bir sapagyň temasy we maksady bolmaly diýip belläpdir.

Ý. A. Komenskiý mekdebi gutarmagyň we onuň işini dolandyrmagyň düzgünlerini, mugallymyň borçlary we wezipeleri barada ençeme pikirleri orta atypdyr. Ol mugallym dogruçyl, işjeň, gowy gylykly adam bolmalydyr diýip belläpdir. Ol 100-den gowrak işiň awtorydyr. Ol бүтін dünýäde mekdebiň, pedagogikanyň ösmegine uly goşant goşupdyr.

Žan Žak Russo (1712- 1778 ýý.). Fransuz filosofy, pedagogy we kompozitory Ž.Ž.Russso mekdepde okap, yzygider bilim almadyk bolsa-da, köp zatlary öwrenip, sowatly adam bolup ýetişipdir. Ol çaganyň şahsyýetini hormatlamaga, onuň gyzyklanmalaryny öwrenmäge, ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaga üns bermegi talap edipdir. Onuň özi çaganyň ýaş aýratynlyk-laryny dört döwre bölýär:

1. 0–2 ýaş aralygy;
2. 2–12 ýaş aralygy;
3. 12–15 ýaş aralygy;
4. 15–kämillik ýaşyna çenli aralyk.

Russony tanymal eden işi « Emil ýa-da terbiýe hakynda» (1762) diýen eseridir. Ol terbiýe çaganyň tebigatyna laýyk edip guralmalydyr

diýip belleýär we erkin terbiýe hakydaky pikiri öňe sürýär. Çagany zor bilen, mejbur etmek, buýruk bermek arkaly terbiýeläp bolmaz diýen pikire eýerýär. Ol terbiýeçilik işinde temmi bermeklige garşy bolupdyr. Russonyň pikirçe, tebigat, adamlar, daş-töweredäki predmetler çagany terbiýelemegiň esasy sebäbidir. Şol sebäpler çaganyň tebigy ösüşini üpjün etmelidir. Ol şahsyýeti, ýaş nesli kemala getirmekde mugallym uly orun tutýar, terbiýeçilik işi bilen meşgul bolýan adam çaganyň okuwyna, terbiýelenişine gözegçilik etmelidir, ony ugrukdyryp goýbermelidir, onuň garaýyşlaryny we höweslerini terbiýelemelidir, şonda çaga özüne täsir edilýänligini duýmaly dälendir diýip belleýär. Žan-Žak Russo «Emil ýa-da terbiýe hakynda» diýen işinde adamyň doglan gününden kämillik ýaşyna çenli ösüşiniň esasy döwürlerini hem-de her bir döwür üçin terbiýeçilik wezipelerini bellemäge synanyşyk edipdir.

Iogann Genrih Pestalossi (1746-1857 ýý.). Beýik şweýssar pedagogy, ol Şweýsariýada senagatyň ösüp başlan döwründe, garyplaşan daýhan maşgalalarynda daýhanlara sowat bermek arkaly ýardam etmegi ýüregine düwüpdür. Ýetimler öýüni açyp, ondaky hossarsyz galan 80 sany çagany okadypdyr we terbiýeläpdir. Pestalossi başlangyç mekdebiň didaktikasyny esaslandyrypdyr, çagany başda okatmak we terbiýelemek zerur diýip hasaplapdyr. Ýaş nesliň ähli güýjüni we başarnygyny sazlaşykly ösdürmegi öňe sürüpdür. Ol çagalaryň ruhy güýçlerini we akyl ýetirijilik başarnyklaryny oýandyrmak, logiki taýdan pikirleniş işini ösdürmek okatmagyň esasy wezipesi bolup durýar diýip belläpdir. Ol «Lingaral we Gertruada» diýen pedagogik romanyny ýazýar. «Eneler üçin kitap», «Syn etmegiň elipbiýi», «San hakynda görkezme okuw» diýen eserleriniň awtorlarydyr. Pestalossi dialektiki garaýyşlardan ugur alyp, başlangyç okuwyň hususy usullarynyň esaslaryny döredipdir.

I.G. Pestalossi başlangyç mekdepde berilýän bilimiň mazmunyny ep-esli giňeltdi, zähmet terbiýesiniň didaktiki esaslaryny işläp düzdi. Okuwçyny durmuşda ukyply adam edip ýetişdirmegiň zerurdygyny ýüze çykardy. Beýik pedagog başlangyç mekdepde ene dili, arifmetika ýaly pretmetleri okatmagyň usullaryna degişli ençeme gymmatly işlerini miras galdyrdy.

Adolf Disterweg (1790-1866 ý). 1862-nji ýylda bu alymyň elementar geomertiýa kitaby nemes dilinde neşir edilipdir. A.Disterweg 1851-nji ýyldan başlap «Reýn», «Lisforokolaryny», pedagogik ýyllyklary (ýežegodnikleri) çap edip başlapdyr. Ol «Nemes mugallymlaryny okatmak üçin gollanma» diýen işinde okuwçylaryň artykmaç maglumatlarydyr ýumuşlary bilen ýüküni ýetirmegiň tarapdary bolman, şeýle pikiri ýalňyş hasaplapdyr. Oňa nemes mugallymlaryny mugallymy diýip aýdýarlar. Ol özüniň ajaýyp eserlerinde mugallymlara peýdaly maslahatlary berdi. Okuw terbiýeçilik işleriniň guralyşy, mekdebiň wezipesi barada öwretdi, okatmakda, terbiýelemekde çagalaryň ýaş we indiividual aýratynlyklary göz önünde tutmagy, çagalaryň psihologiýasyny, fiziologiýasyny düýpli öwrenmegi ündedi, diňe şeýle edilende çagalaryň sazlaşykly ösüşini gazanmak mümkindir diýip düşündirdi.

Adolf Disterwegiň didaktikasynyň esaslary 33 düzgünde jemlenýär. Şolaryň arasynda okatmakda ýönekeýden çylşyrymla, belli zatdan näbelli zada, ýakyndan daşa, sadadan çylşyrymla tarap gitmek, okuw materialynyň her çaga üçin elýeterli bolmagyny, bilimleriniň berk özleşdirilmegini gazanmak ýaly idealary şu günki günem ähmiýetini ýitirmän gelýär. A. Disterweg okatmagyň terbiýeleýjilik häsiýetde bolmagyna aýratyn ähmiýet beripdir.

K.D.Uşinskiý (1824-1870 ý). Ol ylmy pedagogikanyň we halk mekdebiniň düýbünü tutdy. Özüniň düýpli nazary işlerini tejribe bilen utgaşdyrmagy başardy. Şonuň üçin ony «rus mekdebiniň atasy» diýip atlandyrdylar. Uşinskiý pedagogika, psihologiýa degişli birnäçe makalalary ýazýar. Uly ýaşly mekdep okuwçylary üçin «Çagalar dünýäsi» (1861) diýen kitaby döredýär. Ol syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlaryna laýyklykda terbiýäniň halkylyk düzgünlerini esaslandyrdy we birtopar talaplary öňe sürdi. Onuň pikiriçe, ýurtda mekdepleriň giň ulgamy döredilip, ösüp gelýän nesliň hemmesi hökmany suratda okadylmaly, halk terbiýe işini guramaga we dolandyrmaga gatnaşmaly, mekdeplerde berilýän bilim halkyň bähbitlerine laýyk gelmeli we durmuş bilen arabaglanyşykda bolmaly. Mundan başga-da, çagalaryň akyl ýetirijilik başarnyklaryny ösdürmeli, zähmet çekmekligi adamyň ruhy islegine öwürmeli. Her bir ýaş adam

sagdyn, erkin, berk bedenli, hakyky watançy bolmaly. Munuň üçin bolsa okuwçylar, ozaly bilen, öz ene dilini we edebiýatyny, ýurdunyň taryhyny, geografiýasyny, halkyň geçmişde görkezen gahrymançylyklaryny gowy bilmeli.

K.D. Uşinskiý adamda ahlaklylygy kemala getirmek terbiýäniň iň esasy we iň möhüm talaplarynyň biridir diýip belläpdir.

K.D. Uşinskiý okuwyň terbiýeçilik tarapyňyň ünsden düşürmezligi, sapakda okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek üçin ilki dilden, soňra ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeleri işletmeli we olary kem-kemden çylşyrymlaşdyrmagy mugallymlara maslahat berýärdi.

Ol sazlaşykly ösen şahsyýeti kemala getirmekde mugallymyň ornuna uly baha berdi. Şonuň üçin bu hünäriň hemişe üns merkezinde bolmalydygyny, mugallymyň mydama höweslendirilip durulmagyny talap edýärdi. Beýik pedagogyň pikiriçe, mugallymçylyk käriniň, mugallymyň çeken zähmetiniň ullakan jemgyýetçilik ähmiýeti bar. Ol mugallym hormat, alada bilen gurşalyp alynmalydyr diýip hasap edýär.

Onuň öwredişine görä, mugallym sapakda okuwçylaryň döreji-likli işlemegini gazanmalydyr. Mugallymyň berýän soraglary yzygiderlikde kem-kemden çylşyrymlaşýan görnüşde bolmalydyr. Olar çagalardan bilen mydama ýakyn aragatnaşykda bolmalydyr.

L.N.Tolstoý (1828-1910ý). Belli rus ýazyjysy we pedagogy L.N.Tolstoý özüniň pedagogiki pikirlerini Ýasnaýa Polýanada açan mekdebinde durmuşa geçirýär. Onuň iş tejribesi «Ýasnaýa Polýana» žurnalynda çap edilýär. 1872-nji ýylda L.N.Tolstoý tarapyndan düzülen harplyk çap edilýär. 1875-nji ýylda bu kitap täzeden işlenilen görnüşinde «Täze harplyk» ady bilen çap edilýär. 1874-nji ýylda «Halky bilim barada» atly makalasy çap edilýär. 1860-njy ýylda L.N.Tolstoý Angliýada, Belgiýada, Germaniýada, Fransiýada, Şweýsariýada bolýar. Ol pedagogikanyň ölçegi erkinlikdir diýýär. Bilimiň mazmunyny kesgitleýän ölçeg, çagalaryň gyzyklanmasydyr diýip belleýär. Terbiýe we bilim bermek bütewi işdir, okatmagyň usullarynyň arasynda esasy mugallymyň janly sözi diýip hasap edýär.

Türkmenistanda XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başynda mekdepleriň we pedagogiki pikiriniň ösüşi

Rus-ýerli mekdepleri XIX asyryň soňky onýyllyklarynda patyşa Russiýasynyň basybalyjylykly we boýunegdirijilikli syýasatynyň esasynda döwrän okuw mekdepleridir.

Rus-ýerli mekdepleri arkaly patyşa hökümeti boýun egdirilen ölkäni özleşdirmegi, öz häkimligini ornaşdyrmagy, umuman, türkmen halkyny ruslaşdyrmagy niýet edinipdir. Şu mekdeplerde bilim alan türkmen çagalaryndan geljekde öz halkynyň arasynda amal etjek işgärleri (dilmaç-terjimeçileri, polisiýa, salgyt gullugynyň we beýleki dolandyryjy edaralaryň işgärlerini) taýýarlamagy nazarda tutupdyr. Soňa görä-de 1881–1917-nji ýyllar aralygynda bu mekdepleriň sany yzygider artdyrylypdyr. Özi-de bu mekdepler hut mekdebiň açylan ýerinde ýaşayan halkdan ýygnaýan ýygymyň hasabyna maliýeleşdirilipdir. Mekdeplerde 1-nji we 2-nji ýyl okuw türkmen dilinde alnyp barlypdyr. Soňky synplarda diňe rus dilinde okadylypyr. Türkmen dili mekdepleriň käbirinde goşmaça öwrenilipdir. Şonuň üçin hem türkmen dili boýunça okuw kitaplary bolmandyr. Alysбек Alyýewiň taýýarlan ilkinji türkmen «Harplygy» 1913-nji ýylda ulanylyp başlapdyr. Ýerli – rus mekdepleriniň mugallymlarynyň arasynda türkmen halkynyň wekilleri gaty seýrek duş gelipdir. Mekdeplerde türkmen çagalary beýleki milletleriň çagalary bilen bilelikde okapdyrlar.

Şeýle hem bu döwürde rus patyşasynyň türkmen ülkesindäki dikmeleriniň çagalary üçin niýetlenen rus mekdepleri açylypdyr. Okuw mekdepleri ýörite Bilim ministrliginiň garamagynda bolup, döwlet serişdeleriniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Mekdepleriň sany güýçli depginde artdyrylýar, olaryň dürli görnüşleri açylýar. Mysal üçin, diňe Zakaspiý welaýatynyň çäklerinde 1917-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda rus ilaty üçin 96 sany okuw mekdepleri, başlangyç mekdep, orta mekdep, progimnaziýa, ýokary başlangyç hünärmen mekdebi bolup, olarda 9875 okuwçy okapdyr.

XIX asyryň ahyrlarynda, XX asyryň başlarynda Türkmenistanda emele gelen durmuş-syýasy ýagdaýa seretmezden, okuw mekdepleriniň ähli görnüşlerinde-de, maşgala we jemgyýetçilik terbiýesinden gelip çykýan hem nesilleriň aňyna ata-babalarymyzyň

terbiýeşynaslyk mirasy-ahlak düzgünleri, pähim-paýhaslary, edep terbiýe kadalary, döp-dessurlary dürli ýollar-tärler arkaly siňdirilipdir. Şol bir wagtda, sowat öwretmegiň, bilim bermegiň döwrebap usullaryny ornaşdyrmak, okatmagyň usuly gollanmalaryny döretmek babatynda pikirler öňe sürülüpdir, amaly işler ýola goýlupdyr.

Öz döwrüniň abraýly magaryfçysy J. A. Belýaýew Moskwanyň Lazerew adyndaky institutynyň Gündogar dilleri fakultetini tamamlayar, türkmen we pars dillerini oňat bilipdir. Bu bolsa türkmen halkynyň milli aýratynlyklaryny, medeni we edebi mirasyny gowy öwrenmäge ýardam edipdir. Ol Zakaspi welaýatynyň halk orta hünärmençilik okuw mekdebiniň gözegçisi bolmak bilen, okuw-terbiýeçilik işinde türkmen halkynyň milli aýratynlyklaryny we terbiýeşynaslyk däplerini nazara almaklygyň zerurdygy baradaky pikirleri öňe sürýär. Ol ilkinjileriň biri bolup türkmençe-rusça sözlügi (1913 ý.) «Türkmen diliniň grammatikasy» diýen okuw kitabyňy taýýarlaýar. A. Alyýewiň taýýarlan «Türkmen harplygy», «Türkmen dili» (1913 ý.) okuw kitaplaryna giriş ýazýar. «Zakaspi welaýatynyň mekdepleri» diýen işinde ýörite taýýarlanan soraglarynyň 24 sanysynyň üsti bilen, Änew, Kaka, Bagyr, Garagan, Bamy, Durun, Nohur obalarynda bolup we gaýry usullaryň üsti bilen Aşgabat, Krasnowodsk, Tejen, Mary künjeklerindäki mekdepleriň okuw usuly we terbiýeçilik işini seljeripdir, degişli maslahatlary hödürlepdir.

Muhammetguly Atabayew (1885–1916) gowy maşgala terbiýesini alýar, Nohurdaky rus ýerli mekdebini, Daşkentdäki mugallymçylyk seminarisini, Peterburgdaky tomusky mugallymçylyk kursuny gutarýar. Maryda, Çelekende, Nohurda mugallymçylyk edýär. «Zakaspi ýerli gazetinde» işgär, Aşgabatda dilmaç bolup işleýär. Milletçilikde aýyplanyp, iki gezek tussag edilýär. Okatmak we terbiýe bermekde türkmen halkynyň baý tejribesini ulanmaklygy ündeýär. «Okuw we türkmen mekdepleri», «Türkmen aýallarynyň zehini», «Täze çykan türkmen okuwy» diýen makalalarynyň üsti bilen wagyz edýär, öz doglan obasy bolan Nohurda öz serişdesiniň hasabyna açan mekdebinde täze usulyny durmuşa ornaşdyrýar.

Artykgül (Tatýana) Tekinskaýa (1878–1924) türkmen ykbalynda belli Gökdepe söweşinde üç ýaşlyja gyzka ýesir alnyp, Orsýete äkidilýär. 12-nji ýanwaryň ruslarda «Tatýana günü» diýip atlandyrylýan-

lygy bilen baglanyşykly oňa Tatýana diýip at dakypdyrlar. Peterburgda Asyly gyzlar gimnaziýasyny, Moskwanyň Ýelizawetinsk institutyny tamamlýar. Peterburgda, Harkow welaýatynda iş tejribesini toplaýar. Özüniň türkmen gyzydygyna göz ýetirip, 25 ýaşynda ata Watanyňa – Türkmenistana dolanýar. Aşgabatdaky aýallar gimnaziýasynda gözegçi, Saragtda rus-ýerli mekdebinde mugallym bolup işleýär. Milli duýga ýugrulan terbiýeşynaslyk pikirleri üçin ony mugallymçylyk işinden çetleşdirýärler we Artyk gümrükhanasyna dilmaç edip işe belleýärler. Ol Artykda mekdebiň açylmagyny gazanýar. Oba ilatynyň bilimli-sowatly bolmagyny, olaryň milli döredijilerini goldamak babatda birnäçe işleri amal edýär. Artyk obasynyň adamlary oňa hormat we mähir bilen Artykgül, ýagny Artygyň güli diýen ady dakýarlar. Artykgül Tekinskaýa «Ýaşlarymyzyň ösüp ýetişjekligine we halkymyzy ahlak taýdan ýokary göterjeklerdigine, ony azatlyga çykarjakdyklaryna men pugta umyt baglaýaryn» diýip ýazmak bilen çäklenmän, türkmen çagalaryna bilim-terbiýäni pederlerimiziň terbiýeşynaslyk mirasy bilen utgaşdyryp bermäge çalşan türkmen zenanydyr.

Alyşbeg Alyýew (1886–1933) Daşkentde Orta Aziýa uniwersitetiniň terbiýeşynaslyk fakultetini tamamlap, Tejen we Kaka rus-ýerli mekdeplerinde mugallym bolup işleýär, Kaka etrap bilim bölümine uzak ýyllaryň dowamynda ýolbaşçylyk edýär. Magaryf işiniň guramaçysy, mugallym, usulyýetçi hökmünde terbiýeşynaslyk ylmyna saldamly goşant goşan adam. Rus-ýerli mekdeplerinde okuwly rus dilinde okadylmagy bilen ylalaşman, arifmetika ýaly ylmlary türkmen dilinde düşündirýär. Bu mekdepleriň okuwçylaryna gizlin türkmen dilini öwredipdir, olar bilen goşmaça sapaklary geçipdir. Şeýle işleriň çagalary höweslendirýändigini, ösdürýändigini, okuw işiniň netijeliligini ýokarlandyryandygyny nygtapdyr. Ol türkmen diliniň terbiýeşynaslyk, ösdürijilik mümkinçiliklerine uly ähmiýet beripdir. Okuwçylaryň bilesigelijiligini oýarmagyň, ata-eneler bilen ýakyn aragatnaşykda bolmagyň zerurdygyny iş ýüzünde subut edipdir. Ilkinji türkmen harplygy hasaplanýan «Ýaňy usul türkmen mekdebi» atly türkmen dili kitabyny Bakuwda (1913) we Aşgabatda (1914) neşir edýär. Harplygyň öz döwri üçin iňňän şowly çykmagy A. Alyýewiň terbiýeşynaslyk ussatlygyna we usuly tejribeliligine güwä geçýär. Ol «Iň täze türkmen elipbiýi», «Azerbeýjan elipbiýi» ýaly okuw kitap-

laryny, ene dilini we matematikany okatmagyň usullaryna degişli okuw usuly gollanmalary döredýär. Kümüşali Böriýew bilen «Rusça-türkmençe sözlügi» (1929) taýýarlaýar.

Ýumuşlar:

1. Ýokarda beýan edilen ugurlardaky pedagogiki pikirleriň ösüş aýratynlyklaryny ýüze çykaryň.

2. XIX asyryň ahryyndaky, XX asyryň başlaryndaky türkmen jemgyýetinde bilim ulgamynyň ösüşine seljerme beriň.

VIII bap

TÜRKMENISTANDA SOWET DÜZGÜNI DÖWRÜNDÄKI PEDAGOGIKA

Türkmenistanda sowet düzgüni döwründe pedagogika ylmynyň ýagdaýy

1920–1980-nji ýyllarda, «Sowet döwri» diýip atlandyrylan bu aralykda S.Garryýew, A.J.Poseluýewskiý, H.Baýlyýew, B.Garryýew, P.Azymow, M.Hydyrow, A.Kekilow, M.Kösäýew, M.Annagurdow, T.Berdiýew, O.Ýazymow, Ö.Abdyllaýew, R.Berdiýew, A.Gurbanow, O.D.Kuzmin, J.Rejebow, G. Pirliýew, O.Üwdiýew we ýene-de birnäçe alymlar terbiýeşynaslyk ylmyny, hususy usulyýetleri kämilleşdirmäge, döwrüň döreden mümkinçilikleriniň çäginde, saldamly goşantlaryny goşdular.

1931-nji ýylyň ýanwarynda Türkmen döwlet ylmy-terbiýeşynaslyk instituty döredilýär. 20-nji ýyllarda bolsa Moskwanyň eteginde Türkmen magaryf öýi işläpdi. Institut okuw kitaplaryny, okuw usuly gollanmalaryny taýýarlamak, mugallymlaryň iş tejribesini öwrenmek we ýaýratmak bilen meşgullanýar.

«Kommunistler magaryfy» (1934) «Mugallyma kömek» (1936 ý. soňra – «Türkmenistanyň halk magaryfy», «Halypa») žurnallary, 1952-nji ýylda «Mugallymlar gazeti» ýaly terbiýeşynaslyk metbugaty çykyp başlap, şol döwrüň ylmy-usuly we terbiýeşynaslyk pikirlerini wagyz etmek wezipesini ýerine ýetirýärdi.

1919-njy ýylda ilki Aşgabatda, soňra Maryda, Krasnowodskide

(Türkmenbaşyda), Çärjewde (Türkmenabatda) gysga möhletli mugallymçylyk kurslary açylýar. 1921-nji ýylda Maryda magaryf instituty açylyp, bir ýyldan soň ol Daşkende göçürilýär. 1922-nji ýylda Aşgabatda pedagogik tehnikum, 1931-nji ýylda bolsa mugallymçylyk instituty açylýar. Institut 1950-nji ýylda A. M. Gorkiý (häzir Magtymguly) adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetine öwrülýär. 1945-1946-njy okuw ýylynda Beýik Watançylyk urşy döwründe ýapylan, Kerkidäki (Atamyratdaky), Aşgabatdaky, Krasnowodskidäki (Türkmenbaşydaky), Çärjewdäki (Türkmenabatdaky) mugallymçylyk orta okuw mekdepleri (peduçilişeler) ýene-de işläp başlaýar.

1950-nji ýylda Çärjewde (Türkmenabatda), 1954-nji ýylda Maryda we Daşoguzda mugallymçylyk institutlary döredilip, olar birikdirilip, 1959-njy ýylda W. L. Lenin adyndaky (häzirki S. Seýdi adyndaky) Türkmen döwlet mugallymçylyk institutyna öwrülýär. Aşgabatda we welaýat merkezlerinde kämilleşdiriş institutlary işleýär. Netijede, ylmy-terbiýeşynaslyk ulgamy üçin hünärmenleriň uly tapgyry ösdürilip ýetişdirildi.

Pedagogikanyň umumy ösüşini gazanmakda günbatar ylym akabasyndaky pedagoglar bilen bir hatarda, türkmen pedagoglary hem özleriniň saldamly goşantlaryny goşýarlar.

Muhammet Geldiýew (1889–1931 ý). Onuň ýyldan-ýyla sany artýan mekdepleri okuw kitaplary bilen üpjün etmekde bitiren hyzmatlary uludyr. Ykbalyň rowa gören 42 ýyl ömrüniň köpüsini mugallymçylyk bilen ötüren, milli pedagogik kadrlary taýýarlap ýetşdirmekde bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlary bitiren Muhammet Geldiýew türkmen mekdeplerinde okuw rus dilinde alyp barmagy teklip eden käbir adamlaryň pikiriniň dogry daldigini görkezip, okuwçylary öz ene dillerinde okatmagy ileri tutan pedagogdyr. Ol G. Alparow bilen awtorlykda mugallymlar hem okuwçylar üçin niýetlenilen «Dil sapaklygy» atly gollanmany, türkmen dil biliminiň taryhynda ilkinji ylmy grammatika hasaplanýan «Türkmen diliniň grammatikasy» diýen 270 sahypalyk saldamly işi ýazyp, miras galdyran dilçidir.

Ýigirmiňji ýyllarda ylmyň guramaçysy, terjimeçi we dilçi hökmünde giňden tanalan **Kümüşaly Böriýew** (1896–1942) bilen «Latyn harpy esasynda düzülen türkmen elipbiýi», tak özüniň «Elipbiý (Balalar üçin)», «Daýhan elipbiýi» ady bilen çap edilen ki-

taplary birnäçe ýyl üstünlikli peýdalanylýar. M. Geldiýew tatar pedagogy Abdyrähman Sagdynyň «Pedagogika boýunça gollanma» atly kitabyňy türkmen diline terjime edipdir, ol 1923-nji ýylda Daşkentde neşir edilipdir. Ýigriminji ýyllarda elipbiý meselesinde M. Geldiýewiň gatnaşmagynda gazanylan tejribäniň latyn belgilerine esaslanýan täze türkmen elipbiýini döretmekde-de ähmiýeti az bolmady. Häzir Çeleken şäherindäki 2-nji orta mekdep pedagogyň adyny göterýär.

Pedagogika ylmynyň ösmegine saldamly goşant goşanlaryň biri-de dilçi alym, ussat pedagog **Hojamyrat Baýlyýewdir** (1905–1946). Ol ylmy grammatikanyň düýbünü tutmakda, kämil okuw kitaplaryny, gollanmalary döretmekde, okuw-terbiýeçilik işiniň hilini gowulandyrmakda aýratyn hyzmatlary bitirdi. Ylmy-barlag işlerini alyp barmagyň, pedagogiki tejribäni öwrenmegiň hem peýdalanmagyň ajaýyp nusgasyňy görkezdi. Umumy bilim berýän mekdepleriň, ýokary okuw jaýlarynyň talyplary we mugallymlary üçin ençeme okuw kitaplaryny, ylmy-metodiki işleri döretdi. 1931–1934-nji ýyllarda alymyň orta mekdebiň dürli synplary, beýleki okuw jaýlary üçin özüniň ýazan, beýleki dilçiler bilen awtorlykda döreden kitaplarynyň 8 sanysy çapdan çykýar. P. Azymow bilen türkmen diliniň sintaksisi boýunça taýýarlan kitaby 1939-njy ýyldan bäri yzygiderli neşir edilip, mekdeplerde esasy okuw gollanmasy hökmünde häzir hem ulanylyp ýör.

Zehinli alym-pedagog rus we beýleki halklaryň pedagogiki mirasyny, iş tejribesini öwrenip, öz işinde döredijilikli peýdalanýar; okuwçylaryň özbaşdak pikirlenip bilijilik ukybyny ösdürmegiň, okuw-görkezme esbaplaryndan ýerlikli peýdalanmagyň ýollaryny salgy berýär; sapak geçmekde, leksiýa okamakda görelde görkezýär; mugallymyň öz kärine ussat bolmagy, okuwçylar bilen sazlaşykly aragatnaşygy ýola goýup, sapaga gyzyklandyryp bilmegi hökmandyr diýen talaby öňe sürýär.

H.Baýlyýewiň nesillere galdyryp giden pedagogiki mirasynda terbiýeçilik işiniň möhüm meselelerine bagyşlanyp ýörite ýazylan işlerem az däl. Olardan «Mekdepde internasional terbiýäni nähili guramaly?» ady bilen neşir edilen kitapçany agzamak bolar. Onda mekdep bilen ata-eneleriň arasyndaky arabaglanyşyk, geçirilýän

duşuşyklar, diwar gazetiniň roly, mugallymyň terbiýeleýjilik hyzmaty barada peýdaly maslahatlar berilýär.

Diýarymyzda mekdebiň ösüşi bilen baglanyşykly saldamly işi miras galdyran alymlaryň ýene biri, pedagogika ylmynyň ilkinji doktory **Tagan Berdiýewdir**. Onuň «Türkmenistan SSR-niň mekdepleriniň taryhy boýunça oçerkler» (1960) diýen işinde mekdebiň ösüş ýoly, okuw-terbiýeçilik işiniň ýola goýluşy, okuwçylary ideýa-syýasy taýdan terbiýelemegiň ýollary, türkmen aýal-gyzlaryny sowatly edip ýetşdirmegiň tärleri ýaly meseleler barada durlup geçilýär. Alym-pedagog türkmen klassyk edebiýatynda, has takygy, Magtymgulynyň döredijiligindäki pedagogiki garaýyşlar bilenem gyzyklanypdyr. Muňa onuň A.Annamämedow bilen awtorlykda ýazan «Magtymgulynyň pedagogiki garaýyşlary» atly çaklaňja kitapçasý mysaldyr. Ol şu zeýilli işiň başyny başlanlygy üçin hem ähmiýetlidir.

Umumy bilim berýän mekdepleriň okuwçylary we mugallymlary üçin okuw kitaplaryny, okuw-metodiki gollanmalary döretmekde, magaryfyň, pedagogiki pikiriň taryhyna degişli ylmy-barlaglary alyp barmakda, ylmy-pedagogiki kadrlary ösdürip ýetşdirmekde uly hyzmatlary bitiren alym-pedagogyň ýene biri **Abdylly Gurbanowdyr**. Ol türkmen diline degişli ençeme okuw kitaplarynyň, türkmen dilini okatmagyň metodikasy barada ýazylan birnäçe gollanmalaryň awtorlarynyň biridir. O.D.Kuzmin bilen awtorlykda H.Baýlyýew, A.P.Poseluýewskiý hem olaryň ylmy-pedagogiki işi hakyndaky kitaby, Türkmenistanda pedagogik pikiriň ösüş taryhy baradaky oçerkleriň ikisini, halk magaryfynyň ösüşi dogrusyndaky saldamly işi döreden alymdyr. Şu setirleriň awtorynyň gatnaşmagynda türkmen dilinde taýýarlanylyp neşir edilen «Okatmak teoriýasynyň aktual meseleleri» (1979), «Pedagogikanyň taryhy boýunça gysgaça kurs» (1981) atly gollanmalaryň, başga-da ençeme okuw-metodiki kitaplaryň ýazylmagyna gatnaşan pedagogdyr.

Türkmenistanda pedagogika ylmynyň aýry-aýry meseleleri barada saldamly goşant goşan alym-pedagogy başga-da az däl. Olardan Diýarymyzda metbugatyň, medeniýetiň, magaryfyň, pedagogiki pikiriň ösüşine degişli düýpli ylmy işleri döreden alym-pedagog **Mämmetdurdy Annagurdowyň** bitiren hyzmaty diýseň uludyr. Ol

talyplar hem mugallymlar üçin ençeme okuw gollanmalary-da taýýarlap, neşir etdirdi.

Sowet düzgüni ýyllaryndaky pedagogikanyň ýagdaýy barada gürrüň edilende, bu ylmyň möhüm pudaklarynyň biri bolan hususy metodika bilen baglanyşykly ylmy-barlaglara aýratyn üns berlenligini, türkmen dilini, edebiýaty, rus dilini, geografiýany, matematikany okatmagyň usullaryna degişli düýpli işleriň edilenligini aýratyn nygtamak bolar.

Ýene bir bellemeli zat – ol hem tä yetmişinji ýyllara çenli, käbir terjimleri, hususy metodika, okuw-terbiýeçilik işiniň aýry-aýry meselelerine bagyşlanan işleri nazara almanyňda, pedagogikanyň teoriýasy hem praktikasy babatynda türkmen dilinde ýazylan ýekeje-de saldamly hem bütewi ylmy-metodik gollanmanyň döredilmänligidir. Onuň şeýle bolmagynyň sebäpleri az däl.

Her hal, türkmen pedagoglarynyň öňdebaryjy gatlagy dil bilen, halk döredijiliginiň, okuw maglumatlarynyň, sungatyň, hatda öz häsiýetiniň üsti bilen milli ruhuny, medeni gymmatlyklaryny nesilleriň aňyna siňdirip geldi. Soňabaka, öň belläp geçişimiz ýaly, 70-nji ýyllardan başlap pedagogik okuw jaýlarynyň talyplary, mugallymlary üçin niýetlenip türkmen dilinde ýazylan okuw gollanmalary peýda bolup başlady. Olardan G.Pirliýewiň «Mekdepde terbiýeçilik işiniň esasy meseleleri», «Türkmen halk pedagogikasy» diýen işlerini, Ş.Haljanowyň «Pedagogika boýunça leksiýalar» diýen gollanmasyny bellemek bolar.

Şu ýerde 40-njy ýyllaryň ahyrynda ýazylan I.T.Ogorodnikowyň pedagogikasynyň 50-nji ýyllaryň başynda türkmen dilinde neşir edildigini, soňky ýyllara çenli ondan ýeke-täk çeşme hökmünde peýdalanyň gelendigini aýtmalydyrys. Ýene bir bellemeli zat – ol hem A.S.Makarenkonyň, W.A.Suhomlinskiýniň pedagogiki eserleriniň türkmen dilinde neşir edilenligidir, okuw-terbiýeçilik işleriniň käbir meselerine degişli ýygyndylaryň çykarylanlygydyr.

Sowet döwrüniň meşhur pedagoglary

Pedagogikanyň taryhy ösüşinde biziň sebitimize dahyllylykda sowet döwründe taglymaty döredilmeler esasy orny eýeleýär. Şol döwürde pedagogikanyň ylym hökmünde bökdençligiň

döremeginiň önüni alan pedagoglar dürli hilli nazary garaýyşlary öňe sürýärler.

A.S. Makarenko (1888–1939 ý) – belli pedagog hem ýazyjydyr, ol döwre baglylykda sosialistik pedagogikanyň meşhur täzelikçisi boldy. Ol sowet düzgüni berkarar bolmanka, pedagogiki işde on ýyldan hem gowrak tejribe toplan mugallymдыr. Onuň pedagogiki işleri dünýä meşhurlygy gazanýar. Ol graždanlyk urşy ýyllarynda ata-eneden, hossarlaryndan jyda düşen, öýsüz-öwzarsyz galan çagalaryň ykbaly bilen iş salşan pedagoglaryň biri bolup, kyn şertlerde ylmy ýoluny dowam etdirýär. Ýagny ol ýaşlary ogurlykdan, talaňçylykdan, gaýry jenaýatçylykly hereketlerden hem howply ýollardan aman saklap, hemme taraplaýyn kämil adamlary terbiýeläp ýetişdirmegi maksat edinipdir. Şonuň netijesinde, ol terbiýelenmesi kyn diýlip hasap edilýän her bir adamda haýsy hem bolsa bir gowy tarapyň, gylyk-häsiýetiň barlygyny, ony görüp hem ýüze çykaryp bilmegiň, edep-terbiýe berlende, onuň şol gowy tarapyna daýanmagyň zerurlygyny maslahat berýär.

Meşhur pedagogyň terbiýe meselesinde öňe süren ideýalarynyň-taglymatlarynyň köpüsi biziň günlerimizde hem öz gymmatyny ýitirenok: «Adama bagtly bolmagy öwredip bolmaz, emma ony bagtly bolar ýaly edip terbiýeläp bolar». Ol ýaş nesliň bilim-terbiýesini öndürijilikli zähmet bilen utgaşdyryp alyp barmagy maslahat berýär.

A.S.Makarenkonyň ýedi sany kitaby rus dilinde neşir edilip, olardan «Çagalary terbiýelemek hakyndaky leksiýalary», «Ata-eneler üçin kitaby», «Pedagogiki poema» atly kitaplary türkmen diline terjime edilip, okyjylara hödürlendi.

W.A. Suhomlinskiý (1918–1970 ý). Ol terbiýeçilik täsirleriň iki sany çeşmesiniň (terbiýeçilik çäreleriniň, çagalary gurşap alan çylşyrymly gatnaşyklaryň) sazlaşygynyň bolmagyny, uly nesil tarapyndan döredilen we gazanylan gymmatlyklaryň ýaş nesle geçirilmegini, şu işleri durmuşa geçirmek üçin terbiýeçileriň terbiýeçilik çäreleriniň oýlanyşykly hem maksada gönükdirilip guralmagyny, täsir ediş tärleriniň oňyn taraplarynyň berkidilmegini talap edýär. Şol bir wagtyň özünde mugallymlary döredijilikli işlere, pedagogiki gözleg-agtaryşlara gönükdirmegi maksat edinýär.

IX bap

OKATMAGYŇ ESASLARY

Didaktikanyň dersi we wezipeleri

Okatmak – bu ýörite gurnalan, dolandyrylýan, gözegçilik edilýän, mugallym bilen okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary we endikleri ele almak üçin ýerine ýetirilýän işdir.

Didaktika grek sözi bolup, «didaktos» – okadyjy, öwrediji we «didasko» – öwreniji diýen manyny berýär.

Ilkinji bolup bu söz nemes pedagogy Wolfgang Ratke (Ratihiýa) (1571–1635 ý) tarapyndan okatmak sungatyny aňlatmak üçin ulanyldy.

XVII asyrda pedagogika ylymlarynyň düýbünü tutujy, pedagogika ylymlarynyň atasy, beýik çeh pedagogy Ýan Amos Komenskiý (1592-1670 ý.ý.) özüniň »Beýik didaktika« diýen kitabyny ýazandan soň, bu düşünje bilim ulgamynda giň gerime eýe boldy.

Häzirki döwürde hem didaktika okatmak nazaryýeti hökmünde öz güýjüni saklap gelýär.

Pedagogika ylmynda okatmak düşüňjesine iki manyda, ýagny sözüň dar we giň manysynda seredilýär.

Sözüň dar manysynda mugallymyň okuwçylar bilen, esasan hem başlangyç synplarda alyp barýan işine düşünilýär. Ýokary synplarda bolsa, okatmak düşüňjesi has giňelýär. Şeýle bolansoň, okatmak düşüňjesiniň giň manysy mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylaryň döwletimiziň, jemgyýetiň, mekdebiň önünde häzirki günde goýýan talaplaryny bilelikde çözmekligine düşünilýär.

Şu günki günde okatmaklygyň esasy baş wezipesi okuwçylary ylym-bilimleriň esaslary bilen çuňňur ýaraglandyrmakdan, başarnyklary we endikleri kemala getirmekten ybaratdyr.

Şeýlelikde, okatmaklygyň ilkinji baş wezipeleriniň biri – bilim berijilik wezipesidir. Okatmaklygyň ikinji möhüm wezipeleriniň biri bolsa terbiýeleýjilik wezipesidir, ýagny okuwçylarda aňly-düşünjeli, ylmy dünýägaraýşy kemala getirmekdir, okatmagyň üçünji wezipesi ösdürijilikdir.

Okatmaklygyň bilim berijilik, terbiýeleýjilik we ösdürijilik wezipeleri okatmak prosesinde biri-biri bilen berk arabaglanyşykdadyr. Okatmaklyk ýene-de bir esasy wezipeleriň birine eýedir. Ol hem okuwçylaryň akyl ukyplaryny, özbaşdak pikirlenmek endiklerini döredijilikli ösdürmekdir. Pedagogika ylmynda didaktika okatmaklygyň we bilim bermekligiň nazaryýeti hökmünde aýratyn bir bölümi emele getirýär. Didaktika ähli okuw dersleri üçin häsiýetli bolup, umumy kanunalaýyklykda öwrenilýär.

Her bir dersi okatmaklygyň öz aýratynlygy, şol dersi okatmagyň usuly hususy didaktikalar tarapyndan öwrenilýär.

Pedagogikanyň bu bölümünde, okuw tutumynyň düýp mazmuny, okatmaklygyň düzgünleri, mekdepde bilimiň mazmuny, okatmak usullary, okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ýollary we okuw işini guramagyň esasy görnüşleri diýen uly göwrümlü temalar öwrenilýär.

Geçmiş pedagoglarynyň didaktiki garaýyşlary

Geçen asyrlarda pedagogikada bilimiň wezipesini dürlüçe esalandyran iki ugur ýüze çykýar. Oňa formal bilim we material bilim nazaryýeti degişlidir.

Formal bilim nazaryýetiniň tarapdarlaryna (J.J.Russo, I.G.Pestalossi, A.Disterweg) fransuz, şweýsar, nemes pedagoglary degişlidir. Olar mekdeplerde esasy ünsi okuwçylara bilimleriň köp mukdaryny bermeklige däl-de, eýsem olaryň ukybyny, pikirlenmesiniň görnüşlerini, göz önüne getirmelerini, höwesini, ýadyny ösdürmeklige gönükdirilmelidir diýip belläpdirler.

Olar iň gymmatly zat diýip ylmlaryň esaslaryny öwrenmekligiň adamynyň akyl ukyplarynyň kämilleşmegine edýän täsirine düşünpdirler.

Şeýle-de, olar manysyna düşünmän, ýat tutduryp okatmaklyga garşy çykyş edipdirler. Bu nazaryýet öz döwri üçin öndebaryjy häsiýete eýe bolupdyr.

XVIII asyryň aýaklarynda, XIX asyryň başlarynda material bilim nazaryýeti döräp başlaýar. Onuň esasy tarapdary inlis filosofy G.Spenserdir. (1820–1903 ý.ý.). Onuň pikirine görä, okuw materi-

alyny saýlap almakda şol zadyň durmuş üçin ýaramlylygy, peýdalylygy esasy ölçeg bolmalydyr. Mekdeplerde okuwçylary tebigat we jemgyýetdäki anyk faktorlar, hadysalar bilen ýaraglandyrmak talap edilýär. Şeýle-de, bilimleriň tejribe-praktiki häsiýetiniň bolmagy zerur hasaplanýar.

Akyl ukyplarynyň ösüşi bolsa öz-özünden bolup geçýär, oňa hiç hili güýç sarp edilmeýär.

Bu nazaryýetleriň ikisi hem bir taraplydy. Şonuň üçin hem bu nazaryýetleri öňdebaryjy tankytçy pedagoglar B.T. Belinskiý, A.I. Gersen, N.G.Çernyšewskiý, N.A.Dobrolýubow dagylar ýazgarypdyrlar. Olar matematikanyň üsti bilen tebigat we adam hakyndaky ylmlary öwrenip bolar, her bir ylym taglymatçylary terbiýelenmeklige gönükdirilmelidir, olaryň özbaşdak pikirlenmek endiklerini ýokarlandyrmalydyr we nazaryýet tejribe bilen baglanyşdyrylyp alnyp, barylmaladyr diýen pikiri öňe sürüpdirler.

Didaktikada esasy orunlaryň biri bolsa, görnükli rus pedagogy, rus mugallymlarynyň mugallymy K.D. Uşinskä (1824–1870 ý.ý.) degişlidir. Ol material dünýäniň hemişelikdigini, onuň kanunlaryny öwrenip boljakdygyny dogry subut etdi. K.D.Uşinskiniň pikiriçe, okuw tutumynda iki mesele amala aşyrylmalydyr, ýagny okuwçylary ylmy-bilimleriň esaslary bilen ýaraglandyrmak we olaryň akyl ukyplaryny, başaraňlyklaryny ösdürmektir. Şunuň bilen birlikde, ol okuwçylaryň pikirlenmesiniň ösmegini we okuw dersleriniň biri-biri bilen arabaglanyşygynyň bolmagyny nygtap geçýär.

Sowetler döwriň ilkinji ýyllarynda hem birnäçe ýoýluşyklar bolup geçdi, ýagny köne mekdeplerden doly ýüz öwürmek, daşary ýurt pedagogiki pikirleri tankydy elekden geçirmän, täze mekdeplere ornaşdyrmak, mysal üçin, toparlaýyn we takyk maksatnamalar.

Soňabaka bular hem tankyt edilip, mekdeplerde okatmaklygy diňe ders maksatnamalarynyň esasynda ýola goýmaklyk bellenildi.

Pedagogika dersindäki ylmy-barlag usullary didaktikada hem giňişleýin ulanylýar. Olara aşakdakylar degişlidir:

Syn etmek, didaktiki tejribelik (eksperiment), mekdep iş kagyzlaryny (dokumentlerini) we okuwçylaryň işiniň netijesini öwrenmek, söhbetdeşlik we anketa usullarydyr. Soňky döwürlerde matematiki,

kibernetiki, modelirleme usullary hem ulanylyp, didaktikanyň ylmy-barlag usullarynyň hataryny giňeltdi.

Ýokarda sanalan didaktikanyň ylmy-barlag usullarynyň her haýsyna aýratynlykda häsiýetnama bereliň.

1. Syn etmek usuly. Sapakda mugallymyň işi we okuwçynyň işi belli bir wagtyň dowamynda alnyp barylýar. Syn etmegiň esasy maksady-sapak prosesinde mugallymyň okuwçynyň okaýşyna, okaýan, öwrenýän zadyna düşünişine syn etmek bilen, onuň üstünliklerini, kemçiliklerini anyklap, olary öwrenip, belli bir netijä gelmekdir. Syn etmekde mugallym dürli usullardan peýdalanylyp, okuwçylaryň bilimleriniň hilini, akyl ukyplarynyň ösüşini anyklap bilýär.

Syn etmek tebigy şertlerde geçirilip, ýagny, sapakda synag geçiriji okuw prosesiniň gidişine gatnyşmaýar, ýöne synlap ýörelýär.

Syn etmek belli bir maksat bilen, ýörite düzülen maksatnama esasynda, gündeligiň ýöredilmegi netijesinde alnyp barylýar. Şol gündelige synag geçiriji özüniň gyzyklanýan meseleleri barasynda yzygider bellik, ýagny ýazgy edip durýar. Şol ýazgylaryň esasynda bolsa, synagçy toplan maglumatlaryny umumylaşdyryp, belli bir netijä gelýär. Ol sapagyň gidişini tehniki serişdeleriň kömegi bilen ýazyp alyp hem biler.

2. Eksperiment-tejribe usuly ýa-da tejribe – bu hem syn etmek ýaly anyk hasaba alnan we ýörite guralan şertlerde geçirilýär.

Okuwyň hilini gowulandyrmak, onuň netijeliligini ýokarlandyrmak we kämilleşdirmek maksady bilen eksperiment-tejribelik usuly didaktikada, ýagny okatmakda giňden ulanylýar.

Didaktikanyň derňew işlerinde häzirki döwürde aýratyn görnüşli tebigy eksperiment ulanylýar, ol kämilleşdiriji (öwrediji) eksperimentdir. Didaktikada kämilleşdiriji eksperiment - tejribe sapaklarydyr. Bu görnüşli didaktiki eksperiment köpçülikleýin häsiýete eýe bolup biler. Mysal üçin, täze okuw maksatnamalaryny, okuw kitaplaryny mekdeplere ornaşdyrmak we şonuň bilen işlemek. Gowy netije berse, ony ähli mekdeplere girizmek we şonuň bilen işlemek.

3. Mekdep iş kagyzlaryny-dokumentlerini we okuwçylaryň işiniň netijesini öwrenmek usuly.

Mekdepde okuwçylara degişli iş kagyzlary (synp žurnaly,

okuwçylaryň iş kagyzlary we ş.m.) öwrenmek. Ähli okuwçylar ýa-da aýratyn bir okuwçy barada maglumatlar toplanylyp öwrenilýär. Okuwçylaryň işiniň netijesini öwrenmekde düzmeler, dürli barlag işleri, suratlar we ş.m. ulanylýar. Olaryň üsti bilen okuwçylaryň başarnyklary we endikleri, bilim möçberi, ukyplary anyklanylýar.

4. Söhbetdeşlik usuly. Barlagy geçirýäniň öňünden düzen soraglarynyň üsti bilen, okuwçylaryň hem ol goýlan soraglara beren jogaplarynyň esasynda belli bir netijä gelinýär.

5. Anketa usuly. Düzülen anketada barlag geçirijiniň goýan problemsyna, meselesine laýyklykda oňa jogap alnyp, ol jogaplar öwrenilip, umumylaşdyrylyp, belli bir netijä gelinýär. Anketanyň iki görnüşi:

a) açyk (şahsyýetiň ady görkezilen anketa).

b) ýapyk (şahsyýetiň ady görkezilmedik anketa) ulanylýar.

Başlangyç synplarda 3-nji synpdan başlap çylşyrymly bolmadyk anketalary okuwçylara hödürläp bolar.

Bilim ulgamynda başlangyç okuwyň maksady we orny

Şahsyýetiň doly manysynda kemala gelmeginde başlangyç bilimiň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi bilimiň düýbi başlangyç synplarda tutulýar.

Jaýyň uzak möhletleýin durmagy, ulanylmagy onuň fundamentiniň, düýbüniň berkdigine bagly bolşy ýaly, bilimiň hem berkligi başlangyç synplarda okuwyň guralyşyna, okuwçylaryň okadylyşyna bagly bolup durýar.

Düzgün boýunça, başlangyç synpda okuwçylary bir mugallym okadýar. Şonuň üçin hem ol mugallymyň jogapkärçiligi has ýokarydyr.

Ählumumy hökmany başlangyç okuwyň, soňra hökmany doly däl orta bilimiň, soňra hem hökmany doly orta bilimiň girizilmegi, başlangyç we orta mekdepleriň maksatnamalarynyň ýakynlaşmasynyň netijesinde başlangyç bilimiň ähmiýeti has ýokarlandy. Bu döwürde okuwçylar matematikadan we grammatikadan, tebigaty öwrenişden we jemgyýetçilik-taryhy sapaklardan, şeýle-de saz we şekillendiriş sungatyndan bilimleri ele alýarlar.

Başlangyç bilimiň anyk maksady aşakdakylardan ybaratdyr:

1) Okuwçylary bilimler, başarnyklar we endikler bilen hemmetaraplaýyn ýaraglandyrmak;

2) Okuwça okamak başarnyklaryny öwretmek, olarda akyl ýetirme ukybyny ösdürmek, okuw işini kemala getirmek;

3) Çagada okuwa bolan gyzyklanmany, höwesi, okuwyň gowy esasy kemala getirmek, ösdürmek.

Başlangyç bilimiň esasy wezipeleri şulardan ybarat bolup, olar biri-biri bilen berk arabaglanyşykdadyr.

Şeýle bolansoň, görnükli rus pedagogy K.D.Uşinskiniň belleýşi ýaly, başlangyç okuw – bu çaganyň hemmetaraplaýyn doly ösüşi we çaganyň bilimleriň esaslaryny ele alşynyň başlangyjydyr hem-de in esasydyr.

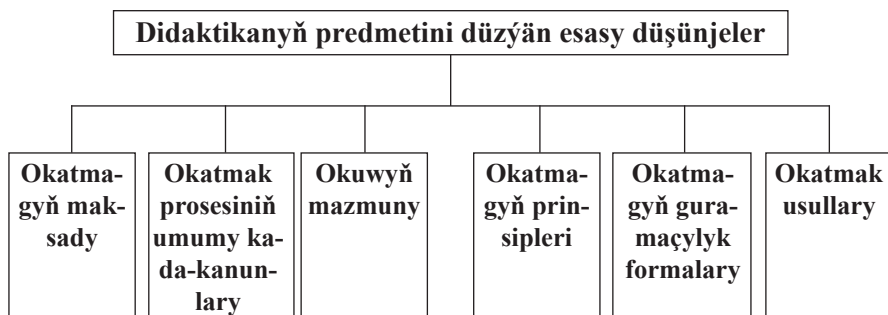
Didaktika we hususy usulyýetler

Hususy usulyýetler belli bir dersi okatmagyň wezipeleri, mazmuny, görnüşleri, usullary, tärleri hakyndaky ylymdyr. Onuň kanunlary, düzgünleri, usullary ähli okuw dersleri üçin umumydyr hem esasydyr. Aýry-aýry dersleri (taryhy, edebiýaty, dili, biologiýany we beýlekileri) okatmagyň usulyýetleri didaktika bilen berk baglanyşyklydyr. Her bir okuw dersiniň usuly meseleleri derňelende, didaktika ylmynyň gazananlaryna daýanmaly bolýar.

Okuwçylar mekdepde okan her bir okuw ýylynyň dowamynda birtopar dersleri ugurdaşlykda öwrenýärler, ýagny okuw dersleriniň giden bir ulgamy-sistemasy boýunça ylmy bilimleri, tejribe başarnyklary, endikleri ele alýarlar. Okuw meýilnamasyna girizilen okuw dersleri didaktika ylmynyň görkezmelerinden ugur alyp, didaktikanyň öňde goýan wezipelerine amal etmek üçin özara birleşýärler. Munuň özi okuwçylaryň sowatlylyk derejesini ýokary götermek, ylmy garaýyşlaryny emele getirmek, kimiň nämä ukyplydygyny ýüze çykarmak, her kesiň durmuşdaky mynasyp ornuny tapyp bilmegini gazanmak üçin hakyky zerurlykdyr. Dogry, didaktikanyň ösüş taryhynda bütin bir ýylyň ýa-da ondan hem köpräk wagtyň dowamynda diňe bir okuw dersini okap gutarmak, şondan soň beýleki bir dersi öwrenmäge girişmek ideýasynyň öňe sürülen döwri-de bolupdy. Muňa Ý. A. Komenskiniň hödürlän okuw ulgamy-da

(sistemasy-da), Türkmenistanyň çäklerinde döredilen dini mekdeplerdäki okuw ulgamy-da mysal bolup biler.

Ýaş nesle ylym-bilim, tälim-terbiýe bermegiň kanuny talaby rüstem gelipdi, ýagny dünýäniň birentek ýurtlarynyň okuw jaýlarynda XVIII asyryň ahyrlaryndan başlap, aýry-aýry okuw dersleri bir ugra utgaşdyrylyp öwrenilmäge başlanypdy. Hususy usulyýete degişli gymmatly ylmy-barlag işleri geçirildi. Diňe bir gumanitar ugurlar boýunça däl, eýsem, takyk ylymlaryň möhüm usuly meseleleri boýunça hem ylmy-usuly derňewler peýda boldy. Aýratyn hyjuw bilen zähmet çekýän tejribeli işgärleriň, usulyýetçileriň hususy usulyýetleriniň anyk meseleleri barada «Mugallymlar gazetinde», «Türkmen dili» gazetinde, «Ylym we tehnika» žurnalynda, Türkmenistanyň milli teleradioýaýlymlarynda, pedagogiki okaýyşlarda, bäsleşiklerde edýän çykyşlary şol ylmy-usuly derňewleriň üstüni ýetirdi. Onuň üstesine-de, usuly täzeliklere, döredijilikli agtaryşlara bolan ymtylyşlar, öňe tarap hereket etmäge, netijeli üstünlikler gazanmaga bolan tebigy talap, didaktiki üçin häsiýetli aýratynlykdyr.

Ýumuş:

1. Geçmişdäki pedagoglaryň didaktiki garaýyşlarynyň aratapawudyny ýüze çykaryň.

X bap

OKUW IŞI WE ONUŇ KANUNALAÝYKLYGY

Her bir durmuş hadysalarynyň kesimleýin çözüdini tapmaga ýygynyň bolşy ýaly, okuw tutumyna degişlilikde şeýle ýygyn didaktiki düşüňjeleriň asyl nusgasyňy ýüze çykarmaklygyň, bilimleri ele almagyň döwürleri esasynda alnyp barylýar.

Okuw adamyň akyl ýetiriş işiniň bir görnüşidir

Okuw işi – bu diňe okuwçylara bilimleri, başarnyklary we endikleri bermek bilen çäklenýän iş däl-de, olary terbiýeleýän we ösdürýän işdir.

Okuw işiniň içki we daşky taraplary bardyr. Mugallymyň sapagyň maglumatlaryny beýan edişi, onuň okuwçylar bilen sapagyň dowamynda söhbetdeşligi, ýumuşlary tabşyryşy, özbaşdak işleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik edişi, okuwçylaryň mugallymyň aýdanlaryny diňleýşi, onuň beren soraglaryna jogap berşi, onuň ýumuşlaryny ýerine ýetirişi – bu okuw işiniň daşky taraplarydyr. Olary synlap bolýar.

Okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary, endikleri ele alşy, olaryň netijesinde şahsyýetiň kämilleşmegi we ösüşi okuw işiniň içki tarapydyr. Ol göze görünmeýän, synlap bolmaýan taraplarydyr. Okuw işiniň esasy düzüm bölegi (elementi) hökmünde okuw hereketleri çykyş edýärler. Gysga manyda okuw hereketleri okuw işiniň amala aşyrylyşyny aňladýar. Olaryň üsti bilen okuwçylar belli bir meseläni çözüýärler.

Okuw hereketleri öz içine ýerine ýetirilýän işiň dogrulygyna gözegçilik etmek hereketlerini goşýarlar.

Okuw hereketleri ýerine ýetirilen ýumuşlaryň özleşdirilişini, bahalandyrmak hereketlerini-de öz içinde jemleýärler.

Okuw prosesi hakynda umumy düşüňje

Her bir proses hereketiň öňe gitmegini we haýsy hem bolsa bir netijäniň gazanylmagyny aňladýar. Okuw prosesi netijesinde okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda ylmy-bilimleriň esaslaryny ele alýarlar. Şeýlelikde, olarda bilesigeliçlik, başarnylyk we endikler kemala gelýär.

Şeýle seredeniňde, bu örän ýönekeý iş ýaly görünse-de, okuw prosesi örän çylşyrymly häsiýete eýedir. Okuw prosesiniň häsiýeti, onuň mazmuny we guralyşy jemgyýetçilik durmuşynyň taryhy şertlerine baglydyr. Mälim bolşy ýaly, ilki döwürlerde okuw ýat tutma häsiýetine eýe bolupdyr. Öwrenilýän zatlar okuwçylar tarapyndan manysyna düşünmän ýat tutulypdyr. Bu bolsa okuwçylaryň öwrenýän zatlarynyň tiz ýadyndan çykmagyna getirip, olaryň hemmetaraplaýyn ösmegine päsgel beripdir.

Wagtyň geçmegi bilen, ýat tutduryp okatmagyň deregine, dürli suratlaryň üsti bilen öwrenilýän zady düşündürmek, her hili görkezme esbaplaryny giňişleýin ulanmak girizilýär. Ilkinji nobatda, okuwçylar mugallymyň gönüden-göni kömegi bilen öwrenilýän mowzuk barasynda umumy düşünje alýarlar. Soňra olar öwrenen zatlaryny öz sözi bilen gürrüň edip berýärler we alan bilimlerini tejribede ulanmagy, peýdalanyp bilmegi öwrenýärler.

Häzirki zaman biliminiň esasy – bu bilimleri, düşüňjeleri işjeň kabul etmekden, başarnyklary we endikleri kemala getirmekden ybaratdyr.

Okuw prosesinden edilýän täze talaplar jemgyýetiň ösmeginiň taryhy kanunalaýyklygyna esaslanandyr. Okuw prosesiniň netijesinde ikitaraplaýyn häsiýet ýüze çykýar. Ol okuw prosesiniň içki we daşky häsiýetidir. Onuň daşky häsiýeti – mugallymyň öwrenilýän temany okuwçylara düşnükli, sada dilde beýan etmegi, sapakda okuwçylar bilen söhbetdeşlik guramagy, okuwçylara özbaşdak iş tabşyrmagy, şeýle-de okuwçylaryň mugallymyň öwredýän zadyny ünsli diňläp oturmagy, mugallymyň okuwçylara berýän soraglarynyň, mugallym tarapyndan teklip edilen tabşyryklaryň okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegine düşünilýär.

Okuw prosesiniň içki häsiýeti diýlip, okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary we endikleri ele almagy, okuwçy şahsyýetiniň ösmegine we kemala gelmegine düşünilýär. Okuw prosesiniň içki we daşky taraplary bir-biri bilen berk baglanyşyklydyr.

Ylmy-tehniki prosesin gün-günden ösmegi, ylmy habarlaryň akymynyň güýçlenmegi netijesinde, adam tarapyndan dürli okuw jaýlarynda alnan bilimleriň 15-20 ýyldan soň köp bölegi könelişýär.

Şonuň üçin hem öwrenilýän zatlar çuňňur derňelip, okuwçylaryň özbaşdak okap we işläp bilmegi netijesinde amala aşyrylmalydyr we alnan bilimleriň üsti hemişe, yzygider doldurylyp durulmalydyr.

Çaganyň mekdebe gelmegi möhüm waka bolup, onuň işini, durmuşyny düýpgöter özgerdýär. Ol mekdep okuwçysy bolansoň, mekdebe çenli döwür bilen deňeşdirilende, jemgyýetde täze orun eýeleýär. Onuň hukugy, borjy üýtgeýär. Okuw işi onuň üçin iň esasy bolup durýar. Okuw işleri arkaly çaganyň jemgyýet bilen gatnaşyklary, şeýle-de onuň şahsyýet hökmünde kemala gelmegi başlanýar.

Okuw işleri beýleki işlerden tapawutlanyp, okuw onuň üçin hökmany, jogapkärli iş bolup, okuwçydan guramaçylykly zähmeti talap edýär.

Okuw işi belli bir maksada gönükdirilen bolup, okuwçy mugallymyň gönüden-göni ýolbaşçylygynda ylmy-bilimleri ele alyp, onuň başarnyklary we endikleri ösüp başlaýar. Okuw prosesinde iki iş bir-biri bilen berk baglanyşykly häsiýetde amala aşyrylýar: mugallymyň işi okatmak, okuwçynyň işi okamak, mugallymyň işi öwretmek, okuwçynyň işi öwrenmek.

Geçmişin öňdebaryjy pedagoglary okuw prosesinde mugallymyň ornuna örän uly ähmiýet beripdirler. Mysal üçin, nemes mugallymlarynyň mugallymy A.Disterweg mugallyma «Älem üçin Gündür» diýmek bilen, onuň işini maşynlary herekete getirýän güýje deňeýär.

Şunuň bilen birlikde, çaganyň okuw işiniň üstünlikli amala aşyrylmagy üçin okuwçynyň hem jogapkärçiliginiň ýokarydygy bellidir. Okuwçynyň durnukly bilim almagynda mugallymyň orny örän uly bolsa hem, bu babatda okuwçynyň-da jogapkärçiligi has ýokary bolmalydyr.

Okuw işiniň netijesinde okuwçy diňe bir bilim almak bilen çäklenmän, eýsem, terbiýe hem alýar. Şeýle-de, okuw işiniň üsti bilen olarda başarjaňlyklar, endikler, ylmy dünýägaraýyş, özbaşdak işläp bilmek endikleri kemala gelip başlaýar.

Görnükli pedagog-psiholog D.B.Elkonin okuw işi çylşyrymly iş bolup, onuň esasy komponentleriniň biri okuw meselelerini çözmeklige gönükdirilmelidir diýip belleýär.

Okuwyň maksadyndan tejribe maksadyny tapawutlandyrmak

hökmanydyr. Praktiki işiň maksady hakyky netije almaklyga gönükdirilendir. Okuwýň maksady bolsa öwredilýän zady, berilýän tabşyrygy doly ýerine ýetirmek, ýagny kabul edip almak. Mysal üçin, birinji synpyň okuwçysyna iki uly baýdagyň, üç sany hem kiçi baýdagyň suratyny çekmeklik tabşyrylýar. Baýdaklaryň suratlaryny çekmek praktiki iş, ýagny anyk tabşyrykdyr. Okuw işi bolsa 5 sanyň 2-den we 3-den durýandygyna düşünmekdir.

Okuw işiniň düzüminiň esasy elementleriniň biri hem okuw hereketleridir. Okuw hereketlerine sözüň dar manysynda okuw operasiýasy girýär, ýagny okuwçy belli bir usullary ele alyp, okuw meselelerini ýerine ýetirýär we çözüýär. Bu okuw operasiýalary dürli-dürlüdür. Okuw işiniň arasynda, okuwçy mugallymyň berýän tabşyryklaryny doly ýerine ýetirip, mugallymyň gönüden-göni ýolbaşçylygynda belli bir netijä gelýär. Şeýlelikde, okuw işiniň düzümine aşakdakylar girýär: akyl ýetirme ukyby, okuw maksady, okuw operasiýasy, gözegçilik we bahalandyrmak.

Didaktikanyň esasy düşüňjeleri: *okatmak; okamak; bilim bermek; bilim; başarnyk; endik; maksat, mazmun; guramaçylyk; forma; daşky görnüş; usullar; serişdeler; netijeler.* Soňky wagt didaktikanyň esasy düşüňjelerini didaktiki ulgamlar we okatmak tehnologiýalary diýip hem ulanýarlar.

Didaktika – bu okatmak we bilim bermek, olaryň maksady, mazmuny, usullary, serişdeleri, guralyşy we netijeleri baradaky ylymdyr.

Okatmak – bu mugallymyň okuwçylara maglumatlary bermek, terbiýelemek, aňlatmak we durmuşda ulanmagyň maksadyny düşündirmek boýunça tertiplenen işdir.

Okamak – öwrenilen maglumatlaryň, gönükmeleriň we ele alnan tejribäniň, özüni alyp barmagyň we işiň üýtgemegi netijesinde olaryň ýerine täzeleriniň ýüze çykmagydyr.

Bilim bermek – okatmak işinde ele alnan bilimleriň, başarnyklaryň, endikleriň, pikirleniş ukyplarynyň ulgamydyr.

Bilim – adamyň öwrenen dersi boýunça dörän pikirleriniň şöhlelendirilişi.

Başarnyk – bilimleri tejribede ulanyp bilmek ukyplaryny ele almakdyr.

Endik – awtomatlaşdyrylan başarnyklar. Başarnyklaryň ýokary derejä ýetirilmegidir.

Maksat – okatmak işiniň güýjüniň gönükdirilenligi.

Mazmun – okatmak işiniň okuwçylaryň ele almalı ylmy bilimler ulgamy, tejribe başarnyklary we endikleri, işiniň we pikirlenişiniň usullarydyr.

Guramaçylyk – öňde goýlan maksady talaba laýyk ýerine ýetirmek, oňa belli bir görnüş bermek üçin didaktiki işiň ýörite kriteriýalar boýunça tertipleşdirilmegidir.

Forma – (latyn sözi «forma» – daşky görnüş, daşy) okuw işiniň usullarynyň ýerleşşi, onuň içki manysynyň daşky gaby.

Metod (usul) – okatmagyň maksadyna we wezipesine ýetmek ýoly.

Serişde – okuw işini goldamak üçin gerek bolan gurallardyr. Serişdeler – mugallymyň sesi, sözi, giň manyda onuň ussatlygy, okuw kitaplary, synp abzallary we ş.m.

Netijeler – okuw işiniň öňde goýlan maksatlaryny durmuşa geçirmek, okuw işiniň soňky ädimleridir.

Bilimleri ele almak – bu aýrybaşga tutumdur. Her okuwçy özüniň aýrybaşga psihiki aýratynlyklaryna, ösüş derejesine we taýýarlygyna görä bilimleri ele alýar.

Okap bilmek ýeterlik däl. Pikir edip okamagy öwrenmelidir. Diňe gürrüň bermek bilen çäklenýän okuwçy tekste düşündi diýip hasap edip bolmaz. Okuwçylar awtoryň nähili maglumat bermek isleýändigini barada pikirlenmeli we awtoryň pikirleri bilen deňeşdirip görmelidir.

Bilimleri ele almak – çylşyrymly psihologiki hadysasydyr. Ol öz içine bilimleri kabul etmegi, özleşdirmegi we ol bilimleri tejribede ulanyp bilmegi alýar.

Real-hakyky okuw tutumynda bilimleri özleşdirmek we olary ulanmak berk baglanyşyklydyrlar. Okuwçylar täze bilimleri ele alanynda olary çuňlaşdyryp özleşdirmek üçin öň özleşdirilen maglumatlar bilen deňeşdirýärler; özleşdiren bilimleri ulanyp, olary pikirlenip berkidýärler. Bilimleri tejribede ulanmak – bilimleri ele aňly almagyň iň gowy serişdesidir we kriteriýasydyr.

Özleşdirmek – çylşyrymly psihologiki hadysa bolup, ýatlamak,

berkitmek diýmekdir. Düşünmek we ýatda saklamak bir-biri bilen aragatnaşykda bolýar: bu zynjyrdasasy zat düşünmekdir.

Düşünmek – aňly özleşdirmekdir. Düşünmek kabul etmek we akyl ýetirmek esasynda amala aşyrylýar. Okuw maglumatlaryna düşünmek üçin olary kabul etmelidir.

Kabul etmek – işjeň tutum bolup, özüniň maksada gönükdirilenligi we saýlawlylygy bilen häsiýetlenýär. Kabul ediş tutumynda eýýam ilkinji, umumylaşdyrylan düşünje emele gelýär.

Akyl ýetirmek – bu okuwyň mazmunyny böleklere bölüp, onuň her bir bölegine aýratynlykda düşünmek, olaryň arabaglanyşygyny, içki gurluşyny öwrenmek maksady bilen ýörite guralan seljeriş-sintetiki işdir.

Ýatlamak – okuw işinde iki görnüşde ýüze çykýar: ygtyýarly we ygtyýarsyz ýatlamak. Ygtyýarsyz ýatlamak – okuw maglumatlaryny kabul edende ýörite ýatlamaga gönükdirilmedik ýagdaýynda amala aşyrylýar. Ýatlamagyň bu görnüşiniň kanunalaýyklyklary bardyr. Olar: ygtyýarsyz ýatlamagyň netijesi haçan-da okuwçylar öwrenýän materiallaryny görüp, eline alyp öwrenende, ýokary bolýar.

Ygtyýarly ýatlamagyň netijesi okuwçylaryň akyl işjeňligine we özbaşdaklygyna baglydyr. Öňde goýlan meseleleri çözmekde okuwçylaryň akyl işjeňligi we özbaşdaklygy näçe güýçli bolsa, şonça ygtyýarly ýatlamagyň netijesi ýokary bolar. Aýdylarlardan şeýle netije çykarsa bolar: okuwçylaryň akyl işjeňligini we özbaşdaklygyny ösdürmeli we olara ýatlamagyň rasional tärlerini öwretmeli.

Bilimleri ele almagyň döwürleri

Okatmagyň esasy baş wezipeleriniň biri hem bilimdir. Bilimler bilen ýaraglanmak kanunalaýyklary öwrenmek netijesinde amala aşyrylýar. Başlangyç synplarda, esasan ýönekeýje düşüňjeler öwrenilýär. Synplaryň ýokarlanmagy bilen ol çylşyrymlaşýar.

Okatmagyň ýene-de bir wezipesi-başarjaňlykdyr. Ol kabul edilip alnan bilimleriň okuwçy tarapyndan umumylaşdyrylyp, ony tejribede ulanyp bilmegidir. Mysal üçin, mugallym köpeltmek tablisasyny öwredenden soň, okuwçynyň ony özbaşdak işläp bilmegidir.

Okatmagyň üçünji wezipesi endigi döretmekdir. Mysal üçin, ilki bilen harplary çyzyp öwrenmek, soňra bolsa ýuwaş-ýuwaşdan hat ýazmak endigine geçmek.

Mekdep okuwçylarynyň okadylmagy belli bir netije gazanmaklyga gönükdirilendir. Ol netijeleri gazanmak üçin okuwçylardan pikirleniş işleri, kynçylyklary ýeňip geçmek talap edilýär. Şeýle-de, okuwçylardan akyl işjeňligi, özbaşdaklyk, tutanýerlilik, maksada gönükdirilenlik, ykjamlyk, guramaçylyk, tertiplik we ş.m. talap edilýär.

Okatmagyň ösüş we terbiýeleýjilik funksiýalaryny ýerine ýetirmek üçin ony döwrebap guramak gerek, okuwçylarda özbaşdak işläp bilmek endigini kemala getirmek hökmany bolup durýar.

Çagalarda başaraňlygy we endigi döretmek bilim bermek netijesinde ýüze çykýar. Şonuň üçin pedagoglar we psihologlar okuw ulgamynda esasy orun bilim bermeklige degişlidir diýip belleýärler.

Başarnyklaryň we endikleriniň berk bolmagy köplenç halatda bilimiň berlişine baglydyr. Bilim, başaraňlyk we endik bir-biri bilen berk arabaglanyşyklydyr. Başaraňlyk we endik bilimleri mundan beýläk kämilleşdirmek üçin hökmanydyr. Başaraňlygy we endigi onuň häsiýeti boýunça aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Intellektual – akyl başaraňlygy – oňa diňlemegi başarmak, kitap bilen işlemek, düzme ýazmak, meýilnama düzmek, öz işiňi meýilnamalaşdyrmak – endik – sowatly hat endigi, okamagyň tehnikasy.

2. Zähmet başaraňlygy – çyzgy boýunça käbir zady ýasamak – endik – kesmek, çapmak, ýonmak.

3. Sport başaraňlygy – fiziki kompleks gönükmeleri ýerine ýetirmek – endik – bökmek, ylgamak, ýüzmek.

Başaraňlygy we endigi kemala getirmegiň esasy wezipeleriniň biri hem gönükmeler ulgamyny gurnamakdan ybaratdyr. Başaraňlygyň we endigiň döremeginiň esasy döwürleri aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Şu endigiň we başaraňlygyň näme üçin gerekliligini okuwçylara düşündirmek we tejribede peýdalydygyny görkezmek.

2. Berlen bilimiň düzgünini anyk kesgitlemek.

3. Käbir hereketleriň mugallym tarapyndan ýerine ýetirilip görkezilmegi.

4. Mugallymyň ýolbaşçylygynda käbir gönükmeleriň, mysallaryň okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi.

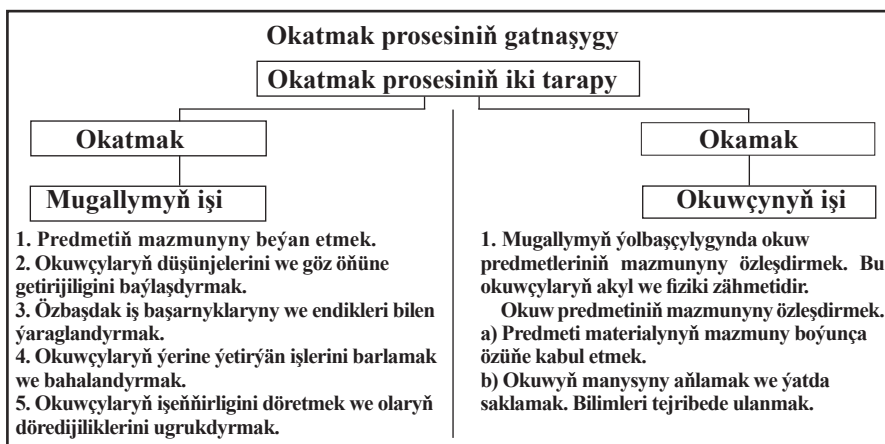
5. Okuwçylar tarapyndan käbir işleriň özbaşdak we yzygider ýerine ýetirilip durulmagy. Ol mekdepde ýa-da öýde bolup biler.

Okuw prosesiniň esasy akyl ýetiriş nazaryýeti – şöhlenenme nazaryýetidir. Bu nazaryýet şeýle aňladylýar:

- 1) Biziň bilimlerimiziň ýeke-täk çeşmesi duýgudyr;
- 2) Bar bolan hakykaty şöhlelendirýän zat duýgudyr;
- 3) Jemgyýetçilik tejribäniň esasy-hakykaty şöhlelendirmek, açyp görkezmek.

Şeýlelikde bu - aňlamagyň ýeke-täk ölçegidir.

Başgaça aýdanymyzda, janly duýmakdan abstrakt pikirlenmä, ondan hem tejribä gitmeklik hakykata akyl ýetirmegiň ýeke-täk dogry ýoludyr.

Sorag we ýumuşlar:

1. Didaktiki düşüňjeleriň aratapawudyny ýüze çykaryň.
2. Bilimleri ele almagyň döwür aýratynlyklaryna seljerme beriň.
3. Akyl ýetiriş tutumy bilen okuw tutumynyň arasyndaky tapawut nämäden ybarat?

XI bap

OKATMAGYŇ DÜZGÜNLERI

Didaktiki ulgamlar we okatmagyň düzgünleri

Her bir ylmyň içki hereketlendirjisiniň, düzgünleriniň bolşy ýaly, pedagogika ylmynyň içki hereketlendirjisi okuw tutumy bolup, onuň amala aşyrylyş düzgünlerine eýedir. Okuw işleriniň guralyşy-da, bilimiň mazmuny-da, okatmagyň usullaryndan, didaktiki düzgünlerinden ugur alyp gaýdýar, okatmagyň (aňsatdan kyn, belliden näbellä, ýönekeýden çylşyrymla ýa-da täze materialy okuwçylaryň öňden bar bolan düşüňjeleri bilen baglanyşdyrmak, okuw materialyny böleklere bölüp, kem-kemden beýan etmek, özleşdirilen bilimleri yzygiderli berkidip durmak ýaly) düzgünleri-de didaktiki düzgünlerden gelip çykýar. Başgaça aýdanymyzda didaktiki düzgünler okuw tutumynyň bütin dowamynda gollanma bolup hyzmat edýän düzgünlerdir. Ine, şu ýagdaý her bir mugallymdan okatmagyň düzgünlerini özleşdirmekligi talap edýär. Şeýlelik-de, okatmagyň düzgünlerini hem pedagoglar birnäçe ugurlar bilen beýan edipdirler. Mysal üçin, görnükli çeh pedagogy, pedagogika ylmlarynyň düýbünü tutujy Ý.A.Komenskiý özüniň «Beýik didaktika» diýen işinde okatmakda birnäçe düzgünleri ýazyp beýan etdi. Oňa mysal edip, ýakyndan – uzaga, belliden-näbellä, sadadan, ýönekeýden – çylşyrymla, umumydan – hususa diýlen didaktiki düzgünleri görkezmek bolar.

Görnükli nemes mugallymy, «Nemes mugallymlarynyň mugallymy» diýen hormatly ada mynasyp bolan A.Disterweg özüniň pedagogika boýunça ýazan gollanmalarynda okatmagyň 33 sany düzgünini esaslandyrdy. Olaryň käbirleri biziň häzirki mekdeplerimizde hem giňden ulanylýar.

Mysal üçin, gujurly oka, esaslaryň üstünde köpräk saklan we başgalar. Okatmak döwrüniň kanunalaýyklygy netijesinde okuwçylara häzirki döwrüň talabyna laýyk bilim we terbiýe bermek maksady bilen ulanylýan esasy baş düzgünlere, başgaça aýdanymyzda, okatmaklygyň düzgünleri diýilýär. Olar aşakdakylardan ybaratdyr: okatmagyň terbiýeleýjiligi we durmuş bilen arabaglanşygy, okatmagyň ylmylygy, okatmagyň yzygiderliligi, okatmagyň aňly-düşüňjeli we

berk özleşdirmeklighi, okatmagyň güýçýeterlilighi, görkezip okatmak, okatmakga indiividual-aýratynlykda çemeleşmek düzgini.

Indi didaktiki düzgünleriň üstünde aýry-aýrylykda durup geçeliň:

Bu düzgün mekdepde ýaş nesle häzirki zaman ylmyna, tehnikasyna we medeniýetine berk ornaşan, tejribede barlanyp görülen hem durmuşda özüni ödän hakyky ylmy bilimler berilýär diýmegi aňladýar.

Okatmagyň ylmylyk düzgüni hem bilim berijilik, hem terbiýeleýjilik, hem ösdürjilik hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Okatmagyň ylmy esaslarda alnyp barylmany ýaş nesliň:

a) Dünýägaraýşyny emele getirmekde;

b) Tebigat, jemgyýet, jemgyýetçilik aňy, önümçilik barada bite-wi hem dogry garaýşyny terbiýelemekde;

c) Hakykatyň ýoýlup, nädogry beýan edilýän teoriýasyna garşy tankydy göz bilen çemeleşmegini üpjün etmekde;

d) Häzirki zaman ylmynyň üstünliklerine akyl ýetirip bilmegini gazanmakda gaty gymmatlydyr.

Okuwçylary ylmy bilimleriň esaslary bilen ýaraglandyrmak işi okatmagyň ähli etaplarynda amala aşyrylýar. Ýöne bu wezipe okatmagyň her bir döwründe dürliçe çözülýär. Mysal üçin, başlangyç synplarda tebigat we jemgyýet barada ýönekeý maglumatlar berilýär, soňra eýýam okuwyň dördünji ýylyndan başlap, ylymlaryň esaslary birsyhly, sistemaly öwredilip başlanýar. Ýokary synplarda bolsa teoretiki kurslary öwrenmeklige girişilýär.

Mekdep okuw predmetiniň üsti bilen ylmy maglumatlary güýçýeterli, ýönekeýleşdirilen formada, düşnükli edilip okuwçylaryň aňyna ýetirilýär. Emma, ylmy taýdan nädogry ýa-da entek doly anyklaşdyrylmadyk düşüňjeler okuw predmetiniň mazmunyna girizilmeýär. Beýik rus pedagogy K.D.Uşinskiý: «Mekdep okuwçylara doly däl ýa-da ylmy bolmadyk ýalan maglumatlary hiç wagtda öwretmeli däldir» diýip aýdypdy.

Okatmagyň ylmylyk düzgüni diýen düşüňje, birinjiden, mekdepde öwrenilýän sebäpleriň-faktlaryň we hadysalaryň hakyklygyny öz içine alýar. Ikinjiden, bu düzgün öwrenilýän sebäpleriň we hadysalaryň dogry düşündirilmegini öz içine alýar. Üçünjiden, ylmy-tehniki tutumy, sosial we medeni özgerişleri özünde jemleýär. Belli

bolşy ýaly, ylym bir ýerde durmaýar, mydama ösýär, täze-täze açyşlar bilen öz mazmunyny baýlaşdyrýar.

Mekdeplerde geçilýän hökmany okuw materialy häzirki zaman ylmynyň talabyna laýyklykda belli bir maksatnama boýunça yzygiderlilikde düşündirilýär. Başlangyç synplarda kiçi mekdep okuwçylaryna jemgyýetiň we tebigatyň hadysalary, kanunalaýyklyklary barasynda umumy düşüňjeler berilýär. Orta synplarda ylmy – bilimler belli bir ulgam esasynda, çuňrak häsiýetde berilýär. Bilimiň mazmuny beýan ediş häsiýete eýe bolýar. Ýokary synplarda bolsa, esasan nazaryýet kursy öwrenilip, okuwçylarda çuňňur ylmy düşüňjeleri kemala getirmeklige, kanunalaýyklyklary öwrenmek bilen, olarda giň gözýetimi, dogry düşüňjani döretmeklige üns berilýär.

Okatmaklygyň ylmylygyny mekdeplerde okuwçylar tarapyndan öwrenilýän ähli dersleri belli bir ulgamsyz-sistemasyz öwrenip, amala aşyrmak bolmaz.

Okatmaklygyň ylmylyk häsiýeti mekdeplerde öwrenilýän okuw materiallarynyň okuwçylaryň ýaş we psihologik aýratynlyklaryny hasaba almak netijesinde amala aşyrylýar. Mysal üçin, başlangyç synplarda edebi eserler düşündirip okatmak esasynda öwrenilýär. Synplaryň ýokarlanmagy bilen ol çylşyrymlaşýar we temalaryň hem möçberi giňelýär.

Okatmagyň ylmylygy mugallymyň sapak döwründe öwrenilýän temanyň ylmy taýdan esasy ugurlaryny saýlap alyp, olary okuwçylara öwretmeginden ybaratdyr. Öwrenilýän zatlaryň üsti bilen okuwçylarda özbaşdak pikirlenmek endigini ösdürmek, olary umumylaşdyrmak, belli bir netijä gelmek, şeýlelikde okuwçylarda dogry dünýägaraýyşy kemala getirmek- bu okatmagyň ylmylyk düzgüniniň baş wezipesi bolup durýar.

Okatmagyň durmuş bilen arabaglanýşyk düzgüni

Okatmagy durmuş, aýratyn-da, önümçilik, öndürijilikli zähmet bilen baglanşdyryp okatmak tutumy kämilleşdirmegiň möhüm tarapy bolup durýar. Okatmagyň durmuş bilen baglanyşygyny amala aşyrmak mekdep biliminiň mazmunyny kesgitlemekden başlanýar. Tebigatyň we jemgyýetiň ösüşiniň has möhüm hadysalaryny hem kanunlaryny öwretmek, okuwçylary hakyky ylmy bilimler bilen ýaraglandyrmak,

olary dürli jemgyýetçilik tejribesine taýýarlamak göz önünde tutulýar. Şu maksat bilen laboratoriyalarda, otaglarda, mekdebiň okuw-tejribe ýerlerinde, ussahanalarda tejribe-amaly işler guralýar. Bu çäreler, bir tarapdan, okuwçylaryň bilimleri mäkäm özleşdirmegine, ikinji tarapdan, olarda başarnyklaryň hem endikleriniň emele gelmegine kömek edýär.

Mekdebiň okuw işi okuwçylaryň jemgyýetçilige peýdaly zähmeti bilen berk baglanyşykda amala aşyrylýar. Okuwçylar ýaşlykdan başlap, güýçleriniň ýetýän işleriniň dürli görnüşlerini ýerine ýetirmek bilen, jemgyýetçilik durmuşyna gatnaşyp ugraýarlar. Olar dürli-dürli işleriň üsti bilen zähmete taýýarlanylýar, kem-kemden durmuş tejribesini ele alýarlar. Okuwçylar jemgyýetçilik işlerini ýerine ýetirýän wagtlarynda, okuw tutumynda, okuwçylaryň toplaýan tejribeleri bilimleri ele almagyň has maksada gönükdirilen bolmagyny üpjün edýär. Synpdan we mekdepdan daşary geçirilýän çäreleriň birtopar görnüşlerinde (ekskursiýalar, duşuşyklar we başgalar) okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak hyzmatyny-funksiýasyny ýerine ýetirýär.

Okatmagyň durmuş bilen baglanyşyk düzgüni aşakdaky ugur esasynda amala aşyrylýar.

a) Mekdep okuwçylaryny bilimler, başarnyklar, endikler bilen ýagarlandyrmakda nazaryýeti durmuş tejribesi bilen baglaşdyryp, ulgamlaryn-sistemalylyk, yzygiderlilik ýaly ugur alyş çelgilerine esaslandyrmak;

b) Mekdep okuwçylarynyň ýerine ýetirjek tejribe işlerini okuw maksatnamalarynyň esasynda meýilnamalaşdyrmak.

Başlangyç synplarda okuwçylar esasan, synpda plastilinden, matadan, kartondan, kagyздan dürli hili şekilleri ýasamak, tikmek, taýýarlamak ýaly işleri mekdebiň ýanyndaky okuw – tejribelik ýerlerinde bolsa gol zähmetini öwrenýärler.

Ýokary synplarda bolsa okuwçylar zähmetiň çylşyrymly görnüşlerini öwrenýärler. Olar nazaryýetde alan bilimlerini durmuş we tejribe bilen baglanyşdyryp, onuň tersine, tejribede alan bilimlerini nazaryýetde düşündirip bilmeseler, onda ol alnan bilim peýdasyzdyr.

Okatmagyň terbiýeleýjilik düzgüni

Bu düzgün okatmagyň bütün sistemasynda-ulgamynda amala aşyrylýar. Okatmagyň terbiýeleýjilik häsiýetde bolmalydygyna

Ý.A.Komenskiden soňra K.D.Uşinskiý hem aýratyn ähmiýet beripdi. Ol «Terbiýe çaganyň ösüşiniň hemme tarapyny öz içine alýan örän giň hadysadyr. Terbiýe adamyň diňe bir akylyny ösdürmän, oňa maglumatlaryň belli bir möçberini bermek bilen çäklenmän, eýsem, onda zähmete bolan çynlakaý hyjuwy döretmelidir, şonsuz onuň durmuşy şatlykly bolmaz» diýip belläpdi.

Ýaş nesli terbiýelemek wezipesi ozaly bilen mekdep biliminiň mazmuny, okatmak usullary arkaly durmuşa geçirilýär. Sebäbi bilimiň mazmuny ylmy hem durmuş bilen berk arabaglanyşykda bolmagyndan başga-da, ullakan terbiýeleýjilik hyzmatyny hem ýerine ýetirýär.

Okatmagyň terbiýeleýjilik düzgüni okuwçylaryň ýaş aýratynlyklarynyň umumy ösüş derejesini hem göz önünde tutýar. Mysal üçin, başlangyç synp okuwçylary ylmy bilimleriň esalaryny birneme ýönekeýräk görnüşde ele alýarlar, soňra berilýän ylmy bilimleriň mazmuny kem-kemden çylşyrymlaşdyrylýar hem baýlaşdyrylýar.

Okatmaklygyň terbiýeleýjilik düzgüni, esasan, dört sany ugur boýunça amala aşyrylýar:

a) Ylmy dünýägaraýyş barada okuwçylara doly düşünje, ýagny maglumat bermek. Başlangyç synp okuwçylarynda jemgyýetiň we tebigatyň ählumumy, baş kanunalaýyklyklaryna dogry düşünmegi kemala getirmek;

b) Çagalarda ahlak sypatlary, gowy gylyk-häsiýetleri terbiýelemek;

c) Okuwçylarda ýokary duýgyny kemala getirmek, ösdürmek;

d) Mekdep okuwçylarynda başarjaňlygy, endigi terbiýelemek.

Surat, aýdym-saz we beýleki dürli sapaklar geçilende, öwrenilýän temalaryň üsti bilen okuwçylary medeniýetiň, sungatyň, sportyň gazananlary bilen giňişleýin tanyşdyryp, olarda gowy gylyk-häsiýetleri terbiýelemeklige gönükdirilmelidir. Eger-de her bir geçilýän sapak okuwçylarda çuňňur duýgy galdyrsa, onda ol çagalarda ahlak sypatlaryň kemala gelmegine güýçli täsir eder.

Okatmakda bilimleri aňly-düşünjeli we berk özleşdirmek düzgüni

Bu düzgün okuw-terbiýeleýjilik tutumyny kämilleşdirmekligi, okatmagyň hilini ýokarlandyrmaklygy talap edýär.

Bilimleri aňly-düşünjeli özleşdirmek düzgüni diýen düşünjä okuwçylaryň okuw işindäki işeňňirligi hem özbaşdaklygy degişlidir. Eger-de okuwçylar materialyň mazmunyna gowy düşünseler we materiala içgin çemeleşip, ol materialy dürli şertlerde, tejribede ulanyp bilýän bolsalar, bu eýýäm okuwçylarda işeňňiligiň we özbaşdaklygyň terbiýelenendigini görkezýär. Käwagtlarda özbaşdaklyk diýlende, okuwçynyň mugallymsyz özbaşdak işläp bilmegine düşünilýär. Emma, bu özbaşdaklyk diýen düşünjäni doly aýdyňlaşdyryp bilmeýär.

Okuwçylar tarapyndan bilimleriň aňly-düşünjeli özleşdirilişi aýratyn hem olaryň özbaşdak işleri ýerine ýetirýän wagtlarynda ýüze çykýar. Meselem, okuw kitabyňyň üstünde işlemek, düzmäniň meýilnamasyny düzmek, maglumatlary dilden we ýazuw üsti bilen beýan etmek, mysallardyr meseleleri çözmek, çyzgydyr ülnüleri döretmek ýaly işlerde, mekdebiň janly burçunda, okuw-tejribe ýerlerinde, önümçilikde, ussahanalarada, tejribehanalarda dürli ýumuşlar ýerine ýetirilende okuwçylaryň taglymy bilimleri düşüniپ ýa-da düşünmän özleşdirendikleri belli bolýar. Bu bolsa, mugallymyň öz işini geljekde nähili edip guramalydygyny anyklamak üçin ähmiýetlidir. Bilimleri çuňňur hem berk özleşdirmegiň, bilim başarnyk endiklerine ornaşdyrylmagy talap edilýär. Bilimleriň berk bolmagy ýadyň we ýatkeşligiň işi bilen şertlendirilýär. Ýatda saklamak çylşyrymly psihologik hadysa bolup, ol mehaniki ýatda saklamak hem-de manysyna düşüniپ, logiki ýatda saklamak diýen toparlara bölünýär. Okuw işiniň tejribesinde ýatda saklamagyň iki görnüşinden hem giňden peýdalanylýar. Käbir mekdep işgärleri mehaniki ýat tutmaklyga kembaha garaýarlar. Bu pikir bilen belli bir derejede ylalaşylsa-da, ony doly maksadalaýyk hasaplamak nädogrudyr.

Bilimleri berk özleşdirmek geçilenleri gaýtalamaklygyň guralyşyna baglydyr. Şonuň üçin hem, geçilenleri gaýtalamak işi mümkingadar her bir sapakda amala aşyrylmalydyr. Dogry guralan gaýtalamak okuwçylaryň bilimleri özleşdirmegine, olaryň işeňňirliginiň we aňly-düşünjelliginiň ýokarlanmagyna mümkinçilik berýär.

Häzirki wagtda mekdepde alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işiniň hilini we netijeliligini ýokarlandyrmak, her bir okuwça berk bilim bermek, okuw materialyny çuňdan öwretmek, okuwçynyň işjeň

pikirleniş işini ösdürmek her bir mugallymyň esasy wezipesi bolup durýar. Şeýle ýagdaýda okuwçynyň gyzyklanmasy esasy orny eýeleýär. Okuwçylaryň şunuň ýaly içki ymtylmalary olaryň okuw tutumyndaky işjeňligini artdyrýar.

Okatmakda okuwçylara individual-aýratynlykda çemeleşmek düzgüni

Okuw-terbiýeçilik işlerinde üstünlik gazanmak üçin okuwçylaryň individual ösüş aýratynlyklaryny öwrenmek uly ähmiýete eýedir. Individual ösüş – bu diňe organizmiň ösüşi bolman, eýsem aňly-düşünjeli şahsyýetiň emele gelmegidir. Bu ýeke-täk, bitewi ösüşdir, indiwiđiň, morfologiki, biologiki, fiziologiki, psihologiki we sosial taraplaryndan ösüşiniň jemidir. Ata-enäniň mekdebe çenli, kiçi, orta, uly mekdep ýaşlarynda çagalaryndan edýän talaplarynyň üýtgemegi-de, mekdepdäki okuwyň, bilimiň, terbiýäniň, çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda dürli-dürli mazmunda, usullarda alnyp barylmany-da şonuň bilen baglanyşyklydyr.

Individual çemeleşmek okuwçylaryň diňe gowşak taraplaryny ýüze çykarmak üçin zerur bolman, eýsem, onuň güýçli taraplaryny-da ýüze çykarmak we ösdürmek üçin hem gerekdir. Individual çemeleşmek synpyň hemme okuwçylarynyň dördijilik ukyplaryny we zehinlerini ösdürmek üçin aýratyn ähmiýetlidir. Çagalaryň bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň hemmetaraplaýyn ösmegine radiogepeşikler, telewideniýe uly täsir edýär. Çaganyň her hili maşgaladaky şerti onuň bilimleriniň çuňňur ýa-da gowşak ösmegine getirýär.

Okuwçylara individual-aýratynlykda çemeleşmegiň esasy usuly meýilnamaly, yzygider gözegçiligi ýola goýmakdyr, ýagny individuallyk we toparlaýyn gürrüňler, goşmaça okuw, ýörite tabşyryklar we ş.m.

Okuwçylara individual-aýratynlykda çemeleşmekligiň kömegi bilen, brinäçe okuw meselelerini çözüp bolar:

1. Akyl hereketiniň kemala gelmegi we oýlanmak, pikirlenmek operasiýasynyň amala aşmagy.
2. Käbir aýratyn akyl ýetiriş prosesleriniň ösüşi, zähmetsöýerlik, zähmetiň gözelligi, şahsyýetiň bar duýgy- häsiýeti we başgalar.

Okatmagyň yzygiderlilik düzgüni

Ýaş nesli ylmy bilimleriň esaslary bilen pugta ýaraglandyrmak, onuň tejribe başarnyklaryny hem endiklerini ösdürmek mekdepde yzygiderli okatmak arkaly berjaý edilýär. Okuw materialyny yzygiderli özleşdirmek sistema-ülňi esasynda beýan edilmeginde alnyp barylýar. Ol böleklere bölüp öwretmegi, materialyň esasy çäklerini ýüze çykarmagy, umumy ideýany-taglymy we netijäni aýdyňlaşdyrmagy, okuwçylaryň logiki pikirlenmesini yzygiderli ösdürmegi, öwrenilýän maglumatlary seljermegi hem-de umumylaşdyrmagy we ş.m. öz içine alýar.

Mekdep biliminiň mazmuny okuw derslerinde jemlenýär. Her bir ylmyň esaslary bolsa okuw dersi, sistema-ülňi arkaly beýan edilýär. Mugallymyň sistema-ülňi arkaly beýan etmegi kem-kemden çylşyrymlaşyp ugraýar. Diýmek, her bir okuw dersi okuwça şol ugurdan ylmy bilimleriň, tejribe başarnyklaryň we endiklerini netijesini berýär. Mekdepde öwrenilýän okuw dersleri bolsa okuwçylaryň her tarapalýyn bitewi düşüňjesini, ylmy dünýägaraýşyny emele getirýär.

Okatmagyň bu düzgüni 4 sany ugurdan ybarat:

1. Bilim adamynyň daş-töweregini gurşap alan dünýädäki zatlardan, predmetlerden dogry baş çykarmagy üçin hökmanydyr. Sebäbi dünýäde hemme zat biri-biri bilen baglanyşykly, ösüş häsiýetine eýedir. Ösüş bolsa belli bir yzygiderlilikde amala aşýar. Şeýle bolansoň, okuw materialy hem mekdep okuwçylary tarapyndan belli bir yzygiderlilikde öwrenilýär. Okuwçylar dürli temalary, ol ýa-da beýleki dersden mugallymyň ýolbaşçylygynda öwrenenlerinde belli bir ulgam esasynda, okuw materiallarynyň gitdigiçe çylşyrymlaşmagy netijesinde öwrenmelidir.

2. Okuw materialy ýörite işlenip düzülen esaslardan, bölümlerden, düzgünlerden, ylmyň bölümlerinden ybaratdyr. Okatmakda bilimleriň ulgamy ylmyň ulgamy bilen doly gabat gelmeýär. Ylym ol ýa-da beýleki zady çuňňur öwrense, okuwçylar ony ýüzleýräk öwrenýärler.

3. Mekdep okuwçylarynyň okuw materialyny özleşdirmeginiň ulgamy mugallymyň öwrediş usulyna baglydyr. Mugallymyň taýýarlygynyň derejesi, onuň döredijiligi we ussatlygy okuwçylaryň bilimleri yzygider, çuňňur özleşdirmegini üpjün edýär.

4. Öwrenilýän bilimiň netijesinde okatmaklygyň ösüş funk-

siýasynyň-hyzmatynyň amala aşyrylmagyny ýola goýmak, materialy öwrenmek bilen mekdep okuwçylarynyň ýadynyň, pikirlenmesiniň, ünsüniň, göz önüne getirmesiniň we ş.m. ösmegine täsir etmek, okuw işinde mekdep okuwçysynyň şahsyýetiniň häsiýeti, ýagny işe ukyplylygy, zähmetsöýerligi ýa-da ýaltalygy, okuwa höwesiniň bolmazlygy, tertipliligi ýa-da tertipsizligi, guramaçylyk ukyby, bilime bolan höwes-i ýa-da höwesiniň bolmazlygy, tiz ýa-da ýuwaş tempde ýadamaklygy ýüze çykýar.

Okatmagyň güýçýeterlilik düzgüni

Mekdepde okatmak, ýaş nesle bilim bermek okuwçynyň ýaş aýratynlygyna, güýjüne, ukybyna laýyk edilip guralýar. Okuw maksatnamalarynda, okuw kitaplarynda şol düzgüne daýanylýar. Her bir täze çylşyrymly düşünje okuwçylaryň öňden bar bolan bilimleri, tejribeleri esasynda öwredilýär. Okuw materialyny okuwçylaryň ýaşyna we güýjüne laýyk edip kesgitlemek hem öwretmek üçin birnäçe didaktiki düzgünlerden ugur alynýar. Okatmagyň güýçýeterlilik düzgüniniň belliden – näbellä, ýönekeýden – çylşyrymla, umumydan – hususa, hususydan – umuma, ýakynndan – daşa tarap didaktiki düzgünleri bar. Okatmagyň güýçýeterlilik synpda işlenilende-de, oý ýumşy tabşyrylanda-da okuwçylaryň individual-ýekebara aýratynlygyny göz önünde tutmagyň zerurdygyny ýüze çykarýar.

Netijede, geçilýän materialyň okuwçylar üçin elýeterli bolmagy hökmandyr. Okuwçylaryň umumy ösüşine laýyklykda, olaryň hususy tejribesi, çagalarda öňden bar bolan bilimleriniň, başarnyklaryň we endikleriniň netijesinde okatmaklyk ýola goýulmalydyr. Bu düzgün saklanmasa, okatmaklyk güýçýetersiz hasaplanýar.

Geçen asyrlar bilen deňeşdirende, häzirki döwrüň çagalary, ylmy-tehnikanyň ösmegi, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň giňelmegi netijesinde ösen hem bolsalar, olaryň akyly baş çykaryjylygy dürli ýaşa görä ösüşe tarap ýykgyňçylyk edýär.

Elýeterli bolmaklyk okuwçylar tarapyndan öwrenilýän materialyň ýeňil bolmagy diýmek dälidir. Bu öwrenilýän okuw materialynyň okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna, psihiki ösüşine görä düzülenligine garap we temalaryň kem-kem kynlaşmagyny, çylşyrymlaşmagyny aňladýar.

Okatmagyň görkezme esbaplylyk düzgüni

Görkezme esbaplaryň kömegi bilen okatmak – bu okuwçylar tarapyndan gönüden-göni kabul edilip alynýan takyk keşpleriniň esasynda guralýan okuw işidir.

Görkezme esbaply okatmak düzgüni görnükli pedagog A. Disterweg tarapyndan uly böküşini gazanýar. Beýik rus pedagogy K.D.Uşinskiý «Çaga haýsy-da bolsa bir bilmeýän baş sany sözünü öwredip görüň, ol şol sözleriň üstünde uzak wagtlap biderek ýere çytraşar, emma edil şonuň ýaly ýigrimi sany sözi suratlar bilen baglanyşdyryň, çaga olary derrew öleşdirer» diýip maslahat berýärdi.

Okatmak tutumynda peýdalanylýan okuw-görkezme esbaplary dürli-dürlüdür. Olaryň görnüşlerini aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Natural-tebigy görkezme esbaplar: janly ösümlikler, mineral-lar we ş.m.
2. Göwrümleýin görkezme esbaplar: geometrik şekiller we ş.m.
3. Şekilli görkezme esbaplar: suratlar, kinofilmler we ş.m.
4. Simwoliki-belgili görkezme esbaplar: geografik, taryhy karta-lar we ş.m.
5. Grafik görkezme esbaplar: shemalar-ülňüler, çyzgylar we ş.m.

Häzirki döwrüň okuw-görkezme esbaplarynyň dürli görnüş-lerinden has netijeli peýdalanmagyň giň mümkinçilikleri ýüze çykýar. Bu kömekçi serişdeleri her bir synpda öwrenilýän okuw dersiniň aýratynlyklaryna laýyklykda täze tema düşündirilende-de, berkidilen-de-de, maksatnama materialy gaýtalananda-da, okuwçylaryň bilimle-ri barlananda-da üstünlik bilen peýdalanmak bolar.

Biz ýokarda didaktik düzgünler barada gysgaça durup geçdik. Şol düzgünler okuw tutumynda aýry-aýrylykda däl-de, bilelikde çykyş edýärler. Meselem: okatmagyň ylmylyk düzgüni şol bir wagtyň özünde onuň durmuş bilen arabaglanşykda bolmagyny üpjün edýär, terbiýe-leýjilik hyzmatyny ýerine ýetirýär ýa-da okatmakda bilimleriniň aňly-düşünjeli özleşdiriliş düzgüni alnan ylmy bilimleriniň berk bolmagyny üpjün edýär. Şeýle hem ol okatmagy kesgitli sistema-ülňi boýunça yzygiderli hem-de okuwçylaryň güýjüne laýyk edip alyp barmagy, okuw-görkezme esbaplaryndan ýerlikli peýdalanmagy talap edýär. Bu ýagdaý okatmak tutumynyň kanunalaýyklygyndan gelip çykýar.

Sorag we ýumuş:

1. Okatmagyň düzgünleriniň aratapawudyny we arabaglanyşygyny ýüze çykaryň.
2. Okuw materialy seçilip alnanda, okatmagyň ylmylyk düzgüninden ugur alynýarmy?

XII bap

MEKDEPDE BILIMIŇ MAZMUNY

Okuw prosesiniň (tutumynyň) mazmuny adamzat tarapyndan toplanan ähli bilimler baýlygyndan haýsysyny saýlap almaly, ösüp gelýän ýaş nesle nämäni öwretmeli diýen soraga jogap berýär. Okatmagyň mazmuny – belli bir kesgitlenen okuw jaýynda öwretmek üçin saýlanan bilimler, endikler we başarnyklar ulgamydyr. Bilimiň mazmunynyň kategoriýasy hemişe anyklygy talap edýär. Içerki gurluşdan üzňe, abstrakt ulgamyň mazmuny ýokdur. Umumy bilimiň mazmuny okuwçylaryň hemmetaraplaýyn ösüşiniň, pikirlenişiniň, kemala gelşiniň, bilisigelijilik gyzyklanmalarynyň we olary zähmet işine taýýarlamagyň esasyny düzýär. Okatmagyň maksadyny durmuşa geçirýän serişde bolup mazmun jemgyýetiň şu günki we geljekki talaplaryny we aýratyn alnan adamlaryň isleglerini şöhlelendirmelidir. Mazmuny kämilleşdirmäge ugrukdyrýan olary dürli tipli, derejeli okuw jaýlarynyň maksatnamalaryna goşýan köp babatda talaplardyr. Başga ulgamlardan gelip çykan, özünden ýokary duran ulgamlaryň täsirini saklaýan, garaşly ulgam hökmünde, mazmunynda çylşyrymly we gapma-garşylykly hadysalaryň esasynda kemala gelýär. Bilimiň mazmuny şu güne çenli ideologiki göreşiň esasy meýdany bolup geldi we galýar. Ýokary duran güýçleriň mekdebe öz täsirini ýetirmegi we onuň üsti bilen jemgyýete geçirişi bu göreşiň mazmunydyr. Ulgamlaryň arasynda bilimiň mazmunynyň kämilleşmegine täsir edýänleri şulardyr:

- 1) kabul edilen maksatlar;
- 2) sosial-jemgyýetçilik we ylmy üstünlikler;
- 3) jemgyýetiň talaby;
- 4) şahsy talaplar;
- 5) pedagogik mümkinçilikler we başgalar.

Mekdepde bilimiň mazmuny diýip, biz okuwyň dowamynda okuwçylaryň ele alýan ylym-bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň kesgitli ulgamyna düşüňýäris. Bilimleriň ele alynýan döwründe okuwçylaryň ylmy dünýägaraýşyny olaryň akyl, ahlak, zähmet, estetiki-gözellig we fiziki ukyplaryny hemmetaraplaýyn ösdürmek wezipeleri hem üstünlikli çözülmelidir.

Bilimiň mazmunyny kesgitlemek – bu ösüp gelýän ýaş nesle nämeleri öwretmeli diýen örän möhüm meseläni çözmek diýmekdir. Bu meseläni düýpli çözmek öz gezeginde okuwyň maksadynyň kesgitlenmekligine uly täsir edýär. Mekdepde bilimiň mazmuny umumy we hünäre ugrukdyryjy bilimi öz içine alýar. Mekdeplerde berilýän bilim okuwçylara tebigatyň, jemgiýetiň we pikirlenmäniň ösüşiniň esasy kanunalaýyklyklaryna düşünmeklerine mümkinçilik berip, olarda ylmy dünýägaraýşy kemala getirýär. Şeýle-de, olaryň öz okuwlaryny dowam etdirmekleri üçin zerur bolan ylym-bilimler, başarnyklar, endikler bilen ýaraglandyrylar. Mekdeplerde okuwçylara, olaryň akyl taýdan ösmeklerine ýardam edýän, olaryň geljekki işlerinde peýdasy boljak bilimler berilýär. Beýle diýildigi – ylma diňe adamyň durmuş tejribesi üçin onuň gös-göni berýän peýdasy baradaky nukdaýnazar bilen çemeleşmeli diýildigi dälidir. Biz mekdepde Türkmenistanyň taryhynyň gadymyýetini öwrenýäris. Onuň adamlaryň häzirki işinde hiç hili ulanylýan ýeri ýok. Emma ony öwrenmeklik umumy adamzat jemgiýetiniň taryhy ösüşiniň barşyny aýdyňlaşdyrmaga kömek edýär. Şoňa görä-de, biz onuň umumy bilimiň ulgamynda öwrenilmegini möhüm hasap edýäris.

Umumy bilim tebigat, adamzat jemgyýeti we pikirleniş hakyndaky bilimleriň esaslaryny hem-de özüniň geljekki hünärine garamazdan, her bir adam üçin zerur bolan degişli başarnyklary we endikleri berýär. Umumy bilim düşüňjeleriniň öwrenilmegi ylmy dünýägaraýşyň emele getirilmeginiň esasy bolup hyzmat edýär. Şeýle hem ol akyl ýetiriş güýçleriniň we ukyplarynyň artmagyna täsir etmek bilen birlikde, hünäre ugrukdyryjy bilimiň esasy hem bolup durýar.

Häzirki zaman mekdepleriniň täze okuw maksatnamalarynda okuwyň durmuş, zähmet, tejribe bilen baglanyşmagyny pugtalandyrmaga uly üns berlip, olarda bilimleri öwrenmegiň yzygiderlilik häsiýeti saklanyp, bilimleriň tejribä gönükdirilenligi has güýçlendirilendir. Täze maksatnamalaryň esasy aýratynlygy hem şolardan

ybaratdyr. Hünäre ugrukdyryjy bilim – bu belli bir hünärdäki işgärler üçin, olara zerur bolan ýörite düşüňjeleri we endikleri berýär. Hünäre ugrukdyryjy bilimiň üsti bilen hut şol düşüňjeleriň we endikleriň zähmetiň degişli bolan öndürijiligini üpjün etmek üçin zerur bolan möçberinde berilýär. Hünäre ugrukdyryjy bilim alan adamlar belli bir käre ýa-da hünäre eýe bolýarlar.

Başgaça aýdanyňda, şu günki täze türkmen mekdebiniň berýän bilimi, täze demokratik ýol bilen ösüp gelýän döwleti, adamlaryň ähli gursawlarda edýän işlerini, medeni we ruhy ösüşlerini, demokratik jemgyýeti, bazar aragatnaşyklaryny, milli ylmy we tehnikany dünýäde iň gowularyň hataryna ýetirmegiň esasy bolmalydyr. Jemgyýetçilik we şahsy gyzyklanmalaryny birleşdirmek, okuwy hökmany özüne çekiji, bilim bermegi şahsy häsiýetli, jemgyýetiň talabyny ödär ýaly etmek meselelerini çözmegiň wagty geldi.

Bilimiň mazmunynyň ýörelgeleri meselesi-de jedelli meseleleriň biri bolup durýar. Oňa garaýýşlaryň ikisine syn edeliň. W.W.Kraýewskiý tarapyndan işlenilen bilimiň mazmunynyň ýörelgeleri, olar:

- Bilimiň mazmunynyň jemgyýetiň ösüş talaplaryna laýyklyk ýörelgesi;

- Bilimiň mazmuny bilen onuň berlişiniň bütewilik ýörelgesi;
- Bilimiň mazmunynyň gurluşynyň birlik ýörelgesi;
- Bilimiň mazmunyny ynsanperwerleşdirmek ýörelgesi;
- Bilimiň mazmunyny berkitmek ýörelgesi;
- Bilimiň mazmunynyň dersara baglylyk ýörelgesi.

Adaty bilimiň mazmunyny kämilleşdirmegiň ýörelgeleri:

1. Ynsanperwerlik;
2. Ylmylyk;
3. Yzygiderlik;
4. Taryhylyk;
5. Ulgamlylyk;
6. Durmuş bilen baglylyk;
7. Çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna dogry gelmeklik;
8. Elýeterlik.

Umuman, mazmun taýdan olar känbir tapawutlanmaýarlar.

Önümçilik ösdügiçe, tehniki üpjünçilik artdygyça, ylymlaryň

esaslaryny oňat bilýän, yzygider zähmete ukyply, hünärli, hemmetaraplaýyn bilimli adamlary taýýarlap ýetişdirmek baş wezipe bolup durýar. Mekdeplerde okuwyň mazmunyny kesgitlemekde, ösüp gelýän ýaş nesle bilimleriň esaslaryny bermekde umumy, hünäre ugrukdyryjy bilimiň maksadalaýyk utgaşdyrylmagyndan, ýagny onuň birliginden ugur alýar.

Mekdepde bilimiň mazmunyny kesgitleýän esasy dokumentler aşakdakylardan ybaratdyr.

- a) Mekdebiň okuw meýilnamasy.
- b) Mekdebiň okuw maksatnamalary.
- c) Mekdebiň okuw kitaplary.

Okuw meýilnamasy

Mekdebiň okuw meýilnamasy mekdepde okuwyň mazmunyny kesgitleýän esasy döwlet dokumentidir. Okuw meýilnamasy Bilim ministirliginiň Düzgünnamasy esasynda düzülýär we onda umumy talaplar berjaý edilýär. Okuwyň meýilnamasynda her bir synpda dersler boýunça hepdelik sagatlarynyň sany girizilýär.

Şeýle hem onda okuw ýylynyň düzümi (strukturasy) beýan edilýär. Okadylmaly dersleriň ady hem görkezilýär. Mekdebiň okuw meýilnamasy Bilim ministirligi tarapyndan düzülýär we tassyklanylýar. Şondan soň oňa hiç kimiň üýtgeşme girişmäge haky ýokdur. Ol okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almak bilen, okatmaklyk dersleriň ulgamy esasynda düzülýär. Mekdebiň okuw meýilnamasynda tebigy we gumanitar bilimler anyk görkezilýär. Tebigy bilimleri öwrenmegiň ulgamynda okuwçylaryň akyl ukyplary, pikirlenmesi maksadalaýyk ösýän bolsa, şeýle hem tebigat hakyndaky bilimleriň esaslaryna eýe bolsalar, ol gumanitar bilimlere türgenleşmek arkaly – ideýa-akyl, ahlak taýdan kämilleşmek bilen birlikde jemgyýet hakyndaky kada-kanunlary hem öwrenýärler. Okuw meýilnamasynda şeýle hem mekdep boýunça ähli synplarda zähmet okuwyny, ýokary synplarda bolsa önümçilik tejribesi hem göz önünde tutulýar. Muňa mekdep ussahanalaryndaky tejribe geçirýän jaýlardaky, otaglardaky okuw-tejribe ýerlerindäki işler degişlidir. Okuw meýilnamasynyň esasynda mekdebiň okuw rejesi düzülýär. Ol mekdep müdiri tarapyndan tassyklanylýp, görnükli ýerde asylyp goýulýar.

Okuw meýilnamasy

	Okuw dersleri	Synplarda hepdelik sagatlar									
		1								0	
	Mukaddes Ruhnama	1									1
	Türkmen dili	1									5
		2/10									6/54
	Edebiyat										2
											5
	Rus dili	0									2
		/2									3/25
	Daşary ýurt dili	2									2
											6
	Türkmenistanyň taryhy										1
											0
	Ählumumy taryh										1
											0
	Türkmenistanyň döwlet we hukuk esaslary										1
	Jemgyýeti öwreniş										2
0	Tebigaty öwreniş										3
1	Geografiýa. Türkmenistanyň geografiýasy										1
											0
2	Matematika										5
											8
3	Çyzuw										2
4	Infomatikanyň we kompýuter tehnikasynyň esaslary										5
5	Fizika										1
											5
6	Astronomiýa										1
7	Biologiýa										1
											2
8	Himiýa										1
											2
9	Şekillendiriş sungaty	1									5
0	Aýdym-saz	1									5
1	Zähmet okuwy	1									9
2	Bedenterbiýe	1									1
											1
	Jemi	2	5	5	0	4	4	4	5	5	3
		5									12
	Gyzyklanma we fakultativ okuwlar	1									0
											2
	Jemi:	6	6	6	2	6	6	6	8	8	32

Okuw maksatnamalary

Okuw maksatnamasy okuwyň mazmunyny kesgitleýän esasy döwlet dokumentleriniň biri bolup, ol okuw maksatnamasynyň esasy Bilim ministrligi tarapyndan düzülýär. Okuw maksatnamasy her bir okuw dersi üçin aýry-aýrylykda düzülip, ol 3 bölümden ybaratdyr. Giriş, esasy bölüm, hökmany edebiýatlar. Onda okuw dersleri boýunça ylmy bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň möçberi kesgitlenilýär. Şeýle hem her bir synpda okuw dersleriniň temalarynyň geçiliş yzygiderligi görkezilýär. Her bir tema berilýän sagatlaryň mysaly sany kesgitlenilýär. Okuw maksatnamasy her bir mugallymyň gündelik işinde esasy iş kagyzy bolup hyzmat edýär. Okuw maksatnamasy düzülende, geljekki öwrenilmeli materialyň hem-de geçilen materialyň dowamy bolup durmalydyr diýen talap berjaý edilmelidir.

Mekdebiň okuw maksatnamasyna bolan pedagogiki talaplar aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Okuw maksatnamasy okuw meýilnamasyna laýyklykda düzülmelidir.

2. Okuw maksatnamalary ylmy taýdan maksadalaýyk düzülmelidir, ýagny okuw maksatnamasyna girizilen ylmy düşüňjeler hem şu talaba laýyk gelmelidir.

3. Okuw maksatnamalarynda niýetlenilen materiallar çagalaryň ýaş aýratynlygyna we gözýetimine laýyklykda bolmalydyr.

4. Okuw maksatnamalarynda okatmaklygyň yzygiderliligi, sistemalylygy doly berjaý edilmelidir.

Okuw kitaplary

Okuw meýilnamasynyň we okuw maksatnamasynyň esasynda okuw kitaplary we gollanmalary ýazylýar. Olar Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanylýar, soňra oňa üýtgeşik girizmäge hiç kimiň haky ýokdur. Okuw maksatnamasynyň we didaktikanyň talaplaryna laýyklykda, haýsy-da bolsa bir ders boýunça ylmy bilimleriň esalaryny belli bir logiki yzygiderlikde, yzygider we sistematik beýan edýän döwlet iş kagyzy-dokumenti bolup, ol ylmy bilimleriň, başarnaňlyklaryň we endikleriň kesgitli ulgamyny (sistemasyny) özünde jemleýär we bilimleri ele almagyň möhüm çeşmesi hasap

edilýär. Elbetde, okuwçylaryň hemmetaraplaýyn ösen bilesigeljilik-ligini diňe bir okuw kitaplaryndaky ýerleşdirilen materiallaryň üsti bilen amala aşyrmak, kanagatlandyrmak mümkin däl. Şoňa görä-de okuwçylaryň hemmetaraplaýyn ösen isleglerini kanagatlandyrmak-da okuw gollanmalaryna uly orun degişlidir. Bulara hrestomatiýalar, gönükmeleriň ýygındysy, sözlükler, atlaslar degişlidir. Okuw gollan-malary okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmesine, kitap bilen işlemek endikleriniň türgenleşmekliklerine uly ýardam edýär.

Mekdebiň okuw kitaplaryna, gollanmalarına, onuň ylmy mazmu-nyna, diline, usuly taýdan düzülişine, çeperçilik babatdaky talaplaryň berjaý edilmegine gös-göni talaplar goýulýar.

Mekdebiň okuw kitaplaryna bolan pedagogiki talaplar aşak-dakylardan ybaratdyr:

1. Okuw kitaplary okuw maksatnamalarynyň esasynda düzül-melidir.

2. Okuw kitaplary tiz-tizden üýtgedilip durulman, durnukly bol-malydyr.

3. Okuw kitaplarynyň mazmunynda nazaryýetiň tejribe bilen baglanyşygy üpjün edilmelidir.

4. Okuw kitaplary okuwçylar üçin sada dilde ýazylan bol-malydyr. Ol özüniň diňe bir mazmuny boýunça däl, eýsem temalaryň beýan edilişi boýunça hem özüne çekiji bolmalydyr.

5. Okuw kitaplarynyň çeperçilik, tehniki bezelişi pedagogiki, gi-giýeniki we gözellig (estetiki) talaplara jogap bermelidir.

6. Okuw kitaplarynda ýerleşdirilýän materiallarda içki logiki yzygiderlik berjaý edilmelidir.

7. Okuw kitabyndaky okuw materiallary möçberi taýdan gysga, mazmun taýdan örän giň bolmalydyr.

8. Okuw kitabynda ylymda anyklanylyp, tejribede barlanylan, anyk netije çykarylan düşüňjeler girizmelidir.

9. Okuw kitaplary okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk bol-malydyr.

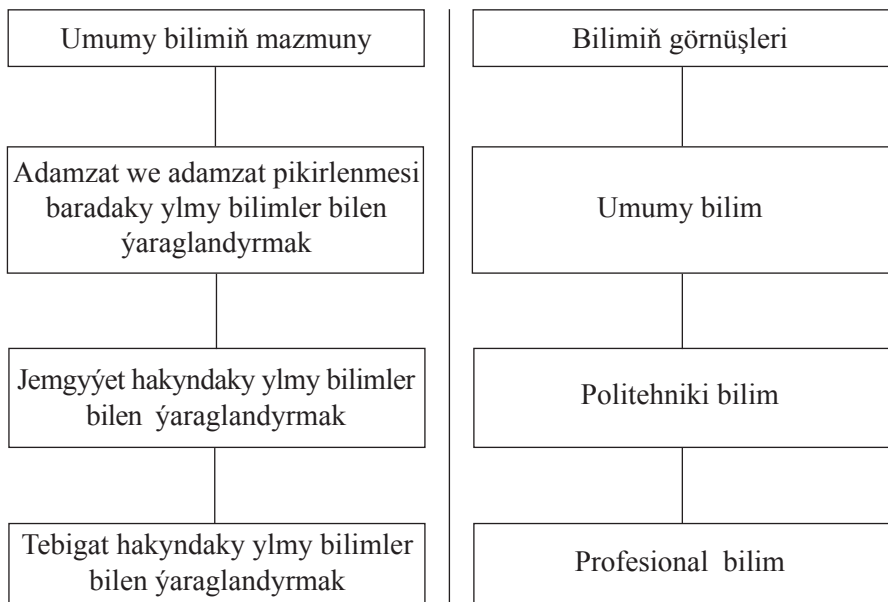
10. Başlangyç synplar üçin niýetlenen okuw kitaplary özüne çe-kiji, suratlar bilen bezelen, harplaryň ölçegi hem kiçi ýaşly çagalara niýetlenen ölçegli bolmalydyr.

Mekdebiň okuw kitaby düzülende, bulardan başga-da birnäçe pe-

dagogik usuly talaplar berjaý edilmelidir. Ýagny onda ýerleşdirilýän düşüňjeleriň häzirkä döwürüň terbiýesine, mazmunyna gabat gelmegi, bilimleriň sistematliliginiň we yzygiderliliginiň berjaý edilmegi.

Şeýle hem okuw kitabyndaky her bir bab we bölüm soraglar, ýumuşlar bilen gutarmaly.

Iň zerur bolan düzgünler, formulalar iri, gara harplar bilen ýazylmaly. «Oka, ýadyňda sakla! Okanyňy şerte görä depderiňe göçür!» diýlen ýazgylar berilýär.

Okuw kitaplary bilen işlemegiň usuly

Okuw kitaby okuwçylaryň okuw materialynyň düýp manysyna akyl ýetirip bilmeklerine, ony hem nazary, hem tejribe taraplaryndan özleşdirmeklerine mümkinçilik döredýär. Okuw kitaby bilen işlemeýden, häzirkä zaman ylmynyň, tehnikasynyň we medeniýetiniň esaslaryny ele almak mümkin däldir.

Okuw kitaby bilen işlemeklik mekdebiň hemme synplarynda ähli okuw dersleri boýunça yzygiderli geçilýär. Okuw kitaplary okuwçylaryň bilim almagynyň iň möhüm çeşmesi hasaplanylýar.

Okuw kitabynda yzygiderli bilimler beýan edilýär we okuwçylaryň özbaşdak işleri üçin zerur bolan temalar ýerleşdirilýär.

Mekdep okuwçylary okuw kitaby boýunça synpda okaýarlar, dürli tejribe işlerini ýerine ýetirýärler, geçilen temalary gaýtalaýarlar, öý işlerini berjaý edýärler. Mugallym okuw kitaby bilen işlemek döwründe okuwçylara aýry-aýry edebi çeşmeleriň üstünde işlemegi öwredýär, olara kitap bilen işlemegiň özbaşdak endiklerini berýär. Şol endikleri kem-kemden ösdürýär. Ol okuwçylaryň ylym-bilimleriniň esaslarynyň has düýpli we berk özleşdirmekleri üçin, okuw kitaplarynyň temalaryny yzygider öwrenmegi, şol bir wagtyň özünde-de ylmy we çeper edebiýatlary özbaşdak okap, öz biliminiň üstüni dolduryp durmagy, düşünjesini giňeltmegi öwredýär. Mugallymyň esasy wezipeleriniň biri okuwçylara okuw kitabyndan dogry peýdalanyp bilmegi öwretmekden ybarat. Şonuň üçinem her bir mugallym ilkinji sapakda okuw kitabyň orny, gurluşy, aýratynlygy, bilim berijilik roly barada; onuň näçe wagtyň dowamynda öwreniljekdigi, okuw kitabynda degişli nähili ýygyndynyň bolmalylygy, haýsy goşmaça edebiýatdan peýdalanmaly boljakdygy barada düşündiriş berýär. Iň esasy zat okuwçylaryň okuw kitaplary we beýleki edebiýatlar bilen özbaşdak işläp bilmek endiklerini döretmekdir.

Okuwçylar kitap bilen özbaşdak işlänlerinde:

- a) okalan tekstden esasy pikirleri saýlap almagy;
- b) okalany gaýtadan gürrüň edip bermegi ýa-da şol tekst boýunça soraglara jogap berip bilmegi;
- ç) okalan kitap boýunça konspekt, meýilnama, annotasiýa düzmegi;
- d) tekstdäki materiallary, şol materialdaky öňe sürülen pikirleri bir-birinden parhlandyrmagy;
- e) okan zadyňa düşünendigiňi ýa-da düşünmändigiňi barlap görmegi;
- ä) berlen soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermegi;
- f) tekst boýunça çyzgylar, tablisalar, diagrammalar döretmegi;
- g) sözlük üstünde işläp bilmegi;
- h) pikirleniş işiň dürli operasialaryny (seljermek, deňeşdirmek, tapawutlandyrmak, netije çykarmak işlerini) ýerine ýetirmegi başarmalydyrlar.

Kitap bilen işlemekligiň esasy üç sany derejesini tapawutlandyrmak bolar. Şol derejäniň ilkinjisi kitaby okaýan adamynyň tekstiň manysyna akyl ýetirmegi, düşünmegi, ýagny ondaky maglumatlary özüne kabul edip almagydyr. Şonda ol tekstiň manysyna, onda aýdyljak bolunýan zada düşünmek hem ony ýatda saklamak üçin dürli-dürli usullardan peýdalanmaly bolýar. Kitap bilen işlemegiň bu derejesini şertleýin ýagdaýda onuň akyl ýetirijilik derejesi diýip atlandyrmak bolar.

Kitap bilen işlemegiň ikinji derejesi – bu okalan teksti analiz etmegi, oňa tankydy nukdaý nazardan baha bermegi başarmaklykdyr. Bu derejäni kitap bilen işlemekligiň analitik derejesi diýip atlandyrmak bolar.

Kitap bilen işlemegiň üçünji derejesi – munuň özi adamyň okan zatlarynyň esasynda, özbaşdak okap öwrenen materiallarynyň, alan düşüňjeleriniň bazasynda nämedir bir täze pikiri orta atmagydyr. Kitap bilen işlemegiň bu derejesine onuň döredijilik derejesi diýilýär.

Okuwçylar kitap bilen işlänlerinde, ýazgylaryň dürli görnüşlerini döredýärler. Şol ýazgylar, esasan, meýilnamadan, tezislerden, konspektiden, göçürmelerden, sitatalardan, annotasiýalardan ybaratdyr. Aşakda şol ýazgylaryň üstünde gysgaça durup geçeliň.

Meýilnama – haýsydyr bir kitapda ýa onuň belli bir babynda beýan edilen esasy pikirleriň sözbaşylar görnüşindäki ýazgysydyr. Gowy düzülen meýilnama şol meýilnamany düzen adamyň kitabyň gurluşyny mazaly özleşdirenligine, mazmunyna gowy düşünenligine şaýatlyk edýär. Meýilnama materialy gaýtalamak üçin amatlydyr. Ýöne şol meýilnama soraglaryň toplumy boýunça gaýtalamaklyk kitap okalandan onçakly kän wagt geçmänkä mümkindir. Meýilnama düzmeklik okuwlar geçirilende, makalalar ýazylanda, doklادلara, çykyşlara we şulara meňzeş işlere taýýarlanylanda möhümdir. «Meýilnamasyz iş başa barmaz» diýlip örän dogry aýdylypdyr.

Tezisler – meýilnama bilen ýazgynyň aralygyndaky ýazgydyr. Eger meýilnamada kitapda beýan edilen esasy meseleler baradaky soraglaryň toplumy belli bir yzygiderlikde berilýän bolsa, tezislerde kitabyň esasy mazmuny gysgaça beýan edilýär. Tezisler düzmek babatyndaky iş okalan materialy örän çuňdan analiz etmegi, esasy pikirleri tapawutlandyrmagy, materialyň daýanç punktlaryny parhlandyryp bilmegi talap edýär.

Tezisler – munuň özi ara alnyp maslahatlaşyljak dokladlar bilen çykyş etmegiň iň bir amatly gysgaldylan ýazgysydyr.

Ýazgy – okalýan kitabyň ýa diňlenilýän leksiýanyň esasy mazmunyny gysgaça, yzygiderli beýan edýän ýazgydyr. Onda ownuk-uşak pikirler, gaýtalamalar bolmaýar. Ýöne ýazgyda awtoryň esasy pikirlerinden başga-da şol esasy pikirleri, netijeleri berkidýän, olary subut edýän degerli faktlar, zerur bolan göçürmeler, sitatalar bolmalydyr.

Eger şol bir wagtyň özünde birnäçe edebi çeşme öwrenilýän bolsa, onda esasy edebi çeşmäniň mazmuny ýazgy edilýär, beýleki edebiýatlardan alnan käbir täze, üýtgeşik pikirler bolsa şol esasy edebi çeşmä goşmaça hökmünde ulanylýar. Haýsydyr ulurak edebi çeşme ýazgy ediljek bolnanda, adatça, ilki meýilnama düzülýär, soňra kitabyň her bölüminiň mazmuny aýry-aýrylykda ýazgy edilýär. Ýazgy (meýilnama, tezisler, sitatalar ýaly) beýleki ýazgylaryň hemmesiniň elementlerini özünde jemleýän uniwersal formadaky ýazgydyr.

Göçürmeler – bu kitapdan sözme-söz, hiç bir üýtgedilmän göçürilýän ýazgydyr. Göçürmeler aýry-aýry kitaplardan, beýleki edebi çeşmelerden dürli materiallar toplamaly bolanda, amatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Sitatalar – haýsydyr bir ýygynydan jüpüne düşüp duran anyk hem-de ýerlikli pikirleriň sözme-söz göçürilip alynýan ýazgylarydyr.

Annotasiýa – kitaby, makalany örän gysgaça beýan edýän, onuň peýdalydygyny birnäçe setirde görkezýän ýazgydyr.

Ýumuş:

1. Ösen döwletlerde bilimiň mazmunyny kesgitleýän resminamalary öwrenip, ýurdumyzyň bilim ulgamyna degişli resminamalar bilen deňeşdiriş.

XIII bap

OKATMAGYŇ USULLARY

Okatmagyň usullary hakynda düşünje

Okatmak usullary hakynda umumy düşünje we olaryň toparlara bölünişi. Okatmagyň usuly diýlip, mekdep okuwçylarynyň bilimleri, başarnyklary we endikleri ele almak üçin, olaryň gözýetiminiň ke-

mala gelmegi hem-de ukybynyň ösmegi üçin mugallymyň okuwçylar bilen belli bir wagtyň içinde bilelikdäki alyp barýan işine düşünilýär.

Okuw prosesi döwründe okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda bilimleri, başarnyklary we endikleri dürli usullaryň üsti bilen ele alýarlar. Öwrenilýän okuw materialy dürli serişdeleriň, usullaryň kömegi bilen okuwçylar tarapyndan kabul edilýär. Kabul edilýän materialyň hemmetaraplaýyn netijeli bolmagy üçin mugallym ol ýa-da beýleki temany okuwçylara düşündirende, öwrenilýän materialyň aýratynlygyna laýyklykda dürli usullardan peýdalanyň bilmegi başarmalydyr.

Okatmagyň bilimberijilik, terbiýeleýjilik we ösüş funksiýalarynyň üstünlikli amala aşyrylmagy mugallymyň köplenç halatda okatmagyň usullaryny saýlap-seçip alyp bilmegine baglydyr.

Iş ýüzünde okatmakda birnäçe usullar duş gelýär. Olaryň käbirleri ähli dersler üçin umumy bolýan bolsa, beýlekisi diňe bir dersi okatmaklyga degişli bolup durýar. Şeýle bolansoň, mugallym okuwçylaryň bilim derejelerini ýokarlandyrmak, çuňlaşdyrmak, olaryň okuwa bolan höwesini artdyrmak üçin okatmak usullarynyň has amatly görnüşlerini ulanmagy başarmalydyr.

Okatmak usullaryny saýlap almakda mugallym okuwçylaryň ýaş, psihologik aýratynlyklaryny hem göz önünde tutmalydyr. Şeýle-de mekdebiň tehniki serişdeler bilen üpjünçiligi göz önünde tutulmalydyr. Okatmak usullarynyň ähli görnüşlerinde aşakdakylar ýaly talaplar goýulýar:

1. Mugallym tarapyndan okuw materialynyň düşündirilmegi okuwçylarda ylmy taýdan dogry pikirlenmäni, giň gözýetimi, ruhube-lentligi, ahlak taýdan päkligi, gowy gylyk-häsiýeti we tertip-düzgüni ke-mala getirmek, şularyň esasynda usul terbiýeleýjili häsiýete eýe bolýar.

2. Okatmak usulynyň ylmy taýdan esaslandyrylmagy, ýagny düşnükli bolmagy, usulyň ylmylygy okuwçylaryň pikiriniň düşnük-liligini hem aňladýar.

3. Okatmak usulynyň sistemalylygy onuň netijeligini kesgitle-melidir.

4. Usullaryň güýçýeterlilik.

5. Sapagyň dowamynda tehniki serişdelerden, görkezme esbap-

laryndan peýdalanmak bilen çagalaryň duýgusyny ýokarlandyrmaklyga gönükdirmek.

6. Bilimleriniň berk özleşdirilmegini we netijeliligini gazanmak.

Ýokardaky sanalyp geçilen talaplaryň netijesinde mugallym okuwçylaryň döredijilik işjeňligini ýokarlandyrmaly, olaryň hemmetaraplaýyn ösmegi üçin goşmaça mümkinçiliklerden peýdalanmaly.

Okuw kitaplarynda okuwçylaryň bilim alşynyň çeşmesine, başaraňlygynyň we endiginiň kemala gelşine görä okatmak usullary görnükli pedagog-alymlar I.Ý. Lerner, M.I. Skatkin, B.P. Ýesipow tarapyndan aşakdaky ýaly üç topara bölünýär:

1. Söz üsti usullary.
2. Görkezme usullary.
3. Praktiki usullar.

Okatmagyň söz üsti usullary

Okatmagyň söz üsti usuly okatmakda iň bir giňden ýaýran usullaryň biridir. Mekdep okuwçylaryna durnukly bilim bermekde onuň ähmiýeti örän uludyr. Bu babatda görnükli rus pedagogy K.D.Uşinskiý şeýle belleýär: «Nähili kämilleşdirilen bolsa bolsun, okuw kitaplary, gollanmalary, hatda ustawlar – olar mugallymyň janly sözleriniň deregini tutup bilmezler».

Häzriki döwürde hem bu usula, ýagny okatmagyň söz üsti usulyna ýokary baha bermek bilen bir hatarda, okatmaklygyň beýleki usullarynyň hem ähmiýetiniň uludygy nygtalyp, ol usullaryň biri-biri bilen baglanyşykly häsiýetde ulanylýandygy bellenilýär. Mugallym tarapyndan okuw materialyny dilden beýan etmegiň görnüşleri aşakdaky ýaly esasy pedagogiki talaplary ödemelidir:

1. Ylmylyk we ýokary ideýalylyk.
2. Logiki yzygiderlik we subut edijilik.
3. Düşnükliklik we aýdyňlyk.
4. Obrazlylyk, duýguçylyk we mugallymyň sözünüň dogrulygy.
5. Okuwçylaryň ýaş aýratynlygynyň hasaba alynmagy we başgalar.

Okatmagyň söz üsti usuly aşakdaky ýaly toparlary öz içine alýar: gürrüň, düşündiriş, sorag-jogap alyşmak – söhbetdeşlik, mekdep leksiýasy, umumy okuwly we kitap bilen işlemek.

Mugallymyň gürrüňi – bu mugallymyň okuw materialyny ýönekeý, sada dilde düşnükli edip okuwçylaryň aňyna ýetirip bilmegidir. Eger mugallym okuwçylara gürrüň bermegi başaryan bolsa, onda olar belli bir ugur boýunça geçilýän materialy doly özleşdirýärler. Dersiň aýratynlygynyň esasynda gürrüňiň häsiýeti üýtgap biler.

Gürrüňiň giňden ulanylýan görnüşleri:

a) Gürrüň – hekaýa aýtmak usuly – ýagdaýy beýan etmek, ýazyjynyň, şahyryň ömri we döredijiligi barasynda gürrüň bermek we başgalar.

b) Gürrüň - suratlandyrmak usuly – ösümlükleriň ösüş ýagdaýyny suratlandyrmak, her hili priborlaryň, enjamlaryň, apparatlaryň ýasalyşyny, ulanylyşyny beýan etmek we ş.m.

Mugallymyň gürrüňi düşnükli bolar ýaly, ol ilki bilen mowzugyň meýilnamasyny tagta ýazmalydyr. Mugallym meýilnama esasynda okuwça düşnükli dilde, edebi terminleri-düzgünleri peýdalanyň, gürrüňi alyp barmalydyr we okuwçylaryň ünsüni bir ýere gönükdirmelidir. Başlangyç synplarda gürrüňiň dowamlylygy 15–20 minut bolup, tema düşündirilip gutarandan soň, okuwçylaryň bilim derejeleri barlanmalydyr.

Düşündiriş – bu mugallymyň okuw materialyny logiki yzygiderlikde düşündirmegidir. Düşündiriş usulynyň esasy aýratynlyklarynyň biri hem düşnükliklik, okuwçylaryň öňünde aýdyň soraglaryň goýulmagy, anyk mysallaryň getirilmegidir. Düşündirilip bolandan soň mugallym hökmany suratda jemlemelidir, netijäniň dogrudygyny aýtmalydyr.

Söhbetdeşlik – mugallym söhbetdeşlik döwründe okuwçylaryň bilimine, tejribesine daýanyň, gysga soraglary okuwçylara bermek bilen olary geçilýän temany özleşdirmäge gönükdirýär. Söhbetdeşlik döwründe okuwçylaryň özbaşdaklygy ýokarlanýar. Söhbetdeşlik geçirilende, ýagny, mugallymyň berýän soraglaryna güýçli okuwçylar jogap bermek üçin el göterenlerinde, beýleki orta we gowşak okuwçylar hem ýoldaşlaryndan galmajak bolup, sapaga işjeň gatnaşýarlar. Şu döwürde mugallym hem öz nobatynda güýçli okuwçylary sylaglap durmalydyr.

Okuw materiallarynyň mazmunyna we anyk meselelere seredip, söhbetdeşlik birnäçe topara bölünýär.

1. Ewristik söhbetdeşlik – «ewrika» latyn sözi bolup, «tapýaryn»

diýen manyny berýär. Mugallymyň okuwçylaryň öňki bilimlerine se-redip, anyk soraglary goýmak bilen, okuwçylar täze düşüňjeleri, neti-jeleri, düzgünleri açmaklygyna mejbur edýär.

2. Katefizik söhbetdeşlik – bu başlangyç synplarda okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny, endiklerini barlamakda, bahalandyrmak-da we berkitmekde giňden ulanylýar. Ýönekeýje sowal-jogaplara – katefizik söhbetdeşlik diýilýär. Bu görnüşli söhbetdeşlik okalan tekst-leri seljermekde hem giňden peýdalanylýar.

3. Täzeden döretmek söhbetdeşligi – munda mugallymyň beren soraglarynyň üsti bilen okuwçylaryň öňki alan bilimleri täzeden ýat-lanylýar we üsti doldurylýar. Söhbetdeşligiň bu görnüşi gaýtalamak, jemleýji sapaklarda giňden ulanylýar.

4. Habar beriji söhbetdeşlik – bu täze bilimleri habar bermekde ulanylýar. Ol mugallymyň okuwçylara sorag bermegi, okuwçylaryň hem ol soraglara jogap bermeginiň esasynda guralýar. Sorag berlen-de mugallym бүтін synpyň okuwçylaryna ýüzlenip, sorag bermeli-dir. Sorag gysga bolup, sada dilde goýulmalydyr. Goşa soraglary we çaklama jogap berilýän soraglary goýmak özüniň oňaýly netijesini bermeýär.

Söhbetdeşligiň gidişi okuwçylaryň jogaplaryna hem bagly bolýar. Soraglara jogaplar dogry, aýdyň berlip, hemme okuwçylar eşider ýaly bolmalydyr. Soraglara jogap bermek üçin okuwçylary elipbiý ýa-da sanaw bilen çagyrmaklyk maslahat berilýär. Şeýle-de üns-süz okuwçylardan köpräk soramaklyk, okuwçylaryň arzuwlaryny ha-saba almaklyk, ýagny, göz önünde tutmaklyk gowy netije berýär. Söhbetdeşlik döwründe her hili ýol bilen okuwçylary sylaglap dursaň, olaryň işjeňligi ýokarlanýar.

Mekdep leksiýasy – umumy okuw – bu köplenç halatda ýokary synplarda ulanylýar. Ýokary synplarda onuň dowamlylygy 30–35 mi-nut, başlangyç synplarda bolsa, seýrek ulanylyp, dowamlylygy 15–20 minuta barabardyr. Mugallym ilki bilen umumy okuwyň temasyny aýdýar. Soňra onuň meýilnamasyny tagta ýazýar. Görkezme esbap, tehniki serişde ulanjak bolsa, ony taýýarlaýar.

Okuw kitaby okuwçylaryň bilim almagy üçin esasy çeşmedir, şeýle bolansoň, mugallym okuwçylara kitap bilen işlemegi, ýagny, dogry okamagy, okan zadynyň manysyna düşüňmegi öwretmelidir.

Bu bolsa, düşündirip okatmak arkaly amala aşyrylýar. Aňlap, oýlanyp okamaklyk, düşnüksiz sözleri öwrenip getirmeklik hökmandyr.

1-nji synpda okuwçylar okan zadynyň meýilnamasyny düzmeği öwrenýärler, 3-nji synpda bolsa hekaýalaryň meýilnamasyny düzýärler. Meýilnama habar sözlemi esasynda düzülmelidir. Şeýlelikde, okuwçylar soňabaka makalalaryň atlaryny düzýärler. Ýuwaş-ýuwaşdan, mugallymyň ýolbaşçylygynda olar makala ýazmagy öwrenýärler.

Kitap bilen işlenende, okuwçylar aşakdakylary berjaý etmelidirler.

1. Temany bellemeli, nämeleri öwrenmelidigini gysgaça bellik etmeli.
2. Materialy ünsli okamaly, bölümlere bölmeli, okan ýeriň boýunça meýilnama düzmeli.
3. Soraglara dilden jogap bermeli.
4. Okan zadyňa öz soraglaryňy bermegi başarmaly.
5. Okan zadyň boýunça netije çykarmaly.

Görkezip okatmak usuly

Okuwyň has netijeli bolmagy, öwrenilýän zadyň okuwçynyň ýadynda köp wagtlap galmagy üçin okatmakda görkezme usuly-na esasy orun berilýär. Şeýle bolsa-da, görkezip okatmak usuly söz üsti usulyndan aýratynlykda ulanyp bilinmez. Sebäbi görkezme esbaplar, tehniki serişdeler sapagyň dowamynda mugallym tarapyndan düşündirilýär, gürrüň edilip berilýär.

Sapagyň dowamynda, ýagny mugallymyň gürrüň bermeginde temany düşündirmeginde, söhbetdeşlik döwründe görkezme esbaplardan, tehniki serişdelerden peýdalanyp, ähli okuwçylaryň geçilýän materialy doly kabul edip alýandygyny synlaýar. Şunuň netijesinde mugallym umumylaşdyrýar we belli bir netije çykarýar. Görkezme esbaplardan sapagyň dowamynda giňişleýin peýdalanmak okuwyň has netijeli bolmagyna uly täsir edýär.

Geçilýän materialy çuňňur öwrenmek üçin başlangyç synplarda dürli görkezme esbaplar ulanylýar.

Meselem:

- a) «Gyş» temasy düşündirilende ýa-da tokaý, çöl barasynda

gürrüň berlende, gar ýagyp duran suraty, tokaýyň, çölüň suraty çekilen plakaty ulanmak has amatlydyr.

b) Kiçi ýaşly mekdep okuwçysyna globus görkezilýär. Globusy okuwçylara görmäge bermeli. Goý, olar globusyň formasyny, möçberini, aýlanyşyny, peslikleriň, belentlikleriň nähili reňkler bilen bellenilişini öz gözleri bilen görsünler. Soňra okuwçylar globusyň esasynda Ýer şaryny, onuň aýlanyşyny, ýagtylandyrylyşyny göz önüne getirýärler. Bu bolsa okuwçylaryň düşünjesiniň has ýokarlanmagyna getirýär.

ç) Mugallym 1-nji synpda matematikadan okuwçylara sanlary goşmaklygy öwredýär. Ol sapakda sanaw taýajyklaryndan peýdalansa, has amatly bolýar.

Sapagyň netijeli bolmagynyň ýene-de bir görnüşi mugallymyň sapagyň dowamynda tehniki serişdeleriň dürli görnüşlerinden giňişleýin peýdalanyň bilmegidir.

Mälim bolşy ýaly, tehniki serişdeler üç topara bölünýär.

1. Görüş ýoly bilen habar beriji tehniki serişdeler – oňa epidoskop, kodoskop, diaskop, filmoskop, diafilm we ş. m. degişlidir.

2. Eşidiş ýoly bilen habar beriji tehniki serişdeler – magnitofon, radio, proigrywatel we başgalar.

3. Görüş hem-de eşidiş ýoly bilen habar beriji tehniki serişdeler – kino, telewideniýe, wideomagnitofon we ş.m.

Umuman alanda, okuwçylaryň bilim derejelerini çuňlaşdyrmaklygyň netijeliligini ýokarlandyrmakda tehniki serişdeleriň hem edil görkezme esbaplar ýaly ähmiýeti örän uludyr.

Okatmagyň tejribe usuly

Bu usul okuwçylaryň sapagyň dowamynda dürli hili praktiki-tejribe işleri ýerine ýetirmeklerine düşünilýär. Tejribe işleri bolsa, umuman, aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Dilden we ýazuwdan gönükmeler. Olar ähli synplarda dürli dersler boýunça geçilip bilner. Oňa, esasan hem, başlangyç synplarda matematikadan, ene dilinden we okuwdan, rus dilinden, aýdymdan, zähmetden, tebigaty öwrenişden we ş.m. degişli derslerden geçirilýän gönükmeler degişlidir. Gönükmeler okuwçylarda ilkinji özbaşdak endikleri kemala getirmeklige ýardam edýär. Gönükmeler, esasan, üç topara bölünýärler:

a) taýýarlaýyş gönükmeleri – olar täze düzgünleri öwrenmekde, sapagy berkitmekde giňden ulanylýar. Meselem, mugallymyň görkezmesi netijesinde okuwçylar ösümliklere, haýwanlara, transporta, käre we ş. m. degişli sözleri tapýarlar.

b) öwreniş gönükmeleri – bu gönükmeler has giňden ýaýrap, geçilen mowzугy berkitmekde, bar bolan bilimleri, başarnyklary we endikleri kämilleşdirmekde ulanylýar.

c) döredijilikli gönükmeler. Bu gönükmeleriň okuw materialynyň mazmunyna laýyklykda beýleki gönükmeleriň görnüşlerinden düýpli aýratynlygy bardyr. Ol okuwçylaryň özbaşdak döredijilikli çemeleşmegini aňladýar, ösdürýär. Mysal üçin, okuwçylar tarapyndan doly özleşdirilenden soň olara şol mowzuk esasynda beýanname, düzme ýazmaklyk tabşyrylýar.

2. Praktiki, grafiki we tejribe işleri – bu, esasan, ýokary synplarda girizilýär. Başlangyç synplarda bolsa zähmet, surat, tebigaty öwreniş sapaklarynda geçirilýär. Praktiki işler gönüden-göni mugallymyň ýolbaşçylygynda ýa-da özbaşdak hem geçirilip bilner. Grafiki we tejribe işleri ýokary synplarda himiýa, fizika, matematika we ş. m. sapa-klarda geçirilýär.

Problemalaýyn-meseleleýin we maksatnamalaýyn okuw

Meseleleýin okuwy ilkinjileriň hatarynda rus alymlary T.W.Kudrýawsew, I.Ýa. Lerner, N.G. Daýri, A.M. Matýuşkin, M.I. Mahmutow, M.N. Skatkin, polýak alymlary W. Okon, Ýa. Barteskiý, E. Habor dagylar esaslandyrdylar.

Okuwçylaryň önünde dürli problemalaryň goýulmagy we olary okuwçylaryň özbaşdak çözüp bilmegi – meseleleýin okuwyň esasy düzýär. Meseleleýin okuwy iş ýüzüne geçirmek üçin mugallymyň işi şu aşakdaky ýaly görnüşde amala aşyrylýar.

1. Meseleleýin ýagdaýy döretmek, ýagny, okuwçylaryň önünde mesele goýmak.

2. Okuwçylara şol goýlan meseläniň çözülişiniň dürli ýollaryny tapmagy öwretmek, ýagny, oňa ýolbaşçylyk etmek.

3. Ony jemlemek.

Goýlan meseläni mugallymyň özi çözüp bermeli däl, sebäbi şu halatda okuwçylaryň özbaşdaklygy peselýär.

Okuwçylaryň öňünde matematikadan problema goýalyň.

Meselem, okuwça iki iş tabşyrylýar.

1) $(2 + 5) \cdot 3 = 21$

2) $2 + (5 \cdot 3) = 17$

3) Ýa-da $15 \cdot 7 = 105$ ýene-de nädip 105 talyp bolar?

15 – i 7 gezek gaýtalap ýazman, 7-ni 15 gezek gaýtalap ýazmak.

4) Ýediligiň alynyşy: $2 + 5 = 7$ we başga görnüşleri.

Ýokary synplarda: Gygyrdym, eşitmediň. Akmak bolma, ataň ýaly adam bol. Mundan urdum gyljy, Arapda şaňlar uýy.

Maksatnamalaýyn okuwyň esasy maksady okuw tutumynyň netijeliligini ýokarlandyrmakdan we okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmek endigini ösdürmekden ybaratdyr. Maksatnamalaýyn okuw geçen asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalarynda amerikan alymy Skinner tarapyndan esaslandyryldy. Soňra rus alymlary W.P.Bespalko, T.A.Ilina, P.Ýa.Galperin, N.F.Talyzyna, A.I.Raýew we nemes pedagogy E.Drefenştedt dagylar bu babatda köp işleri alyp bardylar.

Häzirki döwürde programmirlenen okuwyň iki görnüşi okuw mekdeplerinde giňden ulanylýar.

1. Lineýnyý, ýagny bir ugurly görnüşi.

2. Şahalandyrylan görnüşi.

Lineýnyý görnüşi – bu goýlan mysalyň ýa-da meseläniň çözülişiniň bir ýoly bar. Bu ugur bilen düzülen okuw kitaplarynda öwrenmek üçin ähli berlen ýumuş uly bolmadyk böleklere bölünýär. Okuwçy berlen ýumşuň her bir bölegini öwrenýär we oňa degişli goşmaça berlen tabşyryklary hem ýerine ýetirýär. Şeýlelikde, ol ädimme-ädim materialy özbaşdak öwrenip, öňe gidýär.

Şahalandyrylan görnüşi – munda okuwçylar diňe biri dogry bolan taýýar jogaplaryň içinden haýsy hem bolsa bir jogaby saýlap alyp, şonuň netijesinde hem dürli ýol bilen öňe gidilýärler. Goýlan soraglaryň birnäçe jogaplary bolup, ol jogaplaryň diňe biri dogry, beýlekileri bolsa nädogry bolýar. Okuwçy dogry jogaby tapýança işleýär. Şeýdip, meseläniň çözülişiniň dogry ýoluny tapmagy öwrenýär. Programmirlenen okuw esasan iki topara bölünýär.

a) Maşynly;

b) Maşynsyz.

Maksatnamalaýyn okuwyň maşynly toparyna öwrediji maşynlar,

synag alyjy maşynlar, dürli EHM-ler, ähli görnüşli lingofon otaglary, görüş we eşidiş organlarynyň üsti bilen materialy kabul etmek üçin peýdalanylýan serişdeler – diapozitiwler, diafilmler, gramplastinkalar, magnitofon ýazgylary we ş.m girýär.

Maksatnamalaýyn okuwyň maşynsyz görnüşine – maksatnamalaýyn okuw kitaplary, gollanmalary, depderleri degişlidir. Maksatnamalaýyn okuw kitaplarynda we gollanmalarynda öwrenilýän okuw materialy jikme-jik logiki yzygiderlikde işlenilip geçilýär. Okuw materialy esasy bölekler bölünip, soňky öwreniljek material öňki öwrenilen materialyň dowamy bolup hyzmat edýär.

Maksatnamalaýyn okuw depderleri başlangyç synplarda giňden ulanylýar. Ol okuwçylaryň ýaşlykdan özbaşdak pikirlenmek endigini ösdürmäge kömek edýär. Dogry maksatnamalaýyn-programmirlenen okuwyň käbir kemçilikleri hem bardyr:

- a) okuwçylar ýekelikde işleýärler, ýoldaşlarynyň pikirlerini diňläp bilmeýärler, özara pikir hem alyşyp bilmeýärler;
- b) okatmagyň terbiýeleýjilik ähmiýeti peselýär;
- c) mugallymyň janly sözüniň täsiri peselýär.

Emma, bulara seretmezden, maksatnamalaýyn okuwyň edil problemalaýyn-meseleleýin okuw ýaly okuwyň netijeliligini ýokarlandyrmakda, okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmek endigini ösdürmekde ähmiýeti örän uludyr.

Okatmagyň usullary we tärleri hakynda

Ýokarda agzalan okadylyşyň düzgünleriniň hakyky amalyýetde amala aşyrylyşy okatmagyň usullary bilen baglanyşyklydyr. Alym-mugallymlar okadylyş tutumyny synlap, okadýanyň we okaýanyň isiniň iňňän köpdürlüligine üns berýärler. Bu işleriň görnüşini okatmagyň usullary diýip atlandyrýarlar. «Usul» adalgasy grekçeden «methodos» - hakykata golaýlaşmagyň ýoly, usuly diýmekdir. Pedagogik amalyýetinde usul okuw-terbiýeçilik maksatlaryna ýetmekligiň kadalaşdyrylan tärleri manysynda kesgitlenýär. Gadymyýetden bäri öýkünmeclige esaslanan okadylyş usullary agdyklyk edipdir. Mekdebiň esaslandyrylmagy bilen söz üsti usullar ýüze çykyp, ol orta asyrlarda aýgytlaýjy orna eýe bolýar. Söz maglumaty esasy göteriji, kitap boýunça okatmak bolsa bilim berşiň esasy wezipesi hasaplanýardy.

Beýik açyşlaryň we oýlap tapylyşlaryň eýýamynda bilimi amalyýetde peýdalanmaga mümkinçilik berýän aýdyň-görkezme usullary ösüşe eýe bolýar. XIX–XX asyrlaryň çatrygynda «işini üsti bilen okatmak» atlandyrylýan taglymat uly gyzyklanma döredti. Onuň tarapdarlary okadylyşyň amaly usullaryny ulanýardy.

Mugallym okadylyşy guramagyň okuw beýanet, tejribelikler, gezelenç, işewür oýunlar, sosial-psihologik türgenleşik ýaly dürli görnüşlerini ulanyp bilýär. Islendik usulyň ahlumumy dældigi sebäpli, olaryň diňe toplumlaýyn ulanylyşy garaşylýan netijäni berip biler. Dürli alymlaryň usullary bölümlere bölmegiň dürli şert-esasyny ulanmagyň dürli görnüşlerini döredýär.

Okatmagy bilimleri özleşdirmegiň çeşmesi boýunça bölümlere bölmek has giň ýaýrandyr. Oňa laýyklykda: söz üsti usullar (çeşmesi sesli ýa-da ýazmaça söz); aýdyň-görkezme usullary (çeşmesi synlanýlan zatlar, hadysalar, aýdyň gollanmalar); amaly usullar.

Okatmagyň usullarynyň we tärleriniň toparlara bölünişi

Belli bir döwürde söz üsti usullar bilim bermegiň ýeke-täk diýen ýaly usulydy. Hertaraplaýyn ösüşiň tarapdary bolan pedagoglar (Ý.Komenskiý we beýl.) bu tutumyň birtaraplaýynlygyny görkezip, üstüniň beýleki usullar bilen ýetirilmek zerurlygyny nygtap çykyş etdiler. Häzirki wagtda söz üsti usulyny köplenç könelişen, «işjeň däl» hasaplaýarlar. Ýöne onuň mümkinçiligine obýektiv baha berilmelidir. Söz üsti usullar örän gysga wagtyň dowamynda uly göwrümdäki maglumaty okaýana geçirip, onuň önünde meseleler goýup, olaryň çözlüş usullaryny salgy bermäge mümkinçilik döredýär. Söz hyýaly, ýady we duýgyny işjeňleşdirýär.

Söz üsti usullara beýanet – umumy okuw, gürrüň bermek, söhbet, çekişme, kitap bilen işlemek degişlidir. Çap edilen çeşmeler bilen özbaşdak işlemegiň birnäçe tärleri bardyr. Olaryň arasynda: ýazga geçirmek – konspekt, okalany gysga ýazmaça beýan etmek; tekstiň meýilnamasyny düzmek; nutuklaşdyrmak – okalanyň esasy pikirlerini gysga beýan etmek, çykgytlar almak, tekstden gös-göni bölekler almak; annotirlemek – jemlemek, okalany onuň düýpli manysyny ýitirmezden gysgaça beýan etmek; syn ýazmak – okalana öz garaýyş-gatnaşygyňy gysga aňlatmak; resmi-mantyk (logiki) nusga döretmek

– okalary söz-ülňüleýin şekillendirmek; temalaýyn – tema boýunça özeni jemleýji düşünjeleriň kadalaşdyrylan toplumyny döretmek: ahyýetleriň matrisasyny – dürli awtorlaryň işlerindäki birmeňzeş zatlaryň we hadysalaryň deňeşdirme häsiýetnamasyny döretmek tapawutlandyrylýar.

Söz üsti usullar bilen baglanyşyklyda aýdyň-görkeziş usullary ulanylyp, olar hem öz gezeginde aýdyňlaşdyrma – illýustrasiýa (aýdyň-görkeziş gollanmalary görkezmek) we demonstratiw (enjamlar, tejribeler, tehniki abzallar, kinojilmeler) görnüşlere bölünýär.

Täze tehniki serişdeleriň ornaşdyrylmagy (telewideniýe, wideomagnitofon, kompýuter) aýdyň-görkezme usullarynyň mümkinçiligini giňeldýär.

Özbaşdaklyk derejesi boýunça aşakdaky gönükmeler tapawutlandyrylýar:

- gaýtadan dikeldiji (özleşdirileni berkitmek üçin);
- türgenleşdiriji (bilimleri täze şertlerde ulanmak maksady bilen).

Bu topardaky usullaryň esasy maksady amaly hereketler esasynda maglumatlar almakdyr. Käbir alymlar bu topara didaktiki oýunlar usulyny-da goşýarlar. Olaryň esasy düzüjilerine: okuw işiniň nusgalaşdyrylýan obýekti; oýna gatnaşyjylaryň bilelikdäki işi; oýnuň düzgünleri; üýtgeýän şertlerde netijä gelmek; ulanylýan çözlüşiň netijeliligi degişlidir. Oýnuň tehnologiýasy – bu meseleleýin okatmagyň tehnologiýasydyr. Onda maglumat daşdan gelip gowuşmaýanlygy üçin akyl ýetiriş işi öz-özi hereketlenýän, işiň hut öz içki önümi bolup durýar. Alnan maglumat täzesini döredip, bu üznüksiz hereket tä ahyrky netije alynýança dowam edýär.

Okuw tutumyna bütewilikde çemeleşmek nazaryýeti esasynda onuň usullarynyň üç topary ýüze çykarylýar:

1. Okuw – akyl ýetiriş işiniň guralyş we amala aşyrylyş usullary: söz üsti, aýdyň-görkezme we amaly; böleklikden umumylyga-induktiv we umumylykdan bölekligededuktiv; gaýtadan dikeldiji-reproduktiv we mesele-agtaryş hem-de özbaşdak iş usullary;

2. Höweslendiriji we meýillendiriji usullar: okamaga höwes, okaýanda borç we jogapkärçilik duýgusy;

3. Gözegçilik we öz-özüňe gözegçilik usullary: sesli, ýazuw we tejribehana (laboratoriýa) tejribelikleri.

Okadylyşyň usullarynyň bölümlere bölünüşiniň beýleki görnüşleri-de bardyr. Olaryň ählisi işjeň däl bilim-düşünjeleri işjeňlige öwürmeklige, täze bilimleriň özleşdirilmegine we amalyýetde ulanylmagyna ýardam etmeklige niýetlenendir.

Okatmagyň görnüşleriniň taryhy taýdan ösüşi

Okatmagyň görnüşleri – okuw işini guramagyň aýrylmaz bölegi bolmak bilen, okuwçylaryň bilimleri kämil derejede ele almagyna ýakyndan ýardam edýär. Taryhy taýdan alanda:

1. Özbaşdak-toparlaýyn okatmak (b.e.önki döwürden- XVIII a çenli);

2. Birek-biregi okatmak (1798 ý. Angliýada Bell-Lonkestr);

3. Okatmaklyga çäýe çemeleşmek. ABŞ XIX a. ahyrynda (gowşak-orta-oňat) okayanlar.

4. Brigada-laborator. 1905 ý. ABŞ (Dalto plan).

5. Plan Trampa. XX a. başynda ABŞ okuwýň 40% – 100–150 okuwçy bolup okamak, 20% - 10–15 kiçi toparlarda, 40% - özbaşdak okap özleşdirmek

6. Synp-sapak görnüşi. XVIII a. Ý.A. Komenskiý tarapyndan girizilýär.

Sapak 3 sany düzüm bölekden (elementde) ybaratdyr:

1. Okuwçylaryň hemişeligi;

2. Ýörite sanaw boýunça okuw rejesi;

3. Belli bir meseläni çözmek (tema geçmek).

Sapak:

1. Aýratyn sanawda görkezilmeli.

2. Okatmagyň hemişelik görnüşi.

3. Okuwçylaryň ählisiniň gatnaşmagy hökmandyr.

4. Agzybir synpy kemala getirmek.

5. Şahsyýetiň bilesigelijigini kämilleşdirmäge gönükdirilendir.

Sapagyň görnüşleri:

1. Giriş sapagy;

2. Adaty sapak (kombinirlenen);

3. Barlag iş;

4. Berkidiji sapak;

5. Laborator, tejribe sapak;

6. Jemleýji.

Sapagyň gurluşy (adaty sapak):

1. Guramaçylyk döwri;
2. Öý işini bermek;
3. Täze temanyň beýany;
4. Täze temany berkitmek (dilden, ýazuw);
5. Öý işini kesgitlemek (dilden, ýazuw);
6. Okuwçylary bahalandyrmak;
7. Sapagy jemlemek.

Okatmagyň özboluşly aýratynlyklary

Okatmak – jemgyýetçilik-taryhy tejribäni maksada gönükdirilen häsiýetde ösýän nesle geçirmek, bilim, başarnyk, endikleriň kemala getirilişini guramakdyr. Adatça, okadylyşa mugallymyň sapak okatmagy manyda düşüňärler. Okatmak – bu diňe mugallymyň okaýana berýäni däl. Okatmak-okaýanyň tutuş okuw jaýy, jemgyýet, mugallymlar, okaýanlar bilen özara täsirinde alýanydyr.

Eýsem, sapak bermek okatmakdan näme bilen tapawutlanýar? Sapak bermek esasy ünsi okuw tutumynyň giriş bölümüne – talyba näme berilýändigine, ýagny okuw tutumynyň mazmunyna (bilimlere, başarnyklara, endiklere) gönükdirýär. Okatmak bolsa esasy ünsi onuň çykyş bölegine – talybyň näme alandygyna gönükdirýär. Üstesine-de, talybyň näme alandygy, özleşdirendigi onuň mazmuny ýa-da höwesini nukdaýdan däl-de, okatmagyň şahsyýetiň häzirki we geljekki işi üçin ähmiýeti jähtden bahalandyrylýar.

Sapak bermekde bilimler okuw dersleri (aýry-aýry ýumuşlar, taglymatlar) arkaly kesgitlenýär. Okadylyşda bolsa bilimler, meseleler anyk hereketlenýän tutumlar arkaly kesgitlenýär.

Sapagyň berlişi mugallymyň hadysalara we tutumlara garaýşyny şöhlelendirip, okadylyş bolsa okaýanyň nazaryýetini şöhlelendirýär. Mugallymyň garaýşy hemişe giň we çuň bolup, bu bilermen eminiň-eksperitiň garaşydyr. Ol hemişe diýen ýaly dersni logikasyna-mantygyňa tabyndyr. Okaýanyň garaýşyna belli bir derejede ähmiýete ymytylyş, böleklilik mahsusdyr. Mugallymyň garaýşy esasan umumylykdan ýekelige (deduktiv), okuwçynyňky bolsa ýekelikden umumylyga (induktiv) ugrugýan häsiýetdedir. Mugallym bilýänini

öwredýär. Okuwçy özüniň entek bilmeýän we başarmaýan zadyny öwrenýär.

Sapak beriş we okadylyş bir-birinden höwesleriniň gönükdirilmesi boýunça tapawutlanýan täsirler toparynyň astynda bolýar. Sapak beriş üçin bu beýleki mugallymlaryň we mekdep administrasiýasynyň täsiri bolýan bolsa, okadylyşa degişlilikde bu hem okuwçylar, hem uçurymlar, şeýle hem okuw tutumynyň netijeliligi bilen gyzyklanýan köp sanly beýleki toparlardyr. Hut şonuň üçin mekdebiň öňdebaryjy mugallymlarynyň wezipesi okuw girizmek, okuwçynyň ünsi diňe dogry jogaby agtarmaklyga gönükdirilmekden däl-de, ony meseläni çözmek başarygyny ösdürmekliklige gönükdirmekden we beýlekilerden ybaratdyr. Bu babatda toplumlaýyn we has netijeli okadylyş usuly hereketli okadylyş bolup, onda durmuşy ýumuşlar; durmuşy şertlerde ýa-da oňa golaýlaşdyrylan nusgalarda çözülýär.

Mekdeplerde sapakdan başga:

1. Ekskursiýa (gezelenç) sapary 3 döwürden durýar: guramaçylyk, geçirilýän we jemleýji döwri. Görnüşleri: tebigata, muzeýlere, taryhy-medeni ojaklara, edebiýat-önümçilige ekskursiýalar.

2. Fakultativ-gyzyklanma okuwlar (1966–67 ý).

3. Seminar okuwlary.

4. Praktiki-tejribe okuwlar.

5. Umumy okuw (leksiyä).

6. Konsultasiýa-maslahat.

Okatmagyň usullary we olara bolan talaplar

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet başyna geçen gününden döwletimiziň geljegi bolan ýaş nesle bilim-terbiýe bermekilik, olary özbaşdak durmuşa taýýarlamak meselesine aýratyn üns berýär. Türkmen döwletiniň ykdysady, syýasy we medeni taýdan has-da gülläp ösmegine ýardam etjek nesilleri terbiýeläp ýetişdirmekde umumybilim berýän mekdepleriň, ýörite orta we ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlaryna uly orun degişlidir. Şeýle uly hem jogapkärli wezipäni günübirin durmuşa geçirmek üçin, biziň pikirimizçe, mugallymlaryň şu aşakdaky meselelere aýratyn üns bermekleri zerur. Okuw-terbiýeçilik işiniň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen öz üstünde yzygyderli işläp, okadýan dersi boýunça zerur

bolan usullardan, serişdelerden, tärlerden ýerlikli peýdalanyp, okuwçylarda ylym-bilime bolan höwesini günübirin ösdürmek, olaryň hünär başarnyklaryny, ukyplaryny, endiklerini yzygiderli kämilleşdirmek meselelerini öz wagtynda we ýokary derejede çözmeli; özüniň pedagogik başarnygyny yzygiderli kämilleşdirmek bilen, talyplaryň içki dünýäsine aralaşmak, olar bilen toparyň, kollektiwiň önünde durýan aýdyň meselelere ylalaşykly we arkalaşykly amal etmek, okuw prosesinde-tutumynda zerur bolan tehniki serişdelerden ýerlikli peýdalanmak bilen öňde goýlan maksada ýetmek meselesini çözmelidir.

Häzirki döwürde ösüp gelýän ýaş nesli döwrebap okatmak we terbiýelemek babatynda biziň mekdeplerimiziň önünde durýan wezipeler hemme wagtdakysyndan has jogapkärli hem uludyr. Mugallymlaryň taýýarlanylşynyň gowulandyrylmagy-da, okatmak usullarynyň özüniň durmuşyň talaplaryna laýyk getirilmegi-de, mekdepleriň häzirki zaman okuw esbaplary bilen, şol sanda görkezme esbaplary bilen hem üpjün edilmegi-de gerek. Indi okatmak usullary baradaky meseläniň üstünde durup geçeliň. Metod grek sözi bolup, ol akyl ýetirişiň, praktiki işiň usuly, ýoly diýmegi aňladýar. Okatmak usullary-bu mugallymyň we okuwçylaryň bilelikdäki iş usullarydyr. Okatmak usullary arkaly ýaş nesle ylmy bilimler, başarnyklar we endikler berilýär, okuwçylaryň ylmy dünýägaraýşy kemala getirilýär, olaryň özbaşdaklygy, işjeňligi, inisiatiwalylygy ösdürilýär. Metodik usul okatmak usulynyň belli bir bölegi, elementi bolup durýar, ol usul kömekçi serişde hökmünde peýdalanylýar. Mysal üçin, leksiýa-usul hasaplanýlar, leksiýanyň dowamynda mugallym haýsydyr bir okuw-görkezme esbapyndan peýdalansa, onda ol metodiki usuldyr. Başgaça aýdanymyzda, okatmak usuly mugallymyň ulanýan metodiki usullarynyň toplumyndan ybaratdyr.

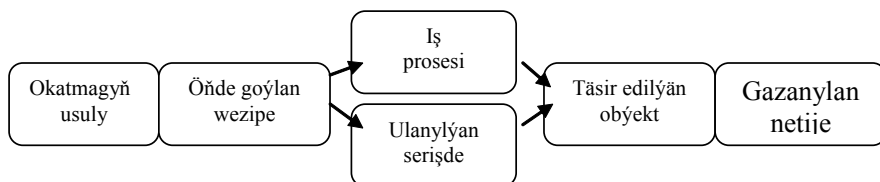
Käbir edebiýatlarda metodiki usullar: logiki, guramaçylyk, tehniki usullar diýlen toparlara bölünýär. Şeýle bölünişige laýyklykda, logiki usullara öwreniljek soraglaryň goýluşy, aratapawudyň we meňseşligiň görkezilişi, netijeler, umumylaşdyrmalar; guramaçylyk usullaryna: mugallymyň görkezme esbapy stoluň üstünde goýup, okuwçylaryň ýanlaryna eltip görkezmegi, olary stoluň ýanyna çagyryp, nämendir bir zada mikroskopda gözegçilik etdirmegi, frontal laboratoriýa ýumuşlar, toparlar boýunça geçirilýän ýumuşlar; tehniki

usullara: tebigy-natural obýektleri, kino görkezmek, tejribeler geçirmek, synp tagtasynda ülni-shemalary döretmegiň usullary, tablissalary berkitmek girýär.

Okatmagyň serişdelerine okuw kitaplary, gollanmalar, gönükmeler we meseleler ýygyndylary, tehniki enjamlar, görkezmeler esbaplary, priborlar, reaktiwler, sözlükler hem-de beýleki esbaplar girýär:

Okatmak tutumy-prosesi birtopar usullary we dürli serişdeleri özünde jemläp biler. Okatmak usullary okatmagyň maksady, wezipeleri hem-de mazmuny bilen kesgitlenilýär. Diýmek, okatmakda haýsy usul, nähili serişde ulanylsa-da, onuň öz önünde goýan esasy maksady bolýar, şonda gazanyljak netije göz önünde tutulýar. Mugallym öz önünde goýan maksadyna ýetmek, garaşýan netijesini gazanmak üçin okatmagyň dürli-dürli usullaryndan ýerlikli peýdalanýar.

Usulyň ülnüsini-shemasyny, şertleýin alanymyzda, takmynan, şeýleräk göz önüne getirmek bolar.

Pedagogiki işiň üstünlikli bolmagy mugallymyň okatmak usullaryny gowy bilmegine, ondan ýeterlik derejede peýdalanmagy başarmagyna ep-esli derejede baglydyr, çünki okuwçynyň ylmy dünýägaraşsyny kemala getirmek diňe bir okatmagyň mazmuny bilen däl, eýsem okatmagyň usullary bilenem aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ikinjiden, okatmagyň usullarynyň dürli okuw materialynyň mazmunyna baglylygy dürli okuw sapaklarynyň özlerine häsiýetli bolan okatmak usullaryny talap edýänliginden gelip çykýar. Şonuň üçin hem mugallym okatmak usullaryny seçip alýan wagtynda okuw sapagynyň aýratynlygyndan ugur almalydyr. Çünki her bir okuw sapagy okuwçylara berilýän okuw materialynyň aýratynlygyna laýyk bolan okatmak usullaryny talap edýär. Okatmak usullarynyň köp dürlüliginiň talap edilmeginiň esasy sebäbi hem okuw sapagynyň mazmununyň we spesifikasiýasynyň dürli-dürli bolmagyndan ybaratdyr.

Üçünjiden, mugallym ol ýa-da beýleki okatmak usuly saýlap

alýan wagtynda okuwçylaryň ýaş aýratynlygyny nazarda tutmalydyr. Eger mugallym başlangyç mekdebiň okuwçylaryna leksiýa usuly bilen beýan etmegi göz önünde tutsa, öz işini şeýle hem meýilleşdirse, onda onuň uly ýalňyşlyga ýol berdigi bolar. Çünki kiçi mekdep ýaşly okuwçylaryň ünsüniň durnuksyzlygy sebäpli, olar leksiýany diňläp we özlere kabul edip alyp bilmeýärler.

Okatmak usullaryna häsiýetnama

Okatmak metodlary we olaryň görnüşleri barada her bir mugallymyň ýeterlik düşüňjesiniň bolmagy, galyberse-de, onuň şol metodlary özüniň gündelik iş tejribesinde ýeterlik peýdalanyp bilmege talap edilýär.

Okatmak usullaryny bilimleriň haýsy çeşmelerden alynýanlygyna garap, görnüşlere bölmegi teklipe edýän usulyetçiler başga-da az däl. Mysal üçin, W.Ýa.Golant, S.G.Şapowalenko, N.M.Werzilin we beýleki käbir didaktlar hem usulyetçiler tarapyndan okatmak usullary bilimleriň çeşmeleri boýunça üç topara, ýagny okatmagyň: a) dilden beýan edýän usullary; b) görkezme esbaplarynyň peýdalanylýan usullary; c) tejribe usullary diýen toparlara bölünýär.

N. I. Boldyrýew, N.K. Gonçarow, B. P. Ýesipow, F.F. Korolýow ýaly belli rus pedagoglary okatmak usullaryny görnüşlere bölmekde, esasan, didaktik wezipeleri göz önünde tutmaklygy makul bilýärler. Okatmak usullary aşakdaky ýaly tertipde bolýar.

Okatmagyň usullary

Deslapky gözegçilik: materialyň önünden okalyşy. Gürrüň bermek, düşündiriş, leksiýa, gürrüň. Natural obýektleriň, tejribeleriň, iş operasiýalarynyň görkezme esbaplaryň demonstrirlenmegi. Okuwçylaryň okuw kitaplarynyň materialyny öwrenmek babatyndaky işleri. Syn etmek we tejribeler geçirmek. Okuw kitaplarynyň we beýleki kitaplaryň materialynyň üstünde işlemek. Syn etmek we tejribeler geçirmek. Gönükmeler. Türgenleşik işleri. Meseleler düzmek we işlemek. Tejribe işlerini ýerine ýetirmek. Döredijilik häsiýetli dürli işler. Okuw kitabyň materialyny gaýtadan okamak. Tejribe häsiýetli işleri gaýtadan işlemek. Gönükmeleri gaýtadan işlemek. Geçileni gaýtalamak maksady bilen geçirilýän gürrüňler. Gaýtalaýjy-

-umumylaşdyryjy gürrüňler. Okuwçylaryň işlerine gözegçilik etmek. Dilden soramak. Ýazuw-barlag işleri. Praktiki kontrol işleri.

Okatmak usullarynyň hödürlenilýän görnüşleri başga-da bar. Mysal üçin, görnükli rus didaktlary I.Ýa. Lerner, M.N. Skatkin usullary:

- 1) düşündirişli-ilýustratiw ýa-da informasion reseptiw;
- 2) reproduktiw;
- 3) problemalaýyn beýan etme;
- 4) bölekleyin- gözleg ýa-da ewrestiki;

5) barlag usullary diýen toparlara bölýärler hem-de şol usullaryň hemmesini okuwçylaryň akyl ýetirijilik başarnyklaryny, özbaşdak oýlanyp bilijiligini ösdürmäge gönükdirmegiň zerurlygyny belleýärler.

Okatmak usullarynyň görnüşleriniň esasynda pedagoglaryň käbirleri alynýan bilimleriniň çeşmelerini, ikinji bir topar didaktik wezipeleri, üçünji bir topar pikirleniş işiniň logiki görnüşlerini, dördünji bir topar bolsa şol alamatlaryň bütin toplumyny goýýarlar.

Pedagogika boýunça okuw kitaplarynda, okuw gollanmalarynda, metodiki edebiýatlarda okatmagyň birtopar usullary barada gürrüň edilýär. Olara okatmagyň giňden belli bolan gürrüň bermek ýa-da hekaýa usuly, gürrüň usuly, illýustratiw we demonstratiw usuly, ýazuw we grafiki işler, özbaşdak işler, gaýtalamak, okuwçylaryň jogaplary, laboratoriýa işleri okuw kitaplary we belýleki edebiýatlar bilen işlemek, meseleler çözmek, mysallary işlemek, sungat serişdelerini peýdalanmak ýaly usullaryň giden bir toplumu degişlidir. Okuw işinde iň esasy zatlaryň biri hem okatmak usuly okuwçylaryň akyl ýetirijilik başarnyklaryny, inisiatiwalylygyny, işjeňligini, özbaşdak döredijilikli oýlanyp bilmek ukyplaryny ösdürmäge gönükdirilmegi baradaky meseledir. Bu okuw işinde esasy meseledir, çünki okuwçylaryň akyl ýetirijilik başarnyklary – munuň özi öwrenilýän materialy olaryň aňly--düşünjeli özleşdirmeginiň esasy şertleriniň biridir.

Okatmagyň dilden beýan edýän usullary

Okatmagyň dilden beýan edýän usuly okuw-terbiýeçilik tutumynda-prosesinde giňden ýaýran, hemme tipdäki mekdeplerde we ähli synplarda ulanylýan usuldyr. Bu usuly uly ussatlyk bilen hem-

-de ýerlikli peýdalanmagy başaryan mugallymlar öz işlerinde gowy netijelere eýe bolýarlar: Okuwçylara ylmy bilimleriň ülnüsini-sistemasyňy öwredýärler, olaryň praktiki başarnyklaryny we endiklerini emele getirýärler, okuw prosesine işjeň gatnaşmaklaryny üpjün edýärler.

1. Okatmagyň düşündiriş usuly. Bu dilden beýan edilýän usullaryň bir görnüşidir. Bu usulyň esasy maksady sapaklaryň, hadysalaryň we faktlaryň häsiýetli alamatlarynyň üstüni açmakdan; kanunlary, netijeleri, düzgünleri düşündirmekden, okuwçylaryň täze-täze bilimleri çuňňur hem aňly-düşünjeli özleşdirmeklerini gazanmakdan ybaratdyr. Okatmagyň düşündiriş usulynyň sapakda tutýan orny okuw materialynyň mazmunyna, häsiýetine hem-de okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna we bilim derejelerine laýyklykda, onuň beýleki okatmak usuly bilen näderejede utgaşdyrylýanlygyna baglylykda kesgitlenilýär.

2. Okatmagyň gürrüň bermek usuly. Bu usul bilimleri dilden beýan etmegiň bir görnüşi bolup, okuw materialyny mugallymyň monologik, bir taraplaýyn görnüşde okuwçylara ýetirmegidir. Bu usul okuw tutumynda-prosesinde bilimleri dilden beýan etmeginiň beýleki düşündiriş, gürrüň usullary bilen utgaşykly alnyp barylýar. Ol hemme okuw sapaklarynyň öwreniş tutumynda-prosesinde üstünlik bilen peýdalanyň bilner. Okatmagyň gürrüň bermek usuly görnükli alymlaryň, ýazyjy- şahyrlaryň ömri-döredijiligi, ylmy açyşlar, oýlap tapmalar, tebigy hem jemgyýetçilik hadysalary ýaly birtopar faktlar barada maglumat berlende-de üstünlik bilen peýdalanylýar. Mugallym materialy belli bir sistema-ülňi boýunça kesgitli zygiderlikde beýan etmäge, ony düşnükli edip aýdyp bermäge öňünden taýýarlanýar, onuň bilim berijilik hem terbiýejilik taraplaryna aýratyn ähmiýet berýär.

3. Okatmagyň leksiýa usuly. Bilimleri dilden beýan etmegiň bu usuly orta mekdebiň ýokary synplarynda ulanylýar. Çünki şol synplardaky okuwçylaryň ýaş aýratynlygy mugallymyň uzak wagty düşündirişini diňlemäge mümkinçilik berýär. Mekdep leksiýasynda mugallym haýsydyr bir meseläni zygiderli beýan edýär. Ol şonda, adadça, bir ýa-da iki sany meseläni derňäp geçmegi göz önünde tutýar we öňe sürülen pikirleri giňden aýdyňlaşdyrýar.

4. Okatmagyň gürriň usuly. Bu usul bilimleri dilden beýan etmegiň giňden belli bolan görnüşidir. Ol, esasan, sorag-jogap arkaly amala aşyrylyp, okuwçylaryň akyl ýetirijilik işiniň işjeňleşdirilmegine ep-esli derejede ýardam edýär. Gürriň sorag-jogap üsti bilen geçirilýänligi, her bir soragyň akyl ýetirijilik işini ösdürýänligi sebäpli, mugallym öňünden soraglaryň sistemasyny taýýarlamaklyga aýratyn üns bermelidir.

Gürriň: a) täze materialy düşündirmek; b) bilimleri, başarnyklary we endikleri berkitmek; w) geçilenleri gaýtalamak; d) okuwçylaryň bilimini barlamak hem baha bermek maksady bilen geçirilýär.

Sapakda gürriň usulyny peýdalananda, oňa mugallymyň örän berk taýýarlyk görmegi möhümdir. Ol ozaly bilen didaktik talaplara laýyklykda gürriň giň we aýdyň meýilnamasyny döretmelidir. Soňra şol meýilnamanyň esasynda soraglar düzmelidir. Mugallymyň düzýän soraglary, okuwçylaryň şol soraglara berýän jogaplary didaktikanyň häzirki zaman talaplaryna laýyk gelmelidir.

1. Soraglar özüniň mazmuny, formulasy taýýndan dogry, okuwçylar üçin düşnükli bolmalydyr.

2. Her bir orta atylýan sorag okuwçylaryň ünsüni özüne çekmelidir. Başgaça aýdanymyzda, mugallym problemalaýyn häsiýetli soraglaryň sistemasyny-ülňüsini döredip, şol soraglar bilen okuwçylary sapaga gyzyklandyrmagy başarmalydyr. Soraglar ilki tutuş synpa berilýär hem-de okuwçylaryň hemmesiniň pikirlenmegi üçin şert döredilýär, soňra haýsy hem bolsa bir okuwçydan soralýar.

3. Soraglaryň arasynda içki logiki arabaglanyşyk saklanylmalydyr, ýagny ikinji sorag birinji soragyň dowamy bolmalydyr.

4. Soraglar bir söz bilen jogap berer ýaly edilip düzülmeli däl. Her bir sorag okuw materialynyň belli bir sebäbini, hadysany ýa-da kanuny aýdyňlaşdyrmagy talap etmelidir.

5. Bir wagtyň özünde iki ýa-da birnäçe sorag bermeli däl. Soraglar talabediji häsiýetde bolmalydyr. Mugallym okuwçylardan ýazgy boýunça soramaly däl, ol kimlerden sorajygyny öňünden belläp gelmelidir. Eger-de orta atylan soraga bir ýa-da birnäçe okuwçy jogap berip bilmeýse, onda şol soragy başga hili görnüşde bermek ýa-da oňa degişli gönükdiriji soraglar berip görmek peýdalydyr.

Okatmagyň işjeň usuly

Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň 27-nji aprelinde geçirilen Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde döwletimiziň bilim-terbiýeçilik edaralarynda interaktiw usulyndan peýdalanmak hakyndaky meseläni goýdy. Bu bolsa, öz gezeginde, bilim ulgamynda durmuşa geçirilýän işleriň täzeçe guralmagyny, ygtybarly ýola goýulmagyny talap edip, bilim bermekligiň dünýä ülnülerine gabat gelmelidirini görkezýär. Kemala gelýän şahsyýetiň köptaraply ösmegine ýardam edýän bu usulyň köpçülikleýin ornaşdyrylmagy ösüp gelýän ýaşlaryň dünýägaraýyşlarynyň kämil bolmagyna, pikirlenme ukyplarynyň ýeterlik derejede kämilleşmegine, başarnyklaryny, endiklerini öňde goýlan meseleleri töwerekleýin we işjeň häsiýetde çözmäge gönükdirmäge, mugallym bilen okuwçynyň, okuwçy bilen okuwçynyň arasyndaky akyl alyş-çalşyny ýola goýmaga, ýokary derejede özgerýän dünýäniň hadysalaryna göz ýetirmek üçin düşüňjeleri doly derejede özleşdirmäge şert döredýär.

Işjeň usulyň amatly taraplary:

1. Okuw işiniň dowamynda mugallym bilen talyplaryň özara gatnaşyklaryny sazlaşdyrýar we olaryň öz bilim derejesini kesgitlemäge ýol açýar.

2. Okuwçynyň ünsüni gozgalýan meselä gönükdirýär, berlen soraga jogap tapyp bilmegine getirýär, dürli pikirler orta atylanda öz goýberen bärdenaýtmalaryňy düzetmäge kömek edýär.

3. Deň-duşlary bilen dogry aragatnaşygy ýola goýmak üçin zerur bolan endikleri we başarnyklary kemala gelýär, okuw işiniň dowamynda özüni ynamly duýmaga, erkin alyp barmaga bolan ynamy döredýär,

«Interaktiw» inlis sözi bolup, tejrime edilende «inter» – içki, içerki, «aktiw» – işjeňlik diýen manylara eýe bolup, okuwçylar mugallym bilen deň derejede işeňňirleşýärler. Geçilýän her bir tema syýasat, ykdysadyýet, medeni we ruhy ösüşler bilen baglanyşykly ýola goýulýar. Okuw işinde öwrenmek we özleşdirmek meselesi biri-biriniň üstüni ýetirmek bilen, okuw işiniň dowamynda talyplaryň işjeňlik derejesini ýokarlandyrýar.

Okuw işiniň netijeligini ýokarlandyrmaga, işeňňirligiň artmagyna giň ýol açýan interaktiw usulynyň birnäçe görnüşleri giňden peý-

dalanylýar. Olardan: mugallym bilen talybyň arasyndaky interaktiw okuwda olary höweslendirmek, toparyň işini ýola goýmak, bahalandyrmak zerur bolup durýar. Esasy mesele – mugallym özüniň pedagogik ussatlygyny giňden peýdalanmak bilen, geçilýän tema boýunça akyllý-başly söhbetdeşligi ýola goýmak, orta atýan jogaplaryň birnäçesiniň içinden dogrusyny saýlap almak meselesi goýulýar. Mugallym sapaga taýýarlyk gören wagtynda geçiljek temanyň bilim berijilik, terbiýeçilik we dünýägaraýşy ösdürmek bilen baglanyşykly wezipelerini kesgitlemek bilen, onuň sosial-durmuş, döwletimiziň alyp barýan içki we daşky syýasaty baradaky zerur bolan maglumatlary toplaýar, sapagyň dowamynda talyplar pikirlener ýaly soraglary taýýarlaýar. Olar dürli ýumushlary ýerine ýetirýärler, özara hyzmatdaşlyk, sylaşykly gatnaşygy ýola goýýarlar, sapagyň dowamynda ýerine ýetirmeli borçlaryny berjaý edýärler. Baş maksat – geçilýän her bir temany dünýä we onda bolup geçýän wakalar, hadysalar bilen baglanyşykda geçmegi başarmaly, şol bir wagtyň özünde millilik meselesine aýratyn üns bermeli. Onuň işiniň dowamynda interaktiw usulynyň üsti bilen ýüze çykýan erkinlik akyllý-başly, beýlekileriň mertebesini, pikirini sylamak bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup, il-halk tarapyndan oňlanylýan derejede bolmalydyr. Kemala gelýän şahsyýetiň dünýägaraýşy sagdyn bolmak bilen, onuň daş-töweregindäki wakalara talabalaýyk kesgitleme berip bilmegi, diňlemäni, birek-biregi sylamany, gürrüň edilýän meseläniň çözümlerini ýerlikli işläp bilmegi zerurdyr. Paýtagtymyzda gurlan «Bagtyýar nesiller» çagalar bagynda, «Beýik Serdar nesilleri», «Ruhnama» ýöriteleşdirilen mekdeplerde interaktiw usuly bilen bilelikde multimedia hem giňden ulanylýar. «Multimedia» iňlis sözi bolup «multi» köp, «media» usul, serişde diýmegi aňladyp, özara aralaşdyrylan kompýuter tehnologiýasynyň ýazgydysydyr. Meselem: ses, şekil, surat, wideo, fotosuratlar we beýlekiler degişlidir. Ol ählitaraplaýyn okuw bolup durýar. Şol mekdeplerde elektron interaktiw tagtalaryň oturdylmagy, onuň özboluşly kitaphanasynyň bolmagy ondan döredijilikli peýdalanmaga şert döredýär.

Okatmagyň usullaryny saýlamak

Mugallym usullaryň haýsysy gerek bolsa özüne saýlap alýar diýen pikir diňe birbada, onda-da hünärmen bolmadyk adamda ýüze

çykýar. Maksada ýetmek üçin ýollary kesgitlemek aňsat iş däl. Bar bolan mümkinçilikler, obýektiw we subýektiw sebäpler, tötänlikler usul saýlamak diapazonyny gysgaldýarlar we mugallyma effektiv işlemek üçin sanagly ýollary galdyrýarlar. Şol ýa-da başga bir usuly saýlanda, her gezek mugallyma köp garşylyklary hasaba almak gerek bolýar. Ilkinji hatarda sapakda çözüljek esasy maksat we anyk wezipeler kesgitlenmeli. Olar öz gezeginde öňde goýlan wezipele-re ýetmegiň usullaryny saýlamaga kömek edýärler. Ondan soň akyl ýetiriş prosesini gowy ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän maksada gönükdirilen optimal ýollar saýlanýar. Okatmagyň usullaryny saýlamagyň 6 sany şertini aýdyp bolar:

1. Olardan gelip çykýan okatmagyň kanunalaýyklyklary we ýörelgeleri.

2. Kesgitlenen ylmyň umumy mazmuny we usuly, hususanam onuň dersi we temasy.

3. Okatmagyň maksatlary we wezipeleri.

4. Okuwçylaryň okuw mümkinçilikleri (ýaş taýýarlyk derejesi, synp toparynyň aýratynlyklary).

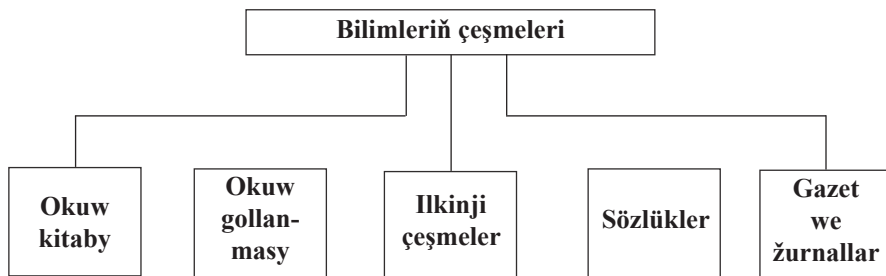
5. Daşky şertleri (geografiki, önümçilik gurşawy).

6. Mugallymlaryň mümkinçilikleri (tejribesi, taýýarlyk derejesi, okuw prosesiniň tipli häsiýetleriniň biri).

Formal taýdan olary saýlamak onçakly bir çylşyrymly däl. Nazary köplük garaýşa daýanyp, şeýle pikir edýäris. Okatmagyň käbir köpdürli usullarynyň ulanylýan şertleriniň-de köpdürliligi bar. Real pedagogiki prosesde köpdürli usullardan we şertlerden başga-da göwrümini, täsiriniň ugruny önünden göz önüne getirip bolmajak hereket edýän näbelli, tötänleýin sebäpler bar. Bir zady ýatda saklamaly: garaşylmadyk, gözegçilik edilmedik sebäpleriň ýüze çyk-magy bilen anyk netijeleriň ynamly bolmagy şertlendirilýär. Usul-lary optimizasiýalaşdyrmak birtaraplaýyn formirlenýär. Bar bolan serişdelerden, usullaryň köplüliginden okatmagyň derejesini ýokar-landyrmaga kömek edýänlerini saýlamak wajyp.

Şu gün okatmagyň optimal usullaryny saýlamakda mugallyma ynamly kömekçi hökmünde elektron hasaplaýjy maşyn (EHM) çykyş edýär. EHM usullary okatmagyň anyk şertleriniň eleginden geçirip, mugallymyň önünde şertlendirilen kriteriýalaryny kanagatlandyryan ýollary saýlamagy maslahat berýär.

Okuw kitaby we kitap bilen işlemek usulynyň ulanylyşy

Okatmagyň differensirlenen usuly we problemalaýyn häsiýeti

Okuwyň differensirlenen usuly diýlende, şol bir synpyň okuwçylarynyň hemmesini biraýakdan sürmän, zehini, başarnygy hem höwesini boýunça toparlara bölüp, olara aýry-aýrylykda çemeleşmek göz önünde tutulýar. Öň hem belläp geçişimiz ýaly, bir synpda okaýan ýaşytdaş okuwçylar özleriniň zandy, akyl-paýhasy, beden taýdan ösüşi, görşi hem eşidişi, beýleki psihologik we fiziologik taraplary boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Edil şonuň ýaly, okuwçylar tebigy zehini, ukyby babatynda-da bir-birleri bilen deň derejede dälirler. Ine, şol sebäpler okatmagy differensirlenen usulda alyp barmagy talap edýär. Beýle diýildigi, okuw işini her çaganyň tebigatyna laýyk edip ýola goýmaly, ýagny şol bir synpdaky okuwçylaryň birnäçesi haýsydyr bir (aýdaly, edebiýata, dile we ş.m.) ugra ýykgyň edip, şol ugurdan öz ukybyny görkezip bilse, beýleki bir topar başga (aýdaly, matematika, fizika we ş.m) ugra ymtylyp, şol ugurdan başarnygyny ýüze çykaryp bilse, üçünji bir topar ýene bir ugra höwes bildirse, olary saýhallap, okatmagyň usulyny hem şoňa laýyk edip alyp barmaly diýiligidir. Dogry, şol bir ugra ýykgyň edýänleriň arasynda-da ýetişikleri boýunça depgini deň bolmadyklar ýok däl. Mugallym şolary nazara almaly bolýar. Şeýle edilende, synpyň hemme okuwçylaryny ähli predmetlerden deň derejede ýetişdirmek üçin edilýän alada aradan aýrylar. Okuwçylar toparlarynyň zehini, höwesini, başarnygy boýunça okuw geçmek mümkinçiligi dörär. Kimiň haýsy ugra ýykgyň edýänligini bilip, şoňa laýyklykda okuw işini ýola goýmak okuwçynyň mertebesini birjik-de peseltmez, gaýtam, onuň şahsyýetine sarpa goýmak,

durmuşda öz ornuny tapyp bilmegine kömek bermek mümkinçiligi ýüze çykar.

Okatmagy differensirlenen usulda guramagyň esasy maksady: sapagyna ýetişmeýän okuwçylary yzagalaklykdan çykarmakdan, ortaça okaýanlary oňat okaýanlaryň hataryna goşmakdan, gowý okaýan okuwçylaryň has çuňňur, düýpli bilim almagyny gazanmakdan ybaratdyr. Indi ýurdumyzda şu maksady iş ýüzünde durmuşa geçirip başlan pedagogik kollektiwleriň hatary artyp ugrady.

Okatmagyň problemalaýyn-meseleleýin häsiýeti

Eger okatmagyň differensirlenen usuly okuwçynyň yhlasyny hem başarnygyny, zehinini hem ukybyny nazara alýan bolsa, problemalaýyn häsiýeti öwrenilýän programma maglumatlaryna özbaşdak akyl ýetirip, düşüniپ özleşdirmegini hem şol özleşdiren bilimlerini tejribede ulanyp bilmegini göz önünde tutýar. Mugallym problemalaýyn okatmagyň elementlerini okuw prosesine ornaşdyrmagy gazanan mahalynda, okuwçylarda bilsem, başarsam diýen içki höwes, içki talap döräp ugraýar. Ýöne okuwçynyň bilýän zady, alan sowady entek özünde dörän islegi kanagatlandyryp bilmeýär, onuň bilesigelijiligi bolsa artýar. Bilsem, başarsam diýen pikirler ony öz erkine goýmaýar, şol bir wagtyň özünde-de ol göwün islegine ýetmek üçin, bilesigelijiligini kanagatlandyrmak üçin ýene-de käbir zatlary bilmegini, özbaşdak okap, öwrenmegiň gerekligine-de göz ýetirýär. Problemaalaýyn okatmagyň gymmatly tarapy onuň okuwçylarda hakyky ymtylyşy, içki höwesi oýandyryp bilýänligindedir, bu usulyň okuwçylaryň öz yzyna eýerdip äkitmegi niýet edinýänligindedir. Ine, şoňa görä, okuw prosesine problemaalaýyn okatmagyň elementlerini ornaşdyrmagyň, başaryp bolsa, ony tutuşlygyna problemaalaýyn häsiýete öwürmegiň zerurlygy görnetin äşgär bolýar durberýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Okatmak usullaryny nämeler bilen kesgitlemek bolar?
2. Okatmagyň dilden beýan etmek usullarynyň haýsylary orta mekdeplerde giňden ulanylýar?
3. Okatmagyň interaktiw usulyny beýleki usullar bilen deňeşdiriň.

XIV bap

OKUW IŞINI GURAMAGYŇ GÖRNÜŞLERI

Sapak, onuň geçirilişi we görnüşleri

Sapak – okuw işini guramagyň esasy görnüşidir. Sapakda ýaşy hem bilim derejeleri deň bolan okuwçylaryň bir synpda jemlenip okadylmagy, maksatnamadaky temalary böleklere bölüp, yzygiderlikde okaýan okuwçylaryň ýaşlarynyň deň bolmagy elmydama nazara alnyp durulmalydyr. Okatmagyň synp sapak görnüşini ilkinji bolup XVII asyrdan esaslandyran çeh pedagogy Komenskiý. Synp sapak görnüşleri şu aşakdakylardan durýar:

- Okuwçylaryň ýaşy hem bilim derejesi deň bolmaly;
- Her synp öz okuw ýyllyk meýilnamasy esasynda işleýär;
- Okatmagy meýilnamalaşdyrmak;
- Her bir sapak aýratyn derse bagyşlanýar;
- Mugallymyň ýolbaşçylyk roly;
- Sapaklaryň hemişelik yzygiderligi.

Häzirki zaman sapagyň hillerinden edilýän talaplaryň arasyndan şu aşakdakylar saýlanylýar:

1. Sapagy guramakda okuw terbiýeçilik işinde öndebaryjy pedagogiki tejribäni, ylmyň gazanan täzeliklerini ulanmak.
2. Sapakda didaktikanyň ähli düzgünlerini berjaý etmek.
3. Okuwçylaryň gyzyklanmalaryny, islegini, talaplaryny hasaba alyp, olaryň akyl ýetiriş işiniň öndürjiligin, ösdürmegiň ähli şertlerini üpjün etmek.
4. Okuwçylar tarapyndan düşüner ýaly dersara gatnaşygyny guramak.
5. Okuwçylaryň dünýägaraýşyny, şahsy tejribesini gazanmak.
6. Okatmak başarnyklaryny, öz bilimleriniň göwrüm, hemişe doldurmak.

Her bir sapak 3 maksada ýetmäge gönükdirilendir: okatmak, terbiýelemek, ösdürmek. Sapakdan edilýän bilim berijilik talaplara şu aşakdakylar degişlidir:

1. Her bir sapagyň bilim berijilik tarapy anyk kesgitlemeli.

2. Sosial we şahsy taraplaryny hasaba alyp meýilnamalaşdyrmaly.
3. Täze tehnologiýalary ornaşdyrmaly.
4. Işin dürli görnüşlerini, usullaryny, tärlerini ulanmaly.
5. Sapagyň gurluşyny kämilleşdirmäge döredijilikli çemeleşmeli.
6. Okuwçylaryň özbaşdak işlerini toparlaýyn işleriniň dürli görnüşleri bilen utgaşdyrmaly.

Ýaş nesli okatmagyň we terbiýelemegiň has ýokary netije bermegi ozaly bilen sapagyň ýokary hilli bolmagyna bagly bolup durýar. Mekdepde okuw işini guramaklyk belli bir tertip boýunça alnyp barylýar. Ol mugallym bilen okuwçynyň arasynda ýörite guralýan köptaraply hem çylşyrymly işdir.

Geçirilen her bir sapak aýry-aýry etaplardan, birnäçe böleklerden ybarat bolýar. Şol bölekler sapagyň elementleri diýilýär. Sapak 2–3 elementdenem, 6–7 elementdenem ybarat bolup biler. Şol elementleriň köp ýa-da az bolmagy sapagyň mazmunyna, maksadyna, gurluşyna baglydyr.

Okatmaklygy guramaklyk mugallym bilen okuwçynyň arasynda belli bir tertipde, düzgün esasynda amala aşyrylýar. Jemgyýetiň ösmegi bilen bu düzgün üýtgäp durýar.

Mysal üçin, gadymy Gresiýada okatmaklyk, esasan, ýekelikde alnyp barlan bolsa, onda orta asyrlar döwründe ol uly däl toparlar bilen sapak geçmeklik esasynda amala aşyrylypdyr.

Okatmaklygyň synp sapak ulgamy pedagogikanyň taryhynda görnükli çeh pedagogy, pedagogika ylmlarynyň düýbünü tutujy Ýan Amos Komenskiý tarapyndan nazaryetde we tejribede işlenip düzülýär. Dünýä yüzüne belli bolan pedagog özüniň tanymal «Beýik didaktika» diýen ylmy eserinde bu meseläniň üstünde giňişleýin durup geçýär. Ol bir wagtyň özünde 40–50 okuwçy bilen sapak geçip, soňra onuň sanyny 300-e ýetirip sapak geçmekligi ýola goýupdyr.

Şundan soň okatmaklygyň synp sapak ulgamy beýleki birnäçe ýurtlarda hem giňden ulanylyp başlanýar.

Bu ulgamyň ösmegine uly goşant goşan pedagoglaryň ýene biri, görnükli rus pedagogy, rus mugallymlarynyň mugallymy, rus pedagogikasynyň atasy K.D. Uşinskiydir. Emma Russiýanyň şertlerinde bu ulgamy doly amala aşyrmak mümkin bolmandyr.

XX asyryň başynda ABŞ-da dalton meýilnama ulgamy ýüze

çykýar. Dalton meýilnama, bu her okuwçynyň özbaşdak öz güýjüniň ýetdiginden öňe gitmegini aňladýar. Dalton meýilnamasynyň käbir elementleri (düzümi) sowet döwrüniň pedagoglary tarapyndan okatmaklygyň brigada-tejribe görnüşinde hem ulanylypdyr.

Sowet döwrüniň ilkinji ýyllarynda okatmaklygyň synp sapak ulgamyna uly orun berilýär.

Häzirki döwürde sapakdan başga okuw işini guramaklygyň görnüşleriniň birnäçesi giňden ulanylýar. Oňa mysal edip, nazaryýet okuwynyň, zähmet okuwynyň görnüşlerini, goşmaça sapaklary görkezmek bolar.

Birinji topara – sapak, ekskursiýa, seminar-amaly okuw, okuw maslahatlary degişlidir.

Ikinji topara – zähmet sapagyny okatmagyň görnüşleri, ýagny ussahanalarda, kärhanalarda okadylýan sapaklar degişlidir.

Üçünji topar – mugallymyň maslahat-konsultasiýasy, okuwçylar bilen synpdan daşary geçirilýän toparlaýyn we ýekelikdäki işler. Bularyň içinde esasy orun sapaga berilýär.

Okatmaklygyň synp sapak ulgamy aşakdakylary öz içine alýar.

1. Okuw ýyly belli bir wagtda başlanyp, belli bir wagtda hem gutarmaly.

2. Okuw ýyly dört çäryge bölünmeli.

3. Her çäryeginiň soňunda kanikul bolmaly.

4. Berk okuwlary düzümi bolmaly.

5. Sapagyň belli bir dowamlylygy bolmaly.

6. Sapaklaryň arasynda arakesmeler bolmaly.

7. Synplary birdeň ýaşly çagalardan düzülmeli.

Bu talaplary ilkinji gezek Ýa.A. Komenskiý esaslandyrdy we olar häzir hem mekdeplerde doly berjaý edilip gelinýär.

Sapak – okuw işini guramagyň esasy görnüşidir

Sapak döwründe okuwçylar diňe bir ylmy bilimleriniň esaslaryny ele almak bilen çäklenmän, eýsem, olarda ylmy dünýägaraýyş, şahsyýetiň ahlak taýdan hemmetaraplaýyn kämilleşmegi amala aşyrylýar. Mekdebe gelende, okuwçyda ýönekeýje düşünje, ýüzleýje bilim bar bolsa, ol orta bilim alyp, mekdebi gutarandan soň bilimli we düşünjeli, zähmete taýýarlykly, jemgyýetiň, tebigatyň kanunalaýyklyklaryna dogry we doly düşünyän, ondan baş çykaryp bilýän adam

bolup ýetişýär. Bu zatlaryň hemmesi bolsa, okuwçyda mugallymyň ýolbaşçylygynda, esasan, sapakda kemala gelýär.

Şeýle bolansoň, geçilýän ähli sapaklaryň hili ýokary derejede bolmalydyr. Sapakda mugallym üçin funksiýany, ýagny okuwçylara bilim bermek, olary terbiýelemek we okuwçy şahsyýetini hemmetaraplaýyn ösdürmek wezipelerini yzygider biri- biri bilen baglanyşykly häsiýetde alyp barmalydyr.

Sapakda belli bir çäklendirilen wagtyň içinde okatmak prosesi amala aşyrylyp, okatmaklygyň maksadyna laýyklykda öňde goýlan wezipe ýerine ýetirilýär. Okuw işiniň görnüşine laýyklykda sapak okatmak prosesiniň kanunalaýyklyklaryna doly tabyn bolýar.

Sapagyň ýokary netijeliligi onuň guramaçylyk döwründen başlap, ähli beýleki düzümleriniň sapagyň görnüşine laýyklykda doly berjaý edilmegine köplenç ýagdaýda bagly bolup durýar.

Sapagyň islendik görnüşi okatmaklygyň ähli meselelerini doly çözüp bilmez. Ol okuw dersiniň, kursuň, mowzugyň bir bölegini doly öwrenip, soňra beýleki ugurlaryny yzygider öwrenmekligi özüne maksat edinmelidir.

Okatmak döwründe aşakdaky elementler, talaplar amala aşyrylýar: temanyň maksadyny aýdyňlaşdyrmak, öwrenilýän materialy doly kabul edip almak, ony gönükmeleriň, mysal-meseleleriň, sorag- jogaplaryň üsti bilen berkitmek, öwrenilen bellikleri özbaşdak döredijilikli peýdalanyp bilmek we ony umumylaşdyryp, durmuş tejribesinde ulanmagy başarmak. Okuw işini guramaklygyň aşakdaky ýaly görnüşleri mekdep tejribesinde giňden ulanylýar.

1. Okuw işini guramaklygyň frontal görnüşi. Ol ekskursiýa, söhbetdeşlik sapaklarynda giňden ulanylýar.

2. Okuw işini guramaklygyň individual-ýekelikdäki görnüşi. Her bir okuwçy aýratynlykda, özbaşdak işi ýerine ýetirýär.

3. Okuw işini guramaklygyň köpçülikleýin görnüşi, munda synp wagtlaýynça birnäçe toparlara bölünip, tabşyrylan işi, tabşyrygy ýerine ýetirýär.

Sapagyň görnüşleri, onuň gurluşy we düzümi

Sapagyň görnüşleri we onuň gurluşy barasyndaky mesele didaktikanyň çylşyrymly meseleleriniň biridir. Sapagyň görnüşleri we gurluşy barada dürli edebiýatlarda dürlüçe düşündiriş berilýär.

Bularyň ählisiniň hem esasy maksady sapagyň hilini gowulandyrmak, okuwçylara ylmy-bilimi çuňňur öwretmekden ybaratdyr. Sapagy toparlara bölmekde, esasan, didaktiki maksatdan ugur alynýar. Didaktikada aşakdaky ýaly sapagyň görnüşleri giňden ulanylýar.

1. Giriş sapagy.
2. Täze bilimleri beýan etmek sapagy.
3. Bilimleri berkitmek sapagy.
4. Gaýtalamak sapagy.
5. Gözegçilik-barlag sapagy.
6. Gatyşyk ýa-da kombinirlenen sapak.
7. Tejribe sapaklary.
8. Adaty däl sapaklar (ekskursiýa, söhbetdeşlik, sorag-jogap, tegelek stolyň başynda gürrüň we başgalar.)

Giriş sapagy – bu täze okuw ýylynyň başynda, täze ders öwrenilýän wagtynda geçirilýär.

Orta mekdebiň aýry-aýry synplarynda has uly hem çylşyrymly ugur boýunça giriş sapagy geçirilýär ýa-da täze dersler girizilende hem meseleler okuwçylaryň has çuň düşünmeklerine, olaryň özbaşdak işlemek endikleriniň ýokarlanmagyna kömek edýär. Giriş sapagy köplenç ynsanperwer ugurlardan ýokary synplarda uly möçberli temalar, bölümler geçirilende ulanylýar.

1. Onuň düzümi:

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Geçilýän derse giriş bermek 20–25 min.
- c) Geçilen mowzuga berkitmek 10–15 min.
- d) Öýe ýumuş tabşyrmak 2–3 min.

2. Täze bilimleri beýan etmek – uly temalar, bölümler geçilende ulanylýar. Onda sapagyň esasy bölegi sapagy düşündirmäge sarp edilýär. Okuwçylara heniz nätanyş material mugallym tarapyndan beýan edilýär. Bu sapagyň düzümi :

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Öý işini barlamak 8–10 min.
- c) Mugallymyň gürrüňi (leksiýa) 15–20 min.
- d) Geçilen mowzuga berkitmek 8–10 min.
- e) Öýe iş tabşyrmak 2–3 min.

3. Bilimleri berkitmek görnüşi – bu öwrenilýän temanyň mazmu-

nyna görä, okuw materialynyň kem-kemden berkidilmegi netijesinde amala aşyrylýar. Bilimleri berkitmeklik sapagyň belli bir döwründe ýa-da ýörite bilimleri berkitmek sapagynda amala aşyrylýar. Onuň düzümi:

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Öý ýumşuny ýa-da ýazuw işi barlamak 8–10 min.
- c) Geçilen temany berkitmek 25–30 min.
- d) Öýe ýumuş tabşyrmak 2–3 min.

4. Gaýtalamak sapagy – bu görnüşdäki sapak uly bölümler geçilip gutarylandan soň, çäryekleriň soňunda geçirilýär. Gaýtalamak sapaklary maksatnama laýyklykda okuwçylaryň bilimlerinde, başarnyklarynda we endiklerinde bar bolan ýetmezçilikleriň üstüni doldurmak maksady bilen geçirilýär. Onuň düzümi:

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Öý ýumşuny barlamak 8–10 min.
- c) Geçilenleri sorag- jogap arkaly gaýtalap, berkitmek 25–30 min.
- d) Öýe iş tabşyrmak 2–3 min.

5. Gözegçilik-barlag sapagy – bu sapak uly temalar, baplar, bölümler geçilip gutarylandan soň, geçilenleri okuwçylaryň nähili derejede özleşdiredigini barlap görmek maksady bilen geçirilýär. Ol ýazuw işleriniň (diktant, beýanname, düzme) ýazdyrylmagy, mysallaryň, meseleleriň çözdürilmegi netijesinde amala aşyrylýar. Bu sapagyň düzümi:

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Gözegçilik işini düşündirmek 4–5 min.
- c) Gözegçilik- barlag işiniň okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi 30–35 min.
- d) Sapagy jemlemek – 2–3 min.

6. Gatyşyk ýa-da kombinirlenen sapak – bu sapak mugallymlar tarapyndan iň köp ulanylýan sapak görnüşleriniň biridir. Bu sapagyň düzümi:

- a) Guramaçylyk döwri 2–3 min.
- b) Öý işini soramak 8–10 min.
- c) Täze temany düşündirmek 10–15 min.

d) Geçilen temany berkitmek 10–15 min.

e) Öýe iş tabşyrmak 2–3 min.

Öýe ýumuş tabşyrmaklyk täze temany düşündirmekden öň ýa-da soň, berkitmekden öň ýa-da soň tabşyrylyp bilner. Öýe berlen ýumuş işlemäge okuwçylary gönükdirip goýbermek hökmandyr. Öýe ýumuş arakesme çykmaga jaň bolandan soň tabşyrmaly dälär.

1. Tejribe sapaklary – sapagyň bu görnüşi köplenç halatda ýokary synplarda, himiýa, fizika we ş.m. sapaklarda geçilýär. Sapagyň düzümi:

a) Guramaçylyk döwri 2 – 3 min.

b) Tejribäni geçirmeklige taýýarlyk 4–5 min.

c) Tejribäni geçirmek 30–35 min.

d) Jemlemek – 2–3 min.

e) Öýe iş tabşyrmak – 2–3 min.

2. Adaty däl sapaklar – bu sapaklar seýrek geçirilýän sapaklaryň görnüşine degişlidir. Onuň düzümi:

a) Guramaçylyk döwri, ýagny adaty däl sapaga taýýarlyk 4–5 min.

b) Ony guramak, geçirmek – 25–30 min.

c) Jemlemek 8–10 min.

d) Öýe iş tabşyrmak – 2–3 min.

Adaty däl sapaklar, olaryň görnüşleri we geçirilişi

Mälim bolşy ýaly, bu sapaklaryň täze görnüşlerine degişli bolup, ol soňky döwürlerde ýüze çykandyr. Bular ýaly sapaklar islendik synpyň okuwçylary bilen geçirilip bilner. Bu sapaklaryň aşadaky ýaly görnüşleri bardyr we mekdep tejribesinde olar mugallymlar tarapyndan geçirilip bilner.

1. Ekskursiýa sapagy – üç döwürden ybarat bolup durýar:

a) ekskursiýa taýýarlyk;

b) ekskursiýany geçirmek;

c) ekskursiýany jemlemek.

Birinji döwürde ekskursiýa gidiljek ýeriň ýolbaşçylary bilen maslahatlaşyp, onuň wagty, ýerine ýetirilmeli işler önünden meýilleşdirilýär. Onuň marşruty, shemasy çyzylýar. Maksady

aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle-de, gerekli zatlary öňünden taýýarlamaklyk okuwçylara tabşyrylýar.

Ikinji döwürde okuwçylar gören, öwrenen zatlary barasynda özlere bellik edip alýarlar. Ony umumylaşdyrýarlar.

Üçünji döwürde mugallym okuwçylaryň gören, eşiden, öwrenen zatlary hakda sorag- jogap üsti bilen ýa- da ýazuw üsti bilen (beýan- nama, düzme) ýazdyryp, ony jemleýär.

2. Söhbetdeşlik, sorag-jogap sapagy – munda mugallym okuwçylar bilen haýsy hem bolsa bir ýa-da birnäçe problemany, meseläni ara alyp maslahatlaşyp, çuňňur öwrenýärler.

3. Tegelek stoluň başynda gürrüň – munda ol ýa-da beýleki mowzuk boýunça aç-açan gürrüň edip, özara pikir alşylyar. Belli bir netijä gelinmeýär.

4. Konferensiýa-maslahat – bu, esasan, ýokary synplarda geçirilýär. Şanly senelere, baýramçylyklara we ş. m. bagyşlanyp geçirilýän sapak görnüşli çäreler. Bu hili sapaklarda okuwçylar mugallymlar bilen bilelikde dürli ugurlar boýunça çykyş etmegi öwrenýärler.

Okuwçylaryň sapaga ýetişip bilmezlikleriniň käbir sebäpleri

Okuwçylaryň sapaklara ýetişip bilmezlikleriniň sebäplerini öwrenmek, köp pedagoglary, alymlary gyzyklandyryp gelipdir we gelýär. Şeýle bolansoň, her bir mugallym öz okadýan synpynyň okuwçylarynyň käbiriniň sapaklara gowşak ýetişýändiginiň, beýlekisiniň bolsa düýpli ýetişmeýändiginiň sebäplerini hemmetaraplaýyn öwrenmelidir. Şol sebäpler doly anyklanylandan soň, mugallym ony düzetmegiň ýollaryny gözlemelidir.

Okuwçylaryň sapaklara ýetişip bilmezlikleriniň sebäplerini pedagog-alymlar şeýle düşündirýärler.

1. Blonskiý P.P. bu problemanyň üstünde işläp, şeýle netijä gelýär, ýagny ol mekdep okuwçylarynyň sapaklara ýetişip bilmezlikleriniň sebäplerini dört topara bölýär:

a) Çaganyň saglygynyň gowşaklygy, netijede işe bolan ukybynyň pesligi.

b) Okuwçylaryň işläp bilmezligi, ýagny öz zähmetini dogry gu- rap bilmezligi.

c) Çaganyň okuwa bolan isleginiň, gyzyklanmasynyň pesligi ýa- -da ýoklugy.

d) Mekdep okuwçysynyň gowşak ösmegi.

2. Efrussi P.O. çaganyň sapaklara ýetişi bilmezlikleriniň sebäplerini alty topara bölýär:

a) Çaganyň ýaşlykda dürli kesele sezewar bolup, fiziki-beden taýdan gowşak ösmeginiň netijesinde.

b) Ösüşden yza galan, zehin taýdan gowşak çaganyň toparyna degişli.

c) Maddy, ykdysady taýdan agyr şertde, ýagdaýda ýaşayanlygy sebäpli.

d) Erbet maşgala şertinde ýaşayanlygy sebäpli.

e) Tertipsizligi, terbiýelemesi kynlygy sebäpli.

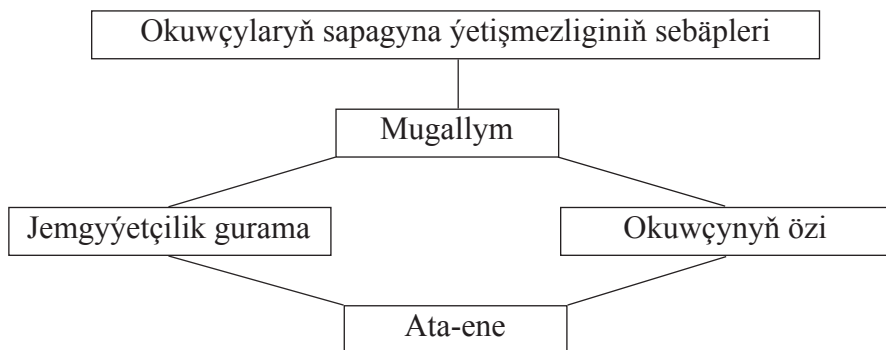
f) Çaga şahsyýetiniň käbir taraplarynyň beýleki taraplarynyň täsiri netijesinde nädogry ösmegi we başgalar.

Häzirki zaman pedagoglary bolsa mekdep okuwçylarynyň sapaklara ýetişi bilmezliklerini üç topara bölüp düşündirýärler.

a) Biologiki sebäpleri, ýagny duýgy organlarynyň (görüş, eşidiş, duýuş, syzyş, ys alyş, tagam biliş) kemçiliginiň, näsazlygynyň bolmagy.

b) Psihologiki sebäpleri, ýagny käbir psihiki prosesleriň (ýadyň, pikirlenmäniň we ş. m.) ösüşinde ýetmezçiliginiň bolmagy.

c) Pedagogik sebäpleri, ýagny mekdepde okuw-terbiýeçilik işiniň gowşak guralmagy, okuw-material bazanyň ýetmezçilik etmegi, okuw meýilnamalaryň, maksatnamalaryň, usuly gollanmalaryň, okuw kitaplarynyň talaba laýyk bolmazlygy we başgalar.

Okuwçylaryň öý ýumuşlary we ony guramak

Okuwçylaryň sapakda alan bilimlerini giňeltmek, çuňlaşdyrmak, ösdürmek, olaryň özbaşdak mowzuklaryň üstünde özbaşdak işläp bilmek endiklerini kämilleşdirmek maksady bilen mekdep okuwçylaryna ol ýa-da beýleki öwrenilýän dersden öý ýumuşlary berilýär.

Mugallymyň görkezmesi bilen okuwça öý işi tabşyrylýan bolsa, ol çaganyň özbaşdak pikirlenmek endikleriniň ösmegine belli bir derejede täsir edýär, öz-özüne gözegçiligi güýçlendirilýär. Okuwçylara öý ýumuşlar tabşyrylanda, belli bir talaplar berjaý edilmelidir:

1. Öý ýumuşlary mazmunly bolup, möçberi gaty uly bolmaly däl.

2. Öýe berilýän ýumuş synpda öwrenilýän mowzukdan ýönekeý, düşnükli, sada bolmalydyr.

3. Öýe berlen ýumuşy çagalaryň gyzyklanýan ugurlary bilen baglanyşdyryp bermek, mysal üçin, öý beýannamasy, düzmesi ýazylanda.

4. Öýe berlen ýumuşuň çözülişini, işleniş ýollaryny öwredip, ugrukdyryp goýbermek.

5. Öýe ýumuş berlende okuwçylaryň aýratynlyklaryny hasaba alyp, gowşak ýa-da güýçli okuwça dürli-dürli tabşyryklary bermek.

6. Islendik öýe berlen ýumuşuň ýerine ýetendigini mugallymyň barlap durmagy.

7. Mugallym okuwçynyň berlen ýumuşlary ýerine ýetirişinde ata-enäniň çaga berýän kömegini bilmelidir.

Mälim bolşy ýaly, mekdep okuwçylaryna öý işleri synplar boýunça aşadaky ýaly möçberde berilýär.

1-nji synpda – 1 sagada çenli;

2-nji synpda – 1,5 sagada çenli;

3–4-nji synpda – 2 sagada çenli;

5–6-njy synpda – 2,5 sagada çenli;

7-nji synpda – 3 sagada çenli;

8 – 9-njy synplarda – 3, 5 sagada çenli.

Mekdepde okuw sapaklarynyň okuw rejesi okuw meýilnamasynyň esasynda düzülýär. Oýlanyşykly düzülen okuw rejesi okuw gününüň we bütin okuw ýylynyň netijeliligini we hilini ýokarlandyrýar.

Okuwýň birinji sagadynda, hepdäniň birinji gününde okuwçyda we mugallymda işjeňlik beýleki günlere seredende aşak bolýar, 5–6-njy sagatlar çagalary ýadadýar. Şonuň üçin hem iň kyn dersler 2–3 sagatlara goýulmalydyr. Orta kynlykdaky sapaklar 1–4 sagatlara goýulýar. Başlangyç synplarda kyn derslere matematika, ene dili we ş. m. dersler degişlidir. Okuw rejesi düzülende ähli synplarda hemme mugallymlaryň sapakda görkezme esbaplaryny ulanyp bilmegine, okuw otaglarynyň peýdalanylmagyna mümkinçilik döredilmelidir. Okuw rejesi gönüden-göni okuw bölüminiň müdiri tarapyndan düzülýär. Mekdebiň direktory tarapyndan tassyklanylýp, görnükli ýerde asylyp goýulýar.

Mugallymyň sapaga taýýarlygy we häzirki zaman sapaklaryndan edilýän talaplar

Sapaga taýýarlyk, ony geçirmek we seljermek sapagyň maksady-na, mazmunyna we ony gurmaklygyň görnüşine baglydyr. Mekdepde her bir sapak ylmylyk, zygiderlik, güýçýeterlik, aňlylyk we işjeňlik, bilimleri berk özleşdirmeklik, okuwçylaryň ýaş we ýekelikdäki aýratynlyklaryny hasaba almaklyk çelgileri esasynda guralmalydyr.

Maksatnama materialyny öwrenmekde sapak esasy orna eýedir. Her bir mowzuk öwrenilende, mugallym sapagyň gurlluşyny bilmek bilen bir hatarda, okatmak usullaryny we serişdelerini saýlap almagy başarmalydyr. Esasan hem başlangyç synplarda sapakda geçilýän materialyň köp dürli usullary bilen öwrenilmegi mugallymdan şol sapagyň öňünden düzülen tertip esasynda geçilmegini talap edýär. Haçan-da geçilýän material bir ugur boýunça zygider öwrenilse, onda ony okuwçylar ýeňil özleşdirilýärler we öwrenilen zat okuwçylaryň köp wagtlap ýadynda galýar.

Sapak öňünden oňat taýýarlanylýan, guralan we abzallaşdyrylan bolmalydyr. Mugallym sapagyň meýilnamasyny we konspektini öňünden taýýarlaýar, sapagyň bilim berijilik we terbiýeleýjilik maksadyny anyklaýar. Şunuň bilen birlikde mugallym sapagyň bölümleriniň zygider geçilmegini we onuň döwürlerini, ýagny sapagy nähili başlamaly we ony gutarmaly, sapakda haýsy görkezme esbaplardan peýdalanjakdygyny öňünden belleýär. Nähili tejribeli, ýokary pedagogik ussatlygy bolan mugallym bolsa hem, ol konspektsiz, sapaga taýýarlyksyz barmaly däldir.

Häzirki zaman şertlerinde, döwrüň talabyny ödejek bolsa, islendik sapak döredijilikli häsiýete eýe bolmalydyr. Täze mowzuklar düşündirilende we geçilenler gaýtalanylýan döwründe mugallym her hili netijeli usullary tapmaga çalyşmalydyr we öňdebaryjy mugallymlaryň iş tejribelerinden peýdalanmalydyr.

Döredijilik – mugallymyň esasy işi bolmalydyr. Sapaklaryň birmeňzeş geçilmegi okuwçylaryň işjeňligini peseldýär, olary tiz ýadadýar we okuw materialy doly öwrenilmeýär, ýüzleý häsiýete eýe bolýar. Sapagyň netijeli bolmagy üçin synpda okuwçylaryň berk tertip-düzgüni bolmalydyr. Bu babatda: «Tertipsiz mekdep suwsuz degirmendir» diýip, Ý.A. Komenskiý ýerlikli belleýär.

Synpda berk tertip-düzgüniň bolmagy uly täsir edýär. Bu babatda rus pedagogy K.D.Uşinskiň belleýşi ýaly: «Sapakda ýumor we gülki hem bolmalydyr, ýöne sapagy welin gülkä öwürmek bolmaz».

Okatmaklygyň ilkinji gününden başlap tertip-düzgüni talap etmeklik hökmanydyr. Synpda okuwçylary gorkuzmak, olara gygyrmak bilen tertip-düzgüni saklap bolmaz. Diňe parasatly, zzygider talap etmek bilen we talap edilän zadyň wagtly-wagtynda barlanyp durulmagy bilen sapakda dogry we doly tertip-düzgüni saklap bolar.

Bu babatda sowet döwriň pedagogy S.S. Makarenko şeýle belleýär: «Çagadan näçe köp talap edildigiçe, şonça-da oňa hormat goýulmalydyr».

Haçan-da çaga, özüne hormat goýulýandygyny duýsa, ol ýa-da beýleki işi göwnejaý ýerine ýetirjek bolup çalyşýar. Ilki bilen çagalar mugallyma aladalanýan, ünsli, söýgüli mugallym hökmünde seretseler, soňra oňa akylyly, bilimli adam hökmünde garaýarlar.

Ýaş çaga öz-özünü, ýoldaşlaryny terbiýeläp bilmeýär, şonuň üçin hem olara parasatly, adalatly, berk talap ediji mugallym gerek bolýar.

Sapak okuw işini guramaklygyň esasy görnüşi bolup, ol okatmaklygyň esasy meselelerini ýerine ýetirmeklige ýardam edýär. Oňat sapak – bu tejribeli mugallymlar üçin hem ýönekeý iş dälir.

Sapakdan edilýän talaplar:

- Sapakda berk tertip – düzgün bolmaly;
- Partalaryň üstünde görelde tertip saklanymaly;
- Okuwçylaryň ünsi hemişe sapaga gönükdirilip durulmaly;

- Sapagyň aýdyňlygy, ýagny esasy we esasy däl düzgünleri bellemek;

- Bilim we terbiýe bermekligiň birligi;

- Sapagyň temasyna, maksadyna laýyklykda oňa degişli didaktiki materiallary, görkezme esbaplary, tehniki serişdeleri saýlamak başarmak;

- Okatmaklygyň has peýdaly, netijeli usullaryny saýlap almak;

- Sapagy durmuş nazaryýeti, tejribe bilen, öňki geçilenleri täze geçilýän material bilen baglanyşdyrmak;

- Mugallymyň hereketiniň aýdyňlygy, onuň täsir ediji, dogry manyly sözi, pikirini logiki yzygiderliligi, tagtada ýazylan, çekilýän ýa-da çyzylýan zatlaryň dogry we göwnejaý ýerine ýetirilmegi üçin görkezme esbaplardan, tehniki serişdelerden dogry we ýerlikli peýdalanyp bilmek;

- Okuwçylaryň işjeň pikirlenmesini ösdürmek maksady bilen soraglaryň dogry goýulmagy;

- Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny, endiklerini dogry barlamak we adalatly baha bermek;

- Okuwçylaryň öz zähmetini öz gözi bilen görmek, ýagny oňat ýerine ýetirilen işden okuwçylaryň özleriniň hoşal bolmagy;

- Sapagyň guramaçylyk aýdyňlygy, ýagny bellenilen wagtda başlamak, sapakda her bir minudyň boş geçmezligini ýola goýmak;

- Okuwçylary dürli usullar, ýollar bilen höweslendirip durmak we başgalar.

Sapak geçilende, aşakdaky ýaly ýalňyşlyklara ýol berilmeli däldir:

- Geçilýän mowzuklardan çetleşmek, derse, mowzuga degişli bolmadyk zatlar barasynda sorag-jogap alyşmak.

- Okuw meýilnamasynyň dogry we doly ýerine ýetirilmezligi ýa-da gyssagly ýagdaýda geçilmegi.

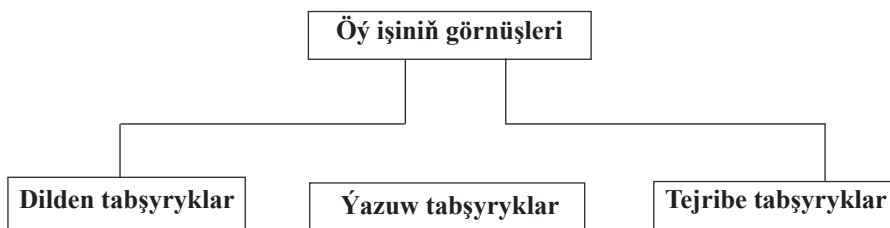
- Käbir okuwçylaryň çekýän kynçylygynyň wagtynda öwrenilmezligi we ony düzetmegiň ýollarynyň okuwça salgy berilmezligi.

- Mugallymyň gaýtalamaklygy başaryp bilmezligi.

- Tejribe, özbaşdak ýazuw we öý ýumuşlarynyň ulgamyna dogry we doly baha berilmezlik.

- Görkezme esbaplardan, didaktiki materiallardan, tehniki serişdelerden ýerlikli peýdalanyp bilmegi başarmazlyk we başgalar.

Okuwczylaryň okuw öý işleri

Okuwczylara öý işleri aşakdaky çäklerde berilýär

1-synpda	1 sapaga çenli
2-synpda	1,5 sapaga çenli
3–4-synpda	2 sapaga çenli
7-synpda	3 sapaga çenli
8-synpda	2,5 sapaga çenli
	4 sapaga çenli

Ekskursiýa okatmak usuly hökmünde

1. Ekskursiýany geçirmäge taýýarlyk.
2. Ekskursiýany geçirmek.
3. Ekskursiýanyň jemini jemlemek.

Sorag we ýumuş:

1. Sapagyň elementleriniň köp ýa-da az bolmagy nämä bagly?
2. Häzirki döwrüň sapaklaryndan edilýän pedagogiki talaplary aýdyp beriň.

XV bap

OKUWÇYLARYŇ BILIMLERINI, BAŞARNYKLARYNY WE ENDIKLERINI BARLAMAK HEM-DE BAHALANDYRMAK

Okuwçylaryň Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistanyň mekdeplerinde bilim hem terbiýe almak ugrundaky çekýän zähmeti şu asylyly zähmetiň bir bölegi bolup durýar.

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini hasaba almak we bahalandyrmak pedagogiki işiň esasy bölegidir. Bu köptaraply, iňňän çylşyrymly, aýratyn pedagogiki ussatlygy talap edýän işdir. Has dogrusy, okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary we endikleri barlananda we bahalandyrylanda, okatmagyň usullarynyň netijeliligi, täsirlilik, mugallymyň pedagogiki ussatlygy, çagalaryň okuw işine bolan gatnaşygy ýüze çykarylýar. Ol ýa-da beýleki temanyň nähili özleşdirilendigi belli bolýar. Bu bolsa örän möhümdir.

Mugallymyň, okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamak işini onuň öz-özüne gözegçilik etmek işiniň bir görnüşidir diýip hasap etmek bolar. Çünki okuwçylaryň bilim derejesi, tejribe başaraňlygy – munuň özi mugallymyň okuw işlerine siňdiren zähmetiniň, bütin pedagogiki işiniň agramly böleginiň netijesi bolup durýar.

Eger okuwçylar berlen soraglara dogry we doly jogap bermegi başarsalar, nazaryýetde alan bilimlerini tejribede peýdalanyp bilseler, onda mugallymyň okuw materialyny didaktikanyň talaplaryna laýyk edip, göwnejaý düşündirendigine, okuwçylaryň hem şol materialy aňly-düşünjeli özleşdirendiklerine şaýatlyk edýär.

Munuň tersine, eger okuwçylar geçilen temalara jogap berenlerinde kynçylyk çekseler, nazaryýetde alan bilimlerini tejribede peýdalanyp bilmeseler, onda mugallym özüniň haýsy-da bolsa bir ýerde kemçilik goýberendigine göz ýetirip biler. Bu ýagdaý geljekde nämä üns bermelidigini mugallyma gös-göni salgy berýär. Okuwçylaryň alan bilimine adalatly baha berip bilmek, okuw işine ýolbaşçylyk etmäge, ony talabalaýyk guramaga doly mümkinçilik berýär.

Okuwçylaryň bilimini barlamagyň we bahalandyrmagyň bilim

berijilik we terbiýeleýjilik ähmiýeti bardyr. Mugallym tarapyndan orta atylýan soraglar okuwçylaryň ýatkeşligini, özbaşdak pikirleniş işini gönükdirip goýberýär. Akyl ýetirijilik ukybyny ösdürýär. Çünki okuwçy özüne berilýän her bir soraga degişli bolan materialyň mazmuny barada ýatdan oýlanýar. Ony özüniň aňynda tertipleşdirýär, meýilnamalaşdyrýar. Soňra bolsa belli bir yzygiderlikde dilden beýan edýär. netijede okuwçy synpda öz ýoldaşlarynyň önünde geçilen materialy nähili özleşdirenligi barada hasabat berýär. Mugallymyň we öz synpdaşlarynyň kömek bermekleri netijesinde, soralyan mowzuk boýunça beren jogabynda goýberen kemçiliklerini düzedýär, gaýtalaýar we bilmedik ýerlerini öwrenýär.

Okuwçylaryň öz pikirlerini beýan edişiniň, praktiki türgenleşik ýumuşlaryny ýerine ýetirişiniň hasaba alynmagy we adalatly bahalandyrylmagy ýaş nesilde düzgün-nyzamlylygy, erkliligi terbiýelemäge, bilime bolan höwesini döretmäge ýardam edýär.

Şol nukdaýnazardan seretmek bilen, mugallym ilkinji nobatda okuwçylaryň bilim almaga sarp eden wagtyňy, siňdiren zähmetini anyklamaga çalyşmalydyr. Ony hormatlamagy başarmalydyr. Her bir okuwçynyň anyk ösüşiniň, özboluşly gylyk-häsiýetiniň, okuw materialyny kabul edip alyş we beýan ediş aýratynlygynyň bardygyny, olaryň hersiniň köňül taryny nädip seslendirmelidigini bilmelidir. Okuwçylaryň bilimleri barlanyp, baha berlende, owunjak diýlip hasap edilýän ýalňyşyň okuw-terbiýeçilik işine, mugallymyň abraýyna uly zyýan ýetirmegi mümkin. Muny her bir pedagog berk ýatda saklamalydyr hem-de işinde şeýle ýagdaýa ýol bermezlige çalyşmalydyr.

Mugallymçylyk işine ökdelen tejribeli ussat mugallymlar okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamaga, hasaba almaga we baha bermäge ykjam taýýarlanýarlar. Netijede, bu işi didaktikanyň talaplaryna laýyklykda geçirmegiň hötdesinden gelýärler.

Okuwçylaryň ýadyny, pikirlenmesini ösdürmekde, erkini terbiýelemekde, okuw zähmetiniň endiklerini we öz-özüne gözegçilik etmegi, ýerine ýetirýän işiň jogapkärçiligini duýmaklygy terbiýelemekde olaryň päk zähmetini dogry bahalandyrmagyň ähmiýeti has ýokarydyr.

Okuwçylaryň sapaklara ýetişigini bahalandyrmak boýunça bilim

bermekligiň nazaryýetinde we praktikada aşakdaky ýaly pedagogiki we psihologiki talaplar goýulýar:

1. Her bir okuwçynyň bilimini, başarnygyny we endigini ýeke-likde barlamak we bahalandyrmak.

2. Ol ýa-da beýleki okuwçynyň okuwa bolan hususy garaýşynyň netijesinde bütin synpyň işine baha bermezlik.

3. Bütin okuw prosesiniň dowamynda okuwçylaryň ýetişigini yzygider barlap durmak.

4. Okuwçylaryň okuwa bolan höwesini ýokarlandyrmak üçin, bilim beriji we terbiýeleýji häsiýetdäki işleri guramak.

5. Okuwçylaryň praktiki başarjaňlygyny we endigini, nazaryýetindäki bilimlerini belli bir maksatnama boýunça hemmetaraplaýyn ösdürmek ýoly bilen alyp barmak.

6. Synpyň ýetişigini, okuwçylary doly, dogry öwrenip, hasaba almak we oňa dogry baha berip, hakyky netijä gelmek.

Şu ýokardaky talaby ýerine ýetirmek üçin okuwçylaryň ösüşini, aýratynlygyny öwrenmek, okuwçylaryň durmuşy barasynda aladalanmak bilen bir hatarda, olardan her bir işiň ýerine ýetirilişini dogry we berk talap etmek gerek.

7. Her bir dersiň öz aýratynlygy esasynda öwrenilmegine çemeleşmek bilen, okuwçylaryň ýetişiği hasaba alnanda, dürli usuldan peýdalanmak we olara her hili bahalary goýmak.

8. Okuwçylaryň bilimleriniň ýetişiginiň dogry barlanmagy we bahalanmagy üçin ähli mugallymlaryň ýeke-täk talaby we ş.m.

Okuwçylaryň bilimini, başarnyklaryny we endiklerini barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň esasy wezipeleri şu aşakdakylardan ybarat bolup durýar:

1. Çagalaryň bilim derejelerini, maksatnama materiallarynyň özleşdirilişiniň hilini kesgitlemekden we olaryň okuw işine gözegçilik etmekden.

2. Okuwçylaryň alan bilimlerini berkitmekden.

3. Olaryň alan bilimlerini we düşüňjelerini tazeläp, gaýtadan dikeldip, kämilleşdirip bilmek endiklerini terbiýelemekden, okuw işine bolan jogapkärçiligi ýokarlandyrylmakdan ybaratdyr.

Mekdepde okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamagyň, hasaba almagyň aşakdaky ýaly görnüşleri bardyr:

- **Gündelik hasaba almak**

Mekdepde zygiderli öwrenilýän maksatnama materialyny okuwçylaryň neneňsi özleşdirendiklerini, öýe berlen ýumşy nähili ýerine ýetirendiklerini her gün her sapakda barlap durmak, okuwçylaryň öz alan bilimlerini ýatdan çykarmazlygy, ony aňynda berkidip hem iş ýüzünde ulanyp bilmegi üçin peýdalydyr.

Mugallym sapakda temanyň talabalaýyk özleşdirilendigini anyklamak bilen, okuwçylaryň üstünliklerini we kemçiliklerini belleýär. Okuw materialynyň beýleki bölegine geçip boljakdygyny ýa-da bolmajaklygyny anyklaýar.

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini gündelik hasaba almak, çagalary zygider işlemäge, olarda ahlagyň we erkin hillerini kemala getirmäge ýardam edýär.

Başlangyç synplarda okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini gündelik hasaba almaklyga esasy orun berilýär.

Okatmaklygyň ilkinji döwründe çagalaryň her bir ädimini barlap durmak hökmandyr. Çagalaryň okamakda we bilim almakda tejribesiniň bolmandyklary üçin, olar öz işiniň diňe mazmunynda köp ýalňyşlyk goýbermän, eýsem ol işleri ýerine ýetirmegiň usullarynda hem gödek ýalňyşlyklary goýberýärler. Ýalňyş iş usullarynyň birnäçe gezek gaýtalanmagy okuwçylarda nädogry endikleriň we adatlaryň döremegine getirýär. Okuwçylarda dörän bu nädogry endikleri we adatlary düzetmek bolsa örän kyn bolýar. Şonuň üçin hem çaga has ýaş boldugyça, onuň edýän hereketine, işine yhlasly we her hili ýol bilen gözegçilik etmek gerek.

Gündelik hasaba almagyň netijesini mygallym synp kitabynda, okuwçynyň gündeliginde belleýär. Çärýegiň, ýarym ýyllygyň we okuw ýylynyň ahyrynda okuwçylaryň ol ýa-da beýleki ders boýunça alan bahalary jemlenilýär. Şeýle etmek bilen, mugallym okuwçylaryň bilimlerine tötänden baha goýman, eýsem, hasaply, dogry bahalary goýýar.

Başlangyç synplarda okuwçylaryň işine syn etmeklik, olaryň bilimlerini gündelik hasaba almaklyk, gözegçilik etmek ýoly bilen amala aşyrylýar. Mugallym okuwçylaryň gürrüni diňleýşine, olaryň her hili işleri ýerine ýetirişine, özlirini tertipli alyp barşyna, sapaga nähili işjeň gatnaşýşyna, ol ýa-da beýleki öwrenilýän tema we okuwa bolan garaýşyna gözegçilik edýär.

Okuwçylaryň akylynyň, aňynyň ösmeginde gözegçiligiň ähmiýeti hem ýokarydyr. Okuwçylara ýekelikde çemeleşmekde, okuw-terbiýeçilik işini meýilnamalaşdyrmakda gözegçiligiň netijesinde ýygňalan material esasy orna eýedir.

Haçan-da mugallym okuwçynyň işine hemişe gözegçilik edip dursa, gözegçiligiň esasy ýerlerini bellese, okuwçylaryň bilimini, başarnygyny we endigini bahalandyranda, ol ýalňyşlyk goýbermeýär.

Çagalaryň okaýyşlaryna, olaryň özlerini alyp baryşlaryna, buýrulan işleri ýerine ýetirişlerine yzygiderli gözegçilik etmek, olaryň hem-metaraplaýyn ösmegine, okuwa bolan gyzyklanmasynyň ýokarlanmagyna we jogapkärçilik duýgusynyň artmagyna getirýär. Gündelik hasaba almak her gün amala aşyrylýandygy we okuwçylaryň okuw işine hemişe täsir edýändigini üçin esasy hasaplanýar.

• **Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini temalar boýunça hasaba almak**

Bir temany tutuşlygyna gaýtlamak, umumylaşdyrmak üçin ýörite sapaklar, olarda şol mowzugyň ýa-da bölümiň okuwçylar tarapyndan nähili özleşdirilendigini anyklamak maksady bilen geçirilýän barlaga temalar boýunça hasaba almak hem diýilýär. Mowzuklar boýunça hasaba almaklyk başlangyç synplarda çäklendirilen ýagdaýda amala aşyrylýar.

Temalar boýunça hasaba almagyň esasy maksady okuwçylaryň kem-kemden birnäçe soragy jemläp, ol soraglara jogap berip bilme-ginden ybaratdyr.

• **Döwürleýin hasaba almak**

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini döwürleýin hasaba almaklyk gündelik hasaba almagyň esasynda amala aşyrylýar hem-de maksatnamasynyň bir bölümi öwrenilip bolandan soň, her çärýegiň ahyrynda hem ýarym ýyllygyň soňunda geçirilýär.

Ýokary synplarda käbir dersler boýunça ýazuw we tejribe işleri ýerine ýetirmek, dilden jogap bermek netijesinde döwürleýin hasaba almaklyk ýerine ýetirilýär hem-de bellenen bölümler, mowzuklar boýunça okuwçylara hasap goýulýar.

Barlanjak bölümler, temalar maksatnama esasynda mugallym tarapyndan meýilnamalaşdyrýar.

• **Jemleýji hasaba almaklyk**

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini jemläp hasaba almaklyk, esasan, okuw ýylynyň ahyrynda geçilenleri gaýtalamak arkaly amala aşyrylýar. Şonda ýylboýy geçilen mowzuklaryň ählisini gaýtalamak maksady boýunça däl-de, maksatnama materialynyň iň möhüm mowzuklary boýunça okuwçylaryň bilim derejeleri, başarnyklary we endikleri barlanyp bilner. Olaryň бүтін ýyl boýunça alan esasy düşüňjeleri anyklanýar.

Jemleýji hasaba almaklyga geçilmezden öňürti okuwçylar haýsy mowzuklary gaýtalamalydygy barada mugallymdan maslahat alýarlar. Jemleýji gaýtalamagy nähili guramalydygy, haýsy mowzuklara üns berilmelidigi bolsa mugallymyň gündelik, döwürleýin hasaba almagynyň netijesinde belli bolýar.

Jemleýji hasaba almagyň görnüşleriniň biri hem synagdyr. Synaglar okuwçylaryň alan bilim derejelerini, başarnyklaryny we endiklerini tutuşlygyna barlamakda, hasaba almakda we baha bermekde uly ähmiýete eýedir.

Okuwçylaryň synaglara öňünden ykjam taýýarlanmagy hökmandyr. Esasy dersler boýunça dilden tabşyrylýan synaglaryň biletlери Bilim ministrлиги tarapyndan öňden taýýarlanylýar we çap edilýär. Biletleriň soraglary okuw dersleri boýunça okuwçylaryň hem nazarýetdäki bilim derjesirini, hem-de alan tejribe endiklerini ýüze çykaryp bilmeklerini döredýär.

Synpdan synpa geçiriş we gutardyş synaglaryny tabşyrjak okuwçylar geçilen mowzuklary pugta özleşdirýärler. Öz bilimlerini, praktiki endiklerini berkidýärler. Synaglara taýýarlyk görülyän döwürde oýlanyşkly düzülen reje boýunça guralýar, sorag-jogaplar alşylýar.

Başlangyç synplarda ol ýa-da beýleki ders boýunça synag geçirmek hökmany däl. Sebäbi bir mugallym öz bellenilen synpynda her gün dört sapagyň dowamynda okuwçylar bilen işleýär. Olaryň bilim derejelerini çuňňur öwrenmek bilen, okuwçylaryň aň-düşünjesiniň ösüşini we geljekde olaryň okamaklyga taýýarlygynyň bardygyny kesgitleýär.

Barlamagyň ähli görnüşlerine dilden, ýazuw üsti bilen, praktiki ýol bilen okuwçylaryň bilim, başarnaňlyk we endik derejelerini hasaba almaklyk degişlidir.

• Bilimleri dilden barlamak

Okuwçylaryň bilim derejeleri dilden barlanan döwürde, olaryň alýan bilimlerini tejribede peýdalanyň bilmekligine, mesele, mysallar çözmekde, sözlemleri grammatiki derňew etmekde peýdalanyň bilmekligine seredilýär.

Köp mugallymlar döp boýunça öý işini barlaýan wagtynda dilden barlamaklygy unudýarlar. Emma tejribeli, öňdebaryjy mugallymlar şeýle usuldan çetde durmaýarlar. Öý işini barlamaklyga sapagyň diňe bir döwri hökmünde seredýärler. Öý işleriniň dilden barlanmagy bilimleriniň pugtalandyrylmagyna we kämilleşdirilmegine getirýär.

Bilimleri dilden barlamagyň bilim berijilik we terbiýeçilik häsiýeti bolmalydyr. Oňa mugallym yhlas bilen taýýarlanmalydyr. Ilki bilen, ol haýsy okuwçydan soramalydygyny belleýär, beriljek soraglaryň hem birnäçesini depderine belleýär.

Okuwçylaryň bilimlerini dilden barlamaklyk yzygiderli alnyp barylýar. Bilimleriň yzygiderli barlanyp durulmagy okuwçylary terbiýelemeklige we bilim bermeklige uly ýardam edýär. Eger-de okuwçydan çärýegiň dowamynda iki-üç gezek sapagy sorasaň, onda mugallymyň şol okuwçyny doly okadyp we terbiýeläp bildigi dälendir. Şony her bir mugallym berk ýatda saklamalydyr.

Dilden barlamaklygyň esasy görnüşleri şu aşakdakylardyr:

- a) hemmetaraplaýyn barlamak;
- b) ýekelikde barlamak;
- c) gatyşyk barlamak.

Hemmetaraplaýyn barlag başlangyç synplarda ýokary synplara seredeňde has köp ulanylýar. Mugallymyň möçberli material boýunça düzülen soraglaryna okuwçylar oturan ýerlerinden gysgajyk jogap berýärler. Barlamagyň bu görnüşü geçilen mowzугy gaýtalamaga we berkitmäge uly täsir edýär, okuwçylaryň işeňnirligini ýokarlandyrýar. Gysga wagt içinde synpdaky okuwçylaryň birnäçesiniň bilimini barlamaga ýardam edýär.

Mugallym düzgün boýunça bütin synpa ýüzlenip sorag berýär. Bu bolsa okuwçylaryň hemmesiniň sapaga işjeň gatnaşmagyna getirýär. Hemmetaraplaýyn barlag hökmany ýatda saklanmaly düzgünleri, köpeltmek tablisasyny we başgalary okuwçylaryň nähili öwrenýändigini we bilýändigini hasaba almak maksady bilen geçilýär.

Emma, muña garamazdan, hemmetaraplaýyn soramaklyk barlagyň esasy görnüşini bolup bilmez. Sebäbi hemmetaraplaýyn barlag wagty okuwçylaryň geçilýän materialy doly we çuňňur özleşdirdigini anyklamak juda kyn düşýär.

Ýekelikde barlamak mugallymyň ol ýa-da beýleki okuwçynyň bilimini, başarnygyny we endigini doly barlamak maksady bilen geçirilýär. Düzgün boýunça ýekelikdäki barlagda okuwçy tagta çagyrylýar. Eger-de okuwçy jogabynda görkezme esbaplardan peýdalanmаса, ýazyp görkezme, ol duran ýerinden hem jogap berip biler. Ýekelikdäki barlagda okuwçynyň materialy doly özleşdirdigi ýa-da özleşdirip bilmändigini, öwrenen zadyny tejribede ulanyp biljekmi ýa-da bilmejekligi göz önünde tutulýar.

Haýsy okuwçydan soramalydygyny mugallym önünden belläp gelýär we geçilenleri soranda bir ugur bilen soraman, eýsem her hili usullardan peýdalanýar. Geljek sapakda kimden sorajakdygyny mugallym okuwçylara duýdurmalý däl. Haçan-da okuwçylar kimiň indiki sapakda jogap bermelidigini bilmese, olaryň ählisi-de sapaga yzygiderli taýýarlanyp gelýär. Geçilen mowzugy näçe okuwçydan soramaly we näçeräk wagt sarp etmelidigi mowzugyň möçberine bagly bolýar. Sapagyň köp bölegini geçileni soramaklyga bermeklik talaba laýyk däl.

Okuwçylaryň jogabyna ähli okuwçylaryň ünsüni çekmek, sapagyň şu bölümine okuwçylary işjeň gatnaşdyrmak mugallymyň esasy borjudy. Bu bolsa okuwçylaryň hemmesine ýüzlenip, sorag bermek, soňra önünden sorajak okuwçylardan soramak bilen amala aşyrylar. Şeýlelikde, ýekelikdäki barlamaklyk frontal barlamaklyk bilen utgaşykly alnyp barylýar.

Gatşyk usul bilen okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamaklyk bir wagtyň özünde birnäçe okuwçydan geçilen materialy soramaklyk netijesinde durmuşa geçirilýär. Mysal üçin, bir okuwçy geçilen mowzuga degişli çyzgyny çyzyp, jogaba taýýarlanýar. Şu wagtyň özünde okuwçylaryň birnäçesi bolsa oturan ýerlerinde ýekelikdäki ýazuw ýa-da tejribe işleri ýerine ýetirýärler.

Gatşyk usul bilen geçilenleri soramaklygyň has amatly bolmaklygy şol bir gysga wagtyň içinde okuwçylaryň birnäçesinden mugallymyň geçilen mowzugy doly sorap bilmeginden ybaratdyr.

Geçilen material gatyşyk usul bilen soralanda, mugallym tarapyndan berlen işi özbaşdak ýerine ýetirýän okuwçylar synpyň işine doly gatnaşyp bilmeýärler. Şol bir wagtyň özünde mugallymyň dil-den gürrüň berýän okuwçynyň jogabyny diňlemegi, beýleki işi ýerine ýetirýän okuwçylara gözegçilik etmegi we synpyň beýleki okuwçylarynyň hemmesini işjeň sapaga gatnaşdyrmagy örän kyn bolýar. Şonuň üçin hem gatyşyk usul bilen geçilenleri soramaklyga örän köp okuwçyny çekmezlik maslahat berilýär. Oňa 3–5 okuwçydan köp gatnaşdyrmazlyk maslahat berilýär.

Bu usul haçan-da okuwçylaryň geçilen mowzугy doly özleşdirendigini mugallym anyklandan soň, bir wagtyň özünde birnäçe okuwça baha goýlan halatynda giňden ulanylýar.

Mundan başga-da, mekdeplerde okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini ýazuw üsti bilen barlamaklyk giňden ulanylýar. Barlagyň bu görnüşi has amatlydyr. Şo bir gysga wagtyň içinde mugallym synpyň ähli okuwçylarynyň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlap, umumy synpyň ýa-da her bir okuwçynyň bilim derejesini kesgitleýär.

Ýazuw işleriniň esasy görnüşleri şu aşakdakylardan ybaratdyr. Synpda we öýde ýazylan düzmeler, barlag we grafiki işler (mesele we gönükme işlemek, goýlan soraglara jogap bermek, synp diktantlary we ş.m).

Öýde ýerine ýetirilýän ýazuw işleriniň okuwçylar tarapyndan özbaşdak ýerine ýetirilendigini barlamaklyk mugallyma örän kyn düşýär.

Barlag-ýazuw işlerini synpda geçirmeklik okuwçylary toparlaryň bölmek netijesinde amala aşyrylýar. Synp diktantlary ýazylanda bolsa okuwçylary toparlara bölmeklik bolmaýar.

Barlag-ýazuw işleri geçirilende, okuwçylaryň şpargalkalardan peýdalanmaklygyna ýol bermek bolmaz. Olaryň geçirilýän barlag işlere aňly-düşünjeli gatnaşmagyny mugallym gazanmalydyr.

Okuwçylaryň bilimlerini manysyna üns bermän barlamagy mugallym maksat edinmän, eýsem olaryň zygider pikirlenmesini ösdürmäge çalyşmalydyr. Şonuň üçin käbir barlag işler ýerine ýetirilende, okuw kitaplaryndan, sözlüklerden we beýleki gollanmalardan peýdalanmaklyga okuwça rugsat bermeklik ýerliklidir. Soňky döwürlerde programmirlenen okuwyň elementleriniň girizilmegi netijesinde,

käbir ýazuw barlag işlerini ýerine ýetirmeklige wagty az sarp etmek maksady bilen, okuwçylaryň dürli tabşyryklary özbaşdak ýerine ýetirip bilmegi üçin her hili ýumuşly depderler çapdan çykarylýar. Mysal üçin, nokatlaryň ýerini sözler, harplar, belgiler, sanlar bilen doldurmak. Bular ýaly depderler okuwçylar bilen işlemegi we olaryň bilimlerini barlamagy ep-esli derejede ýeňilleşdirýär. Okuwçylaryň bilimlerini we başarnyklaryny, endiklerini hasaba almaklyk okuwçynyň özüniň nähilidigini görmegine kömek edýär, aňlaýjylyk ukyplaryny, isleglerini ösdürmäge kömek edýär. Ol okuwçyda beden, ahlak, gözelligilleriniň ösmegine täsir edýär, okuwçynyň güýjüni we wagtyny ýerlikli guramaga kömek berýär.

Bilimleri, başarnyklary we endikleri ele almagyň ýollary

Okatmagyň esasy baş wezipeleriniň biri hem bilimdir. Bilimler bilen ýaraglanmak kanunalaýyklary öwrenmek netijesinde amala aşyrylýar. Başlangyç synplarda, esasan, ýönekeýje düşüňjeler öwrenilýär. Synplaryň ýokarlanmagy bilen ol çylşyrymlaşýar.

Okatmagyň ýene-de bir wezipesi başarnaýlykdyr. Ol kabul edilip alnan bilimleriň okuwçy tarapyndan umumylaşdyrylyp, ony tejribede ulanyp bilmegidir. Mysal üçin, mugallym köpeltmek tablisasyny öwredenden soň, okuwçynyň ony özbaşdak işläp bilmegidir.

Okatmagyň üçünji wezipesi endigi döretmekdir. Mysal üçin, ilki bilen harplary çyzyp öwrenmek, soňra bolsa ýuwaş-ýuwaşdan hat ýazmak endigine geçmek.

Mekdep okuwçylarynyň okadylmagy belli bir netije gazanmaklyga gönükdirilendir. Ol netijeleri gazanmak üçin okuwçylardan pikirleniş işleri, kynçylyklary ýeňip geçmek talap edilýär. Şeýle-de, okuwçylardan akyl işjeňligi, özbaşdaklyk, tutanýerlilik, maksada gönükdirilenlik, ykjamlyk, guramaçylyk, tertiplilik we ş.m. talap edilýär.

Okatmagyň ösüş we terbiýeleýjilik funksiýalaryny ýerine ýetirmek üçin ony guramaçylykly gurmak, okuwçylarda özbaşdak işläp bilmek endigini kemala getirmek hökmany bolup durýar.

Çagalarda başarnaýlygy we endigi döretmek bilim bermek netijesinde ýüze çykýarlar. Şonuň üçin pedagoglar we psihologlar okuw ulgamynda esasy orun bilim bermeklige degişlidir diýip belleýäler.

Başarjaňlyklaryň we endikleriň berk bolmagy köplenç halatda bilimiň berlişine baglydyr. Bilim, başarjaňlyk we endik biri-biri bilen berk arabaglanyşyklydyr. Başarjaňlyk we endik bilimleri mundan beýläk kämilleşdirmek üçin hökmanydyr. Başarjaňlygy we endigi onuň häsiýeti boýunça aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Intellektual – akyl başarjaňlygy - oňa diňlemegi başarmak, kitap bilen işlemek, düzme ýazmak, meýilnama düzmek, öz işiňi meýilnamalaşdyrmak – endik-sowatly hat endigi, okamagyň tehnikaşy.

2. Zähmet başarjaňlygy – çyzgy boýunça käbir zady ýasamak – endik-kesmek, çapmak, ýonmak.

3. Sport başarjaňlygy – fiziki kompleks gönükmeleri ýerine ýetirmek – endik-bökmek, ylgamak, ýüzmek.

Başarjaňlygy we endigi kemala getirmegiň esasy wezipeleriniň biri hem gönükmeler ulgamyny gurmakdan ybaratdyr. Başarjaňlygyň we endigiň döremeginiň esasy döwürleri aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Şu endigiň we başarjaňlygyň näme üçin gerekligini okuwçylara düşündirmek we tejribede peýdalydygyny görkezmek.

2. Berlen bilimiň düzgünini anyk kesgitlemek.

3. Käbir hereketleriň mugallym tarapyndan ýerine ýetirilip görkezilmegi.

4. Mugallymyň ýolbaşçylygynda käbir gönükmeleriň, mysallaryň okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi.

5. Okuwçylar tarapyndan käbir işleriň özbaşdak we yzygider ýerine ýetirilip durulmagy. Ol synpda ýa-da öýde bolup biler.

Okuw prosesiniň esasy akyl ýetiriş nazaryýeti şöhlelenme nazaryýetidir. Bu nazaryýet şeýle aňladylýar:

1. Biziň bilimlerimiziň ýeke-täk çeşmesi duýgudyr;

2. Bar bolan hakykaty şöhlendirýän zat duýgudyr;

3. Jemgyýetçilik tejribäniň esasy hakykatyny şöhlelendirmek, açyp görkezmek.

Şeýlelikde, bu aňlamagyň ýeke-täk ölçegidir.

Başgaça aýdanymyzda, janly duýmakdan abstrakt pikirlenmä, ondan hem tejribä gitmeklik adalatly hakykata akyl ýetirmegiň ýeke-täk dogry ýoludyr.

Okatmak funksiýalary, bilimleri ele almagyň döwürleri we okuwyň motiwi.

Okatmak funksiýalary, esasan, üç topara bölünýär:

1. Okatmagyň bilimberijilik funksiýasy.
2. Okatmagyň terbiýeleýjilik funksiýasy.
3. Okatmagyň ösüş funksiýasy.

Birinji funksiýanyň maksady – bilimleri ele almak, okuw başarnyklaryny we endiklerini kemala getirmek.

Ikinji funksiýanyň maksady – okuwçylaryň akyl ukyplaryny ösdürmek.

Üçünji funksiýasynyň maksady - okuw işiniň üsti bilen okuwçyda watançylyk duýgusyny, ahlak hilleri, garaýyşlary, ynamlary, gözelligi duýgularyny, tertipliligi, zähmetsöýerligi terbiýelemek.

Bu üç funksiýa biri-biri bilen baglanyşykly häsiýetde, sapak prosesinde alnyp barylmaladyr.

Okuwçylaryň bilimleri ele almagynyň 4 sany döwri bardyr.

1. Öwrenilýän materialy, mowzугy kabul edip almak. Bu döwürde mugallym okuwça öwreniljek zady, mowzугy habar berýär, maksadyny kesgitlep, ony düşündirýär.

2. Kabul edilip alnan zatlary, öwrenilen mowzугy umumylaşdyrýar, özüçe belli bir netijä gelýär.

3. Öwrenilen materialy, mowzугy ýatda saklamak, ony berkitmek. Bu döwürde ýatda saklamak üçin mugallym dürli usullary peýdalanýar. Mysal üçin, ýady ösdürmek maksady bilen okuwçylara goşgulary, jümleleri, kesgitlemeleri ýat tutmak tabşyrylýar.

4. Öwrenilen materialy, mowzугy, bilimleri, başarnyklary we endigi tejribede, durmuşda ulanyp bilmek. Bu döwür iň bir esasy döwür hasaplanýar.

Okuwyň netijeliligi, esasan, okuwçynyň oňa bolan islegine baglydyr. Mälim bolşy ýaly, haýsy hem bolsa bir derse okuwçynyň höwes bolmasa, ony zoruň, taýagyň güýji bilen okadyp, öwredip bolmaz. Şeýle bolansoň, okuwçyda ol ýa-da beýleki dersi okamaklyga höwes döretmek mugallymyň esasy işleriniň biri bolup durýar. Okuwyň motiwi, esasan, aşakdakylardan ybarat bolup biler.

1. Watan üçin peýdalý bolmak esasynda okamak, ýagny, bu babatda ýoldaşlaryňdan yza galmazlyk, oňat bahalar bilen ene-ataňy begendirmek, şatlandyrmak we ş.m.

2. Kollektiwleýin durmuş motiwi, ýagny kollektiwň, köpçüligiň

peýdaly agzasy bolmak. Bu iň bir ýalta okuwçynyň hem kynçylygy ýeňip, okuw materialyny özleşdirmegine ýardam edýär, Ol öz güýjüni, bilimini kollektiwe, köpçülige, jemgyýete gönükdirýär.

3. Mugallyma hormat goýmak motiwi-meýili. Bu islendik ýaşly çagada we synpda ýokary derejä eýe bolýar. Şeýle bolansoň, mugallymyň öz nobatynda ähli okuwçylara birdeň göz bilen seredip, olara birdeň talaplary goýup, okuwçylaryň hemmesine adalatly häsiýetde çemeleşip, olary wagtly-wagtynda, ünsden düşürmän sylaglap durmagy hökmanydyr.

Şu görkezilen talaplar dogry we doly ýerine ýetirilende, okuwçynyň okuwa bolan höwes, gyzyklanmasy has hem ýokarlanýar. Bu bolsa okuw işiniň netijeliligini ýokarlandyrmakda öz täsirini ýetirer.

Ýumuş:

1. Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny hasaba almagyň hem oňa adalatly baha bermegiň ähmiýetini ýüze çykaryň. Munda duş gelýän kynçylyklary aýdyp beriň.

XVI bap

TERBIÝÄNIŇ ESASLARY

Terbiýe barada umumy düşünje

Islendik adamyň ösüşi terbiýe tutumynda amala aşyrylýar. Täze nesil öňküleriň toplan tejribesini özleşdirýär, ony çuňlaşdyrýar we baýlaşdyrýar. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, terbiýe sözüň giň we dar manysynda ulanylýar. Has giňişleýin düşünilişde terbiýe – bu şahsyýeti maksadalaýyk kemala getirmekdir. Bu babatda terbiýe şahsyýeti kemala getirmegiň ähli tutumyny, ony önümçilik işine, jemgyýetçilik we medeni durmuşa işeň gatnaşdyrmaga taýýarlygy, ýörite we öz akymlaýyn täsirleriň ähli toplumyny özünde jemleýär. Şeýle düşünilişde ol maşgalanyň, mekdebiň, jemgyýetiň tutuş durmuş keşbiniň, onuň aňýetiniň täsirini, edebiýatyň, sungatyň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň täsirini öz içine alýar. Terbiýe sözüň şeýle manysynda bilim berşi we okadylyşy hem özünde jemleýär.

Terbiýe pedagogiki tutumyň esasy düzüjisidir. Ol diňe bir şahsyýeti emele getirmegi göz önünde tutman, eýsem, onuň individual ösüşi üçin şertler döredýär. Bu şertleriň birinjisi, ýaşlary anyk jemgyýetçilik, durmuş aragatnaşyklaryna goşmakdyr. Olarda işe bolan şahsy garaýyş döretmeli. Ikinji şert çagalaryň jemgyýetçilik, durmuş aragatnaşyklarynda ýüzüni tapyp bilmegidir. Çaga ýerine ýetirýän işiniň maksadynyň we wezipeleriniň öz şahsy ösüşi üçin wajyplygyny bilmeli. Terbiýe pedagogiki işiň wajyp bölegi hökmünde özünde dört sany esasy häsiýeti jemleýär.

1. Täsiriniň maksada gönükdirilmegi;

2. Bu täsiriň jemgyýete gönükdirenligi, adamzadyň taryhy ösüşinde ýeten sepgitlerine we sosial-medeni gymmatlyklaryna gabat gelmegi.

3. Gurnalan terbiýeçilik täsirleriniň we hereketleriniň kesgitlenen ulgamynyň bolmagy.

4. Adam tarapyndan sosial tejribäniň özleşdirilmegi.

Terbiýäniň aýratynlyklary köp faktorlylygy, köp dowam edýänligi we köp wagt talap edýänligi, başgançakly ösüş häsiýetidir; üznüksizligidir; bir maksada gönükdirilenligidir; bütewililigidir; birmeňzeşligidir.

Sözün dar manysynda terbiýe ösýän şahsyýetde dünýägaraýşy, ahlak keşbi, estetiki sulhy, fiziki ösüşi kemala getirmekdir. Onuň has takyk mazmuny okadylyş bilen baglanyşyklykda we deňeşdirmede ýüze çykýar: okatmak şahsyýetde bilim, başarnyk endiklerini kemala getirmeklige gönükdirilen bolsa, terbiýe onuň barlygyň dürli taraplaryna sagdyn, ahlak mazmunly gatnaşyklaryny döretmäge niýetlenendir. Terbiýe şol bir wagtyň özünde pedagogyň we terbiýelenýäniň işini birikdirýän ikitaraplaýyn hereketdir. Olaryň bir-birine täsiri arkalaşyk häsiýetde bolýar. Başgaça aýdanyňda, okuw-terbiýeçilik işinde şol bir tutumda diňe bir okaýan, terbiýelenýän öwrenmän, terbiýelenmän, eýsem okadýan, terbiýeleýän hem kämilleşýär. Galyberse-de, belli bir aragatnaşyklar, özara täsirler okaýanlaryň arasynda hem döreýär.

Terbiýeçi – bu terbiýe işini amala aşyrýan (nesilleriň tejribesini geçirýän) adamdyr (kähalatlar da gurama); galyberse-de, ol okuw-terbiýeçilik edarasynda terbiýe işi bilen meşgullanýan wezipe eýesidir.

Terbiýäniň üznüksizligi we täsirliligi onuň öz-özünü terbiýe-

leýşe geçmegi, terbiýelenmäniň hususy işjeňligini döretmegi bilen baglanyşyklydyr. Öz-özünü terbiýelemek – bu adamyň öz edim-gylyklaryny aňlap, ony kämilleşdirmek we hususy kemçiliklerini ýeňip geçmek işidir. Häzirki döwürde, bazar gatnaşyklarynyň rowaçlanýan döwründe kärhanalar (aýratyn-da, hususy firmalar) öz işgärlerine ýokary talap bildirýärler. Bu işgärler önümçiligiň tehnologiýasyny bilmek bilen bir hatarda öz-özünü we kollektiwi dolandyryp bilmelidir; olar saglygy gurat we ýokary medeniýetli, sözleýşe ezber, işewür aragatnaşyklar guraýan hem-de özleriniň duýgularyna erk edip bilýän bolmalydyr. Mundan başga-da, olaryň fiziki, ruhy we sosial-durmuş kämilligine degişli talaplar bildirilýär. Bu häsiýetler adama dogabitdi berilmän, bilim berşiň tutumynda ösdürilýär. Hut şonuň üçin-de terbiýe prosesiniň dolandyrylyşy mugallymyň we okaýanyň bilelikdäki işiniň arkalaşygyna, öz-özünü ösdürijiligine we özara döredijiligine esaslanýan bolmalydyr.

Terbiýe tutumy aýry-aýry ýagdaýlardan durýar. Terbiýe ýagdaýy terbiýe prosesiniň mugallymyň we okaýanyň pedagogik özara täsiriniň belli bir döwürdäki obýektiv we subýektiv şertlerdäki pursadydyr.

Terbiýe prosesini üznüksiz guramak üçin (oňa ysygider hereketde we ösüşde seredip) her bir okuw ýagdaýynda goýlan maksada laýyklykda hem-de onuň üýtgeýjiligini nazarda tutup, toplumlaýyn terbiýe ýumushlaryny çözmeli bolýar. Islendik okuw ýagdaýynda terbiýäniň dolandyrylyşyny üpjün edip, pedagoga we okaýana, özleşdirilýän derse hem-de tutuş bilim ulgamyna gös-göni täsir etmek gazanylmalydyr.

Okaýanyň şahsyýetini okadylyşda ösdürmekde aýgytlaýjy orun mugallyma degişlidir. Onuň işi-ylmy we dünýägaraýyş pikirleriň, nazaryýet we amalyýet bilimleriň, şeýle hem gelejekki hünärmeniň ruhy-ahlak we pähim-paýhas gorunyň döredijisidir.

Terbiýeleýji okadylyşda okadylýanyň bilim, başarnyk we endikleriniň özleşdirişi bilen onuň şahsyýetini kemala getirmegiň özara baglanyşygy gazanylýar. Bu didaktiki düzgün okadylyşyň mazmunynda, guramaçylyk görnüşlerinde we usullarynda öz şöhlelenmesini tapýar. Terbiýeleýji okadylyşyň tutumynda terbiýäniň esasy wezipeleri amala aşyrylyp, şahsyýetiň ahlak ösüşine düýpli täsir edýän ösüşiň sosial-durmuş ýagdaýynyň kämilligi anyklanýar.

1. Terbiýäniň sosial-durmuşy hyzmat-funksiýasy adamlaryň önümçilik tejribesiniň nesilden-nesle geçirilmeginden hem-de adamzadyň medeniýetde, ylymda, sungatda, edebiýatda, syýasatda gazanan üstünliklerini öwrenmeklerinden, ýörelge edinmeklerinden ybaratdyr. Terbiýäniň maksady ösen şahsyýeti terbiýelemek jemgyýetiň maddy bazasy, syýasy gurluşy, medeni bazasy, maşgala arkaly çözülýär.

Terbiýeçilik işiniň ideologik esasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň syýasaty durýar.

2. Jemgyýetiň goýan maksadyna görä geçirilýän ähli terbiýeçilik işleriniň jemine terbiýeçilik prosesi-tutumy diýilýär.

Şol terbiýäniň maksady jemgyýete zerur we peýdaly, belent ahlak potensiýaly bolan, zähmetsöýer, gозelligi duýýan, beden taýdan sagdyn, öz Watanyň söýýän şahsyýeti ösdürip ýetişdirmekden ybaratdyr. Terbiýeçilik prosesi ýaşlaryň jemgyýetiň maddy we ruhy baýlyklaryny özleşdirmeklerini aňladýar, olary durmuşa taýýarlaýar, onuň jemgyýetiň gatnaşyklaryny manyly ulanmagyny, ýörelge edinmegini aňladýar. Terbiýeçilik prosesinde ahlaklylyk hem-de özüni terbiýelemek ýaly derejelere ýetirilse, şu wezipäniň hötdesinden üstünlikli gelinýänligini aňladýar. Terbiýeçilik prosesi dowamly, hemişelik hem-de kompleksleýin häsiýetdedir.

3. Terbiýeçilik tutumy-prosesi dinamiki-güýç, ýagny ösýän, hereketli hadysadyr. Ol sosial talaby, terbiýlenýäniň ýaşyna, durmuşyň üýtgetmelerine baglydyr.

Terbiýe we öz-özüni terbiýelemek hyzmat-funksiýalarynyň barlygy terbiýeçilik tutumynyň garşylyga duçar bolmagyny aňladýar. Şonda içki we daşky garşylyklary hasaba almak gerek. Içki garşylyk gitdigiçe ösýän sosial wezipeler bilen mümkinçilikleriň çäkliligi zerarly ýüze çykýar. Şu garşylyk terbiýeçiniň işiniň çuňlaşmagyny, kämilleşmegini talap edýär, terbiýeçilik prosesiniň has ýokary derejä çenli ösmegine getirýär. Terbiýeçilik işiniň ösüşi onuň gapma-garşylyklarynyň esasynda ýüze çykýar. Garşylyklar içki we daşky toparlara bölünýärler. Içki gapma-garşylyklar – şahsyýetiň ösüşinde onda ýüze çykýan täze talaplar we olary kanagatlandyrmagyň mümkinçilikleri. Daşky gapma-garşylyklar mekdep we maşgala, aýdylan söz bilen edilen hereketiň deň gelmezligi. Daşky garşylyk–mekdep bilen maşgalanyň arasynda aýry-aýry çagalaryň durmuşyndaky ýa-

ramaz subutnamalar, jemgyýetdäki ahlaksyz görelgeler, mekdepde mugallymlaryň ýeke-täk meňzeş talaby amala aşyrmazlygy— bular hem terbiýeçilik tutumynyň yzygiderli ösdürilmegini, kämilleşmegini talap edýär.

- Terbiýäniň jemgiýetiň, önümçiligiň talaplaryna laýyk gelmegi, şonuň ýaly-da, jemgyýetiň mümkinçiliklerine laýyk gelmegi.

- Terbiýäniň maksadynyň, mazmunynyň we metodlarynyň birligi, bütewiligi.

- Terbiýelenýänleri döredijilikli işe işjeň gatnaşdyrmak.

- Döredijilikli işe aktiwligini höweslendirmek.

- Terbiýelenýäniň şahsyýetini sylamak bilen ýokary talap edijiligi utgaşdyrmak.

- Ösüşiň perspektiwasyňy düşündirmek we üstünliklere şatlyk duýgusyny oýarmak.

- Terbiýelemek prosesinde okuwçyda bolan položitel sypatlary ýüze çykarmak we şolara daýanmak.

- Terbiýelenýänleriň ýaş we individual aýratynlyklaryny nazara almak.

- Kollektiwde, kollektiw üçin we kollektiw arkaly terbiýelemek.

- Terbiýelemek prosesinde mekdebiň, mugallymyň, jemgyýetçiligiň tagallalarynyň birligini gazanmak.

Terbiýeçilik işiniň etaplary:

- Terbiýelenilýänler tarapyndan özüni alyp barmak barada bilimleriň we düzgünleriň aňlanylmagy.

- Bilimleriň ynançlary döretmegi, olaryň ynançlara geçmegi.

- Duýgulary emele getirmek.

4. Terbiýeçilik prosesinde esasy rol terbiýeçä degişlidir, her bir uly ýaşly öz hereketidir aýdýan sözleri bilen ähli terbiýeçilik prosesinde kömek edip ýa-da zyýan edip biler.

Terbiýeçilik prosesine bütin jemgyýet, radio, telewidenýe, metbugat, lukmançylygyň amala aşyrylyşy, ykdysady özgerilişikler ymykly täsir edýär. Maşgalanyň we mekdebiň terbiýe meselesinde birligi, terbiýeçiniň kämilligi zerurdyr. Terbiýelenýänleriň ähtimallygy, terbiýe meselesine olaryň hut özleriniň çekilmegi terbiýeçiniň esasy wezipesidir. Terbiýeçiniň terbiýeliligi, onuň dünýägaraýşy, ideýa- ahlak,

estetik garaýyşlary, pedagogiki taýýarlygy terbiýe meselesiniň oňaly çözülmeginiň özenidir. Şunda terbiýeçiniň tagallalary bilen sungatyn, medeniýetiň mümkinçiliklerinden yzygiderli peýdalanmak gowy netijeler berýär.

Terbiýäniň maksady we wezipeleri

Terbiýeçilik işiniň mazmuny – bu öňde goýlan maksatlar we wezipeler esasynda okuwçylary döwrebap terbiýelemek baradaky bilimlerini, ynançlaryň, endiklerini, şahsyýetiň sypatlarynyň we häsiýetleriniň ulgamydyr. Hemmetaraplaýyn kämil we ösen şahsyýeti terbiýelemek – bu terbiýäniň esasy maksadydyr. Bu maksada ýetmäge bitewi pedagogik ulgamyna birleşen akyly bilen zähmet we politehniki, ahlak, gözelligik, etiki, ykdysady, ekologiki terbiýeler mümkinçilik berýär.

Terbiýäniň maksady:

1. Yaşuly nesliň durmuş tejribesini öwrenmek we döredijilikli peýdalanmak.

2. Terbiýäniň üsti bilen adamyň özüni alyp barşyny, dünýä-garaýşyny kämilleşdirmek.

3. Ösýän şahsyýetlere maksadalaýyk yzygiderli täsir etmek.

4. Jemgyýetde özüni alyp barmagyň düzgünlerini, kadalaryny kemala getirmek.

5. Jemgyýetçilik we zähmet işjeňligini ýola goýmak. Täze jemgyýeti gurmaga işjeň gatnaşmaklaryny gazanmak.

6. Umumy adamzat gymmatlyklaryny öwrenmek we geljekde oňa goşant goşmagy gazanmak.

Häzirki zaman mekdeplerinde terbiýäniň maksatlary

Terbiýäniň maksatlarynyň arasynda, terbiýäniň in ýokary ýerine ýetirmeli işi bar, ol hem: dünýä inen her bir adamy hemmetaraplaýyn we sazlaşykly ösüş bilen üpjün etmektir. Bu maksadyň mazmuny özüniň köklerini antik döwrüň filosofiki garaýyşlaryndan, Täzeden döreýiş eýýamynyň ynsanperwer filosoflarynyň we pedagoglarynyň garaýyşlaryndan alyp gaýdýar. Dürli döwürde hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüş düşüňjesine dürli-dürli many berdiler.

Täzeden döreýiş eýýamynyň pedagog-gumanistleri F.Rable, M.Monten, W.de Feltre hemmetaraplaýyn ösen şahsyýet diýen sözüň manysyna beden gözelligini, sungatdan, sazdan, edebiýatdan lezzet almagy goşdular. Bu terbiýe saýlantgylar üçin däl-de, adamlar köp-

çüligine niýetlenen bolmaly. T.Moruň, T.Kampanellanyň, R.Oueniň, Sen-Simonyň, Ş.Furýeniň garaýyşlarynda bu pikir başga mana eýe bolýar. Olar hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemäge zähmeti goşmagy, terbiýe bilen zähmeti birleşdirmegi teklipe etdiler. XVIII asyr fransuz pedagoglary D. Didro, K.Gelwesiý bu pikiri ösdürip, oňa hemmetaraplaýyn ösen ahlak kämilligini goşdular.

Hemmetaraplaýyn we sazlaşykly ösen şahsyýeti kemala getirmek maksadynyň kynçylygy, ony durmuşa geçirmekde goýberilen ýalňyşlyklary, onuň maksadyny daraltmagy, umumy bilim berýän mekdepleriň wezipelerini gaýtadan gözden geçirip anyklaşdyrmagy talap etdi. Ýöne maksadyň çalyşmagyna getirmedi. Hemmetaraplaýyn we sazlaşykly terbiýä deň geljek maksat ýok. Ol şu günem aktuallygyna galýar. Onuň maksadyna ýetmek üçin şu günki täze mekdeplerimiz, öňde goýberlen ýalňyşlyklary göz önünde tutup, bar güýjüni aýaman işlärler. Bu ideal uzak wagtlyk däl. Bu maksada ýetmek üçin dogry, akyly-başly gurnalan we jemgyýetiň ähli agzalarynyň goltgy bermegi gerek.

Şahsyýetiň akyly, ahlak, emosional we fiziki ösüşini, onuň döredijilik mümkinçiliklerini hemmetaraplaýyn açmak, ynsanperwer aragatnaşyklary kemala getirmek, çaganyň ýaş aýratynlyklaryny göz önünde tutup, onuň aýrybaşga häsiýetleriniň ösmegi üçin dürli şertler döretmek şu günki orta mekdepleriň baş maksadydyr.

Gowy gurnalan terbiýe adamy durmuşa ýerine ýetirjek üç esasy wezipä taýýarlamaly – raýat, hünärmen, maşgalabaşy.

Raýat hökmünde – Watanyň, jemgyýetiň, ata-enäniň önündäki borçlary ýerine ýetirmeli. Öz halkyna, millete bolan galkynyşly duýgusy bolmaly; döwlet Konstitusiyasyna, Prezidentine, döwlet nyşanlaryna hormat goýmaly; döwletiň ykbaly üçin jogapkärçilik; jemgyýetde ýaşamagyň tertip-düzgünine, medeniýetine, döp-dessury-na aýawly garaýyş; işjeňlik; tebigaty goramak; başga adamlaryň hukuklyklaryny we azatlyklaryny sylamak; dogruçylyk; ynsanperwerlik; mylaýymlyk; öz eden işine we hereketlerine jogapkärçilik; başga halklary sylamak ýaly häsiýetler bolmaly.

Hünärmen hökmünde – tertiplilik, jogapkärçilik, işi doly ýerine ýetirmek we gurnamak; umumy, ýörite ykdysady bilim; syýasy bilim; zähmete döredijilikli garaýyş; tabşyrylan ýumşy tiz we ýokary

hilli ýerine ýetirmek; öz hünär ussatlygyňa bolan sylag we begenç, aňlylyk, mylakatlylyk, iş tejribäň bolmagy, önümçilik medeniýeti; toparda işlemek; özbaşdaklyk; Watan, halk, jemgyýet üçin köp we netijeli işlemäge taýýarlyk; öz işiň netijesine jogapkärçilik ýaly häsiýetleri bolmaly.

Maşgalabaşy hökmünde – zähmetsöýerlik, jogapkärçilik, söhbetdeşligiň medeniýeti, edeplilik, mylakatlylyk, köpçülikde özüni alyp baryp bilmek; arassalyk; gowy geýinmek; talaplary ýerine ýetirmek, saglyk, sagdyn durmuş endikleri; dynç alşy guramagy başarmak we geçirmek; hemmetaraplaýyn sowatlylyk; kanunlary bilmek; psihologiýanyň, pedagogikanyň, etikanyň esaslaryny bilmek; çagalary terbiýeläp bilmek.

Terbiýe tutumynda adamyň ösüşi

Islendik adamyň ösüşi terbiýe tutumynda amala aşyrylýar. Täze nesil öňkülerini toplan tejribesini özleşdirýär, ony çuňlaşdyrýar we baýlaşdyrýar.

Terbiýe şol bir wagtyň özünde pedagogyň we terbiýelenýäniň işini birikdirýän ikitaraplaýyn hereketdir. Olaryň bir-birine täsiri arkalaşyk häsiýetde bolýar. Başgaça aýdanyňda, okuw-terbiýeçilik işinde şol bir tutumda diňe bir okaýan, terbiýelenýän öwrenmän, terbiýelenmän, eýsem, okadýan, terbiýelenýän hem kämilleşýär. Galyberse-de, belli bir aragatnaşyklar, özara täsirler okaýanlaryň arasynda hem döreýär.

Terbiýeçi – bu terbiýe işini amala aşyryýan (nesilleriň tejribesini geçirýän) adamdyr (kähalatlarda gurama); galyberse-de, ol okuw-terbiýeçilik edarasynda terbiýe işi bilen meşgullanýan wezipe eýesidir.

Terbiýäniň üznüksizligi we täsirliligi onuň öz-özünü terbiýeleýşe geçmegi, terbiýelenýäniň hususy işjeňligini döretmegi bilen baglanyşyklydyr. Öz-özünü terbiýelemek – bu adamyň öz edim-gylymlaryny kämilleşdirmek we hususy kemçiliklerini yeňip geçmek işidir. Häzirki döwürde, bazar gatnaşyklarynyň rowaçlanýan döwründe kärhanalar (aýratyn-da hususy firmalar) öz işgärlerine ýokary talap bildirýärler. Bu işgärler önümçiligiň tehnologiýasyny bilmek bilen bir hatarda öz-özünü we kollektiwi dolandyryp bilmelidir. Olar sagdyn we ýokary medeniýetli, sözleýşe ezber, işewür aragatnaşyklar guraýan hem-de özleriniň duýgularyna erk edip bilýän bolmalydyr. Mundan başga-da, olaryň fiziki, ruhy we sosial-durmuş kämilligi-

ne degişli talaplar bildirilýär. Bu häsiýetler adama dogabitdi berilmän, bilim berşini tutumynda ösdürilýär. Hut şonuň üçin-de terbiýe tutumynyň dolandyrylyşy mugallymyň we okaýanyň bilelikdäki işiniň arkalaşygyna, öz-özünü ösdürijiligine we özara döredijiligine esaslanýan bolmalydyr.

Terbiýe tutumy aýry-aýry ýagdaýlardan durýar. Terbiýe yagdaýy terbiýe tutumynyň mugallymyň we okaýanyň özara täsiriniň belli bir döwürdäki, obýektiv we subýektiv şertlerdäki pursatydyr.

Terbiýe tutumyny üznüksiz guramak üçin (oňa yzygider hereketde we ösüşde seredip) her bir okuw ýagdaýynda goýlan maksada laýyklykda hem-de onuň üýtgeýjiligini nazarda tutup, toplumlaýyn terbiýe ýumuşlaryny çözmeli bolýar. Islendik okuw ýagdaýynda terbrýäniň dolandyrylyşyny üpjün edip, pedagoga we okaýana özleşdirilýän derse hem-de tutuş bilim ulgamyna gös-göni täsir etmek gazanylmalydyr.

Okaýanyň şahsyýetini okadylyşda ösdürmekde aýgytlaýjy orun mugallyma degişlidir. Onuň işi ylmy we dünýägaraýyş pikirleriň, nazaryýet we amalyýet bilimleriň, şeýle hem gelejekki hünärmeniň ruhy-ahlak we pähim-psiologiýa gorunyň döredijisidir.

Terbiýeleýji okadylýanyň bilim, başarnyk we endikleri özleşdirişi bilen onuň şahsyýetini kemala getirmegiň özara baglanyşygyny gazanýar. Bu didaktiki düzgün okadylyşyň mazmunynda, guramaçylyk görnüşlerinde we usullarynda öz şöhlelenmesini tapýar. Terbiýeleýji okadylyşyň tutumynda terbiýäniň esasy wezipeleri amala aşyrylyp, şahsyýetiň ahlak ösüşine düýpli täsir edýän ösüşiň sosial-durmuş ýagdaýynyň kämilligi anyklanýar.

Bilim berşini we terbiýäniň maksady ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamakdyr. Häzirki döwürde pedagogika birnäçe çylşyrymly meseleler bilen ýüzbe-ýüz bolýar: okaýana diňe bilim öwretmek bilen çäklenmän, olary ynsanperwer gymmatlyklara ugrukdyrmak zerurlygy; bu adama esasy gymmatlyk hökmünde seredilýän nazaryýet bilen baglanyşyklydyr. Talyp ýaşlary barlyk hakykatyna uýgunlaşdyrmak, ähli öndürijilikli işiň, akyl we estetiki ösüşiň, işjeňligiň we ugurtapyjylygyň esasy hökmünde ahlak-etiki gymmatlyklary okaýanda döretmek.

Terbiýe ulgamynyň esasy, pedagogiki nusgasy adamzadyň köp asyrylyk tejribesinde gazanylan ynsanperwerlik düzgünleri bolmalydyr.

Ynsanperwerlik ilkinji nobatda adamyň adamçylygydyr, adamlara söýgi, geçirimlilik we sypaýyçylyk, şahsyýetiň mertebesini hormatlamakdyr. Ynsanperwerlik nazaryýeti adamy iň ýokary gymmatlyk hasaplap, ony özüniň dünýägarayyş ugrukmasynyň merkezinde goýýar.

Ynsanperwer nusgalar bilen baglanyşyklykda okuw-terbiýeçilik işiniň esasy maksady –şahsyýetiň öz-özünü kämilleşdirmegi üçin şertler döretmekdir. Taryhy şertler we hakyky durmuşyň düzgünleri häzirki zaman ýaşlarynyň umumy we özboluşly şahsy sypatlaryny kesgitleýär.

Ýaşlaryň belli bir böleginiň medeniýeti bilim-sowatlylygyndan asgynrak gelýär. Medeniýeti terbiýelemek islendik hünär işiniň içki düzüjisi hökmünde şahsyýeti kemala getirişiniň maksadyna goşulýar. Terbiýäniň maksady ol ýa-da beýleki jemgyýetiň öňe sürýän aňyýet we gymmatlyk ugrukmalary bilen kesgитlenýär. Oňa ýetmek üçin okuw tutumyny bilim berişniň ähli derejelerinde üýtgedip gurmalydyr. Terbiýäniň we bilim berişniň maksatlarynyň amala aşyrylyşyna pedagogikanyň tutumy diýilýär. Bu tutumda okatmagyň mazmunyna däl-de, täze kemalyýet ulgamyň bitewi mazmunly nazaryýetini döretmeklige, şahsyýetara gatnaşyklaryny kemala getirmeklige ähmiýet berlip, bular öz gezeginde ösüşiň amatly şertini we duýgy-ahlak terbiýäni üpjün edýär. Hut şol sebäpli şahsyýeti kemala getirmek we ony terbiýelemek günün esasy meselesi bolup durýar. Ýokary okuw mekdebinde bilim beriş tutumynda hünärmeniň şahsyýetini kemala getirmek dogrusynda näme aýtmak bolar? Hünärmeniň şahsyýetini ilki başdan kemala getirmegiň esasy şertleriniň biri talybyň hünär özleşdirmek we ýokary bilim barada diplom almak isleginiň onuň bilim özleşdirmeklige zerur psihofiziki mümkinçilikleri we olary geljekki işinde ulanmak ukyplary bilen gabatlaşmagydyr. Diňe bu şertleriň toplумы hünärmeni taýýarlamaklygyň netijeliligini üpjün edip biler. Başgaça aýdanyňda, şol bir hünärmeniň beýleki hünärmenen şahsy aýratynlyklaryny, dogabitdi mümkinçiliklerini ýa-da hünäre zerur pikirlenme özboluşlyklaryny ýüze çykarmaklyk bu işiň esasy düzüjisi bolup durýar. Aýdaly, fizika we matematikanyň amaly ugrunyň hünärmenleri logiki pikirlenme, nazary we obrazly pikir ýöretme ýaly häsiýetleri özünde jemlemeli bolsa, psiholog hünärmenine synçylyk, garşydaşyň içki dünýäsine aralaşyp bilmeklik we täsir etmeklik ýaly sypatlar mahsusdyr. Ähli bilim beriş ulgamynyň

mazmuny we gurluşy hünärmenlere zerur bolan häsiýetleri üstünlikli kemala getirmäge hertaraplaýyn ýardam etmelidir.

Okuwçylaryň individual aýratynlygy. Indiwdual ösüş-munuň özi özboluşly, ýeke-täk bitewi ösüşdir, şahsyýetiň fiziologiki, psihologiki hem sosial taýdan ösüşiniň jemlenmesidir. Her bir ynsan balasynyň özüniň häsiýetli aýratynlygy bolup, şol aýratynlyklar onuň beden taýdan gurluşynyň, kelle beýnisiniň, nerw sistemasynyň ösüşi bilen baglylykda ýüze çykyp başlaýar. B. Basarowyň belleýşi ýaly, her bir şahsyýetiň özüne mahsus bolan, ony beýleki adamlardan tapawutlandyran haýsydyr bir aýratynlygy bolýar, şol aýratynlyk hem köplenç «indiwiduallyk» sözi arkaly aňladylýar, «ýöne käbir adamlaryň indiwiduallygy has aýdyň, ýiti ýüze çykyp, käbir adamlaryňky bolsa çala göze ilýär», ol intellektual, emosional, erk gurşawynda ýüze çykýar: şahsyýetde akylyň originallygy, duýgularyň özboluşlylygy, ekrililigi, hereketleriň hem özüni alyp barşyň aýratynlygy bolýar.

Şol bir synpda okaýan hemme okuwçyda akyl ýetiriş başarnyklary meňzeş, deň derejede diýip aýtmak bolmaz. Olaryň biri okuw materialyny özbaşdak özleşdirip bilýän bolsa, beýlekibiri şol materialy özleşdirjek bolanda mugallymyň ýa başga biriniň kömegine mätäç bolýar. Bir okuwçy mugallymyň berýän gürrüňini üns berip diňlese, beýleki biriniň bar ünsi başga ýerde bolýar. Biri köpçülik işine işjeň gatnaşsa, biri ondan çetde durýar. Bir okuwçy edepli bolsa, beýlekisi maşgalada, mekdepde, köpçülik ýerlerinde özüni medeniýetli alyp barmagy başarmaýar. Edil şonuň ýaly hem aýry-aýry okuwçylar haýsydyr bir okuw premetini öwrenmäge ukypsyz bolýar. Kabirleri onuň tersine, ýiti tebigy zehinli bolup çykýar. Käbir okuwçynyň görşi, eşiđişi aýratyn üns berilmegini talap edýär. Ýene biri öz adyna aýdylýan tankydy belligi örän ýokuş görýär. Gepiň keltesi, şol bir ýaşdaky okuwçylar öz ýaşytdaşlary bilen bir synpda okaýandyklaryna, şol bir mazmunly okuw materiallaryny öwrenýändiklerine garamazdan, olaryň hersi özboluşly bir dünýä, indiwiduallyk. Belli türkmen alymy Eziz Derýaýewiň aýdyşy ýaly: «Näçe adam bar bolsa, şonça hem bir-birine meňzemeýän şahsyýet, onuň gaýtalanmaýan içki dünýäsi bar». Bu tebigy ýagdaýdyr. Ol okuwçylaryň indiwidual aýratynlygyny mazaly öwrenmegi hem okuw-terbiýeçilik işinde şondan ugur almagy talap edýär. Hut şu babatda göwne makul netijelere eýe bolýan pedogoglar

az däl. Aýratyn hyjuw bilen zähmet çekýän ussat pedagoglar okatmagyň differensirlenen usulyndan peýdalanyp, gowşagrak okaýanlaryny ortaça okaýanlaryň, ortaça okaýanlary bolsa güýçlülериň hataryna goşmagyň aladasyny edip, dürli-dürli iş usullaryndan peýdalanýarlar. Özbaşdak ýerine ýetirilýän ýumuşlaryň häsiýetini okuwçylaryň mümkinçiliklerine kybap edip alyp barmagy, kartoçkalardan we beýleki serişdelerden ýerlikli peýdalanmagy, sapaklaryna gowşak ýetişýänleri ökderäklere berkidip, birek-birege kömek bermegi ýola goýmagy başaýarlar. Aýry-aýry okuwçylary predmet kružoklaryna, fakultatiwlere gatnaşdyrýarlar. Bu şeýle hem bolmaly, çünki pedagog üçin ýaş nesliň hersine jemgyýetdäki mynasyp orunlaryny tapyp bermekden ýokarda durýan maksat-matlabam, bagtam ýokdur.

Şu ýerde ýüzümiň ugruna, fiziologiýa we psihologiýa ylmalarynyň netijelerine salgylanyp, ir sagat 9-dan 13-e çenli okuwçylaryň işjeňliginiň ýokary bolýanlygyny, hut şol bir sapagyň gidişinde-de uzak wagtly, dartgynly, birmeňzeş äheňde geçirilýän okuw işiniň ýadawlygyň aralaşmagyna getirýänligini hem belläp bileris. Bu ýagdaý diňe bir başlangyç synp okuwçylaryna ýa ondan soňky synplarda okaýanlary däl, hünärmençilik mekdepleri we ýokary okuw jaýlarynyň, talyplary üçin hem häsiýetlidir. Şoňa görä sapakda, leksiýada, okuw işleriniň beýleki formalarynda iş usulyňy şol ýagdaýlara laýyk edip alyp barmagyň zerurlygy häli-şindi ýüze çykyp durýar.

Eýsem, okuwçylaryň individual aýratynlygy nähili ýollar bilen aýyl-saýyl edilýär? Bu barada pedagogikanyň degişli bölümlerinde gürrüň ediljekligi üçin şu ýerde şol usullaryň atlaryny agzap geçmek bilen çäklenýäris: yzygiderli hem maksada gönükdirilip geçirilýän pedagogik gözegçilik; toparlaýyn ýa ikiçäk bolup ýürekdeşlik bilen edilýän söhbetdeşlik: özbaşdak tabşyrylýan ýumuşlaryň netijesini barlamak we analiz etmek; synpdan daşary berilýän tabşyryklaryň näderejede ýerine ýetirilýänligini öwretmek; ata-eneler bilen pikir alşyp, maslahatlaşyp durmak: her bir okuwçynyň fakultatiw okuwlarynda bitirýän işlerini hasaba almak; okuwçylaryň mertebesini belent tutup şahsyýetine sarpa goýmak; sapakda okuwdan beýleki wagtlarda özülerini alyp barylaryna, köpçülik işlerine, zähmetiň dürli görnüşleri bilen gyzyklanyşlaryna syn etmek; pikirleniş işine, görüş hem eşidiş ukybyna, saglyk ýagdaýyna üns bermek we ş.m.

Pedagog şahsyýetiň kemala geliş aýratynlyklaryny töwerekleýin öwrenip, her kesin özboluşly indiiduallygyny nazara alyp, okuw-terbiýeçilik işini şu günki günün talaplaryna laýyk edip ýola goýmagy başarsa, onuň sarpasy belent, abraýy ýokary bolar.

Terbiýäniň kanunlary bardyr:

1. Terbiýe jemgyýetiň hadysasy hökmünde çykyş edip, ösüp gelýän ýaş nesliň uly ýaşly adamlaryň jemgyýetçilik tejribesini hökmany özleşdirmeginden ybaratdyr. Bu terbiýäniň esasy kanunydyr.

2. Adamyň ösüşiniň bitewilik kanuny.

3. Şahsyýetiň indiidual häsiýetlerini, oňa täsir edýän medeni, täsirli işlere çekmek bilen terbiýelemek kanuny.

4. Gapma-garşylyklary ýeňip geçmek kanuny.

5. Pedagogyň we terbiýelenýäniň biri-birini üýtgediş kanuny.

6. Adamyň garşylyk görkeziş kanuny.

Pedagogiki hadysalaryň we işleriň arasyndaky bar bolan obýektiw arabaglanyşyklara terbiýäniň kanunalaýyklyklary diýilýär. Olar terbiýeçilik işiniň mazmuny, görnüşleri we usullary jemgyýetiň önümçilik güýçleriniň, önümçilik aragatnaşyklarynyň ösüşleri bilen baglydyr. Terbiýäniň derejesi diňe önümçiligiň talaby bilen kesgitlenmän, jemgyýetde höküm sürýän gyzyklanmalar bilen kesgitlenýär: terbiýeçilik işiniň netijeliligi onuň geçirilýän şertlerine-de baglydyr: terbiýeçilik işiniň netijesi çagalaryň daşky dünýäsi bilen aragatnaşygyny guramaga baglydyr.

1) Terbiýäniň kanunalaýyklyklary: 1. Öňde goýlan maksat bilen onuň mazmunynyň we usullarynyň gabat gelmegi. 2. Okatmak bilen terbiýäniň birligi. 3. Kem-kemden kämilleşýän şahsyýetleri terbiýelemek. 4. Okuwa we beýleki çärelerе işеň gatnaşmagy gazanmak. 5. Ynsanperwerlik meselesi. 6. Okuwçylaryň geljekki ösüşlerini kesgitläp bilmek. 7. Okuwçylar tarapyndan teklip edilýän däpleri kämilleşdirmek.

2) Terbiýäniň düzgünleri: 1. Maksada okgunlylygy. 2. Durmuş bilen arabaglanyşygy. 3. Zähmetde we zähmetiň üsti bilen terbiýelemek. 4. Toparda we toparyň üsti bilen terbiýelemek. 5. Okuwçylaryň ýaş, psihologik, özboluşly aýratynlyklaryny göz önünde tutmak. 6. Okuwçylara birmeňzeş talap bildirmek. 7. Okuwçylaryň tekliplelerini öwrenmek. 8. Her bir okuwçyny özbaşdak öwrenmek we okuw-terbiýeçilik işinde göz önünde tutmak.

Terbiýäniň düzgünleri hakynda. Eger-de biz şertli ýagdaý-da gadymy adamyň belli bir ýaşayyş döwrüni onuň öz güzeranyny hiç kişä mätäç bolman, diňe güýjüne daýanyp amal edýän görnüşde göz önüne getirsek, onda edil şeýle şertlilikde oňa hiç kes bilen aragatnaşykda, jemgyýetçilik baglanyşykda bolmaýan häsiýetnamany ýöňkemeli bolarys. Eýýäm awy diňe özüne meňzeşler bilen bilelikde awlamak zerurlygy onuň tutumynda bir-birege sesli-hereketli düşünişmek, aragatnaşykda bolmaklygy döredýär. Awçylygyň has kämilleşiş derejesinde awa bukuda - garymda garaşýanlar we awy olara tarap kowanlar biri-biri bilen göze görünmeýän, emma hakyky psihologik arabaglanyşykda bolýarlar.

Zähmetiň adamlaryň toparlarynyň arasynda paýlaşylmagy, bir önümi öndürýän toparyň ikinjini öndürýän bilen haryt alyş-çalşygyna goşulmagy, toparlaryň parahatçylykly ýaşaşmagyna bilelikde tagalla etmeklik jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ykdysady, syýasy-aňyýet ýaly görnüşleriniň döremegine getirýär.

Taryhy osüşde adamlar özleriniň hakyky adyna mahsus sypatlaryny döretmek we saklamak üçin birek-birek bilen aragatnaşykda bolmalydygy dogrusyndaky hakykaty özleşdirýärler. Adam özüne meňzeş beýleki adamlara seredip, olar bilen dürli gatnaşyklarda bolup, özüne adam hökmünde garaýar.

Adamlaryň biri-biri bilen aragatnaşygy degişli toparlarda amala aşyrylýar. Toparlar göze görünýän, daşky we içki taýdan guralan hem-de göze görünmeýän, adamyň özüni aňlaýan ýa-da aňlamaýan häsiýetde belli bir durmuş toparynyň agzasy hökmünde göz önüne getirmegi, onuň kadalaryna eýermekligi ýaly häsiýetde bolýar. Dürli sebäplere görä jemgyýetden üzňe düşen adamlar ýaşalmaýan adalarda özlerini sosial toparyň hakyky agzasy ýaly alyp barşyny şol öňki toparynyň, döwletiniň, medeniýetiniň kadalaryna laýyklaýar. Adamyň özüni alyp barşynda we işinde onuň toparlara goşulmaklygy bilen döreýän psihologik üýtgeşmeden hem-de toparyň psihologiýasyny derňeýän ylym jemgyýetçilik sosial psihologiýadyr. Her kes öz gündelik synlamalarynda käbir adamlaryň ýekelikde ýygra, özüne ynamsyz häsiýetiniň ol topara goşulanda dogumly, ugurtapyjy, aragatnaşyga meýilli adama öwrülýändigine göz ýetirýär. Tersine, toparda yzdaky orunlarda hereket edýäniň ýekelikde örän işjeň, öndürjilikli işgär häsiýetde bolýanlygy seýrek dälidir.

Toparlar **hakyky** we **şertli** görnüşlere bölünýär. Belli bir giňişlikde we wagt kesiminde bir-birleri bilen özara gatnaşykda bolýan adamlar toplумы hakyky topardyr. Zähmet, okuw, sport, harby toparlar hakyky topara degişlidir. Haýsydyr bir şertli sypat esasynda bir bütewilige birleşdirilýän adamlar birleşmesine şertli topar diýilýär. Hasabatda ýüze çykarylýan ýürek-gan-damar kesellileri, test synagynda belli bir akyl-psihologiýa derejesini ýüze çykaran okuwçylar we beýlekiler şertli toparlaryň mysalydyr.

Toparda şahsyýetara gatnaşyklar

Adamlar bir-birleri bilen şahsyýetara, aýratyn toparyň wekilleri, düzüjileri hökmünde bolsa toparara gatnaşykda bolýarlar.

Şahsyýetara gatnaşykda birek-birege simpatiýa-özünü beýlekiniň emosional-duýgy yagdaýyna goýmak, identifikasiýa -özünü oňa birleşdirmek, ýagny, özüni garşydaşyň diňe bir duýgy ýagdaýyna goýup görmek bilen çäklenmän, eýsem onuň pikirine, maksadyna laýyk iş-hereket etmek ýaly bir-birine düşünişmek usullary bardyr. Toparara gatnaşyklar derejesinde adamlaryň bir-biriniň ýagdaýyna aralaşmagy emosional-duýgy derejede däl-de, durmuşy resmi kada-taplara tabynlykda bolmalydyr. Onuň kadalaşdyryş usuly stereotipler, ýagny topar ýa-da onuň jemgyýetçilik sosial durmuşy dogrusynda gysgaldylan, jemleýji pikir ýöretmekdir. Şahsyýetara gatnaşykda stereotipi, toparara gatnaşyklarynda bolsa empatiýany ulanmak çaprazlyk bolup, ol psihologik dartgynlygyň döremegine sebäp bolýar.

Şahsyýetara gatnaşyklaryň hereket düzüjisi aragatnaşykdyr. Aragatnaşyk şahsyýetleriň arasynda maglumat alyşmak, özara hereket hem-de birek-biregi kabul etmek we düşünişmek görnüşlerde bolýar.

Aragatnaşygyň psihologiki derejesinde taraplaryň bir-birlerini sulhy almagy, käbirine biperwaý-bitarap, üçünjisine sowugrak gatnaşykda bolmaklyk ýaly täsirler döreýär. Toparda köplere ýaraýan, adamlaryň göwnüni awlaýanlar öňe saýlanyp, olara **liderler** diýilýär. **40-njy ýyllarda meşhur psiholog K.Lewin liderçiligiň demokratik, awtokratik we liberal – goşulmaýan görnüşlerini tejribede esaslandyrýar.**

Demokratik lider bu toparyň işini öňünden onuň ähli agzalaryna sala salmak esasynda meýilnamalaşdyrýar, işiň gidişine ähtibar

gözegçilik edip, onuň aralyk we ahyrky netijelerine baha berşi maslahat beriji häsiýetde bolýar. Bahalandyryşda işiň netijeliligi we işgäriň oňa yhlaslylygy göz önünde tutulýar. Topar agzalary tejribeden soňra geçirilen sorag - jogapda ýene-de şeýle lider bilen işleşmäge döwta-lapdygyny aýdýarlar.

Awtokratik ýa-da awtoritar usully lider işi önünden meýilnamalaşdyrman, ony işiň gidişinde döredýär. Ýumuş buýruş äheňi azmly, talap ediji, işe esasan göze görünýän netijesi boýunça baha berlip, oňa siňdirilen erk-yhlas, azap nazara alynmaýar. Öwen adamsyny aňrybaş manabatlandyryp, onuň sähelçe gyşarnygyny aňsa, ony edil şonuň ýaly-da ýazgarýar. Toparyň iş öndüriligi bu usulda ýokardaky demokratik usuldan onçakly pes bolmasa-da, bu liderden adamlaryň nägileligi örän ýokary bolýar.

Liberal ýa-da goşulmaýan usulda işleýän lideriň iş tutuşy işi öz akymyna goýbermek, diňe topar agzalaryny zerur iş serişdeleri bi-len üpjün etmek häsiýetde bolýar. İş tutumynda özakymlaýyn birnäçe gysga wagtlaýyn we işiň belli bir döwürlerine laýyk bölekleyin liderler döreýär. Toparyň iş öndüriligi we jebisligi pes bolýar.

Aragatnaşykda şahsyýetara gatnaşyklaryň gidişinde birleşdiriji - konýunktiw we aýrylyşdyryjy-dizýunktiw duýgular döräp, olaryň birinjisinde taraplaryň bir-birine ýaramlylygy, işi bilelikde etmek meýli döräp, ol topary jebisleşdirýär. **Dizýunktiw duýgular** bolsa, tersine, adamlary bir-birinden sowaşdyrýan, bilelikde işlemekden çetleşdirýän, ahyr netijede bolsa toparda agzalalyk esasynda onuň jebisililigini peseldýän täsirdäki duýgular bolýar. Toparda aragatnaşygy we şahsyýetara gatnaşyklarynyň psihologiýasyny öwrenmek we kesgitlemek ýörite mesele hökmünde ýüze çykýar. **Bu maksat üçin J.Morenonyň döreden sosiometriýa (sosiýa – jemgyýet, metrio – ölçemek) usuly ulanylyp, onuň netijesinde şahsyýetiň toparyň şahsyýetara gatnaşyklaryndaky at-abraýy kesgitlenýär.**

Ýumuş:

1. Terbiýe nazaryýetine degişlilikde Günbatar we Gündogar akyl-darlarynyň nazary garaýyşlarynyň aratapawudyny seljeriň.

XVII bap

TERBIÝEÇILIK IŞINIŇ ESASY DÜZÜMI ÝA-DA ESASY UGURLARY

Terbiýäniň adaty düzümi bölekleri – akyly, beden, zähmet, ahlak, estetiki-gözelligi terbiýeleridir. Terbiýäniň bu talaplary öz gözbaşyny terbiýe baradaky gadymy filosofiki ulgamlardan alýarlar.

Häzirki döwürde pedagogika birnäçe çylşyrymly meseleler bilen ýüzbe-ýüz bolýar: okaýana diňe bilim öwretmek bilen çäklenmän, olary ynsanperwer gymmatlyklara ugrukdyrmak zerurlygy; bu adama esasy gymmatlyk hökmünde seredilýän nazaryýet bilen baglanyşyklydyr; kemala gelýänleri barlyk hakykatyna uýgunlaşdyrmak; ähli öndürijilikli işiň, akyly we estetiki-gözelligi ösüşiň, işjeňliligiň we ugurtapyjylygyň esasy hökmünde okaýanda ahlak-etiki gymmatlyklary döretmek.

Terbiýäniň we bilim berşiň maksatlarynyň amala aşyrylyşyna **pedagogiki proses-hadysa** diýilýär. Bu tutumda okatmagyň mazmunyna däl-de, täze pedagogiki ulgamyň bütewi mazmunly nazaryýetini döretmeklige, şahsyýetara gatnaşyklaryny kemala getirmeklige ähmiýet berlip, bular öz gezeginde ösüşiň amatly şertini we duýgy-ahlak terbiýäni üpjün edýär. Hut şol sebäpli şahsyýeti kemala getirmek we ony terbiýelemek günün esasy meselesi bolup durýar.

Akyl terbiýesi

Akyl terbiýesi – bu köptaraply, giň düşünje bolup, her bir ynsanyň akylyly-başly, sowatly, düşübi, ugurtapyjy bolup ýetişmegini göz önünde tutýar. Türkmen halky geçmişde-de ýaş nesliň ylymly-bilimli bolup ýetişmegine aýratyn ähmiýet beripdir, tebigat dünýäsiniň, jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplary hakyndaky düşüňjeleri onuň aňyna siňdirip gelipdir, çünki türkmenler bilimli, sowatly kitaphon adamyň birek-birege, goňşulara, beýleki adamlara hemişe hoşniýetli, mährem bolýanlygyna, kesekiniň malyna göz gyzdyrman, halal zähmet bilen ýaşaýanlygyna, halklaryň arasyndaky dostluga bipolar garamaýanlygyna, kalbynyň päk, ýüreginiň arassa bolýandygyna örän gowy düşünişdirler. Ata-babalarymyz «Bilegi zor birini ýykar, bilimi zor müňini» diýmek bilen, halkymyzyň taryhy beýikligini saklamak üçin,

döwrüne laýyk ösüşini gazanmakda kemala gelýän nesilleri akyl taýdan terbiýelemegiň zerurlygyny göz önünde tutýar.

Häzirki wagtda akyl terbiýesi bilim ulgamy bilen goşalaýyn ýagdaýda amala aşyrylyp, sapaklaryň üsti bilen dialektiki dünýägaraýşy çuňlaşdyrmak, ýönekeý hasaplamalaryň üsti bilen, meseleler çözmek arkaly logiki pikirlenmegi kämilleşdirmek, ýagny akyl terbiýesiniň kemala gelmeginiň üpjün edilmegi göz önünde tutulýar. Şonda mekdep okuwçylarynda aşakdaky düşünjeleriň, dünýägaraýşy häsiýetlendirýän ymtylyşlaryň, endikleriň ýüze çykmagyna getirýär.

Bu terbiýäniň dowamy mekdebiň predmet gurnaklarynyň, mekdepden daşary çagalar edaralarynyň, ýörite mekdepleriň, zähmet kollektiwleriniň, metbugatyň, radio- telewideniýäniň, ylmyň hem-de tehnikaýnyň üsti bilen amala aşyrylýar, ýöne onuň mazmunyna öz-özüňi terbiýelemek hem hökmandyr.

Akyl terbiýesi okuwçylary ylymlaryň esasy bilimler ulgamy bilen ýaraglandyrýar. Ylmy bilimleri almak bilen okuwçylarda ylmy dünýägaraýşyň esaslary emele gelýär. Bilimler ulgamynyň aňly özleşdirilmegi çaganyň logiki ösüşine, ýadyna, ünsüne, göz önüne getirişine, akyl başarnyklaryna, tebigy zehininiň ösmegine ýardam edýär.

Akyl terbiýesiniň wezipeleri:

- kesgitlenen bilimleriň möçberini özleşdirmek;
- ylmy dünýägaraýşy kemala getirmek;
- akyl güýjüni, başarnyklaryny we zehinleri ösdürmek;
- bilesigelijiligi ösdürmek;
- bilesigelijilik işjeňligini kemala getirmek;
- öz bilimleriniň üstüni dolduryp durmak, umumy bilim we ýörite taýýarlyk derejäni ýokarlandyrmak, ösdürmek, talaplaryň ösüşi.

Akyl terbiýesiniň mekdebiň esasy wezipeleriniň birdigi inkär edilmeyär. Ýöne akyl terbiýesiniň gönükdirilenligi ata-enelerde, okuwçylarda, giň köpçülikde käbir garşylyklaryň ýüze çykmagyna getirdi. Sebäbi onuň mazmuny köp babatda şahsyýeti ösdürmäge gönükdirmän, ony bilimler, başarnyklar, endikler bilen ýaraglandyrmaga gönükdirildi. Bu ýagdaýda çagada dünýä emosional-gymmatlyklar hökmünde garamak, söhbetdeşlik tejribesi terbiýeden düşürilip galdyryldy. Durmuşyň tiz üýtgeýänini, jemgyýetiň we şahsyýetiň

talaplarynyň täzelenýänligini göz önünde tutup, pedagoglaryň köp bölegi bilimiň gönükdirilenliginiň hemişe täzelenip durmagyny talap edýärler.

Türkmen halkynyň akyl-paýhasly oýlap tapyjylygy dogrusynda

Her bir jandar öz nesil kökünüň sagdyn bolmagyny gazanmaga ýykgyň edýän bolsa, olar bilen bir hatarda adamzat öz nesliniň dowamlylygynyň ösüşini gazanmakda beden tarapdan sagdynlygynyň gapdal kesimi bilen akyl taýdan sagdynlygyny göz önünde tutýar. Türkmen jemgyýetiniň ösüşine degişlilikde ata-babalarymyzyň nesilleriň akyl tarapdan ösüşini gazanmakda ylymda birnäçe subut edilmedik tärleri durmuşy tejribelikde aýan edýärler. Olara käbir mysallary getirmek bolar:

1. Häzirki döwrüň «logopediýa» diýen düşünjesini ulanmadyk hem bolsalar, çagalaryň sözleşiş dilini gowulandyrmagyň täsirli ýollary hökmünde ýaňyltmaçlara, sanawaçlara esaslanýarlar.

2. Çaganyň daş-töweregiň ýagdaýlaryndan habarly, duýgur bolmagy üçin dabanlarynyň aşagyna goýnuň guýruk ýagyny daňandygy dogrusyndaky maglumatlara Ç.Täçmyradowyň «Täç gök serdar» atly makalasynda duşmak bolýar.

3. «Görogly» eposynda duşmanlar bilen söweş edenlerinde dürli hilli taktiki hereketlere esaslanmaklary türkmen halkynyň geçmişi parasatlylygynyň bir çeşmesidir. Meselem: It urşy we ş.m.

Halk pedagogikasynda akyl we akyllylyk hakynda

Halk pedagogikasynyň çagalary dürli ugurlardan bilimler bilen ýaraglandyrmakda, olara uly nesliň tejribesini öwretmekde, nesliň ýatkeşligini, pikirlenişini, ünsüni, göz önüne getirmek ukybyny ösdürmekde ulanan serişdeleri köp dürli bolupdyr.

Çagalar eýýam kiçijikliginden başlap, hüwdüleri köp eşidipdirler. Olar arkaly ene diliniň sesleri we sözleri, onuň ýakymlylygy, labyzlylygy bilen tanyşdyrypdyrlar. Hüwdüler çagalaryň eşidiş ukybyny, ünsüni, labyzly ses bilen aýdylýan aýdymlara söýgüsini terbiýelemekde ähmiýetli bolup, dil öwrenmek, aýdym aýtmak boýunça geljekde özbaşdak meşgullanmaklary üçin esas döredipdirler. Çagalary akyl taýdan terbiýelemekde matallar aýratyn orun tutupdyrlar. Matallaryň

jogabyny tapmaklyk çagada ýiti synçylygyň, pikirleniş ukybynyň, ýatkeşliginiň bolmagyny, onuň daş-töwerekdäki predmetlere, zatlara, hadysalara belet bolmagyny, her biriniň häsiýetli aýratynlyklaryny gowy bilmegini talap edýär.

Zähmet terbiýesi

Şu gün döredijilikli işlemegi başarmaýan, daş-töwerekdäki önümçiligiň ösüşinden, önümçilik aragatnaşyklaryndan, olarda ulanylýan zähmet gurallaryndan habary bolmadyk, başy çykmadyk adamy göz önüne getirip bolmaz. Asyrlarboýy synalan zähmet terbiýesi şahsyýetiň hemmetaraplaýyn we sazlaşykly ösüşiniň esasy düzgünidir.

Okuwçylaryň zähmetiniň görnüşleri:

- Okuw zähmeti;
- Zähmet sapaklary;
- Jemgyýete peýdaly zähmet;
- Öndüjilikli zähmet.

Zähmet terbiýesi zähmet aragatnaşyklaryny, hereketlerini, zähmet gurallaryny, olaryň ulanylyşyny öwredýän terbiýe prosesini öz içine alýar.

Her bir zähmet çagalarda gyzyklanma, höwes döretmeýär. Diňe öndürijilikli zähmetiň netijesinde, maddy gymmatlyklar döredýän zähmet okuwçylara doly we dogry täsir edip bilýär. Öndürijilikli zähmetiň häsiýetleri:

- 1) maddy netijesi bolmaly;
- 2) guramaçylykly bolmaly;
- 3) jemgyýetiň zähmet gatnaşyklaryna, ulgamyna goşulmaly;
- 4) maddy sylaglanmalar.

Zähmet terbiýesiniň wezipeleri

Zähmet – adamyň akyl, ukyp, başarnyk taýdan kämilleşmeginiň esasy bolup durýar. Taryhy taýdan alnanda, zähmet adamyň kema-la gelmeginiň esasydyr. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi we zähmetiň wezipeleri:

- Zähmet endiklerini kämilleşdirmek;
- Zähmete söýgi döretmek;
- Tabşyrylan işe jogapkärli çemeleşmek;

- Jemgyýetiň önündäki borja düşünmek;
- Tertip-düzgüni, endikleri zähmetiň üsti bilen kämilleşdirmek;
- Toparda öz ornuňy tapmak.

Maşgala bilen mekdebiň zähmet terbiýesi babatda alyp baryan işleri:

1. Zähmete bolan söýgini terbiýelemek;
2. Zähmet adamsyna hormat goýmak;
3. Zatlara aýawly we tygşytly çemeleşmek;
4. Yerine ýetirilen işe bolan buýsanç;
5. Tabşyrylan işe jogapkärli çemeleşmek;
6. Okuwa bolan jogapkärçilik;
7. Öz-özüne hyzmat etmek meselesi.
8. Öý işlerine ýakyndan ýardam bermek;
9. Önümçilige gatnaşmak;
10. Yaşuly nesillere kömek bermek;
11. Çagalaryň işine ýolbaşçylyk etmek;
12. Maşgalada zähmeti paýlamak (oglanlar, gyzlar);
13. Zähmetde çagalaryň ýaş, psihologik, özboluşly aýratynlyklaryny göz önünde tutmak;
14. Hünär saýlap almak;
15. Yerine ýetirilen işi töwerekleýin bahalandyrmak.

Zähmet terbiýesiniň usullary: zähmet ýumuşlary, baýramçylyk gurnaklar, ýaryşlar, soraglar, jogaplar, oýunlar.

Hünäre ugrukdyrmak işiniň usuly

Bu iş şu aşakdaky yzygiderlikden ybaratdyr.

- Hünär barada bilim;
- Hünär diagnostikasy;
- Hünär konsultasiýasy (goşmaça okuw);
- Hünär saýlanyşy;
- Hünär öwreniş;

Bu ugurdan başlangyç synplarda geçirilýän işler. Okuwçylara zähmet adamlaryny sylamak, olaryň işine gyzyklanma döretmek öz obasynda, etrabynda, şäherinde bolan hünärlere we zähmete höwes döretmek ýaly işler geçirilýär: munda çagalara zähmetiň jemgyýetiň ykdysadyýetiň ösüşine täsiri barada düşünje bermeli; zähmetiň çagalaryň ýaş aýratynlygy we güýçýeterligi bilen baglylygy barada

gürrüň bermeli; okuwçylaryň önünde goýlan zähmet meseleleri gyzykly bolmaly; çagalaryň zähmetine özbaşdaklyk, döredijilik, ýaryş ýaly elementleri goşmak amatly bolar.

1–3-nji synplar üçin: syýahatlar, hünärmenler bilen söhbetdeşlik, oba hojalyk işgärleri bilen duşuşyk geçirmek; kagyz, kardon we materiallar bilen işlemek; otag güllerini ösdürmek; öý haýwanlaryna ideg etmek; her hili oýnawaçlary ýasamak; güýçýeter işe çekmek göz önünde tutulýar. Bu işler hünäre ugrukdyrmak işiniň başlangyjy bolup hyzmat eder.

Zähmet maddy we ruhy baýlygyň çeşmesi. Zähmetkeş adam ahlakly, berk bedenli, döredijilik ukuby ýola düşen bolýar. Zorluk bilen däl-de, eýsem Watanyň hem öz maşgalaň hatyrasyna çekilen zähmet şatlyk getirýär. Zähmet şahsyýetiň hemmetaraplaýyn ösmegini üpjün edýär. Zähmet terbiýesi terbiýäniň esasy ulgamlarynyň bir bölegi bolup, galanlary bilen berk baglylykda amala aşyrylýar, çagalaryň öndürijilikli zähmete gatnaşygynyň okuw bilen birikdirilmegi gowy netije berýär. Zähmet terbiýesiniň maksady zähmetsöýerligi terbiýelemekden hem-de ahlak-ruhy taýdan taýýarlykly etmekden ybaratdyr. Zähmet terbiýesiniň wezipesi:

- Zähmetiň jemgyýetçilik ähmiýetini düşündürmek;
- Okuwçylary zähmetiň dürli görnüşleri (akyl zähmeti, fiziki zähmet) bilen meşgullanmaga ruhy we beden taýdan taýýarlamak;
- Çeper zähmete, tehniki zähmete gyzyklanmany kemala getirmek;
- Zähmet adamsyna (öndebaryjy mülkdara, maldarlara, işçidir gullukçylara, medeniýet we sungat işgärlerine) guwanç hem söýgi duýgusyny kemala getirmek;
- Hünärlere ugrukdyrmak;
- Jemgyýetçilik üçin zerur bolan, okuwçylaryň gyzyklanýan, haýran hünärini belli bir derejede öwretmek we oňa söýgi döretmek;
- Zähmete döredijilikli çemeleşmegi terbiýelemek;
- Zähmet düzgün-nyzamlaryny hem-de medeniýetlilik terbiýelemek;
- Zähmete jogapkärçilikli garaýşy terbiýelemek;
- Oýlap tapyjylyk we rasionalizatorlyk ukyplaryny ösdürmek;
- Okuwçylaryň synçylyk-gözegçilik ukyplaryny ösdürmek;

– Hünär bilen baglanyşykly hyýallanmalary ösdürmek;
– Zähmete gymmatlyk hökmünde baha beriji garaýşy kemala getirmek;

– Jemgyýetiň ýeten derejesi bilen laýyk gelýän bilim hem-de praktiki endikler bilen üpjün etmekden ybaratdyr. Zähmet terbiýesiniň görnüşleri: akyl zähmeti, durmuşy okuw, öndürijilikli zähmet, fiziki zähmet.

Zähmetiň durmuşy, okuw, akyl, öndürijilikli, jemgyýete we şahsyýete peýdaly görnüşleri bolup, döredijilikli işjeň we ýadawsyz zähmet çekilende, ol gowy netije berýär. Her bir işi bitirmek üçin güýç ýeterlik bolmaly. Eger şu şert ýeterlik bolmasa, onda zähmete bolan ýigrenç döräp ýa-da zähmetkeşiň özünden göwni geçer. Bularyň ikisiniň hem zyýanlydygy düşnüklidir.

Eger-de aşakdaky pedagogik şertler üpjün edilse, zähmetiň netijeliligi ýokary bolar hem-de zähmet terbiýesi gowy ýola düşer:

- a) Çagany ýaşlykdan zähmete ugrukdyrmaly.
- b) Zähmet jemgyýete hem-de zähmetkeşe peýdaly bolmaly.
- c) Soňundan ýadawlyk duýulýan, derlenen zähmet hakyky şatlyk getirýän zähmetdir.
- d) Zähmet çekýäne yzygiderli gözegçilik gerek.
- e) Zähmetiň arasy dynç alyş ýa-da onuň görnüşi bilen çalyşmalydyr.
- f) Zähmetiň netijesi duýulmaly. Ol höweslendirilmeli.
- g) Zähmetde ýaş aýratynlyklaryny we okuwçylaryň şahsy aýratynlygyny göz önünde tutmaly.
- h) Zähmetden okuwçynyň ahlak-estetiki lezzet almagyny gazanmaly.

Zähmetiň netijesi öwüt ýa-da tankydy görnüşde radio-telewide-niýede beýan edilmelidir. Hak öz wagtynda tölenmelidir. Ähli aýdylanlary amala aşyrmakda, synpda öz- özüne hyzmaty ýola goýmak, jemgyýetçilik zähmetine işjeň gatnaşmak gowy netije berer.

Gözelligi terbiýesi

Gözelligi terbiýesi tebigatyň, sungatyň gözelligini dogry kabul etmek başarnygyny terbiýelemegi aňladýar. Şeýle bolanda, çagalar, okuwçylar durmuşa owadanlygy girizmäge, ýaramazlyga garşy göreşmäge çalyşýarlar hem-de özläriniň sungata bolan ukybyny ýüze

çykarýarlar. Gözellik terbiýesi terbiýäniň beýleki düzümlükleri bilen berk baglanyşykda amala aşyrylýar. Gözellik terbiýesi diňe gözelligi giňeltmek, okalan kitaplaryň, tomaşa edilýän spektakllaryň, filimleriniň, diňlenilen sazalaryň sanyny köpeltmegi aňlatman, eýsem adamyň emosional lezzet alyş duýgusyny kämilleşdirmegi üpjün etmäge ýardam edýär. Gözellik adamyň zähmetinde, özüni we töweregini kämilleşdirmek baradaky işlerinde ýüze çykýar. Çagalaryň we okuwçylaryň durmuşynda we mekdepde owadanlygyň we gözelligiň hökmürowan bolmagyny gazanmak gerek. Şeýle bolmaga köpçülikleýin zähmet, çagalaryň özara gatnaşygy, okuwçylaryň we mugallymlaryň özara gatnaşygy, olaryň bolýan sferasynyň gözelligi we arassalygy oňaly täsir edýär. Esasy wezipe okuwçylaryň tebigatyň, durmuşyň, adamyň we adam gatnaşygynyň gözelligini duýmak ukypalaryny kemala getirmektir. Olarda gözellige bolan islegini, talaplary, jemgyýetiň çeperçilik gymmatlyklaryna akyl ýetirmäge bolan islegini döretmektir. Esasy wezipeleriň biri-de okuwçylaryň edebiýat, aýdym-saz, şekillendiriş sungaty, çeper gimnastika, çeper döredijilik bilen meşgullanmaklaryny gazanyp, bu ugurlardan ukypalaryny artdyrmakdyr.

1. Bizniň daş-töweregimizi gurşap alan tebigat, bu – gözellik çeşmesidir. Ol gözellik duýgymyzyň ösmegine oňaly täsir edýär. Tebigaty öwreniş sapagynda tebigaty goramaga we ony baýlaşdyrmaga höwes döretmek arkaly biz olaryň gözellik terbiýesini gazanýarys. Tebigata esewan bolmaga öwrenmek arkaly biz okuwçylaryň raýatlyk jogapkärçiligini artdyrýarys. Şeýle bolanda, terbiýe has ynamly, has gözəl, çaga ekologik taýdan terbiýelenen bolýar. Mekdebiň biologik meýdançasý, janly burçy, geografik meýdançasý – bular hem gözellik terbiýäniň amala aşyrylýan ýerleridir.

Ýaş nesle berilýän gözellik terbiýesini häzirki döwrüň talaplaryna laýyk edip ýola goýmakda okuw-terbiýeçilik edaralary bilen bir hatarda, Türkmenistanyň medeni merkezleriniň, mekdepden daşary terbiýeçilik edaralarynyň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň hem uly roly bar. Olaryň mümkinçiliklerinden ýerlikli peýdalanyň, çagalaryň we ýetginjekleriň gözellik baradaky düşüňjelerini kemala getirmek hem ösdürmek, medeni derejesini gowulandyrmak, edepli-ekramly bolup ýetişmeklerini üpjün etmek mümkinçiligi az däl.

2. Gözellik terbiýeliligi üpjün etmek sungatyň belent jemgyýetçilik borjudyr. Sungat çagalarda çeperçilik ukyby terbiýeleýär we ösdürýär. Okuwçylara çeperçilik taýdan terbiýe bermegiň umumy metodlary aşakdakylardan ybarat:

- Çeper eserleri görkezmek, gürrüň bermek.
- Çeper eseri analiz etmek, ara alyp maslahatlaşmak we oňa baha bermek.
- Şekillendiriş sungaty barada düşünje, bilim bermek.
- Okuwçylaryň döredijilik we ýerine ýetirijilik ukybyny ösdürmäge degişli çäreleri yzygiderli geçirmek.

Gözellik terbiýesi amala aşyrylanda ene diliniň, edebýatyň, aýdym-saz sapagynyň, şekillendiriş sungatynyň hyzmaty uludyr. Çagada çeper bilimliligi we sungatdan lezzet almagy terbiýelemekde şekillendiriş sungatynyň aýratyn roly bardyr. Ol şahsyýetiň gözellik we ahlak ideallygynyň ösmegine hem-de onuň ruhy dünýäsiniň baýlaşmagyna, durnuklaşmagyna, tebigatyň we jemgyýetiň gözelligini obrazlaýyn şekillendirmegine ynamly täsir edýär.

Beden terbiýesi

Beden terbiýesi adamyň ösüşini, adam organlarynyň öz funksýalaryny-hyzmatlaryny kämil ýerine ýetirmegini, sagdyn durmuş obrazyny alyp barmagy üpjün edýär.

Ýaş nesle döwrebap bilim we terbiýe bermek işinde çagalary sagdyn ýaşaýyş ýörelgelerine ugrukdyrmagyň, olara bu hakda zerur bilimi we düşüňjeleri bermegiň, endikleri kemala getirmegiň iňňän uly orny we ähmiýeti bardyr. Şu durmuş hakykatyndan ugur alyp, hormatly Prezidentimiz 2008–2009-njy okuw ýylyndan başlap ýurdumyzyň orta mekdepleriniň I-X synplarynda «Ýaşaýyş-durmuş esaslary» okuw dersini öwretmegi karar etdi. Bu okuw dersiniň girizilmegi döwlet Baştutanymyzyň sagdyn we ruhubelent nesliň kemala gelmegi ugrunda edýän aladalarynyň möhümleriniň biridir.

«**Ýaşaýyş-durmuş esaslary**» okuw dersiniň esasy maksady orta mekdepleriň ähli synplarynda okaýan okuwçylary sagdyn bedenli, päk ahlakly, ruhubelent, sagdyn durmuş ýörelgelerine eýerýän hakyky watançy ynsanlar edip terbiýeläp ýetisdirmekden ybaratdyr.

«**Ýaşaýyş-durmuş esaslary**» dersiniň okuw maksatnamasy jemi üç bölümden durýar:

1. Saglyk endikleri.
2. Beden saglygy we howpsuz durmuş endikleri.
3. Nesil saglygy.

Okuw dersiniň «**Saglyk endikleri**» diýen bölümünde 1 – 4-nji synplarda okaýan çagalara saglyk we sagdyn durmuş ýörelgeleri baradaky ilkinji zerur bilimler we düşüňjeler berilýär. Çagalara ynsan saglygyna peýdaly we zyýanly täsir edýän ýagdaýlar, öýde, mekdepde, ýolda çagalaryň saglygyna howp salyp biljek ýagdaýlardan daşda bolmak, köçe-ýol hereketiniň düzgünleri, sagdynlygyny saklamak üçin süňňüni terbiýelemegiň ähmiýeti, bedeniňi zýygiderli suratda yssy we sowuk howa şertlerine uýgunlaşdyrmak, zähmet çekilende, tebigata gezelenç we syýahat edilende dürli päsgelçilikleri ýeňip geçmegi başarmak üçin beden sagdynlygynyň täsiri düşündirilýär.

Dersiň «**Beden saglygy we howpsuz durmuş endikleri**» diýlip atlandyrylýan ikinji bölümi 5–6-njy synplaryň okuwçylary üçin niýetlenen. Mälim bolşy ýaly, 5–6-njy synp okuwçylary ýetginjeklik ýaşyndaky çagalar. Şol sebäpli-de, bu döwürde ýetginjekleriň bedeninde bolup geçýän anatomiki, fiziologiki, psihiki we psihologiki özgerişler, ösüşler, sagdyn iýmitlenmegiň kadalary, zyýanly endiklerden (çilim çekmekden, nas atmakdan, neşe serişdelerini ulanmakdan, arak içmekden) daşda durmak baradaky zerur bilimler we düşüňjeler öwredilýär. Ýetginjeklerde durmuşda bolup biläýjek adatdan daşary ýagdaýlardan (ýangyn döwründe, suw joşgunlarynda, ýer titrände we ş.m.) özüni alyp barmagyň, ilkinji kömegi bermegiň endikleri we başarnyklary terbiýelenýär.

«**Nesil saglygy**» diýen üçünji bölümde 7–10-njy synplaryň okuwçylaryna maşgala durmuşynyň edep kadalary, nesil saglygyny goramagyň ýollary öwredilýär.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen ýurdumyzyň orta mekdepleriniň okuw meýilnamasyna täze girizilen «**Ýaşayyş-durmuş esaslary**» atly dersiň üsti bilen sagdyn beden, sagdyn durmuş, sagdyn maşgala baradaky düýpli bilimleri we düşüňjeleri okuwçylara öwretmek, Türkmenistan döwletimizde ynsan saglygyny goramak we berkitmek ugrunda alnyp barylýan giň möçberli işleri, ýaş nesliň arasynda sagdyn durmuş ýörelgelerini giňden wagyz etmek mugallymlaryň esasy borjudyr. Munuň özi ýaş nesilde sagdyn

durmuş ýörelgelerini alyp barmagyň endiklerini we başarnyklaryny terbiyelemäge, geljekde ilatyň arassaçylyk medeniýetiniň ýokarlanmagyna, dürli ýokanç keselleriň, ýaramaz endikleriň önüni almaga amatly şertleri döredýär.

Beden terbiýesi – ähli terbiýe ulgamlarynyň aýrylmaz bölegidir. Esasan-da hemmetaraplaýyn ösen önümçiligi bolan häzirki zaman jemgyýeti berk bedenli, zähmet çekip bilýän, kynçylyklary ýeňip geçip bilýän, Watanyň goramaga taýýar ýaşlary talap edýär. Şol bir hatarda beden terbiýesi akyl we zähmet işini ýerine ýetirmek hilleriniň ýüze çykmagyna-da täsir edýär.

Beden terbiýesiniň wezipeleri:

- saglygy berkitmek, bedeniň dogry ösüşini ýola goýmak;
- akyl we fiziki işjeňligi ýokarlandyrmak;
- täze hereketleriň görnüşlerini öwretmek;
- tebigy hereket hillerini ösdürmek we kämilleşdirmek;
- esasy hereket hillerini ösdürmek (güýji, çydamlygy, çeyeligi);
- gijiýeniki endikleri ösdürmek;
- ahlak hillerini ösdürmek (batyrgaýlyk, tertiplilik, gaýduwsyzlyk, jogapkärçilik, kollektiwizm);
- üznüksiz beden terbiýesi we sport bilen meşgullanmak islegini döretmek;
- hemişe sagdyn, şadyýan bolup, özüňe we daş-töweregiňe şatlyk paýlamaga ymtylmagy ösdürmek.

Beden terbiýeli şahsyýet akyl taýdan hem, ahlak taýdan hem, zähmet taýdan hem, gőzellik taýdan hem, watansöýüjilik taýdan hem terbiýeli bolýar. Beden terbiýesi aşakdaky wezipeleriň hem hötdesinden gelmäge ýardam edýär:

- Saglygy berkidýär, organizmi taplaýar, fiziki ösüşe kömek edýär.
- Hereket ukyplaryny we endiklerini kemala getirýär.
- Sport täzelikleri bilen tanyşdyryp durýar.
- Beden terbiýesine mätäçligi terbiýeleýär.
- Sportsmenleri taýýarlamaga ýardam edýär.

Bedenterbiýe maşklary, tebigy we arassaçylyk faktorlary beden terbiýesiniň serişdeleridir. Fiziki maşklar gimnastikanyň, oýunlaryň, sportuň we turizmiň üsti bilen amala aşyrylýar.

Gimnastika – gigiýeniki, sport, çeper, önümçilik, bejeriş gimnastikasyndan düzülýär. Oýunlar lezzet almak, dostlaşmak, kollektiwizm, özara düşünişmek ýaly gowy häsiýetleri terbiýeleýär. Sportda saglygy berkitmek bilen ýokary üstünlikler gazanmak utgaşýar. Sportyň dürli görnüşleri boýunça bäsleşik geçirmek, sportyň baýramçylyklaryny guramak, olary gowy jemlemek şahsyýetiň terbiýeliligine ymykly täsir edýär. Turizm, az ýa-da köp wagtlaýyn gezelençler, (I–III synplarda uzaklyk 5–6 km, III–IV synplarda – 8 km-e çenli) öz Watanyň georafiyasy, gозelligi bilen tanyşmaga, jebislige, bilesigelijiligi kanagtlandyrmaga kömek edýär.

Tebigy faktorlar: Gün, howa, suw – bular bedeniň taplanmagy üçin zerurdyr.

Gigiýenik faktorlar: Gün režimi, jaýyň arassalygy, geýmiň, köwüşüň arassalygy, jana rahatlygy, şahsy gigiýenany pugta berjaý etmek – bular päkizeligi, sagdynlygy, edepliligi terbiýeleýär.

Beden terbiýesini guramagyň formalary: bedenterbiýe sapaklaryny, irki gigiýeniki maşklar, milli oýunlar, beden terbiýesi üçin gysgajyk arakesmeler, sapaklardan daşary işler, maşgalada beden terbiýesiniň dogry ýola goýulmagy, kanikul wagtларыny dogry peýdalanmak ýaly formalary öz içine alýar. Şeýlelikde, terbiýäniň düzüm bölekleri bütewilikde, kompleksleýin peýdalanylanda, hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemekde gowy netije berjekligi güman-syzdyr.

Ekologiki terbiýe

Ekologiki terbiýäniň wezipeleri:

- Ekologiki medeniýeti terbiýelemek.
- Tebigata aýawly çemeleşmek.
- Adam we tebigat gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak.
- Ylmy dünýägaraýşy kemala getirmek.
- Jemgyýetçilik pikirini döretmek.

Ekologiki terbiýäniň mazmuny:

- Okuwçylara adam bilen tebigatyň gatnaşyklaryny ylmy esasyda düşündirmek.
- Tebigy baýlyklara aýawly çemeleşmek.
- «Gök guşak» jemgyýetiniň alyp barýan işlerine ýakyndan ýardam etmek.

Maşgalada çaga 2–3 ýaşyny doldurandan soň, olara niýetlenen ertekili kitapjagazlary okap bermeli. Tebigata gezelenje çykyp, Gün, Aý, ýyldyzlar, howa barada ýönekeý gürrüň bermeli, gije-gündiziň çalşygyny düşündirmeli, pasyllar barada düşünje bermeli. Olara düşnükli, oňat mazmunly radio we telewizion gepleşikleri diňletmeli. Dogduk mekanyň gözəl ýerleri bilen tanyşdyrmaly, ekin, hasyl barada gürrüň bermeli. «Watan» sözüniň manysyny düşündirmeli.

1. Ýokarda aýdylanlar, mekdebe çenli çagalar edaralarynda has çuň hem-de görkezme esbaplaryň üsti bilen gaýtalanmaly. Diafilimler, slaýdlar (reňkli diapozonlar) görkezilmeli. Baýramçylyklar, pasyllar, köçe düzgünine degişli çäreler geçirilmeli. Ene dilini kämil öwretmäge, daşary ýurt dilini hem öwretmäge girişmeli. Döwletiň simwolikalary, ýurduň Prezidenti barada gürrüň bermeli. Ýönekeýje tanslary, aýdymlary öwredip başlamaly. Bu zatlaryň hemmesi çaganyň ylmy dünýägaraýşynyň ösmegine ýardam eder. Dünýägaraýş – bu hakykatyň adam aňynda dogry şöhlenenmegidir. Dünýägaraýşyň esasy wezipesi duýgy tejribesiniň, dünýäden real informasiýa almagyndan ybaratdyr, ol ylmy taglymatlara daýanýar.

2. Sapaklaryň üsti bilen dialektiki dünýägaraýşy çuňlaşdyrmak, ýönekeý hasaplamalaryň üsti bilen meseleler çözmek arkaly logiki pikirlenmegi kämilleşdirmek, ýagny akyl terbiýesiniň kemala gelmegini üpjün etmek gerek. Şonda mekdep okuwçylarynda aşakdaky düşüňjeleriň, dünýägaraýşy häsiýetlendirýän ymtylyşlaryň, endiklerini ýüze çykmagyna getirýär:

- a) Tebigatyň ösüş üýtgemelerine düşünmek.
- b) Dünýäniň materiallygy we ösüşde bolýanlygy.
- ç) Tebigat pasyllaryndaky üýtgemeler.
- d) Zähmet we durmuş düşüňjeleri.
- e) Oňat okuwçy, çagalar we ýaşlar guramasynyň agzasy bolmak höwes.
- f) Watanyň mukaddesligine düşünmek we oňa guwanmak.

Şu agzalanlar çagalaryň içki ynamyna öwrülse, olaryň hereketinde ýüze çyksa, akyl terbiýäniň oňat gözügendigidinden habar berýär.

Bu terbiýäniň dowamy mekdebiň predmet kružoklarynyň, mekdepden daşary çagalar edaralarynyň, ýörite mekdepleriň, zähmet kollektiwleriniň, metbugatyň, radio-telewideniýäniň, ylmyň hem-de

tehnikanyň üsti bilen amala aşyrylýar, ýöne şunda öz-özünü terbiýelemek hem hökmandyr.

Ekologiýa-biologiýa ylmynyň ýaş pudaklarynyň biri, ol janly organizmiň ýaşaýyş şertlerini, onuň daşky sreda bilen özara gatnaşygynyň kanunalaýyklygyny öwrenýän ylm. Okuwçylara ekologiki terbiýe bermekde türkmen pedagoglaryň öwrenerlikli tejribeleri ýok däl. Olar bu wezipäni sapakda-da, sapakdan beýleki wagtlarda-da durmuşa geçirmäge çalyşýarlar. Mugallym tokaýlyklar, daglyklar, toprak bilen baglanyşykly terbiýeçilik çärelerini geçirende, ekologiki terbiýe bermekligi unutmaýar. Ol tokaý agaçlarynyň, tebigat dünýäsiniň gözelligi, adamzat dünýäsiniň guwanjy bolmak bilen birlikde, olaryň şäherleri, obalary tozandan, tüsseden, gurumdan arassalaýandygyny, tokaýyň 1 gektarynyň sagatda 8 litr kömürturşy gazyny özüne siňdirýändigini, şonça gazyň bolsa 200 adam dem alan mahalynda bölünip çykýandygyny aýdyp berýär.

Görşümüz ýaly, ekologiki terbiýe-de, ykdysady, hukuk tarapdan berilýän terbiýeler-de ahlaklylygyň özara baglanyşykly bolan taraplarydyr. Olary durmuşa geçirmegiň mümkinçilikleri bolsa az däl, ýöne bu işi maksada gönükdirip, ýerlikli peýdalanmagy başarmak talap edilýär.

Ykdysady terbiýe. Terbiýäniň bu görnüşi kemala gelýän nesilde tygşylylygy, aýawlylygy döretmegi maksat edinýär. Daşyndan görälmäge terbiýäniň bu görnüşi şahsyýetiň ahlak gymmatlyklaryny bozujy bolup görünse-de, sap pedagogiki tarapdan seretsek, tutuş jemgyýetçilik nukdaýnazaryna syrykdyrylýar.

Munuň düýp manysy ýurduň ykdysady problemalaryndan baş çykaryp bilmegi, ýerasty we ýerüsti baýlygyna, adam akylly hem eli bilen döredilen gymmatlyklara guwanç duýgusyny döretmegi, gorap saklamagy, aýawly peýdalanmagy öwretmegi göz önünde tutýar. Bu iş çaganyň mekdebe çenli bolan döwründe amala aşyrylyp başlanýar, özem ahlak, akyl, zähmet, gözelligi terbiýesi bilen utgaşdyrylyp alnyp barylýar. Tebigatyň eçilen baýlygyna, köpçüligiň emlägine, hut öz zadyň ýaly aýawly garamak, çöregi we beýleki azyk önümlerini tygşyly ulanmak ýaly deslapky asylly sypatlar çaganyň irki döwründe emele getirilýär. Onuň ykdysady düşüňjeleri soňundan okuw predmetleriniň belli bir sistema boýunça öwrenilýän döwründe ös-

dürilýär, berkidilýär. Okuwça maşgalanyň, etrabyň, ýurduň ykdysadyýeti bilen baglanyşykly bilim – terbiýe bermek işi ýola goýulýar.

Her bir okuwçynyň Garaşsyz Türkmenistanyň ykdysady mümkinçiliklerinden habarly bolmagy, onuň ýöredýän ykdysady syýasatyndan baş çykaryp bilmegi onuň ahlaklyklyk sypatlary bilen baglanyşyklydyr. Her bir okuwçynyň özüni ýurduň eýesi hökmünde duýmagy, onuň baýlygyna guwanmagy, buýsanmagy, ony artdyrmak üçin goşant goşmagy onuň ahlak sypatlarynyň näderejede emele getirenligine köp babatda baglydyr. Adatça, okuwçy aýawly peýdalanmagy bilýän hem bolsa, onuň şol bilýän zadyny ulanmaýan halatlary seýrek bolmaýar. Munuň özi özleşdirilen ykdysady bilimiň onuň ynamyna, praktiki endigine öwürilmän galandygy üçin şeýle bolýar, ýagny okuwçynyň aňyna ýetirilen ykdysady bilimi iş ýüzünde bermeli diýmegi aňladýar.

Ideýa-syýasy terbiýe

Ideýa-syýasy terbiýe – terbiýeçilik işiniň özenidir diýip aýtmak bolar, sebäbi beýleki uly ýaşly adamlar ýaly, çagalaryň, ýetginjekleriň, ýaşlaryň aňyna döwletiň turuwbaşdan durmuşa geçirip başlan dürs hem özboluşly içeri we daşary syýasatynyň düýp manysyna akyl ýetirip bilmeklerini gazanmazdan, olaryň aňynda ideýa ynamyny emele getirmezden, kalbynda milli galkynyş duýgusyny döretmezden, häzirki zaman jemgiýetçilik durmuşynyň Garaşsyz diýarymyzyň önünde goýan wezipelerini iş ýüzüne geçirmek mümkin däl. Ine, şoňa her bir türkemenistanlynyň, ozaly bilen, ýaş ynsanyň bütin kalby bilen ynany, ynadyryp, wagyz-nesihatçylar bolup bilmekleri möhümdir.

Ýaş nesil – daşary syýasat babatynda Türkmenistanyň dünýäniň hemme döwletleri bilen hoşniýetli, iki tarapa-da bähbitli özara hyzmatdaşlykda, asuda hem dostlukly aragatnaşykda bolup durýanlygy, açyk gapylar syýasatyny ýöredýänligi barada ýeterlik düşüňjeli nesil. Ol daşary ýurtlar bilen ykdysady, medeni aragatnaşyklaryň pugtalanmagy üçin ähli mümkinçilikleriň döredilip, şol ugurdan alnyp barylýan işler hakynda-da çäýe syýasatyň ýöredilýändigine anyk mysallaryň esasynda göz ýetirýar. Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanasynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly başlangyçlary bilen halkara abraýy, mertebesi barha belende galýan Türkmenistan döwletimiziň daşary

syýasatynyň aýratyn röwşe eýe bolýandygyna şaýat bolýarys. Häzirki wagtda Türkmenistan döwletimiz sebitara we halkara syýasatynyň in möhüm merkezleriniň birine öwrüldi. Abraýynyň artyp başlamagy, dünýä belli halkara guramalaryň agzalygyna kabul edilmegi, Garaşsyz diýara, onuň halkyna, ykdysady mümkinçiliklerine, medeniýetine, çeper döredijiligine bolan gyzyklanmanyň güýçlenmegi, çet ölkelerdäki arkadaşlarymyz bilen didarlaşmak, ýakyn aragatnaşykda bolmak mümkinçiliginiň döremegi we ş.m. munuň aýdyň mysalydyr. Parahatlyk, ynsanperwerlik, hoşniýetli goňsuçylyk ýurdumyzyň daşary syýasatynyň taglymy esasyny düzýär. Türkmenistanyň dünýä birleşiginiň agzasy bolup durýan döwletler bilen syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklaryna nazar salanymyzda-da, iri halkara guramalar bilen hil taýdan barha täze basgançaklara çykýan gatnaşyklaryna syn edenimizde-de, hormatly Prezidentimiziň alyp barýan içeri we daşary syýasatlarynyň näderejede oýlanyşyklydygyna, takyk we maksada okgunlydygyna göz ýetirýäris.

Içerki syýasat babatynda gürrüň edilende, nesiller Garaşsyz Türkmen döwletiniň alyp barýan işleriniň halkyň arzuw-isleglerine bap gelýändigini, onuň asuda hem eşretli ýaşamagy, geçmişine, sahatly topragyna buýsanmagy, aslyna dolanmagy, ata-babadan gelýän döp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny berjaý edip bilmegi, zehinine, ukybyna görä bilim alyp, şol ugurda zähmet çekip bilmegi, milli puluny peýdalanmagy üçin giň mümkinçiliklerň döredilendigini öz gözleri bilen görýärler, özem türkmen binasynyň örän berk tutulandygyna bolan ynam bilen akyl ýetirýärler.

Terbiýäniň bu görnüşi kemala gelýän nesle ýaşayan sebitiniň içerki we daşarky syýasaty dogrusyndaky oňyn düşüňjeleri döretmegi maksat edinýär. Başgaça aýdanynda, ýaş nesilde döwletiň beýleki döwletler bilen hoşniýetli gatnaşyklarynyň gelejek üçin ähmiýeti dogrusynda ýa-da döwletiň ösüşi üçin alnyp barylýan içerki işleriň oňyn täsirleri barada düşüňjeleriň döredilmegini göz önünde tutýar.

Hukuk terbiýesi – bu adamyň jemgyýetde kabul edilen hukuk normalaryna, düzgünlerine sarpa döretmekligi maksat edinýär. Hukuk terbiýesiniň esasy wezipesi her bir okuwçynyň ýurduň sosial-jemgyýetçilik hukuk meselelerinden baş çykaryp bilmeklerini, giň ylmy dünýägaraýyşly, ýokary medeniýetli adamlar bolup ýetişmegini,

hukuk düzgünlerine boyun bolup, olary berjaý etmekligi göz önünde tutýar.

Türkmen halky ençeme asyrlaryň dowamynda kalbynda besläp, arzuw edip gelen Garaşsyzlygyna eýe boldy. Özem kän wagt geç-mänkä, özüniň parasatlylygy, syýasy durnuklylygy, agzybirliги hem asudalygy, bilen bütün dünýä özüni tanatdy. Indi ýurduň ykdysadyýe-tini ilerletmek, syýasy ýagdaýyny berkitmek, sosial-medeni derejesini ýokary götermek wezipesi ör-boýuna galdy, şol möhüm wezipeleriň çözgüdi bolsa köp babatda ylym-bilim, tälim-terbiýe işiniň nädereje-de ýola goýlanlygyna baglydyr.

Pedagogikanyň «**Terbiýäniň esaslary**» diýen şu bölümi talyp-lary – gelejekki pedagoglary ýaş nesle tälim-terbiýe bermegiň esasy ugurlary bilen tanyşdyrmagy maksat edinýär; ol okuwçylaryň aňynda ylmy garaýyşlaryň giden bir sistemasyny, ahlaklylyk sypatlaryny, zähmetsöýüjiligi, gözelligi düşüňjelerini emele getirmegi öz önünde baş wezipe edip goýýar, ýurduň çagalar guramalarydyr, Magtymguly adyndaky Ýaşlar birleşiginiň işleri, mekdep ýolbaşçylarynyň, tutuş pedagogiki kollektiwiň durmuşa geçirýän okuw-tebiýeçilik çärele-ri, maşgala terbiýeçilik çäreleri, maşgala terbiýesiniň esaslary bilen tanyşdyrmagy göz önünde tutýar; tälim-terbiýäniň prinsipleridir usul-laryny öwretmegem, synasy sagdyn nesli trebiýeläp ýetişdirmegiň usullary bilen tanyşdyrmagam, beýleki terbiýeçilik çäreleriniň geçirilişi bilen habarly etmegem şu bölümiň çäginde galýar. Jemläp aýdanymyzda, «Terbiýäniň esaslary» mazmunynyň çygry giň, en-çeme problemalary öz içine alýan bölümdir. Ýöne şu bölüme, onuň çäginde öwrenilýän beýleki temalara pedagogikanyň öňki bölümleri-dir temalary bilen berk arabaglanyşykly bolan meseleler hökmünde garamak gerek. Okuw prosesini terbiýeçilik prosesi bilen bütewi bir zat diýip düşünmek hem olaryň ikisiniň hem bir maksada – köp tarap-lary sazlaşykly ösen şahsyýeti kemala getirmek maksadyna tabyn edi-lendigini ýatda saklamak gerek.

Terbiýe prosesiniň esasy manysy bolsa tälim-terbiýe işiniň içki kanunlaryny, içki arabaglanyşygyny, özara gatnaşygyny ýüze çykar-magy, nädende terbiýeçilik işiniň netijeliligini ýokarlandyryp bol-jakdygyny salgy bermegi göz önünde tutýar. Elbetde, okuw prosesini döwürň talaplaryna laýyk edip ýola goýmak üçin, terbiýäniň amaly

hem, tejiribeden hem ýeterlik derejede baş çykaryp, pedagogiki işde ondan döredijilikli peýdalanyp bilmek hökmandyr. Terbiýeçilik işi bilen meşgul bolýan her bir pedagog döwrüň talap edýän adamlaryny terbiýeläp ýetişdirmegiň ýeňil bolmadyk ýollaryny ymykly öwrenmeli bolýar.

Jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşi, öňde goýlan talaplary ýaş nesle ylym-bilim, tälim-terbiýe bermegiň häsiýetini kesgitleýän esasy zatlardyr. Başgaça aýdanymyzda, okuw-terbiýeçilik işi tutuşlygyna ýurduň ykdysady, syýasy, sosial ýagdaýlaryna laýyk edilip ýola goýulmagyny talap edýar. Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, ykdysadyýetiň dürli pudaklary boýunça hünärmenleriň, syýasatyň we sosial durmuşyň derwaýys meselelerinden baş çykaryp bilýän hakyky watançylaryň gerekligi örän ýitilik bilen duýuldy. Mysal üçin, gant şugundyryny önüme öwürýän tehnologiýany döredip hem herekete girizip bilýän, deri önümlerini işlemegi hem bejermegi oňarýan, ýurduň turuwbaşdan alyp barýan dürs, çäýe syýasatyna düşüňýän hem ony düşündirmegi başarýan, hakyky ýer eýeleri bolup bilýän, kommersantlykdan, telekeçilikden, diplomatlykdan we şulara meňzeş işlerden baş çykarýan, işjeň kadrlary kemala getirmek Garaşsyz diýaryň orta çykaran wezipeleri boldy. Bu zatlaryň hemmesi terbiýeçilik işiniň maksat-matlabynyň, many-mazmunynyň täze şertlere kybap edilip gurnalmagyny talap edýär.

Öň hem belläp geçişimiz ýaly, okuwçylar okuw prosesinde terbiýelnyärler, ýagny olar akyl, ahlak taýdan ösýärler hem kämilleşýärler, zähmet endiklerini ele alýarlar, gözelligi düşüňjelerine eýe bolýarlar, berk bedenli bolup ýetişýärler. Emma şeýle-de bolsa, terbiýeçilik prosesi bilen bir-birinden parhlandyryýan aýratynlyklar ýok däl. Mysal üçin, okuwçylaryň aňynda halklaryň dostlugy baradaky duýgy-düşüňjani, hakyky ynamy terbiýelemek işi matematika-dan «Trigonometrik funksiýalary» ýa-da türkmen diliniň grammatikasyndan «Çalyşmalar» diýen mowzugy öwreden bilen deň däl. Mugallym şol mowzuklary öwreden soň, olary okuwçylaryň neneňsi özleşdirediklerini indiki sapakda barlap hem belli bir netijä gelip bilýär. Emma okuwçylaryň aňynda halklaryň dostlugy baradaky düşüňjelerini welin bir hepdede, bir aýda emele getirip hem barlap bolýar diýip aýdyp bilmeris. Ýa-da başga bir mysal. Okuw prosesi,

adatça, okuwçylar bilen mugallymlaryň bilelikde geçirýän wagtyňy göz önünde tutýar. Emma terbiýeçilik prosesinde beýle däl.

Onda terbiýelenýäne täsir edýän faktorlar kän bolýar. Onda maşgala-da, mekdebem, beýleki adamlaram, radiodyr telewideniýe-de, daş-töwerekde bolup geçýän wakalardyr okalýan kitaplaram, görülýän kinolar-da birsyhly täsir edip durýar. Tebiýeçilik çäreleriniň taýýarlanylýan hem geçirilýän mahallarynda oňa gatnaşýanlaryň içki dünýäsi äşgär bolup ugraýar: işe, ýoldaşlaryna bolan garaýşy, gatnaşygy, hüý-häsiýeti, başarnygy, ugurtapyjylygy бүтін аýdyňlygy bilen ýüze çykyp başlaýar. Bu ýagdaý guramaçy pedagoga köp zatlar berip, onuň ýeneki işlerinde birtopar meseleleri anyklaşdyrmagyna kömek edip biler.

Hukuk terbiýesi adamyň jemgyýetde kabul edilen hukuk normalaryndan düşüňjeli bolmagyny, hukuk düzgünlerine sarpa goýmagyny hem şol düzgünleriň talaplaryny berjaý etmegini göz önünde tutýar. Hukuk terbiýesi adamyň hukugy, erk-ygtyýarly, borçlary babatyndaky düşüňjeleri öwretmegi maksat edinýär.

Hukuk terbiýesiniň esasy wezipesi her bir okuwçynyň ýurduň sosial-hukuk meselelerinden baş çykaryp bilmegini, giň ylmy dünýägaraýyşly, ýokary medeniýetli adamlar bolup ýetişmegini, hereket edýän hukuk kanunlarynyň (jenaýat kodeksi, graždan kodeksi, maşgala kodeksi, hojalyk kodeksi we ş.m.) birtopar ugurlarynyň bardygyna akyl ýetirmegini, mümkingadar, şol ugurlar boýunça bilimli bolmagyny, hukuk düzgünlerine sarpa goýup, olary berjaý etmegini göz önünde tutýar.

Hukuk terbiýesi maksada laýyk edilip ýola goýlanda, ýaş nesliň il-gün tarapyndan oňlanylmaýan serhoşlyk, nepkeşlik, biperwaýlyk, ogurlyk ýaly hereketlere baş urmagynyň önüni almak mümkindir. Okuwçy ýaşlar hukuk düzgünleriniň bozulmalarynyň düýp sebäplerine, netijelerine, jenaýatçylyga garşy alnyp barylýan hereketlere akyl ýetiren mahallarynda, olarda halal zähmet bilen gazanç etmek, jemgyýetçilik hukuk normalaryna tabyn bolmak islegi rüstem gelip başlaýar, utançsyzlyk, haýasysyzlyk, şer işler öz orunlaryny halallyga hem haýyr işlere berýär.

Şu ýerde hukuk terbiýesiniň ideýa-syýasy, ykdysady hem zähmet terbiýesi bilen berk baglanyşyklydygyny-da aýtmak bolar.

Hukuk terbiýesini Türkmenistanyň Garaşsyzlygyna eýe bolandan soňky döwürde bitiren işleri, alyp barýan daşary we içeri syýasaty, gazanan üstünlikleri bilen baglanyşdyrmak zerur hem makul hasaplanýlar, ýagny terbiýäniň bu görnüşi bilen baglanyşykly edilýän her bir söhbetdeşligi, duşuşygy, durmuşa geçirilýän çäreleri durmuşdan alnan ynandyryjy mysallar arkaly delillendirmek gowy netije berýär.

Hukuk kadalary baradaky düşüňjeler, ozaly bilen, okuw prosesinde, galyberse-de, şu meseleler bilen baglanyşykly geçirilýän ýörite okuwlarda, leksiýalarda, söhbetdeşlikde, duşuşyklarda, sorag-jogap formalarynda geçirilýän çärelerde berilýär.

Ýumuşlar:

1. Hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmekde terbiýäniň görnüşleriniň arabaglanyşygyny ýüze çykaryň.
2. Ahlak we syýasy tebiýäniň mazmunyna seljerme beriň.
3. Hormatly Prezidentimiziň ýaş nesilleri kemala getirmekde beden terbiýesini bilim bilen goşalaýyn ýagdaýda ýola goýşunyň ähmiýetini düşündiriň.

XVIII bap

AHLAK TERBIÝESI

Ahlak adamyň özüni alyp barşyny, gylyk-häsiýetlerini kesgitleýän düzgünlerdir

Ahlak terbiýesiniň maksady, mazmuny. Ahlak adamyň özüni alyp barşyny, gylyk-häsiýetlerini kesgitleýän düzgünlerdir. Ol adamlaryň biri-birine bolan garaýşyny, Watana, halka, jemgyýete, döwlete, maşgala bolan garaýyşlaryny kesgitleýär. Ahlak meselesi bilen etika, psihologiýa, pedagogika ylymlary iş salyşýar. Etika – ahlagyň döreýşini, ynsanyň ahlak garaýyşlaryny, düzgünlerini, ösüş kanunlaryny; psihologiýa – adam aňynda ahlak ynanjyň, duýgynyň emele geliş şertlerini, kanunalaýyklyklaryny; pedagogika – ahlak terbiýesiniň maksadyny, mazmunyny, usullaryny, serişdelerini öwrenýär.

Ahlak terbiýesiniň wezipesi örnäp-ösüp baryan nesilde ahlak kadalary, düzgünleri baradaky duýgy-düşünjeleri, özüni alyp barmak endiklerini emele getirmekdir, şol ölçegler, düzgünler esasynda hereket etmegi öwretmekdir.

Ahlak terbiýesiniň mazmuny:

1. Ahlak terbiýesiniň mazmunynda ata Watana, ene topraga, öz halkyňa, diliňe, taryhyňa, maddy, medeni we ruhy gymmatlyklara çyn söýgi döretmek esasy orun tutýar. Bu öran giň we çuň düşündir. Ýagny raýatlyk duýgulary bilen Watanyň hatyrasyna zähmet çekmekligi, söýgi, wepalylyk duýgularyny emele getirmeklik göz önünde tutulýar.

2. Halklaryň dostlugy, öz islegleri, garaýyşlary we ynançlary birmeňzeş adamlaryň birek-biregi hormatlamak, goldamak, birek-birege düşünmek, kömek bermek, dostluk adamyň in ýokary duýgularydyr.

3. Ynsanperwerlik – ahlak terbiýesiniň özenidir. Adama belent sarpa goýmak ata-babalarymyzdan miras bolup geçen ahlak sypatydyr. «Görogly» şadessanyndaky Jygalybegiň öwüt-ündewleriniň üsti bilen, beýik Magtymgulynyň eserlerinde ynsanyň gadyr-gymmatynyň nähili belentde bolmalydygy baradaky pikirler aýdylýar.

4. Zähmetsöýüjilik. Zähmete, onuň miwesine, zähmet adamsyna bolan garaýyş şahsyýetiň ahlaklylyk, adamsöýüjilik sypatlarynyň biridir.

Ahlak terbiýesi aşakdaky anyk wezipeleri çözmeklige gönükdirilendir:

- Ahlak duýgyny terbiýelemek; ahlak aňyny terbiýelemek.
- Ahlakly pikirlenmegi terbiýelemek; ahlakly erki terbiýelemek;
- Öz-özünü ahlak taýdan terbiýelemek; öz-özünüň ahlak keşbiňi kämilleşdirmek;
- Ahlak düşüňjelerini we ynançlaryny kemala getirmek;
- Ahlakly hereket etmegi terbiýelemek;

Başlangyç synp okuwçylarynda terbiýelemeli ahlak sypatlary: Bitarap, Garaşsyz, Demokratiki ýurtda ýaşaýandygyny bilmek, olar barada Watanyň, hormatly Prezidentimiziň hemişe alada edýändigini bilmek, kasamy, gimni bilmek; özlari barada alada etmek; irki

maşklary etmek, öz zatlaryny, oýnawaçlaryny arassa saklamak, güller, öý haýwanlaryna garaşyk etmek; ata-eneňi, doganlaryňy, babaňy-mamaňy, dostlaryňy, tebigaty we janly-jandarlary söýmek; deň-duşlar bilen dostlaşmak, bile oýnamak, öý işlerine kömek etmek, zähmet sapaklarynda, synpda we mekdepe öz-özüňe hyzmat etmek; tertipsizlige, hapaçylyga, ýalançylyga, gaharjaňlyga, gysgançlyga garşy göreşmek; nany, suwy, elektrik toguny, gazy tygşytlamak, ataňa-eneňe, özüňden ululara, ýoldaşlaryňa zähmetde we okuwda kömek etmek; surat çekmek, aýdym aýtmak, goşgy düzmek, täze oýnawaçlar, oýunlar döretmek.

Dünyägaraýys

Biziň daş-töweregimizi gurşap alan dünýäniň döredilişi, onuň taryhy taýdan kemala gelşi, tebigatda, jemgyýetde bolup geçýän hadysalaryň kanunalaýyklyklaryny ylmy esasyda öwrenmek netijesinde durnukly kemala gelen düşüňjedir.

Maglumatlar üç topara bölünýär: 1. Durmuşy. 2. Idealistik. 3. Materialistik düşüňjeler.

Adamzat jemgyýetiniň kämilleşmegi bilen ylym ösýär. Jemgyýetçilik gatnaşyklary kämilleşýär. Ylym we tehniki öňegidişlik adamyň aň taýdan kämilleşenligini subut edýär.

Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny nazarda tutup, şu aşakdaky tertipde bilim berilýär:

1. Başlangyç döwri – 1–4-nji synplarda. Okuwçylar tebigatyň, jemgyýetiň ösüş kanunlarynyň başlangyçlaryny ele almak bilen, okamany, ýazmany, dört amaly, edebi dili, döwlet mukaddesliklerini, tebigatyň ýönekeýje gatnaşyklaryny ele alýarlar.

2. Ýetginjeklik döwri – şahsyýetiň ýokary depginde kemala gelýän döwri bolmak bilen, ylymlaryň esaslaryny ele almakdan, özbaşdak pikir ýöretmegi, netije çykarmagy, umumylaşdyrmagy, özüňi ykrar etdirmek meseleleri bilen baglydyr.

3. Ýaşlyk döwri – adamyň beden we ruhy taýdan kämillige gadam basan döwri bolmak bilen, berk ynam, özüňi alyp barmagyň kadalaryny özleşdirmek, öz işiňi meýilleşdirmek, öz-özüňi derňemek, ahlak-psihologik kämillik meselesi çözülýär.

Şahsyýetiň kemala getirilişi we ösüşi

Şahsyýeti kemala getirmek – bu durgun häsiýetli hadysa däl-

-de, üznüksiz, işjeň tutum-dowamatdyr. Şonuň üçin sözüň jemleýji manysynda şahsyýeti kemala getirmek – bu onuň barha ýokarlanýan üstünlige ymytylyş derejesi bilen oňa ýetmäge zerur bolan mümkinçilikleriň arasynda dialektiki gapma-garşylygy döretmekdir. Üstünlige ymytylyşyň we onuň serişde üpjünçiliginiň bir-birine laýyklygy ilki-ilkiler daşky gurşaw arkaly guralýan we dolandyrylýan häsiýetde bolýan bolsa, kämilligiň ýolunda bu tutumyň guralyş-dolandyrylyşy şahsyýetiň öz erkine tabynlykda amala aşyrylýar. Kemala geliş bir-birini üznüksiz çalşyryýan şahsyýetiň obýektiv gurşaw şertlere ugrukdyrylmagy bilen bu şertleri özgertmegi, öz maksadyna laýykklamagy ýaly düzüjileriň özara täsirinde geçýär.

Ösýän şahsyýetiň kemala gelşinde ýüze çykyan psihologiki döwürler bilen tanyşmak gyzyklydyr. Adamyň şahsyýet hökmündäki ruhy ösüşini döwürleşdirmegiň giňişleýin nusgasy E.Eriksona degişlidir.

1. Ynanç-ynanmazlyk krizisi (bir ýaşyň dowamynda)
2. Şübhelenmeklige we utanja garşy durýan awtonomiýa-özbaşdaklyk (2–3 ýaş aralygynda)
3. Günäkärçilik duýgusyna garşy durýan ugurtapyjylygyň döremegi (3–6 ýaşlar aralygynda)
4. Özüni kembaha duýmaklyga garşy durýan zähmetsöýerlik (6–12 ýaşlar aralygynda).
5. Rollaryň garyşmaklygyna garşy durýan öz meniňi ykrar etmeklik (12–19 ýaşlar aralygynda).
6. Psihologiýada ýekelige garşy durýan içgin-pynhan aragatnaşygy guramaklyk (20–25 ýaşlar aralygy).
7. Durgunlyga garşy durýan öndürijilik (26–64 ýaşlar aralygynda).
8. Ýaşalan ömre ahmyr etmeklige garşy durýan «menleriň» birleşmesi esasynda ýaşalan durmuşdan kanagatlanmaklyk (64 ýaşdan ýokary).

Bu döwürleriň adamyň ösüş terjimehalyndaky yzygiderliginiň häsiýeti we gutulgysyzlygy jedelli mesele bolsa-da, olaryň hakykata laýyklygy tekliپ edilen nusga üns bermeklikligiň artykmaç dälidigini görkezýär.

Edeplilik – ahlaklylykdyr

Edeplilik ynsanyň gowy gylyk-häsiýetlerini, adamkärçiligini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky medeniýetliligini, gaýry ahlaklylyk sypatlaryny özünde jemleýär. Ol ata-babadan miras galan ahlak düzgünleriniň giden bir sistemasydyr, ýagny halk pedagogikasynyň süňňüne ornaşyp giden, onuň içinde hemişelik hereket edýän ahlak normalarydyr.

Ynsan edebiniň çygry çuň hem giňdir. Ol salamlaşmakdan başlap, Garaşsyz diýarymyzyň gözeli tebigatyna, ýerasty we ýerüsti baýlygyna, parasatly adamlaryna, alymlardyr akyldarlaryna guwanç hem buýsanç duýgularyny emele getirmeklige çenli bolan edeplilik düzgünlerini öz içine alýar. Adamyň dostluga belent sarpa goýmagynyň, özüni edepli alyp barmagyň zerurlygyna gadymy ýazuw ýadygärliklerinde hem gabat gelinýär. Ahmet Ýugnaky özüniň tälim üçin döreden «Hakykat sowgatlary» diýen kitabynda «Ata bir, ene bir – dogandyr bu halk» diýip öwreden bolsa, Nowaýy: «Adamzadyň asly birdir, birisi baş agyrykdyr, biri göze totyýa, bir-birinden parhyýa» diýip, ynsan aslynyň birdigini, deň hukuklydygyny, aýry-aýry ukyplydygyny, olaryň hemmesine-de deň derejede sarpa goýmalydygyny ündäpdir. Şol bir wagtyň özünde-de ynsan balasynyň ilin gözünden düşmezligi, ýaman işlere baş goşmazlygy dürli ýollar, usullar bilen wesýet edilipdir. «Kowusnama» şerap içmezligi ahlaklylygyň gowy tarapy diýip ündän bolsa, «Hakykat sowgatlary»:

Kim içgili içse, ýaramaz adam,
İçgili ters ýola goýandyr gadam –

diýip akyly berýär.

Magtymguly akyldarymyz bolsa «Akly bolan şerap içmez» diýip kesgitli netije çykarýar. Meşhur «Kysasyl-enbiýa» eserinde hem gadymdan gelýän ahlak kadalary adamlaryň aňyna ussatlyk bilen ýetirilipdir.

Adamyň akyly-paýhasy, ynamy, hyjuwy, dünýägaraýşy ony hereketlendirýän güýçdür. Şol güýçleriň dogry terbiýelenmegi adamyň lebzi bilen hereketiniň bir-birine kybap bolmagyny üpjün edýär, onuň ahlaklylygyny pugtalandyryr.

Edepliligem, ahlaklylygam gadymdan gelýän edim-gylymlardan, döp-dessurlardan üzňe zat däl. Olar halk tarapyndan döredilen,

ykrar edilen ýaşaýyş-durmuş kadalaryndan, düzgünlerinden ybarat, özlerem adamlar üçin esasy ýörelge bolup galypdyr. Şeýle bolansoň her kesiň edep-ekramy onuň ahlaklylyk sypatlaryny kesgitleýän esasy zatlar bolup durýar.

Umumy bilim berýän dünýewi hem-de hünärmençilik mekdeplerinde, ýörite orta we ýokary okuw jaýlarynda öwrenilip başlanan «Edep» kursunyň esasy maksady hem tälim-terbiýe bermekde örän güýçli serişde bolup hyzmat eden, emma soňky döwürde ünsden düşürilen edep-ekramlylygy täzeden dikeltmekdir, öňäp-ösüp gelýän nesliň ahlaklylyk sypatlaryny, medeni derejesini ýokary götermekdir.

Kämahallar ynsan edebi onuň ahlaklylygyndan parhlanybam durmaýar, olar bir-birleriniň üstüni ýetirip, bir-birlerini şertlendirip durýan ynsanýetçilik hereketiniň oňlanylýan taraplarydyr. Ata-enä, dogan-garyndaşlara, ýaşuly adamlara, mugallymlara, halypalara hormat goýmak, kiçi ýaşlylaryň sarpasyny saklamak, gerek ýerinde olara hemaýat etmek, goňşular, beýleki halklaryň wekilleri bilen hoşniýetli gatnaşykda bolmak, zähmet adamsyna sarpa goýmak ýaly asylly işler, hereketler sogap işdir. Şular ýaly hüý-häsiýet adamyň ahlak sypatlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ahlak taýdan kämil bolmadyk adam edepli hereket etmegi başarmaz. Edeplilik bilen ahlaklylyk jemgyýetçilik durmuşynyň hemme pursatlarynda bilelikde, ugurdaşlykda hereket edýän düzgünlerdir.

Ahlak terbiýesini bermegiň şertleri we ýollary:

Okuwçylaryň ahlak sypatlaryny emele getirmegiň şertleri-de, ýollary-da az däl. Ine, olaryň käbiri:

1. Okuw-terbiýeçilik işiniň ýokary derejede ýola goýulmagy öňäp-ösüp barýan nesle ahlak terbiýesini bermegiň esasy şertleriniň biri. Çünki mugallym okuwçynyň mekdep ýyllarynyň бүtin dowamynda onuň gözüniň önünde bolýar. Şeýle bolansoň oňa, pedagogyň öz kärene bolan yhlasyna, ahlaklylyk sypatlaryna hemme tarapdan hakyky, çyn häsiýetnama berip bilýän adam okuwçydyr. Ine, hiç mahal ähmiýetini ýitirmejek şu ýagdaý mugallymda iň gowy ahlak sypatlarynyň jemlenmegini talap edýär. Okuwçylara ahlak terbiýesini bermegiň esasy serişdeleri okuw işi, oýun işi, jemgyýete peýdaly zähmet, synpdan we mekdepden daşary terbiýeçilik işleri. Okuwdan daşary terbiýeçilik işleri geçirilende mekdepden daşary ter-

biýeçilik edaralaryna uly rol degişlidir. Olar: çagalar we ýaşlar guramalary, maşgala, mekdepeden daşary terbiýeçilik edaralary. Öň hem belläp geçişimiz ýaly, mugallymyň nähili adamdygyny, kärine bolan garaýşyny, näderejede taýýarlyklydygyny, dogruçyldygyny, lebzine ygrarlydygyny, iş-pişesine yhlaslydygyny, hoşniýetlidigini we ş. m. okuwçy örän gowy bilýär.

2. Pedagogiki hem okuwçylar kollektiwleriniň özara düşünişip, sazlaşykly hereket etmegi ahlak terbiýesiniň göwnejaý edilip ýola goýulmagy üçin amatly şert döredýär. Mugallym bilen okuwçynyň özara ynamynda bolup, terbiýeçilik çäresi meýilleşdirilende-de oňa taýýarlyk göründe-de, geçirilende-de okuwçylara sala salynmagy, olary şol işiň şärikdeşi ýa-da guraýjysy hökmünde gatnaşdyrmazdan, bu işde üstünlik gazanmak mümkin däl. Ony öwrenmek üçin syn etmek okuwçylaryň işleriniň netijesini (gündeligini, çeken suratyny, ýazan zatlaryny, toplan gerbarilerini we ş.m.) öwrenmek, soraglara ýazuw üsti bilen jogap almak, anketa, olaryň özi bilen individual we toparlaýyn görnüşlerde gürründeş bolmak, ene-atalar bilen gürründeş bolmak we olaryň pikirlerini nazara almak ýaly beýleki usullar ulanylýar. Kärine yhlasly türkmen pedagoglarynyň iş tejribeleri muňa güwä geçýär. Baryp geçen asyryň otuzynjy ýyllarynda belli pedagog A.S. Makarenko «10 sany juda ökde, emma hersi özbaşyna, agzala bolup, aýry-aýrylykda işleýän pedagogdan, 10 sany gowşagrak, emma agzybirlikde özara ylalaşykly zähmet çekýän pedagog has gowudyr» diýen pikiri öňe sürende, ol mamlady. Bu pikir biziň günlerimizde-de gymmatyny ýitirenok.

3. Her bir terbiýeçilik çäresiniň pugta oýlanyşylyp, maksada gönükdirilip meýilleşdirilmegi, şeýle hem okuwçylaryň höwesine, islegine laýyk edilip guralmagy ahlak terbiýesini bermegiň ýene bir şertidir.

4. Ahlak terbiýesiniň ýokary netijeli bolmagy üçin oňaly emosional ýagdaýy döretmek-ýürekdeşlik, şahdaçyklyk, işjeňlik, özara düşünişmek ýagdaýlaryny emele getirmek möhüm bolup durýar.

5. Umumy ýörelgäni berjaý etmek, okuwçylaryň durmuşyny döwrüň talaplaryna kybap edip guramak üçin maksatlaryň bitewiligi, taraplaryň ýalňyzlygy, maşgalanyň-mekdebiň-jemgyýetçilik guramalarynyň-önümçilik wekilleriniň özara ylalaşygy, umumy «dil tapmagy» gerek.

Ahlak terbiýesini ýokary hilli edip guramagyň şertleri başga-da az däl. Bu ugurda alnyp barylýan terbiýeçilik işleri Garaşsyz diýarymyzyň ýöredýän syýasaty bilen utgaşdyrylyp ýola goýlan mahalynda, bikär gezip ýörmäge hiç kimiň ynsaby çatmasa gerek, serhoşluk, ogurlyk, parahorluk ýaly hereketler, görüplik, har-sydünýalik kimin sypatlar kemeler, soňundan bolsa ýok bolup gider, ýene-de gapylar gulpsuz bolar, nesilleriň aňyna türkmen ruhy, türkmen psihologýasy mäkäm ornaşar.

Indi ahlak sypatlaryny emele getirmegiň ýollary barada. Okuw jaýynda ahlak terbiýesi, esasan, iki ugur boýunça amal edilýär. Birinjisi, okuw prosesinde, ikinjisi, synpdan we mekdepden daşary terbiýeçilik işleri geçirilende.

Mekdep biliminiň mazmunynda örnäp-ösüp barýan nesli ahlaklylyk ruhunda terbiýelemegiň mümkinçilikleri az däl. Her bir okuw predmetiniň ahlak terbiýesini bermekde uly roly bar, ýöne olaryň kábiri tutuşlygyna diýen ýaly ahlak meseleleri. Meselem; türkmen taryhy, edebýat, geografiýa predmetleri ahlak düzgünlerine ýugrulan.

2. Synpdan we mekdepden daşary geçirilýän terbiýeçilik çäreleriniň hiç biri ahlak terbiýesinden üzňe däl. Dürli gurnaklardyr, ekskursiýalar, duşuşyklar, söhbetdeşlikler, medeni çäreler arkaly berilýän ahlak terbiýesiniň ýaş nesli terbiýelemekde ähmiýeti örän uludyr.

Ýumuşlar:

1. Okuw terbiýeçilik işini ýokary derejede ýola goýmakda ahlak terbiýesiniň ähmiýetini düşündiriň.
2. Sagdyn durmuş endiklerini terbiýelemekde mekdebiň we mugallymyň orny.

XIX bab

EDEP-TERBIÝE BERLENDE ULANYLÝAN USULLAR

Terbiýäniň usullary

Terbiýäniň usuly diýip hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemek maksady bilen onuň aňyna, duýgusyna, özüni alyp barşyna, häsiýetine, aragatnaşyklaryna edilýän täsirleriň türlerine

düşünilýär. Şonda terbiýeçiniň şahsy göreldesi, onuň aýdýan zatlary bilen edýän hereketiniň gabat gelmegi möhüm rol oýnaýar.

Metod grek sözi bolup, ol barlaglaryň – derňemegiň, öwrenmegiň, aňyrsyna ýetmegiň ýollary diýen manyny aňladýar. Metod öňde goýlan maksada ýetmek üçin ediljek hereketleriň tutuş bir sistemasydyr, olary üç görnüşe bölüp bolar:

- a) informasiýa usuly (örän çalt ýetirilýän habar);
- b) ewristik usuly (dokladlar, gürrüňler we ş.m.);
- ç) derňeme- yzarlama usuly (ölkäni öwreniş, klub ekspozisiýalaryny döretmek, studiýalar, gurnaklar, birleşmeler döretmek).

Terbiýe iki taraplaýyn proses bolup, ol terbiýeçiniň we terbiýelenýäniň tagallalarynyň birligine baglydyr. Ýygnaýyşyklar, gürrüňdeşlikler, özara pikir alyşmak, ýaşayan ýeri boýunça geçirilýän terbiýeçilik işleri, ertirlikler, duşuşyklar, beýleki klub we kitaphana çäreleri – bular terbiýäniň guramaçylyk formalaryny-görnüşlerini düzýärler.

Ol ýa-da beýleki terbiýeçilik meselelerini çözmek üçin amala aşyrylýan maksada ugrukdyrylan usuly ýollara terbiýäniň serişdeleri diýilýär. Muňa okalýan dersler, sapakdan daşary çäreler, kitap, görkezme esbaplar, kino, radio, telewideniýe, teatr we ş.m. girýär. Terbiýäniň dürli serişdeleri bolup, onuň hyzmat-funksiýasyny: filmler, spektakllar, sungat önümleri, terbiýeçiniň janly sözi, çagalaryň, ulularyň oýny, çeper we tehniki höwesjeňlik, kitaplar, klub (eger olar aktiw işleýän bolsalar) ýerine ýetirýärler. Eger obada kitaphana, klub bolup, olar aktiw işlemeseler, onda olar terbiýäniň serişdeleri bolup bilmezler.

Terbiýäniň netijesi onuň formalaryny, serişdelerini dogry ulanmagymyzda oňalýy bolar .

- a) Jemgyýetde özüni alyp barmak hem-de okuwçynyň işewürligini formirmek usuly – öwretmek, görelde, oýun, ýumuş, bäsdeşlik arkaly amala aşyrylýar.

- b) Aňy formirmek usuly – gürrüň geçirmek, disput, leksiýa, metbugat materiallaryny, sungat eserlerini, çeper edebiýaty ara alyp maslahatlaşmak arkaly amala aşyrylýar.

- w) Jemgyýetçilik pikirini, aňyny formirmek usuly – düşündirmäniň, gürrüň bermäniň, göreldäniň, özara gürrüňdeşligiň üsti bilen amala aşyrylýar.

g) Jemgyýetçilikde özüni alyp barmagyň formirleme usullary – zähmetiň, öwretmäniň, gönükdirmäniň, tabşyryklar bermäniň üsti bilen amala aşyrylýar.

d) Höweslendirmek, goltgy bermek usuly – talapkärlik, geljegi aýdyňlaşdyrmak, bäsdeşlik, höweslendirmek, temmi bermek, makullanmak, tarapyny çalmak arkaly amala aşyrylýar.

Bulardan başga-da, öz-özünü tebiýelemek metody – şahsy borçnamalar almak, öz-özüne hasabat bermek, hereketiňi seljermek, öz-özüne gözegçilik etmek, eden işine baha bermek arkaly amala aşyrylýar.

Medeniýet edaralarynda şu aşakdaky usullar has giň ýaýrandyr:

- Umumy ruhy isleglerini kanagatlandyrmak esasynda adamlaryň özara düşünişmek, islegini – talaplaryny terbiýelemek – dürli birleşmeleri döretmek, duşuşyk agşamlaryny geçirmek, kollektiwleýin dynç alyşlary guramak, sport oýunlarynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

- Klub we kitaphana kollektiwlerine (tehniki we çeper kollektiwlerine, kružok ýolbaşçylygyna) çekmek arkaly jemgyýetçilik terbiýeliligini we jemgyýetçilik gatnaşyklaryny formirlemek usuly.

- Medeni aň-bilim edaralarynyň öz-özünü edara ediji organlaryny (kitaphana we klub geňeşleriniň, dil üsti bilen žurnallarynyň redkollegiýasynyň agzalygyna, radio gazetleriniň redkollegiýa agzalygyna) çekmek arkaly, olary agşamlary, baýramçylyklary, konferensiýalary geçirmeklige çekmek, toparlaryň işine işjeň gatnaşdyrmak arkaly adamlarda jemgyýetçilik işjeňligini terbiýelemek usuly.

Şu metodlary-usullary dogry we doly ulanmak medeniýet işgärleriniň medeniýet ojaklarynyň wezipesine çuň düşünişine, onuň mazmunyna oňat düşünmegine baglydyr. Şol mazmunyň özüniň strukturasy, guramaçylygy bolanlygy üçin belli görnüşde aňladylyar. Mazmun we keşp dialektiki birlikde ýüze çykýarlar, şonda mazmun esasy başlangyç, ýörediji güýç bolup, formany hem kesgitleýär.

1. Mugallymyň okuwçylary terbiýelemekdäki orny

Bilim bermegiň täzeçe guralmagy hem, täze maksatnamalar hem, okuwgy gerekli enjamlar taýdan üpjün etmek hem, orny kompýuterler bilen enjamlaşdyrmak hem gerek, özi-de mümkin bolsa tiz

şeyle etmek gerek. Emma, öz bilimlerini we yürek mähirlerini biziň çagalarymyza bagyşlaýan adamlar bolmasa, sözüň doly manysynda mugallymlar bolmasa, olaryň hemmesiniň diňe gymmat düşýän täzelik bolup galmagy, tutanýerli işe baryp ýetmezligi mümkindir.

Mugallym üýtgedip gurmakda örän möhüm hereket ediji adamdyr.

Her niçik-de bolsa biz geljege umytlarymyzy öz mekdebimiziň işi, onuň özüniň üýtgedip gurulmagy, mugallymyň terbiýeçilik ukyby we döredijilik gözlegi bilen ep-esli derejede baglanyşdyrýarys, munuň özi tebigydyr.

Mugallym diňe sapak okadyjy däldir, ol ilkinji nobatda terbiýeçidir, ýaş nesli durmuşa hemmetaraplaýyn taýýarlaýan adamdyr.

Mugallym diňe okatmak işine däl, eýsem, terbiýeçilik işine hem juda jogapkärçiliklidir. Munuň özi mugallymdan işe ähli ünsüni, yhlasyny, ukybyny, bilimlerini we terbiýeçilik tagallalaryny sarp etmegi talap edýär. Onuň işiniň üstünligi ýene-de işe döredijilikli çemeleşişine, galplyga garşy aýgytly göreşişine baglydyr.

Mugallym okadýan we terbiýeleýän çagalarynyň takdyryna parh-syz çemeleşip bilmez. Mugallymyň parhsyzlygy, galplyga ýol bermegi, diňe aýlyk alýanlygy üçin mekdepde wagt geçirip, işe yhlassyz ýapysmagy ýaş nesliň şahsyýetiniň dogry terbiýelenmegine uly zeper ýetirip biler. Eger zawod-fabrikde işçi haýsydyr bir zady ýasamakda ýalňyşlyk goýberse, şol zady, belki, täzeden ýasamak, kemçiligini düzetmek bolar. Ýöne mugallym ýaş nesli terbiýelemekde ýalňyşlyk goýberse, onuň netijelerini düzetmek iňňän kyn bolar, nädogry terbiýelenen adamy täzeden terbiýelemek hem kyn bolýar, hem örän köp wagt we tagalla talap edýär.

Mugallymyň terbiýeçilik işi sabyrlylygy, terbiýäniň görnüşlerini we usullaryny ulanmakda örän paýhasly çemeleşmegi, synçylygy talap edýär. Çagalar bilen işlemekde mugallymyň olaryň her biriniň maşgala ýagdaýy bilen tanyşmagy, olaryň maşgalada nähili terbiýelenýändigini bilmegi, olaryň ene-atalary bilen ýakyn aragatnaşyk saklamagy, çaga çemeleşmekde mekdebiň we maşgalanyň ylalaşykly hereket etmegini gazanmagy onuň terbiýeçilik tagallalarynyň üstünlikli bolmagyna ýardam edýär.

2. Okuwçylara çemeleşmegiň tärleri we usullary

Terbiýeçilik işinde mugallymyň her bir anyk ýagdaýda okuwça çemeleşmegiň ähmiýetli tärlerini ulanmagy başaryp bilşine köp zat baglydyr. «Pylan wagt pylan okuwçyny terbiýelemekde şu hili ýagdaýda şeýle täri ulanypdym, ol netije beripdi» diýip, birwagt netijeli bolan täri ulanmaklygyň bu gezek islenen netijäni bermezligi, tersine bolup çykmagy mümkindir. Sebäbi ýokarda belleýşimiz ýaly, ähli okuwçy birmeňzeş bolmaýar. Galyberse-de, okuwça çemeleşilende hut şol pursatda onuň psihologik ýagdaýynyň nähilidigi-de, onuň bilen ýekelikde ýa-da başgalaryň ýanynda gepleşilýändigide, mugallymyň sözleşi uly orun tutýar. Başgaça aýdanda, her bir pursatda, her bir çaga bilen işlenilende ýokarda ýatlanylýan we ýatlanylmadyk ähli ownuk-uşak bolup görünýän ýagdaýlaryň nazara alynmagy möhümdir. Mugallymyň terbiýeçilik işinde onuň çagalar bilen işlemäge çuň höwesiniň bolmagy, çagalary söýmegi, olara ynsanperwerlik bilen çemeleşmegi uly kömek edýär.

Ýöne bir zady bellemek gerek, çagany söýmek diýmek, mugallym çaganyň önünde ejizläp, näme diýse, onuň diýenini edip ýörmeli, ony öz ugruna goýbermeli, oňa hajyk-hujuk edip, gün görmeli diýmekligi aňlatmaýar. Mugallymyň çaga söýgüsi talap ediljilikli söýgi bolmalydyr. Şeýle mugallymy okuwçylar söýýärler, onuň bilen öz aladalary barada gürrüň etmegi, onuň pikirini diňlemegi halaýarlar, onuň maslahatlaryna gulak asýarlar. Eger mugallym çagalary, olar bilen işlemegi söýmeýän bolsa, okuwçylar özlelerini ondan çeträkke saklanlaryny kem görmeýärler, ony hormatlamaýarlar. Hormatlanmaýan mugallymyň terbiýeçilik tagallalary zerur netijäni bermeýär.

Terbiýelenýänlere üstünlikli täsir etmek üçin mugallymda ösen duýgusynyň, ýagny başgalara duýgudaşlyk etmek, onuň ýagdaýyna düşünmek häsiýetiniň bolmagy zerurdyr. Bu oňa çagalara çemeleşende olaryň psihologik ýagdaýyna düşünmäge, özüni terbiýelenýäniň ornunda goýup görmäge, paýhasly hereket etmäge kömek eder. Mugallymyň synçy adam bolmalydygy hakynda ýokarda aýdypdyk. Synçylyk netijesinde okuwçylar barada dogry netijä gelip bilýän mugallym öz eden gürrüňiniň okuwça täsir etmeýändigini tiz aňýar we onuň äheňini üýtgedip, netijeli ugra gönükdirýär. Mugallymyň terbiýeçilik işiniň netijeli bolmagy üçin onuň okuwçylara ýakyn durma-

gy gerek. Okuwçylara ýakyn durmak ýaş mugallyma birbada aňsat düşmeýär. Okuwçylara ýakyn durmak, olary özüňe ýakynlaşdyrmak üçin, mugallym olar bilen bilelikde her dürli synpdan daşary işleri guras, peýdaly bolar. Şonda mugallym özüni ýönekeý alyp barmalydyr. Gödeklik, ulumsylyk okuwçylary mugallymdan daşlaşdyrýar. Özüni okuwçylardan çete çekýän, gedemlik edýän mugallymyň terbiýeçilik tagallalary täsirsiz bolýar. Özüni ýönekeý alyp barmak diýmeklik okuwçylar bilen mugallymyň arasynda hiç hili çäk bolmaly däl diýmegi aňlatmaýar. Bu çägiň zerurlygy okuwçylaryň özleri tarapyndan aňlanylmalydyr. Mugallymyň bilimliligi, medeniýetliligi, okuwçylar bilen özüni alyp barşy, okuwçylar bilen onuň arasynda belli bir çägiň bolmagyny üpjün edýär. Şol çägiň bolmazlygy mugallymyň abraýyna zeper ýetirip biler. Ýöne munuň özi mugallymyň emeli suratda çäk döretjek bolup synanyşmagy arkaly gazanylyp bilinmez. Käbir mugallymlaryň, aýratyn hem ýaş mugallymlaryň tejribesinde okuwçylary gorkuzyp terbiýelemeklige ýykgyň edilýär. Mugallym öz gowşaklygyny bildirmejek bolup, okuwçylary gorkuzyp, olara öz diýenini etdirjek bolýar, haýbat atýar, topulýar, gaharlanýar we ş.m. Bularyň hiç biri-de mugallymyň abraýyna abraý goşmaýar, tersine, okuwçylaryň içinde onuň abraýyny gaçyrýar. Netijede, terbiýeçilik işi agsaýar, okuwçylar bilen mugallymyň arasy bozulýar, olaryň biri-birlerine düşünişmeklerine zarba urulýar. Okuwçylar üçin bu hili mugallymyň sözünüň täsirliligi peselýär. Olar mugallymdan uzaklaşýarlar. Käbir ýaş mugallymlar okuwçylara çemeleşmekde başga bir ýagdaýa ýüz urýarlar, ýagny, okuwçylara ýaranjaňlyk edýärler. Şeýdip, özlerine galp abraý, hormat gazanjak bolýarlar, muny okuwçylara diýen etdirmegiň ýeke-täk ýoly diýip hasaplaýarlar. Hakykatda bolsa bu hili çemeleşmeklik hem tiz mugallymyň abraýyny gaçyrýar. Okuwçylar basym mugallymyň «agzynyň ölçegini» alýarlar we diýenine gulak asmaklaryny bes edýärler. Netijede, mugallym olar bilen netijeli terbiýeçilik işlerini geçirmek mümkinçiliginden mahrum bolýar, terbiýeçilik funksiýalaryny berjaý edip bilmeýär. Okuwçylara çemeleşmekde mugallymyň olar bilen hyzmatdaşlyk etmegi, demokratikstili ulanmagy, her bir çaga ösüp gelýän şahsyýet hökmünde seredip, onuň bilen ikitaraplaýyn birek-birege hormat goýmak formasynada aragatnaşyk etmegi dogrudyr. Mugallym terbiýeçilik

işinde özüniň şahsy durmuşynda bolýan käbir ýakymsyz zatlara bolan içki duýgusyny(gynanjyny, gahar-gazabyny, näsazlygyny we ş.m.) okuwçylar bilen okuw-terbiýeçilik işlerini geçirende ýüze çykarmaly däl. Mugallymyň şahsy başdan geçirmeleri onuň okuwçylar bilen aragatnaşygyna täsir etmeli däl. Sebäbi, mugallymyň keýpsizligi, gaýgy-gussa üstüni basdyryp oturmagy, gaharjaňlygy okuwçylaryň hem keýpine, özlerini alyp barylaryna, döredijilikli işlemeklerine erbet täsir edýär. Käbir mugallymlar mekdepdan, synpdan daşardan nämedir bir zada gelen gaharlaryny okuwçylardan çykarmaga ýygyn edýärler. Bu mugallymyň abraýyny gaçyrýar, okuwçylaryň ondan göwnüniň galmagyna getirýär.

Terbiýeçilik işinde mugallymyň özüniň okuwça aýdýan sözleriniň, berýän nesihatlarynyň, talaplarynyň, geçirýän terbiýeçilik çäreleriniň, ony öwmeginiň, tankytlamagynyň, temmi bermeginiň nähili netije berjekdigini öňünden çak edip göz öňüne getirmeginiň ähmiýeti az däl. Sebäbi, ol mugallyma onuň terbiýeçilik işinde ýalňyş goýbermezligine kömek edýär.

Mugallym adalatly adam bolmalydyr, onda adalatlylyk duýgusy güýçli bolmalydyr. Adalatsyz mugallym bigünä okuwçynyň üstüne gygyrýar, azgyrlyar, oňat seljermän, bigünä okuwça temmi berýär, mynasyp däl okuwçyny öwürýär, ony höweslendirýär we ş.m. Bu hili mugallym tiz gözden düşýär, okuwçylar ony hormatlamaklaryny, onuň diýenine gulak asmaklaryny bes edýärler. Şoňa görä, ol okuwçylara gowy täsir etmek mümkinçiliginden mahrum bolýar. Ýokary synplarda mugallymyň okuwçylara çemeleşmekden gyzmalyk etmegi, adalatsyzlygy onuň bilen okuwçylaryň arasynda ýiti garşylygyň döremegine getirmegi-de mümkin. Okuwçylaryň terbiýesinde mugallymyň erkine-de köp zat baglydyr. Gowşak erkli, gowşak häsiýetli adam bolmagy onuň okuwçylara dogry çemeleşgine päsgel berýär. Ol okuwçylara berýän ýumuşlarynyň, görkezmeleriniň ýerine ýetirilip-ýetirilmezligine parhsyz garaýar, olaryň gyşarnyksyz ýerine ýetirilmegini talap edip bilmeýär, gowşaklyk, ýerliksiz geçirimlilik edýär. Bu bolsa öz gezeginde okuwçylarda işe, öz borçlaryna jogapkärçiliksiz çemeleşmek endigini kemala getirýär. Okuwçylar bu hili mugallymyň «geçirimlilikinden» peýdalanyp, onuň ýumuşlaryny, talaplaryny ýerine ýetirmeýär. Netijede, mugallymyň bu hili çemeleşşi, birinjiden, onuň

abraýyny gaçyrsa, ikinjiden, okuwçylaryň şahsyýetiniň kemala gelmegine zeper ýetirýär. Mugallymyň terbiýeçilik işiniň üstünlikli bolmagyna onyň ýumor duýgusynyň barlygy hem uly orun tutýar. Ýumor duýguly adam jüpüne düşýän ýerinde degişme äheňinde geplemegi başaýar. Munuň özi okuwçylaryň ýadawlygyny aýyrmakda, mugallym bilen olaryň arasyňy ýakynlaşdyrmakda, köpçülikde ýakymly ýagdaýy emele getirmekde peýdalydyr. Ýerlikli degişmegi başaýan mugallymy okuwçylar gowy görýärler. Onuň tabşyryklaryny, maslahatlaryny göwünjeňlik bilen ýerine ýetirýär. Okuwçylara çemeleşmegiň üstünlikli bolmagy köp babatda mugallymyň öz beren sözünde tapylmagy başaryşyna-da baglydyr. Şoňa görä hem mugallym hemişe «söz berdiňmi – sözüňde tapy!» diýen ýörelgä laýyk hereket etmelidir. Eger ol okuwçylara dynç alyş günü gezelenje, köpçülik bolup çeper filim görmäge gitmegi ýa-da başga bir zady wada eden bolsa, ony hökman ýerine ýetirmelidir. Eger belli bir sagatda, minutda bir ýerde duşuşmagy bellän bolsa, mugallym şol ýere gijä galman gelmelidir. Gepiň gysgasy, mugallym haýsydyr bir zady wada eden bolsa, bir zady etmekligi söz beren bolsa, olary gyşarnyksyz ýerine ýetirmegi onuň okuwçylar bilen düşünişmegini aňsatlaşdyrýar. Ýöne şonda mugallymyň ene-atalaryň hormatyny gazanjak bolup ýaranjaňlyk etmegi, ene-ata syýasat, terbiýeçilik nukdaýnazardan nädogry pikirler aýtsalar-da, olara «hä» diýip makullap oturmagy özüni ödemez. Bu onuň abraýyny artdyrmagyň deregine, oňa uly zeper ýetirer, mugallym barada erbet pikir döreder. Çagalara dogry çemeleşmekde mugallymyň diňe terbiýeçilik usullaryny we serişdelerini bilmegi ýeterlik däl. Munda terbiýeçilik tehnikasynyň orny uludyr. **Terbiýeçilik tehnikasy** – munuň özi onuň aýry-aýry okuwçylara we çagalara köpçüligine terbiýeleýji täsir etmek maksady bilen saýlap alan metodlaryny praktika netijeli peýdalanmagy üçin zerur bolan bilimlerini, ukyplaryň we başgalaryň jemidir. Terbiýeçilik tehnikanyň zerur alamatlary hökmünde sözleşiş medenýetini, okuwçylar bilen sözleşeniňde ýa-da sapakdyr synpdan daşary köpçülik çärelerini geçireniňde, özüni tutuşyny, okuwçylara indiwiidual çemeleşmegi başaryşyny, hatda oturgyçda nähili oturyandygyny, stoluň başyndan nähili turýandygyny, nädip begenýändigini, gynanýandygyny görkezmek gerek.

Ýönekeýleşdirip aýdanymyzda, terbiýeçilik takty, esasan, okuwçy-

lary terbiýelemek döwründe terbiýeçilik serişdeleri ulanmakda, olar bilen sözleşmekde, mugallymyň özüni salyhatly, mylakatly, ýönekeý alyp barmagynda, olaryň şahsyýetini hormatlamagynda, olardan edýän talaplarynyň oýlanyşyklylygynda, paýhaslylygynda ýüze çykýar. Bularan başga-da, terbiýeçilik takty mugallymyň ahlak taýdan päkliginde ýüze çykýar.

Ahlak taýdan päk mugallym okuwçylaryň ahlak taýdan kemala gelmegine güýçli täsir edýär. Mugallymyň okuwçylaryň ene-atalary, ilat bilen mylakatly, ýakyn aragatnaşyk saklamagyň, olar bilen düşünişmeginiň hem terbiýeçilik takt düşüňjesine degişlidigi hakda biz eýýäm belläp geçdik. Munuň özi mugallymyň abraýyny artdyrýar, sözünde tapylmazlyk, wadasyna wepasyzlygy onuň abraýyny gaçyrýar, okuwçylar oňa ynanmasyny goýýarlar. Ynamdan gaçan mugallymyň öz terbiýeçilik wezipesini ýerine ýetirip bilmejekligi hakynda aýdyp oturmak gerekmiä?

Okuwçylara terbiýeçilik nukdaýnazardan çemeleşmekde mugallymyň gowy netije gazanmagy onuň öz okuwçylaryna ähli babatda görelde görkezmegine köp derejede baglydyr.

3. Okuwçylara çemeleşmekde terbiýeçilik taktynyň we terbiýeçilik tehnikasynyň orny

Mugallymyň okuwçylara dogry çemeleşmeginde onuň terbiýeçilik taktyny berjaý edişine köp zat baglydyr.

Terbiýeçilik takty – munuň özi mugallymyň çagalar we olaryň ene-atalary bilen kadaly aragatnaşyk saklamagyň, onuň aýdýan sözleriniň, hereketleriniň, okuwçylara ýüzlenişiniň, olara üns berişiniň, olar barada dykgatlylygynyň, mylakatlylygynyň, terbiýelenýänleriň önünde paýhasly talaplar goýşunyň, terbiýeçilik nukdaýnazardan maksadalaýyk bolmaklygyny göz önünde tutýar. Ol mugallymyň her bir zadyň çakyny-çenini bilmegini hem öz içine alýar, mysal üçin, okuwçyny öwmek ýa-da başga bir görnüşinde höweslendirmekde, oňa temmi bermekde terbiýeçilik ukyplar we olaryň okuwçylara çemeleşmekdäki orny.

Terbiýeçilikde mugallymda 3 hili ukybyň bolmalydygy bel-lenýär, olar konstruktiv ukyp, guramaçylyk ukyby, komunikativ ukypdyr. Bularyň mugallymyň terbiýeçilik işindäki orny hakynda aşakdakylary aýtmak bolar:

Konstruktiv ösüşe tarap terbiýeçilik ukybyň bolmagy mugallyma köpçülik we aýry-aýry okuwçy bilen geçirmeli terbiýeçilik işlerini dogry meýilnamalaşdyrmakda kömek edýär. Terbiýeçilik işiniň dogry meýilleşdirilmegi okuwçylar köpçüligine we aýry-aýry okuwçylara dogry çemeleşmegiň stillerini we ýollaryny bellemek üçin esas bolup hyzmat edýär. Mundan başga-da, konstruktiv terbiýeçilik ukyby mugallyma geçirjek terbiýeçilik işleri üçin zerur gerekli enjamlary dogry seçip almakda kömek edýär.

Mugallymda guramaçylyk ukybyň bolmagy oňa okuwçylar bilen terbiýeçilik işini geçirenden olara aýry-aýrylykda çemeleşende özüni dogry, ýagdaýa laýyk alyp barmaga, öz terbiýeçilik maksatlaryny durmuşa geçirmegine kömek edýär. Galyberse-de, ol mugallyma terbiýeçilik işlerine okuwçylaryň guramaçylykly, höwesli we köpçülikleýin gatnaşyklaryny, geçirilýän işlerde çalasyňlyk görkezip işlemeklerini gazanmakda hem kömek edýär. Mugallymyň guramaçylyk ukyby okuwçylaryň jemgyýetçilik, jemgyýete peýdaly işleri guramakda, olaryň öz-özlerini terbiýelemeklerini ýola goýmakda we gowy netije gazanmaklaryny üpjün etmekde ähmiýetli bolýar. Komunikativ ukyp – munuň özi mugallyma okuw-terbiýeçilik işinde okuwçylar bilen kadaly aragatnaşygy ýola goýmaga kömek edýär, olar bilen sapakda we terbiýeçilik işleri guralanda hem geçirilende hyzmatdaşlyk etmegi ýeňilleşdirýär. Okuwçy bilen mugallymyň biri-birine düşüňsmegini aňsatlaşdyrýar. Komunikativ ukyby bar mugallym öz talaplarynyň, haýyşynyň okuwçylar tarapyndan goldanylmagyna we ýerine ýetirilmegine umyt baglap biler. Komunikativ ukyp mugallymyň okuwçylaryň ene-atalary we beýleki adamlar bilen aragatnaşyk etmegini hem aňsatlaşdyrýar. Ýokarda aýdylanlary gysgajyk jemleseň, olaryň hemmesini, ýagny, okuwçylara çemeleşmegiň metotlarynyň görnüşlerini we terbiýeçilik taktyny hem terbiýeçilik tehnikany özleşdirmegi, amaly işde ulanmagy kemsiz ele almagy, özünde terbiýeçilik ukyplaryny terbiýeläp, okuwçylara çemeleşmekde olardan paýhasly peýdalanmagy başarmagy mugallymyň kem-kemden terbiýeçilik işiň ussady bolup ýetişmegini üpjün eder. Bu bolsa öz gezeginde onuň öz mugallymçylyk wezipesini üstünlikli berjaý etmeginiň hem-de üýtgedilip gurulýan täze mekdebiň talaplarynyň derejesinde bolmagynyň girewidir.

Terbiýäniň serişdeleri: 1. Dürli görnüşli milli oýunlar. 2. Halk döredijiliginiň eserleri. 3. Klassyk-nusgawy edebiýat. 4. Milli aýdym-saz. 5. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri.

Terbiýäniň usullarynyň 5. Haljanowyň toparlara bölüşi: 1. Görüm-görelde usuly. 2. Ynam etmek. 3. Maslahat bermek. 4. Düşündürmek. 5. Wagyz-nesihat. 6. Söhbetdeşlik. 7. Çekişme guramak. 8. Ynandyrmak. 9. Höweslendirmek. 10. Temmi bermek.

Beýleki edebiýatlarda:

1. Şahsyýetiň aňyna täsir edýän usullar (söhbetdeşlik-gürrüň, çekişme-maslahat, umumy okuw).

2. Jemgyýetde özüni alyp barmaga täsir edýän usullar (pedagogik talaplar-terbiýeçilik ähmiýeti bolan ýagdaýlary döretmek-gönükmeler-türgenleşik, öz-özüni dolandyrmak-tabşyryk bermek-jemgyýetçilik pikirini döretmek).

3. Özüni alyp barşy kadalaşdyryjy usullar (sylaglamak-ýaryşlary guramak, öwmek, makullamak)

Terbiýäniň usullarynyň toparlara bölünişi:

Täsir etmek we ynandyrmak usullary (söhbet, umumy okuwlary, çekişmeler, temalar, maslahatlar-konferensiýalar); **amaly işi guramagynyň usullary** (saýlaw, meýilnamalaşdyrma, meýil döretme-motiwasiýa, görkezme-ugrukma bermek, gönükmek, hasabat bermek); **höweslendirme usullary** (talaplar, bahalandyryş, gözegçilik, sylaglamak ýa-da çäre görmek, ýaryş); **derňew we anyklaýyş usullary** (syn etme, sorag-jogap alyşmak-interwýu, testler, anketa, emin-ekspert bahalandyrylyşy, tejribe, seljerme). Adatça, terbiýe usullary toplumlaýyn häsiýetde bolup, hemişe üýtgeýji mazmuna eýe bolýan anyk **okuw ýagdaýlarynda** (situasiýalarynda) ulanylýar. Dürli usullaryň utgaşdyrylmagy okuw ýagdaýynda göz önünde tutulan netijäni çalt we ýokary hilde gazanmaga mümkinçilik berýär. Islendik usul öz gezeginde usul tärlerine, ýagny kemalyýet tutumynyň ýönekeý ýagdaýlaryna (düşündiriş, öwgi, sowal-jogap, görkezme) bölünýär. Terbiýäniň we okadylyşyň guralyş görnüşleri hem bilim berşiň maksadyny, düzgünlerini we mazmunyny nazarda tutmak bilen saýlanylýar (okuw tutumy, maşgala terbiýesi, sapakdan daşary iş).

Soňky döwürlerde ÝOM-niň dürli amaly hünärmen ugurlarynda okuw-terbiýeçilik işine psihologiýa (psihologik) şertleri

goşmaklyga uly ähmiýet berilýär. Amalyýetçi hünärmenler bilen işleýän psihotehnologlar: didaktikanyň, psihologiýanyň we adamyň fiziologiýasynyň ylmy esaslaryna daýanmalydyr; talyplarda okamaklyga, akyl taýdan ösmeklige zerur ýagdaýlary, olarda keýpliligi we işjeňligi döretmeklige, psihologiýa taýýarlygy kemala getirilmegine ýardam etmelidir; okuw işjeňligine täsir edýän şahsyýetiň özboluşly psihologiki aýratynlyklaryny ösdürýän usullary, tärleri we serişdeleri ulanmalydyr; geljekki hünärmeniň ünsüni, ýadyny, hyýalyny, seljermesini, işewür aragatnaşyga ukybyny ösdürmekligi göz önünde tutmalydyr.

Okuwçylary öwrenmegiň usullary: 1. Gözegçilik. 2. Söhbetdeşlik. 3. Soragnama (anketa). 4. Test. 5. Sosiometriýa.

Öz-özüni terbiýelemek: 1. Öz-özüni derňemek. 2. Öz-özüne borç almak. 3. Öz-özüni barlamak. 4. Öz-özüne hasabat bermek. Esasy zat - adam özüne erk etmelidir we ahlak sypatlaryny kämilleşdirmelidir.

Täzeden terbiýelemek:

1. Düzgün bozmalaryň sebäbini, motiwini takyk anyklamaly.
2. Düzetmegiň ýollaryny, serişdelerini aýdyňlaşdyrmaly.
3. Ýörite talaplar bildirmeli.
4. Dürli usullardan ýerlikli peýdalanmagy başarmaly.

Çagalar oýunlarynyň terbiýeçilik ähmiýeti.

Çaga durmuşyny oýunsyz göz önüne getirmek asla mümkin däl. Sebäbi adamyň çagalyk döwri we oýun bir-biri bilen ýakyndan arabaglanşyklydyr. Halk arasynda adamyň çaga döwrüne – oýun döwri diýip hem aýdýarlar. Oýun körpeleriň kiçijiklikden esasy güýmenjesidir. Çagalar oýun oýnamak netijesinde täze düşünje we terbiýe alýarlar. Şonuň üçin-de, pedagogika we pisigologiýa ylmy çagalary terbiýelemekde oýunlaryň bilim we terbiýeçilik ähmiýetine ýokary baha berýär.

Alymlar we pedagoglar çaga oýunlaryny gadym wagtdan bäri öwrenipdirler we olary ösüp gelýän nesli hemmetaraplaýyn terbiýelemekde esasy serişdeleriň biri hökmünde peýdalanypdyrlar.

Beýik rus pedagogy hem-de psihology K. D. Uşinskiý mekdebe çenli ýaşly çagalary terbiýelemekde oýunlaryň bilim hem-de terbiýe berijilik ähmiýetine belent sarpa goýupdyr. Ol çagalary terbiýelemekde bu amaly materiýaly halk arasyndan toplamak hem-de

ony öz okuw-terbiýeçilik işlerinde ýerlikli ulanmak pedagoglaryň jana-jan borjudyr diýip belleýär. Beýik pedagogyň pikirçe, oýunlar çagalaryň ýatkeşligini, göz önüne getirme endigini ösdürýär hem-de olaryň dostluk, ýoldaşlyk we kollektiwizm ruhunda terbiýelenmegine kömek edýär. Şeýlelikde, oýun netijesinde çagalaryň şahsyýetinde bolýan ilkinji gylyk-häsiýetleriň-de düýbi tutulýar.

Oýnuň üsti bilen çaga öz akylyny baýlaşdyrýar. Daşky durmuşdan täze düşüňjeler alýar. Okuwda, ekskursiýalarda we gezelençlerde alan bilimleriniň üstüni doldurýar. Mysal üçin: çagalar gury çägeden hiç zady ýasap bolmaýandygyna, yzgarly çägeden welin käbir şekili ýasap bolýandygyna oýun oýnamagyň üsti bilen akyl ýetirýärler. Başga bir mysal: gögerip oturan agajyň ýapraklaryny epläp ýa düýrläp, dürli oýunlarda ulanyp bolýandygyny, gury ýapragyň bolsa oýnalanda owranýandygyny çagalar bilýärler. Şeýle hem ýapjagaza gämijik goýberip, onuň diňe suwuň akys ugruna hereket edýändigini hem-de pyrlawaç oýnap, ýeliň haýsy tarapyndan öwürýändigini bilmekleri, ýel güýçli bolsa pyrlawajyň tiz aýlanýandygyna göz ýetirmekleri olaryň akylyny baýlaşdyrýar.

Çagalaryň aňynda ilkinji ahlak normalaryň göwnejaý formirlenmeginde-de oýunlaryň ähmiýeti örän peýdalydyr. Çagalar oýun oýnanlarynda, adatdaky ýaly dostluk, ýoldaşlyk hem-de Watana bolan söýgülerini we beýleki asyly häsiýetlerini aýdyň ýüze çykarýarlar.

Oýunlaryň düzgünlerini dogry ýerine ýetirmekleri körpelerde dogruçylygy, ak ýürekliligi terbiýeleýär.

Oýunlar çagalaryň döredijiliginiň, hyýalynyň hem-de özbaşdak pikir edip bilmek ýaly ukyplarynyň ösmegine-de kömek edýär. Oýun durmuşy suratlandyrmakda fantaziýa talap edýär. Şoňa görä-de, çaga durmuşda gören zadyny ýene gatalap oýnamaýar. Ol öz düşüňjelerini jemleýär hem-de fantaziýa esasynda täze ýagdaýyny döredýär.

Körpeler käwagt bir ýa-da iki, üç bolup döredijilikli, mazmunlaryny özlerinden tapyp oýun oýnaýarlar. Meselem: oýnawaç traktor bilen ýer sürýärler, ekin ekýärler, buldozer bilen ýer tekizleýärler, kanal çekýärler, ekskawator bilen ýap gazýarlar. Şeýlelikde, çagalar özara gepleşýärler hem-de traktor motorynyň sesine meňzedip, «tar – r – r» edip seslenýärler. Çagalaryň şeýle oýny olaryň sözleýiş dillerini hem-de käbir sesleri dogry aýdyp bilmek ukyplaryny ösdürýär.

Gyzjagazlar bahar aýlary ýagş ýaganda, käbir goşgulary aýdyp oýnaýarlar: Mysal üçin;

Ös, saçym, ös,
Ösmeseň, bes,
Atyma duşak,
Bilime guşak.

Ýagş gutaryp, Gün çykandan soň, çagalar:

Gün çykdy.
Gülälek çykdy.
Harman başyna
Jäjek çykdy. –

diýip şatlanýarlar. Çagalar «Ortada durmak», «Pişik», «Parr» ýaly oýunlary oýnanlarynda kimiň eşekçi boljakdygyny sanawaç aýtmak arkaly anyklaýarlar.

Käbir oýunlar ilkibaşda çagalara ýaramaýar, olar körpelere kyn ýaly bolup görünýär. Oýun birnäçe gezek gaýtalananda, çagalaryň oýna bolan söýgüsi artýar.

«Yzymdan ýetiň».

Bir ýaşyna çenli bolan çagalar manežiň (çaganyň ýöremegi üçin tigirli direg oturgyjy) içinde otyrlar. Terbiýeçi bir çaganyň elinden tutup, manežiň gapdalyndan ýöreýär. Eneke başga bir çaganyň elinden tutup «Gel, Maraljygy tutaly» diýip, manežiň gyrasy bilen ýöreýär. Çagalar bir-birine ellerini degren wagty, «Ynha, Maraljygyň yzyndan ýetdik» diýip, şatlykly aýdýar. Soňra Maraljyk gaçýar, beýleki çaga onuň yzyndan kowýar.

Ýoldaşyňy tapmak.

Çagalar manežde ýa-da halynyň üstünde oturýarlar. Terbiýeçi bir çaga beýleki bir çagany görkezip, «Ynha, Çary» – diýýär. Soňra terbiýeçi ýukajyk ýaglyk bilen Çarynyň üstüni ýapýar. Ol çagadan: «Çary nirede?» diýip soraýar. Ýaglyk açylýar we «Ynha, Çary» diýip aýdýar. Çagalar Çaryny görüp, şatlanýarlar.

Gurjak bilen oýun.

Terbiýeçi çagalaryň arasyna gurjagy getirýär. «Ine, Baýram. Sa-

lam, çagalar!» «Gurjak çagalaryň biri bilen görüşýär. Terbiýeçi gurjagy çagalara görkezýär we ýene-de gizleýär. Gurjak çagalara tans edip berýär. Soňra gurjak çagalar bilen hoşlaşyp gidýär. Gurjak: «Hoş, sag boluň» diýip, elini salgaýar.

Temmi bermegiň usullary:

Mekdepleriň iş tejribesinde moral-ahlak taýdan höweslendirmek hem, maddy höweslendirmek hem ulanylýar. Emma okuwçylarda moral-ahlak taýdan höweslendirmäge oňyn garaýşy terbiýelemek zerurdyr. Onsoňam, okuwçylary her bir ujypsyzja iş üçin höweslendirip durmak bolmaz. Bu meselede hem olaryň individual aýratynlygyndan ugur almak gerek. Elbetde, eger okuwçy işe çynlakaý çemeleşip, ilkinji gezek sähelçe gowy netije görkezse hem ony höweslendirmek bolar.

Okuwçylary höweslendirmegiň görnüşleri dürli-dürli bolýar. Olardan biri makullamakdyr. Okuwçynyň bitiren işini, onuň özüni alyp barşyny ýylgyryp, başyňy atyp ýa-da eliňi hereketlendirip hem makullamak bolar. Bu hili makullamak okuwçylara özleriniň dogry ýa-da nädogry hereket edýändiklerini barlamaga mümkinçilik berýär we göwnüni göterýär. Ýöne bir «Berekella» diýmek arkaly hem makullamak mümkin. Okuwçynyň suratyny Hormat tagtasyna, diwar gazete ýerleşdirmek, mekdep radiouzelinde berilýän gepleşikde adyny tutmak hem makullamagyň bir formasydyr. Höweslendirmegiň beýleki formasy **sylaglamakdyr**. Okuwçylar gowy okaýandyklary we köpçülik işlerine aktiw gatnaşandyklary üçin sylaglanýarlar. Sylagyň gymmat bahaly bolmagy hökman däl. Okuwçyny kitap bilen, mugt ekskursiýa ibermek bilen, özüniň ulaldylan suraty bilen sylaglamak bolar.

Ähli predmetler boýunça has tapawutlanýan, köpçülik işlerine aktiw gatnaşýan okuwçylar, mälim bolşy ýaly, okuw ýylynyň ahyrynda Hormat haty bilen sylaglanýarlar. Şu hili okuwçylar orta mekdebi gutaranlarynda, altyn medal bilen sylaglanýarlar. Orta mekdebi gutaranda ol ýa-da beýleki predmetler boýunça aýratyn erjelligi we durnukly bilimi bilen tapawutlanýan we beýleki predmetlerden hem ýokary baha alan okuwçylara Hormat hatyny gowşurmak hem ulanylýar.

Temmi bermek – okuwçylaryň nädogry hereketleriniň, erbet gylyk-häsiýetleriniň ýok edilmegine gönükdirilen ýazgarmak çäresidir. Häzirki wagtda beýleki metodlaryň ulanylmagy netijesiz bolan

halatynda, erbet etmişleri üçin, okuwça temmi bermek hem terbiýeçilik işinde ulanylýar.

Temmi alýan okuwçynyň özüne we beýleki okuwçylara näme üçin, nähili etmiş üçin temmi berilýändigine aýdyň göz ýetirmekligi şu hili etmişleriň gaýtalanmagynyň önüni almak üçin ähmiýetlidir. Temmi berlende hem seresaplylyk edilmese, onuň zerur netijäni bermezligi mümkin. Şol bir okuwça her gezek birmeňzeş temminiň berilmegi, bir okuwça gaýta-gaýta temmi berilmegi gowy netije berip bilmez. Temmi usulynyň bu hili ulanylmagy onuň täsirini peseldýär we okuwçyda parhsyzlygyň döremegine getirýär. Şoňa görä, temmi bermezden öň, okuwçynyň etmişi jikme-jik seljermelidir. Ony ara alyp maslahatlaşmaga okuwçylaryň özlerini çekmek temminiň täsirliğini üpjün eder we okuwçynyň öz günäsine düşünmegine mümkinçilik berer.

Temmi berende, mugallym gödek sözler aýtmaly däl, okuwçynyň şahsyýetini kemsitmek bolmaz. Temmi netijesinde düzelen okuwça soň-soňlar hem onuň bir wagt temmi alandygyny ýatladyp durmak zyýanlydyr.

Gürrüňi edilýän usullaryň hiç biri hem uniwersal häsiýete eýe däl. Bu usullar aýry-aýrylykda ulanylanda zerur netijäni gazanmak mümkin däl. Şoňa görä, olar mekdepleriň iş tejribesinde berk baglanyşyklykda, tutuş bir sistema hökmünde ulanylýar.

Ol ýa-da beýleki ýagdaýda haýsy usuly ulanmalydygy okuwçylaryň ýaş aýratynlygyndan we durmuş tejribesinden ugur alnyp kesgitlenilýär. Meselem, höweslendirmek çäreleri kiçi mekdep ýaşyndaky okuwçylar babatynda köp ulanylýar.

Halk pedagogikasy barada umumy düşünje

Halk pedagogikasy bilim, tälim bermek, edep öwretmek babatynda halk köpçüligi tarapyndan asyrlarboýy döredilen düzgünler, serişdeler, olaryň görnüşleri, amal etmegiň usullary bilen iş salyşýar.

Halk pedagogikasy ýaş nesillere terbiýe bermek, olary özbaşdak durmuşa we zähmete taýýarlamakda türkmen halkynyň köp asyrylyk tejribesinde kem-kemden emele gelen we ulanylan pedagogiki däpleriniň we pikirleriniň jemidir.

Türkmen halky gadymy we dünýä gymmatlyklarynyň ençemesini döreden halk hökmünde ýaş nesli terbiýelemeklige, olarda uly

nesliň iň gowy sypatlaryny kemala getirmekde, çagany durmuşa hem-metaraplaýyn taýýar şahsyýet edip ýetişdirmekde, perzentlerini zerur endikler bilen ýaraglandyrmakda baý tejribe toplapdyr.

Halk pedagogikasy, esasan hem, gadymylygy we halkylygy bilen tapawutlanýar we häsiýetlendirilýär. Gadymylygy ýaş nesli terbiýelemek bilen adamlaryň gaty irki döwürlerden bäri meşgullanýandygyndadyr. Halk pedagogikasynyň dürli döwürlerde ýaşap geçen ata-babalarymyzyň, bütin türkmen halkynyň – danalaryň, daýhanlaryň, serkerdeleriň, senetkärleriň we beýleki adamlaryň akyly-paýhasynyň, terbiýeşynaslyk tejribesiniň önümidigi oňa halkylyk öwüşginini berýär. Halk terbiýeşynaslygynyň tejribesi we pikirleri biziň günlerimize döp-dessurlar we urp-adatlar görnüşinde halk döredijiliginiň ýadygärlikleri arkaly gelip ýetipdir.

Halk döredijiligi halk pedagogikasynyň çeşmesidir. Halk döredijiligine: nakyllar, atalar sözi, läleler, monjugatdylar, hüwdüler, sanawaçlar, tapmaçalar, ýomaklar, aýdymlar, rowaýatlar, ertekiler, dessanlar, şadessanlar we beýlekiler degişli. Olarda bütin türkmen halkynyň öz taryhynyň dowamynda terbiýeşynaslyk sungatynda gazanan tejribesi öz beýanyny (söz üsti görnüşinde) tapýar.

Halk döredijiligine häsiýetli bolan alamatlar:

1. Döreden adamyň (awtoryň) unudylmagy.
2. Durnukly tekstiň ýoklugy. Eser döredilensoň, halk arasyndaky dilewar adamlar, aýdyjylar ony öz ygtyýaryna geçirýär-de, birgiden özgertmeler girizýär.
3. Eseriň dilden dile, nesilden-nesle geçmegi we dörän döwründäki taryhy alamatlary özünde saklamagy halk döredijiliginiň eserleriniň bir alamatydyr.
4. Halk döredijiliginiň eserleriniň ülke serhedi bolmaýar.
5. Halk döredijiliginiň eserleri her bir döwrüň ykdysady, syýasy talaplaryna, ahlak kadalaryna laýyklykda üýtgäp durýar.
6. Halk döredijiliginiň eserleriniň täzeden döräp durmak we ýitip gitmek häsiýeti bar.
7. Halk döredijiliginiň eserleriniň geçmişiňiň haýsy ýurda, haýsy halka degişlidigine we haýsy döwürlerde peýda bolandyklaryna garamazdan, olar şol halkyň döp-dessurlaryny, durmuş şertlerini özü-

ne siňdirmek bilen, milli häsiýete eýe bolýar. Her bir halky eser şol halkyň milli ruhunyň aýnasydyr.

8. Halk döredijiliginiň eserleri şol halkyň gepleşik dilinde bolup, olar halk içinde ulanylan aňlatmalar, çeperçilik serişdeleri bilen bezelendir. Halky eserler adamlaryň edebi döredijiliginde hemişe ilkinji çeşme bolup hyzmat edýär. Azady, Magtymguly, Andalyp, Magrupy, Şabende, Kemine, Seydi, Zelili, Mollanepes, Mätäji...ýaly türkmen halkynyň beýik nusgawy şahyrlarynyň hem ilkinji halypasy halk döredijiligidir.

Halk pedagogikasynda ahlak, akyl, beden terbiýesiniň bitewiligi

Türkmen halk pedagogikasynda ahlak, akyl, beden terbiýelerine bitewilikde seredilip, diňe sazlaşykly alnyp barlanda kämil şahsyýeti ýetişdirip bilýändigini ykrar edilýär. Çaganyň akyl-paýhaslylygy, beden sagdynlygy, ahlak arassalygy utgaşykly we sazlaşykly kämilleşdirilipdir.

Ahlak terbiýesi: Halk pedagogikasynda adamyň iň gowy ahlak sypatlaryna, mynasybetine baha berlende, ilki bilen , onuň adamkärçiligi göz önünde tutulýpdyr. Adamkärçilik bolsa halk pedagogikasynda juda giň manyda ulanylýpdyr. Ol watansöýüjilik, ruhube-lentlik, kiçigöwünlilik, halallık, zähmetsöýüjilik, gaýduwsyzlyk, birek-biregi hormatlamak, wepalylyk, tutanýerlilik, akgöwünlilik, myhmansöýerlik, salyhatlylyk, dogruçylyk, halkyň janyň-teniň bi-len söýmek, ulyny sylamak, kiçini söýmek we ş.m. beýleki ençeme gowy sypatlary öz içine alýar. Başgaça aýdanyňda, «Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn» diýen pähimden ugur alynýar.

Akyl terbiýesi: Halk pedagogikasynda tekrarlanýşy ýaly, akyl her bir adamyň öz içinde üstünlik gazanmagynyň girewidir, diňe akylly adam daşyny gurşap duran hakykatyň hadysalaryndan we durmuş wakalaryndan dogry baş çykarmaga ukyplydyr, diňe akylly adam öz işini dogry gurap we maksadyna ýetip biler.

Halk pedagogikasy akyllylygyň esasy alamatlary diýip adamyň bilimlilikini, düşbülginini, parsatlylygyny, öz önünde goýan maksadyna ýetmegi başarşyny, synçylygyny, paýhaslylygyny göz önünde tutýar. Halk hemişe-de gözlegde bolupdyr. Onuň bilime, akyl taýdan ösmäge ymtylyşy güýçli bolupdyr. Uly ýaşlylar öz durmuşynda ulanylyan bilimlerini ýaş nesle-de öwredipdirler.

Halk pedagogikasynyň mazmunyny halkyň tebigat, adam we jemgyýet baradaky bilimleri düzýär. Bu bilimler ýaş nesliň özbaşdak durmuşa ynamly aýak basmagy üçin esasy daýanç bolup hyzmat edipdir.

Beden terbiýesi: Ýaş nesle beden terbiýesini bermeklik türkmen halkynyň esasy aladalarynyň biri bolupdyr. Halk ýaş nesilde zerur bolan ençeme gymmatly sypatlary kemala getirmegi göz önünde tutupdyr, ýagny çaganyň beden saglygyny berkitmekligi, ömrüniň uzak bolmaklygyna ýardam etmekligi, beden taýdan ösen, bişişen, zähmete ukyply, söweşde, başa-baş tutluşylanda özüni goramagy we duşmany ýeňmegi özüne wezipe edipdir.

Halk özüniň pälwan, çalasyn, edermen, batyr, zerur pursatynda ýaragyny dakynyp, ata Watany, il-güni, ene-topragy duşmandan goramak üçin, gorkyny-ürkünü bilmän, ata atlanyp, ýola düşýän ogullaryny aýratyn hormat bilen gurşapdyr.

Ahlak, akyly, beden terbiýesiniň serişdeleri:

1. Uly ýaşlylaryň göreldeşi – däp-dessurlar.
2. Türkmen tebigaty.
3. Halk döredijiligi: hüwdüler, ertekiler, matallar, nakyllar, atalar sözi, aýdymlar, dessanlar, eposlar (şadessanlar).
4. Oýunlar: dürli, hereketli we ş.m.

Halk pedagogikasynda ulanylýan hereketli, intellektual-akyl we beýleki oýunlar: «Aýterek-günterek», «Düzzüm», «Bäşdaş», «Ýedi top» diýen, pökgi bilen oýnalýan oýun, «Gizlenpeçek», «Ortada durma» (gyzlaryň oýnaýan gadymy oýny), «Ok-ýaý», «Çiş», «Şallak» ýa-da «Çyrçyk», «Şildirim», «Agsajyk-towsajyk» ýaly suwda oýnalýan oýunlar, «Aşyk», «Gurjak», «Aksüňk», «Guşakgoýdy» ýaly dürli oýunlardyr. Bu oýunlar halk terbiýeşynaslygynda iňňän netijeli serişde hökmünde giň peýdalanylýar. Oýunlar dürlüligi, köptaraplaýynlygy bilen häsiýetlendirilýär. Olaryň arasynda çaganyň ýaş aýratynlygyny göz önüne tutulýany-da, iki adam ýa-da köpçülikleýin ýerine ýetirilýäni-de, oglan-gyzlaryň bilelikde ýa-da aýrybaşga oýnamagyny, ýerine ýetirmegini göz önüne tutýanlary-da bar. Oýunlaryň arasynda dürli-dürli tebigy, durmuş we beýleki ýagdaýlaryndan peýdalanylýanlary-da bar.

XVI–XVIII asyrlaryň aralygynda türkmen halkynyň edermen-

ligini wasp edýän eserler, ertekiler giňden ýaýraýar. Olara «Asly-Kerem», «Hüýrlukga-Hemra», «Şasenem-Garyp», «Saýatly-Hemra», «Nejeboglan», «Myraly we Soltansöýün», «Japbaklar», «Al-darköse», «Ependi», «Kasymoglan» we başgalar degişli. Şu eserler goşgy, kyssa, şygyr görnüşinde berlip, türkmen taýpalarynyň beýleki taýpalar bilen agzybirligini wasp edýär. Meselem, «Asly-Kerem» özboluşly internasional äheňdäki eser bolup, Asly – hristian, ermeni gyzy, Kerem musulman oglany, türkmen. Bu dessan adamkärçiligiň beýik ahlak duýgularyny wasp edýär.

«Hüýrlukga-Hemra» dessanynda baş gahryman açlykdan ejir çekýän zähmetkeş Hytaý halkyna kömek etmegi, açlygyň hasabyna baý bolýan feodallara garşy göreşmegi ündeýär. Hemra – batyr, akylly, salyhatly oglan hökmünde görkezilýär.

Şeýle-de, «Şasenem-Garyp» dessanynda demokratik garaýyşlar görkezilýär. Garyp oglanyň patyşanyň gyzyny söýmegi, hakyky söýgi görkezilýär.

Ýokarda ady tutulan beýleki eserlerde-de adalatlylyk, Watany, halky söýmek baradaky ideýalar wasp edilýär.

Halk döredijiliginiň esasy ugurlary bolan atalar sözünde, nakyllarda, hadyslarda halkyň parasatly pikirleri giňden beýan edilýär.

Nakyllar özleriniň aňladýan manylary boýunça dürli mowzuklara bölünýär. Olaryň käbirleri tebigata, ene topraga söýgi döretse, beýlekileri ýokary ahlaklylyga, ýagny, dogruçyl, adalatly, hoş sözli bolmaga çagyýarlar. Şeýlelikde, nakyllary aňladýan manylary boýunça dürli toparlara bölmek bolýar. Mysal üçin, özüni alyp barmaga, söz sözlemäge degişli we başgalar.

Özüni alyp barmaga degişli nakyllar:

«Altyn alma, alkyş al».

«Miweli agajyň başy aşak».

«Gahar öňden ýörär, akyl soňdan».

«Geçenden geç, goýmadygyňy gözleme».

«Göwni açygyň ýoly açyk».

«Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata mün gamçy».

«Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir,

Ýamanlyga ýagşylyk är kişiniň işidir».

Türkmenler myhmansöýer halk. Bu ýerde myhmana uly sarpa goýýarlar. Öýe gelen myhmany «atasyndan uly» hasaplaýarlar. Halkyň arasynda myhman kabul etmegiň, myhmançylykda bolmagyň edebine degişli ýörgünli nakyllar köp:

«Myhman ataňdan uly».

«Myhmana mal soýmak ärlikden däl, barlykdan».

«Myhman «doýmadym» diýmez, «soýmadyň» diýer».

«Myhmanyňky üç gün, üç günden soň göçgün».

Söz sözlemegiň edebine degişli nakyllar:

«Aýdyjy akmak bolsa, diňleýji dana gerek».

«Aýrylmaz goňşyňa, unutgysyz söz aýtma».

«Akmagyň dilinde, akyllynyň elinde».

«Agyzdan çykan sözi dolanyp alyp bolmaz».

«Adam dilinden tapar».

«Aýak «ýüwrügi» daşa deger, dil «ýüwrügi» başa».

«Başa bela nirden geler, iki barmak dilden geler».

«Gury sözden palaw bolmaz».

«Il agzyny ýygyp bolmaz, çelek agzyny bogup».

«Ýagşy söz ýylany hinden çykarar, ýaman söz gylyjy gyndan çykarar».

Dostlugy wasp edýän nakyllar:

«Dost dostuň aýnasy».

«Dost ýüzüne aýdar, duşman yzyňdan».

«Dost başa garar, duşman aýaga».

«Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi».

«Ýagşa ýaman söz aýtma, has boldum diýip,

Ýamana syryň bildirme, dost boldum diýip».

«Ýagşy bilen dost bolsaň, ýaşıň müň ýaşa gider,

Ýaman bilen ýoldaş bolsaň, gelen aklyň çaşa gider».

«Ýaman ýoldaş ýolda galdyrar».

«Özüni süýt saýgyn, dostuňy gaýmak».

Zähmet we zähmetsöýerligi wasp edýän nakyllar:

«Adam eli – gyzył gül».

«Ata kesbi ogla halal».

«Abraý aljak bolsaň, işle».

«Arpa-bugdaý aş eken, altyn-kümüş daş eken».

«İşlemedik – dişlemez».
«İşlän ölmez, iglän alar».
«Ýigide müň dürli hünär hem azdyr».
«Saýany ekmedik salkynda ýatmaz».
«Ýalta mal tapmaz, tapsa-da bol tapmaz».
«Ýatan öküze iým ýok».

Nakyllaryň aýratynlyklarynyň biri-de olaryň göçme mana eýeligidir, oňa gös-göni düşünmeli däl-de, onda gozgalan pikiri ýüze çykarmaly. Onuň üçin kähallatlarda nakyllara düşündiriş hem berilýär. Meselem, »Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez», nakyllynyň mazmuny şeýledir: erbet söz bilen biriniň göwnüne degilse, mertebesi peseldilse, bu waka onuň uzak wagtlap ýadyndan çykmaýar, ýakymсыz duýgulary gaýtadan oýandyryýar.

Nakyllaryň manysynyň çuňlугy, maksadynyň terbiýä gönükdirilmegi olaryň etiki eserlerde öndümlü ulanylmagyna getiripdir.

Yaşuly adamlar öz sözleriniň, gürrüň berýän eserleriniň ynan-dyryjy bolmagy üçin atalar sözlerine ýüzlenipdirler.

Halk pedagogikasynda türkmen halky köp ýyllaryň dowamynda toplanan, synagdan geçirilen terbiýe usullarynyň uly toplumyny döredipdir. Bu usullar, elbetde, biri-biri bilen arabaglanyşkly. Olar diňe ussatlyk bilen sazlaşykly, ýerli-ýerinde, ýagny, takyk ýagdaýda ulanylanda, netijeli ähmiýete eýe bolýarlar.

a) Ahlak terbiýesiniň usullary:

- çaganyň özüni ahlakly alyp barmakda türgenleşigini guramak;
- haýyş etmek we umyt bildirmek;
- ýañzydyp ýa-da aýlawly söz aýtmak;
- kinaýa bilen sözlemek;
- terbiýelenýäniň ünsüni sowmak;
- höweslendirmek;
- gyjالات bermek;
- jemgyýetçilik pikiri;
- temmi bermek.

b) Akyl terbiýesiniň usullary:

- özbaşdak synlamaklyk;
- düşündirmek usuly;
- sorag-jogap usuly;

- gürrüňler üsti bilen terbiýelemek usuly;
- türgenleşmek usuly;
- çagalaryň bilimini, akylyny barlamak, synamak usuly;
- çaga aýrybaşga we toparlaýyn öwretmek.

ç) Beden terbiýesiniň usullary:

- ulularyň kiçilere maslahaty;
- düşündirme usuly;
- kiçi ýaşlylara görelde görkezmek;
- türgenleşdirmе-maşk etdirmе usuly;
- synamak-barlamak usuly;
- höweslendirmek we temmi bermek usuly.

Jemläp áýdanymyzda, halk pedagogikasy gaty giň, baý, netijeli pedagogiki hadysadyr. Onuň miwelerinden ussatlyk bilen peýdalanmak islendik pedagog, islendik mugallym, her bir ynsan üçin parzdyr.

Sorag we ýumuş:

1. Terbiýe bermekde ulanylýan usullaryň arabaglanyşygyny we aratapawudyny ýüze çykaryň.
2. Terbiýeçilik işinde has giň ýaýran usullar haýsylar?

XX bap

SYNPĐAN DAŞARY IŞLER WE OLARY GURAMAGYŇ ÝOLLARY

Synpdan we mekdepden daşary işler hakynda düşünje

Synpdan we mekdepden daşary işler şahsyýeti kemala getirmekde uly ähmiýete eýedir. Her hili synpdan we mekdepden daşary işlere gatnaşmak bilen, okuwçylar syýasy, ahlak, estetik we beden taýdan terbiýelenýär, gözýetimlerini giňeldýärler, bilimlerini artdyrýarlar, zähmet endiklerini ele alýarlar, wagtlaryny peýdaly geçirýärler.

Mekdep tarapyndan okuwçylar bilen sapakdan daşarky wagt-larda guralýan hem geçirilýän her hili bilim beriji we okuwçylary terbiýelemäge hyzmat edýän işlere **synpdan daşary işler diýilýär**. Bu işler mekdebiň esasy okuw meýilnamasyndan daşary geçirilip, okuw maksatnamasy boýunça hökmany suratda öwrenilmeli materi-

allary öz içine almaýarlar. Emma, beýle diýildigi, sapakda öwrenilýän materiallar bilen synpdan daşary geçirilýän çäreleriň arasynda hiç hili baglanyşyk ýokdugyny aňlatmaýar. Okuwçylara sapakda bilimleriň esasy berilýän bolsa, synpdan daşary işler arkaly ol bilimleriň üsti doldurylýar. Okuwçylaryň bilesigelijiligi, döredijilik ukyplary ösdürilýär.

Mekdepden daşary çagalar edaralarynda, ýagny, çagalar birleşmelerinde, çagalar kitaphanalarynda, sport mekdeplerinde we beýleki çagalar edaralarynda okuwçylar bilen geçirilýän medeni-köpçülik, ideýa-syýasy we beýleki köptaraply terbiýeçilik işlerine mekdepden daşary işler diýilýär.

Mekdepden daşary işler hem okuwçylaryň isleglerine we höweslerine laýyklykda guralmak bilen, olaryň ukyplaryny, tejribe endiklerini ösdürmeklige, ýaş nesli beden taýdan terbiýemeklige, oglangyzlaryň ahlak garaýyşlaryny we ynamlaryny döretmäge hyzmat edýär.

Synpdan we mekdepden daşary işler, bulardan başga-da, okuwçylaryň okuwdan boş wagtlaryny biderek geçirmezlikleri, ähmiýetli işe sarp etmekleri, kämilleşmek üçin peýdalanmaklary nukdaýnazardan hem uly rol oýnaýar. Onsoňam, käbir okuwçylar özlerinde nähili ukyplaryň bardygyny oňly seljermeýärler, seljeräýenlerinde hem olary nädip jemgyýete ähmiýetli ugra gönükdirmelidigini bilmeýärler. Mugallym bu ýagdaýy unutmaly däl. Ol okuwçynyň ukyplaryny ýüze çykaryp, olaryň dogry ösdürilmegi, kämilleşmegi üçin zerur şertleri döretmelidir. Okuwçynyň ýalňyşan halatynda, oňa sypaýyçylyk bilen maslahat bermelidir.

Synpdan we mekdepden daşary işleriň aýratynlygy

Synpdan we mekdepden daşary işler özleriniň birnäçe aýratynlyklary bilen okuw işinden tapawutlanýarlar. Olar aşakdakylardan ybaratdyr:

Synpdan we mekdepden daşary işler meýletinlik düzgüni boýunça guralýar. Netijede, bu çärelere okuwçylar işjeň däl gatnaşýarlar, işjeňlik hereketlerini görkezmeýärler, dokladlar bilen çykyş etmeýärler, tejribe işlerini höwessiz ýerine ýetirýärler. Öz islegi bilen synpdan we mekdepden daşary çärelere gatnaşýan okuwçylar ähli işleri höwesli ýerine ýetirýärler. Olar bu çärelere gatnaşmak bilen ruhy kanagatlanma alýarlar, öz ukyplaryny we başarnyklaryny ösdürmäge mümkin-

çilik tapýarlar. Synpdan we mekdepden daşary işleriň okuwçylaryň höwesjeňligini we insiatiwasyny ýüze çykarmaga we ösdürmäge giň mümkinçilik berýänligi hem olaryň bir aýratynlygydyr.

Sapakda her bir okuwçynyň indiuidual ukyplaryny we zehinlerini ýüze çykarmak hem-de ösüşini üpjün etmek mümkin bolmaýar. Muňa, bir tarapdan, synpda okuwçylaryň sanynyň köplügi mümkinçilik bermeýär. Synpdan we mekdepden daşary işleriň soňky aýratynlygy olarda jemgyýetçilik barlagyň we gözden geçirişiň giň ulanylmagydyr. Bular uly höweslendirijilik ähmiýetine eýe bolup, okuwçylaryň işjeňligini hem-de pikir-düşünjesini ösdürmeklige oňaýly hyzmat edýärler.

Synpdan we mekdepden daşary işleriň guralysynyň düzgünleri:

Terbiýeçilik işleriniň durmuş bilen baglanyşyklygy:

Olaryň durmuş bilen baglanyşygy dürli ýollar arkaly gazanylýar.

Synpdan we mekdepden daşary işleriň gyzyklylygy we özüneçekijiligi.

Terbiýeçilik işleriniň gyzykly we özüne çekiji bolmagy üçin, ilki bilen olara ýolbaşçylyk edýän adamlaryň (gurnak ýa-da synpyň ýolbaşçysy, mugallym, jemgyýetçiligiň wekili) özleriniň guramaçylyk, oýlap tapyjylyk ukybynyň, hyýaly- fantaziýa baýlygy, çagalaryň psihologiýasyny gowy bilmegi uly ähmiýete eýedir. Synpdan we mekdepden daşary işleriň olara gatnaşýan okuwçylaryň ýaş we indiuidual aýratynlygyna laýyklygy. Dürli ýaşdaky we islegleri, ukyplary boýunça tapawutlanýan okuwçylaryň hemmesi üçin birmeňzeş terbiýeçilik işiniň guralmagynyň özüni ödemejekdigi düşnüklidir.

Synpdan we mekdepden daşary işleriň meýilnamalylygy we ülnüsiligi.

Mekdepde döredilýän gurnaklar özleriniň ilkinji ýygnaýyşyklarynda ekabyr saýlaýarlar. Işjeň okuwçylardan gurnagyň agzalary saýlanýar. Gurnagyň işiniň meýilnamasy okuwçylar bilen maslahatlaşylyp, oýlanyşylyp düzülýär.

Köp taraply sazlaşykly ösen kâmil şahsyýeti terbiýeläp ýetşirmek wezipesini diňe bir sapaklaryň dowamynda, bilimiň mazmunynyň özleşdirilýän mahalynda berjaý etmek mümkin däl. Bu möhüm wezipäni amal etmekde synpdan daşary geçirilýän terbiýeçi-

lik çäreleri aýratyn hyzmat bitirýär. Okuwda öwrenilýän ylym-bilim, praktiki başarnyk üstüniň ýetirilip hem berkidilip durulmagyny talap edýär. Başgaça aýdanymyzda, okuw işi bilen terbiýeçilik işiniň sepleşip gitmegi, biri-biriniň üstüni ýetirip durmagy kanuny zerurlykdyr. Şeýle bolansoň, mugallymyň, guramaçy – pedagogyň, synp ýolbaşçysynyň okuwçylar bilen geçirilýän terbiýeçilik işleriniň guramaçylyk-usuly tärlerinden habarly bolmagy, işi ugrukdyryp hem oňa ýolbaşçylyk edip bilmegi hökmandyr.

Mugallymyň okuwçylar bilen geçirýän terbiýeçilik işleri sapakdan beýleki wagtlarda okuwçylar bilen geçirilýän dürli mazmundaky, dürli häsiýetdäki okuw-terbiýeçilik çäreleri «Synpdan we mekdepden daşary işler» ýa-da gysgaça «Synpdan daşary işler» diýlip atlandyrylýar. Synpdan daşary işler bir synpyň okuwçylary bilen hem, umumy mekdep möçberinde hem guralýar. Terbiýeçilik çäreleri nähili ýagdaýda, haýsy möçberde guralýandygyna garamazdan, olar ýalňyz bir maksada-kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmek maksadyna tabyn edilendir. Köptaraply sazlaşykly kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmek wezipesini hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň atasy Berdimuhamet Annaýewiň batyrlygynyň mysalynda terbiýelemelidiris.

Maksada gönükdirilip taýýarlanylýan hem geçirilýän täsirli terbiýeçilik çäreleri, birinjiden, sapakda özleşdirilen ylym-bilimiň üstüni ýetirýär, ikinjiden, teoriýada öwrenilýän ylym-bilimiň praktikada zerurlygyna akyl ýetirip bilmäge amatly şert döredýär, üçünjiden, şol tärleri taýýarlamaga, geçirmäge gatnaşanlaryň, hatda ony görenlerinde işjeňligi, guramaçylyk başarnyklary ýokarlanýar, has takygy, synpdan daşary işler kimiň, nämä ukyplydygyny äşgär etmekde bahasyna ýetip bolmajak hyzmaty bitirýär. Synpdan daşary terbiýeçilik çäreleriniň, maksadynyň, wezipesiniň, ugurlarynyň tälim-terbiýäniň umumy maksadyndan, wezipelerinden hem-de ugurlaryndan ugur alýanlygy sebäpli hem ol zerurdyr.

Aýry-aýry okuw dersleri bilen baglanyşykly geçirilýän synpdan daşary işleriň hem umumy-mekdep möçberinde guralýan çäreleriniňem Garaşsyz diýarymyzyň häzirki tutumy, öňde goýýan maksatlary, türkmen ruhy bilen ýugrulmagy, şol bir wagtyň özünde-de, dünýä siwilizasiýasy bilen berk baglanyşykly edilip durmuşa geçirilmegi esasy ýörelge bolmagynda galýar.

Synpdan daşary işleriň hemme görnüşlerine häsiýetli bolan almatlary hem aýtmak gerek. Olar her bir terbiýeçilik işiniň:

1. Täsirli mazmunynyň, anyk maksadynyň bolmagy;
2. Türkmen ruhy bilen ýugrulmagy, dünýä siwilizasiýasy bilen eýlenmegi;
3. Garaşsyzlyga, ata Watana çyn söýgi döredip bilmegi, onuň hatyrasyna janypkeşlik bilen zähmet çekmegi öwretmegi;
4. Her bir terbiýeçilik işiniň, esasan, üç bölümden (1 – taýýarlanýan, 2 – geçirilýän, 3 – jemlenilýän döwüründen) ybarat bolmagy;
5. Okuwçylaryň işjeň, höwesli gatnaşmaklaryny gazanmagy;
6. Guramaçy – pedagogyň ýürekdeşligi, okuwçylar bilen umumy dil tapyp bilmegine, her bir okuwçynyň hiç bir gypynçsyz öz pikirini aýdyp bilmäge şert döredilmegi;
7. Ýnam etmek, ýnandyrmak, subut etmek, görelde bolmak, höweslendirmek ýaly täsir ediş usullaryndan peýdalanmagy we şuna meňzeşleri öz içine alýar.

Terbiýeçilik işleriniň görnüşleri:

1. Çagalar birleşmeleriniň ýygnaqlary – çagalar guramasynyň düzgünleri, maksatnamalary, ýörelgeleri çagalaryň durmuşy, okuwy, edep-ekramy bilen baglanyşykly meseleleri ara alyp maslahatlaşýar hem durmuşa geçirmek baradaky çäreleri görýär.

2. Magtymguly adyndaky Ýaşlar Guramasynyň ýygnaqlary – ýaňy durmuşyň gyrasyndan girýän ýaş adamyň maksat – matlaby, iş-aladasy, ýaşayyş-durmuşy, sosial goraga alnyşy, «Milli Galkynyş hereketini» durmuşa geçirmekde goşandy ýaly problemalara tabyn edilen dürli meseleler bilen iş salyşýar.

3. Okuwçylaryň konferensiýalary oýlanyşykly edilip geçirilende, okuwçylaryň işjeňligini artdyrýar, sorag-jogap pursatlary, ylmy häsiýetli jeddeler, çekişmeler, bäsleşikler işiň bu görnüşini has manyly hem täsirli edýär, oňa gatnaşýanlaryň öz güýjüne, ukybyna akyl ýetirip bilmeklerini üpjün edýär, öz üstünde işlemäge, oňa gitmäge ymtlyş döredýär.

4. Okuwçylaryň ýygnaqlary. Okuw-terbiýeçilik işiniň aýry-aýry meselelerine bagyşlanyp geçirilýän synpdan daşary işiň bu görnüşini okuwçylar toparyny jebisleşdirmekde hem pugtalandyrmakda möhüm rol oýnaýar.

5. Leksiýalar – diňleýjileriň düzümine hem olaryň islegine, şeýle hem durmuşyň talabyna laýyklykda dürli-dürli temalarda sapakdan beýleki wagtlarda geçirilýän işleriň bir görnüşidir. Leksiýalar bilen çykyş etmäge çagyrylyp getirilen dürli kárdäki adamlar hem, mugallymlar hem, ukyply okuwçylar hem çykyş edip bilerler. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň bu ugurda eden we edýän giň gerimli işleri, gol çeken Permanlary, «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky», «Bilim we terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakyndaky» Kararlary, bilim ulgamyny düýpli özgertmek boýunça alyp barýan işleri barada «Mugallym iň sogap iş edýän adamdyr» ýaly temalarda okuwçylaryň özlerine dokladlar bilen çykyş etdirmegini guramagyň ähmiýeti az däl.

6. Syýasy söhbetdeşlikler galapyn «Tegelek stol» görnüşinde geçirilip, adatça, Garaşsyz Türkmenistanyň ýöredýän daşary we içeri syýasaty, ýurdumyzyň dünýä möçberindäki abraýy, onuň iň ösen ýurtlaryň hatarynda bolmagynyň mümkinçilikleri baradaky meseleleri öz içine alýar. Synpdan daşary işleriň bu görnüşine taýýarlyk göründe, ýurdumyzyň Demokratik partiýasynyň maksatlaryndan, teleradionyň, gazet we žurnallaryň milli materiallaryndan ýerlikli peýdalanyp bilmek gowy netije berýär.

7. Synp sagatlary. Mekdep praktikasyna pugta ornaşan terbiýeçilik çäresiniň bu görnüşiniň bilim berijilik hem terbiýeçilik hyzmaty az däl. Synp sagatlarynda okuw zähmeti, tertip-düzgün, edep-ekram meseleleri bilen birlikde, halkyň aňynda bolup geýýän özgerişler, ruhy galkynyş hereketi, milli däp-dessurlar, öňde goýlan başky we ahyrky meseleler barada çynlakaý gürrüň etmek, pikir alyşmak, söhbetdeşlik guramak göz önünde tutulýar.

Terbiýeçilik işiniň bu görnüşi hem okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk edilip, olaryň işjeň gatnaşmagynda geçirilýär. Ilki-ilkiler synp ýolbaşçysy synp sagadyny guraýan, ugrukdyryp durýan, gepiň gysgasy, şol işe ýolbaşçylyk edýän esasy adam hökmünde çykyş edýän bolsa, soňundan, eger ol okuwçylarda ara alnyp maslahatlaşylýan meselä gyzyklanma, höwes döretmegi, olaryň işjeňligini, guramaçylyk ukybyny ösdürmegi başarsa, onda kem-kemden işiň agramly bölegini olaryň özlerine ynanybam bilýär. Adamyň tebigaty mekdep ýyl-

larynda özüne ynam bildirmegini talap edýär, ol tabşyrylan ýumşy bitirmäge ymtylman durmaýar. Şeýle ýagdaý aýratyn hem Galkynyş ýyllarynda has äşgär duýlup ugrady. Türkmen pedagoglary «Galkynyş zamasynyň baş maksady näme?», «Garaşsyz Türkmenistana nähili adamlar gerek?», «Türkmeniň ýiteňkirlän senetleri», «Türkmende dizaýnerçilik işi bolupmy?», «Adamkärçilik sypatlary nädip emele gelýär?», «Türkmen sähraşynyň gözelligi», «Lebzi halallık näme?», «Niredede mekan tutduň, gardaşym» ýaly dürli-dürli temalardaky synp sagatlaryny örän täsirli hem-de döwrüň talaplaryna laýyk edip guramagy we geçirmegi ugrukdyrýarlar.

8. Ders gurnaklary – her bir okuw dersi boýunça diýen ýaly döredilip, oňa esasan, isleg bildiren okuwçylar çekilýär, sapakda öwrenilenleriň üsti ýetirilýär. Ders gurnaklarynyň aýratyn zehinli, yhlasly, başarjaň okuwçylary ýüze çykarmakda möhüm ähmiýeti bar. Meşhurlyk gazanan aýry-aýry alymlaryň, senetçileriň, edebiýat we sungat adamlarynyň, beýleki tanymal işgärleriň geljekki durmuş ýolunyň gurnak işlerine gatnaşmakdan başlanýandygy bellidir.

9. Duşuşyklar. Ylmyň, sungatyň, edebiýatyň görnükli wekilleri, uruş we zähmet weteranlary, pedagoglar, telekeçiler, mülkdarlar, kooperatiw işgärleri, kommersantlar, daşary ýurtlarda okaýanlar, ykbalyň dürli ýurtlara ýaýradan ildeşlerimiz bilen geçirilýän duşuşyklar çagalar we ýaşlar hem-de beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň işjeň gatnaşmagynda täsirli, ýatda galarlykly edilip geçirilýär.

10. Ekskursiýalar, ýörişler, gezelençler – galapyn, ýurdumyzyň gözeli tebigatyna: daglaryna, düzlerine, tokaýlaryna, derýalaryna, deňzine, taryhy we arhitektura ýadygärliklerine, muzeýlere, gurluşyklara, ekerançylyk meýdanlaryna, zawod-fabriklerine, kärhanalara we şuna meňzeş ýerlere guralýar. Terbiýeçilik işiniň bu görnüşi okuwçylar bilen geňeşip, oýlanyşykly düzülen meýilnama esasynda geçirilende, gowy netije berýänligi mekdep tejribesinden bellidir.

11. Köpçülik bolup kino, teatra, sirke, konserte tomaşa etmek hem görülen zatlar, galan täsirler barada pikir alyşmak, synpdan daşary işleriň durmuşda özüni ödän görnüşleriniň birine öwürlip gitdi.

12. Ata-eneler ýygnaclary-da okuw-terbiýeçilik işini döwrüň talaplaryna kybap edip ýola goýmak niýeti bilen yzygiderli geçirilip durulýan çärelerdir. Bu ugurda alnyp barylýan işiň ugurlary aýratyn üns berilmegine mynasypdyr.

Şu ýerde «Döwlet nyşanlary» diýen temada geçirilýän synp sagadynyň mysaly meýilnamasy bilen tanyşmak ýerlikli bolar.

I. Guramaçylyk ýa-da taýýarlyk döwri. Berkidilen synpyň okuwçylary bilen «Galkynyş zamanasy», «Türkmenistanyň Konstitusiýasy» hem-de beýleki temalar öwrenilýär. Her bir okuwçynyň ýerine ýetirmeli ýumşy önünden anyklanylýar. Degişli edebiýatlar salgy berilýär. Ýumşuň ýerine ýetirilişi önünden gözden geçirilýär.

II. Synpdan daşary geçirilýän işiň gidişi.

Sorag-jogap arkaly okuwçylaryň çykyşlary guralýar.

– Döwlet gerbi, Döwlet baýdagy döredilende, nämeden ugur alyndy?

– Türkmen halkynyň milli buýsanjyndan, milli ruhundan, ynamyndan, döp-dessuryndan ugur alyndy.

– Döwlet nyşanlarynda ak, gyzyň, ýaşyl reňkleriň bolmagy näme bilen baglanyşykly?

– Türkmen halky bu reňklere irki döwürlerden bäri hormat goýup gelipdir.

Ata-babalarymyzyň «Ak zat alnyňa ýagşy», «Ak ata atlanyp geldi» diýen ýaly pähimleri bar.

Magtymguly akyldarymyz «Al-ýaşyl bürenip çykar perisi, Kükreyip bark urar anbaryň ysy», «Geýipdir gyzyň-ýaşyly, Bilmen nedir ýar hyýaly» diýipdir.

Garaşsyz Türkmen döwletimiziň Gerbiniň ortasynda ahalteke aty ýerleşdirildi. Ýer planetasynda 250-den köpräk tohum atlary bar. Şolaryň içinde ýyndamlykda-da, owadanlykda-da, wepalylykda-da ahalteke tohum aty has parhlydyr. Mätäji şahyr «Bedew» diýen goşgusynda «Gyzdan gylkly, towşan turuşly, gamyşgulak» bedewi taryplaýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Permany bilen her ýylyň aprel aýynyň soňky ýekşenbesinde türkmen bedewiniň baýramy belenilýär.

– Näme üçin Aý, Gün, ýyldyzlar Döwlet baýdagynyň hem Gerbiniň esasy edilip alnypdyr?

– Ynsan tebigat, onuň baýlygy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Tebigat ony ekläp-saklaýar.

a) Bäs burçly ýyldyz dünýäniň durkuny düzýän zatlary aňladýar.

b) Bäs sany ýyldyzyň görkezilmegi bolsa adamlaryň sag-aman

ýaşamagyny kesgitleýär. Türkmenlerde «Aý dogsa, älem görer» diýen pähim bar. Baýy dik dogan Aýa gowulygyň alamaty hökmünde seredilýär.

– Türkmenistanyň Döwlet gerbinde nämeler berlipdir?

– Gerbimiz hem gyzyly-ýaşyl reňkler bilen bezelipdir, sebäbi atababalarymyz bu reňkleri has ileri tutupdyr. Türkmen gelin-gyzlarynyň keteni köýnegi, ýigitleriň gyrmyzy dony toýa-tomaşa gelşik beripdir.

Ýurdumyzyň Döwlet gerbinde bugdaý sümmülleri bilen ak pagtanyň gozalary hem hanalary ýerleşdirilipdir. Türkmenler galla öndürmeklige irki döwürlerden başlap aýratyn ähmiýet beripdirler.

Türkmeniň ak bugdaýy 7 müň ýyl mundan öňki döwürden habar berýär.

«Ýere urdum paltany,

Agzy gyzyly haltany,

Ýerden bir oylan çykdy,

Uly ilini soltany» – diýen pähim bar.

Garaşsyz Türkmenistan galla bilen özüni üpjün etmek üçin alada edýär.

– Türkmenistanyň döwlet nyşanlarynda baş sany haly gölleriniň ýerleşdirilmeginiň sebäbi näme?

– Bizde «Haly – halkyň halydyr» diýen pähim bar.

Baş sany welaýatyň aňlatmasy. Her taýpanyň taryhy beýan edilipdir. Haly gölleriniň bir-birine utgaşyp gitmegi, Günüň töwereginde tegelek halka döretmegi, dik dogan Aýly, parlak ýyldyzly asmanda aýlanyp durmagy türkmen halkynyň asuda durmuşda agzybirlik bilen zähmet çekmeginiň, erkana ýaşamagynyň alamatydyr. Hormatly Prezidentimiziň permany bilen türkmen halysynyň günü hem her ýyl maý aýynyň soňky ýekşenbesinde baýram edilýär.

III. Jemleýji söhbet (netije, galapyn, mugallym tarapyndan çykarylýar, çykyşlara baha berilýär).

Mugallym türkmen halkynyň Garaşsyzlyga eýe bolmagy netijesinde aslyna dolanmak, oňa guwanmak, täzeden jan bermek mümkinçiliginiň döremegi, durmuşa geçirilýän çäreler akyl ýetirmeginiň zerurlygy we şuna meňzeşler dogrusynda jemleýji söz sözläp, şu mowzukda geçirilen terbiýeçilik işine okuwçylaryň işjeň gatnaşanlygy barada durup geçýär.

Harplyk baýramynyň geçirilişi:

Hormatly Prezidentimiziň Täze Galkynyş eýýamynda ygylan eden bilim özgertmeleri esasynda – terbiýeçiler, mugallymlar, ýaş nesle berilýän bilim- terbiýäniň zamanabap hem kämil bolmagy ugrunda çalyşmalydyr we ýadawsyz iş alyp barmalydyr.

Başlangyç synp mugallymlary 1-nji synpda Harplyk dersi boýunça ähli temalary öwredip geçenden soň, olar bilen Harplyk baýramyny guramalydyrlar. Munuň üçin okuwçylar bilen öňünden guramaçylyk işlerini geçirmelidirler. Harplyk baýramynyň başlanýan pursadynda milli lybaslardaky okuwçy oňlan-gyzjagazlar otagy dolduryp oturan ata-eneleriň, mugallymlaryň öňünde çykyş etmelidirler.

– Hoş geldiňiz toýumyza,
Ata-ene mähribanlar!
Bilim berýän mugallymlar!
Hem-de hormatly myhmanlar!
Hemmejäňiz biziň üçin
hem mähriban, hem-de eziz,
Bu şatlykly dabaranyň,
Hormatly myhmanlary siz!

Şular ýaly umumylykda berlen salamyň dowamyny okuwçylar:

– Göwnümüzizi joşdurýar
Harplygymyzyň toý günü.
Bu gün hemmejäimiziň
Şatlygymyzyň ýok çeni –

diýen ýaly bentler bilen ýetirýärler. Şu ýerde hem mugallym Harplyk baýramyny açýar.

– Hormatly okuwçylar! Gadyrly myhmanlar we ata-eneler! Şu gün biziň synpymyzda Harplyk baýramy. Bu baýram okuwçylar üçin mukaddes baýramlaryň biri. Çünki her bir ynsan bilimler dünýäsi-ne Harplyk kitabynyň, Harplyk dersiniň kömegi bilen gadam basýar. Hany, okuwçylar, aýdalyň, biz Harplyk kitabynyň kömegi bilen nä-meleri öwrendik?

Okuwçylar bilelikde:

– Harplary tanamagy, olary goşup okamagy, harplardan bogun-lary, bogunlardan sözleri düzmeği, sözleri goşup sözlem düzmeği,

manyly geplemegi, suratlara seredip sözlem düzmegi, okamagy, ýazmagy öwrendik – diýip jogap berýärler.

Okuwçylar soňra gezekleşip, ýeke-ýekelikde:

– Watany söymegi, ata-enä sarpa goýmagy, Hormatly Prezidenti-mize wepaly bolmagy – diýip, aýdylanlaryň üstüni ýetirýärler.

Mugallym:

– Ine, şonuň üçin hem biz Harplyk kitabyňa minnetdardyr. Ony hiç haçan ýadymyzdan çykarmaly däliris – diýýär. – Geliň, indi bolsa, şu günki baýramçylygymyzy alyp barmak üçin Harplyk kitabyňyň özüni çagyralyň.

Çagalar bilelikde Harplyk kitabyňy çagyýarlar. Harplyk bolýan okuwçy otaga girýär.

Harplyk:

– Salam, okuwçylar – diýip salamlaşýar. Okuwçylar bolsa,

– «A» harpyndan başladyk,

«Z» harpynda gutardy,

30 sany harpyňdan

Okamagy öwrendik,

30 sany harpyňdan,

Biz ýazmagam öwrendik –

diýip, ony garşylaýarlar. Okuwçylar ýekelikde:

– Harplyk, senden öwrendim,

Batly urýan ädimi,

Ähli harpy öwrenip,

Ýazyp bilýän adymy.

– Säherlerim sergindir,

Sähralarmyz sapaly.

Galkynýan Watanyňa

Bolarys biz wepaly –

Harplyk:

– Toý toýlaýan çagalar!

Meniň adym Harplykdyr.

Otuz sany harpym bar,

Şol harplary kim bilse,

Ýüregimde orny bar –

diýen bentler bilen okuwçylaryň ünsüni öwrenilen harplara gönükdirýär. Okuwçylaryň hersi gezekli-gezegine bir harpy öwrenişi barada goşgy bentlerini aýdyp, Harplyga öz öwrenen zatlary hakda gürrüň berýär.

– Elipbiýde «A» harpy,
Sowadyň gözbaşydyr
Altyn elipbiýimiz,
Halkyň göwün hoşudyr.

– Bitaraplyk binamdyr,
Baharym, bagtym, baýramym.
Beýik binýatly döwletde
Baky parlasyň Baýdagym.

Şular ýaly bentleri diňläň Harplyk soňra okuwçylardan ýene-de nähili kitap okandyklaryny soraýar. Okuwçylar oňa matematika kitabyňy okandyklaryny aýdýar. Harplyk olara goşmaga, aýyrmaga deňişli soraglary berýär. Okuwçylar jogap berýärler. Soňra Harplyk okuwçylardan mugallym, ata-ene, mekdep, Watan, hormatly Prezidentimiz, Täze Galkynyş eýýamy barada nämeleri öwrenendiklerini soraýar. Okuwçylar öwrenen goşgy bentlerini uly joşgun hem şatlyk bilen aýdyp berýärler.

Harplyk: – Berekella, okuwçylar;
Ödediňiz tamamy!
Şat gülkiňiz doldursyn
Bu eşretli zamany.

Indi rugsat berseňiz,
Siziň bilen hoşlaşjak.
Indiki güýze çenli
Körpelere garaşjak –

diýip, okuwçylar bilen hoşlaşyp gidýär. Ene dili, Matematika, Türkmen dili okuw kitaplary gelýär. Olar bilen tanyşlyk açylýp, sorag-jogap alşylansoň, Türkmen dili okuw kitaby okuwçylara ýüzlenip, Harplyk baýramyny jemleýär:

– Mähriban çagalar! Siz bu gün öz mähriban Harplyk kitabyňyz

[illegible]

92527 volts

2. Terbiyeliik çäresiniñ qöwepqalyğy maksady wezipeleri we olarğa ñ kollektivniñ turmas kypalyğy;

4. İstii göteçililik, teçbiçilik hem öçürililik taspasavı yñze çakırmak;

2. Terbiyeçilik işini tavlamaşakda we geçirmekde beriljek mas-

6. Geljekkde þu kollektív þílen gecirlijek izi þarsa ony
gursývnyñ hem gecirlijiñ dikiri.

XXI bap

SYNP ÝOLBAŞÇYSY WE ONUŇ ETMELI IŞLARI

Synp ýolbaşçysy okuwçylara iň ýakyn durýan, olaryň gündelik durmuşyny guraýan, okuw-terbiýeçilik işini durmuşa geçirýän, synp kollektiwini kemala getirýän, ösdürýän hem berkidýän, ders mugallymlarynyň özara ylalaşykly hereket etmegini gazanýan, çagalar we ýaşlar guramalarynyň, ata-eneleriň, jemgyýetçiligiň kömeginden peýdalanýan, şeýdibem, bar bolan güýçleriň terbiýeçilik täsirini maksadalaýyk hem döwrebap edip gönükdirýän pedagogdyr. Şu işleriň durmuşa geçirilmeginde oňa kärdeşleri, ozaly bilen, mekdep müdiriňni terbiýeçilik işleri baradaky orunbasary, galyberse-de, ders mugallymlary, mekdebiň beýleki ýolbaşçylary kömek berýärler.

Synp ýolbaşçysynyň okuwçylara täsir edijiligi, şol synpda işleýän beýleki pedagoglaryňka garanyňda, has güýçli bolýar, sebäbi, onuň okuw döwründe-de, sapakdan beýleki wagtlarda-da synpa tutuşlygyna baha berip, onuň geljekki ykbaly barada dogry pikir ýöredip bilmegi - synp kollektiwine psihologiýa we pedagogika nazaryýetinden hakyky häsiýetnama bermegi-de aňsatlaşdyrýar.

Synp ýolbaşçysy her bir okuwçysynyň individual, psihologik, fiziologik aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen, okuw işiniň differensirlenen usulda guralmagyny gazanýar: synpda işleýän beýleki mugallymlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolýar, okuwçylaryň aýratyn höwes bildirýän ugurlary boýunça düýpli bilim almaklary üçin alada edýär, tabşyrylan ýumuşlaryň yzygiderli ýerine ýetirilmegini, oňa jogapkärçilik hem borç duýgusy bilen çemeleşmegi, birek-birege goldaw bermegini ugrukdyryp hem gurap durýar, goşmaça sapaklaryň geçirilmegini gazanýar. Şu ýerde başlangyç synp mugallymlary bilen ders mugallymlarynyň arasyndaky sazlaşykly arabaglanyşygy döretmegiň hem synp ýolbaşçysynyň iş cygryna degişlidigini bellemek bolýar.

Mekdebiň terbiýeçilik işleri baradaky orunbasarynyň ýolbaşçylyk etmegi hem ýakyndan kömek bermegi bilen, synp ýolbaşçysy okuwdan daşary işleri yzygiderli gurap hem geçirip durýar. Ol şonda ýolbaşçylyk edýän synpynyň her bir okuwçysynyň näme bilen gyzyklanýandygyny, höwesini, islegini nazara alýar. Öňdebaryjy iş tejribeden belli bolşuna görä, synpdan daşary geçiriljek çäreleriň temasy,

maksat-matlaby, mysaly meýilnamasy okuwçylaryň hut özleri bilen öňünden geňeşilse, has netijeli bolýar. Okuwçylaryň öz pikirleri diňlenilse, geçiriljek terbiýeçilik işiniň tertibi, onda hereket etjekleriň wezipeleri öňünden anyklanylsa, işjeňlik ýokarlanýar. Şeýle edilende, okuwçylar kem-kemden guramaçylyk çäreleriň agramly bölegini öz üstüne alyp, öz-özlerini dolandyryp başlaýarlar. Munuň özi synp ýolbaşçysynyň işiniň gymmatly tarapydyr. Okuwçyny türkmen mahsus bolan paýhas, täsir ediş usullary, hakyky ýürekdeşlik bilen edep-terbiýeli edip ýetişdirmek möhüm, sogap işdir.

Synpyň sowatlylyk hem bilim derejesi öwredilende üns berilýän taraplary: ýetişigi örän oňat, ýagşy, ortaça we ýaramaz okaýanlar, guýmagursak zehinliler we olar bilen alnyp barylýan okuw işleri; zehini, ukyby bolup, onuň üstüniň açylan galanlygynyň sebäpleri; gowşaklaryň gowularyň hataryna goşulmaklary üçin edilmeli işler, döredilmeli şertler; körzehinler we olaryň ýykgyň edýän taraparlary, ýöriteleşdirilen mekdeplere (synplarda) fakultatiwlere, gurnaklara gatnaşýanlar; ünsi gowşaklar, erksizler, geleňsizler we olar bilen geçirilmeli işler. Synpyň jemgyýetçilik işi öwrenilende, bilinmeli zatlar: jemgyýetçilik tabşyryklaryny ýerine ýetirýänler, ondan çetde durýanlar hem-de kämahal gatnaşýanlar, olaryň sebäpleri: okuwçylaryň köp böleginiň höwes hem gyzyklanma bilen gatnaşýan köpçülik çäreleri, ýerine ýetirýän tabşyryklary, okuwçylaryň çeper höwesjeňleriň hataryndaky sport ýaryşlaryndaky «Tebigaty goramak» ýaly gurnak işlerindäki işjeňligi, synp toparynyň demokratik başlangyçlardaky hereketleri, öz-özünüň dolandyryş işiniň ýola goýluşy, ahlak sypatlary, jedelleşýän meseleleri, dostlukly gatnaşyklary, ymtylýan esasy ugurlary.

Jemläp aýdanymyzda, synp ýolbaşçysy okuwçylarynyň sowatlylyk, edep-terbiýe derejesini, ony gowlandyrmagyň hem kämilleşdirmegiň çärelerini bellemeli, islendik pursatda okuwçylar bilen ýygy-ýygýdan duşuşyp durmaly, olary hemmetarapdan içgin öwrenmeli bolýar.

Synp ýolbaşçysynyň geçirýän guramaçylyk, okuw-terbiýeçilik, syýasy- düşündiriş işleriniň many-mazmuny giň hem köp taraplydyr. Şolaryň üstünde durup geçeliň.

Okuwçyny öwrenmek

Synp ýolbaşçysynyň işiniň şowly bolmagy onuň özüne berkidilen synpynyň okuwçylaryny näderejede öwrenip bilýänligine

baglydyr. Şeýle bolansoň ol okuwçylaryny birin-birin hemmetaraplaýyn öwrenmegi deslapky wezipe edip goýýar, ýogsam mekdep durmuşynda mekdep okuwçylarynyň öz synp ýolbaşçysyny ondan öňürti öwrenýän halatlary az däl.

Synp ýolbaşçysynyň öz okuwçylaryny heniz okuw başlanmanka öwrenmäge, olaryň hersi barada mekdep dokumentleri esasynda, atenesi, öňki okadan mugallymlary bilen söhbetleşmek esasynda gerekli maglumatlary alyp bilmegine mümkinçilik ýok däl. Herhal, onuň öz okuwçysy bilen içgin tanyşmagy okuw döwründe başlanýar. Synp ýolbaşçysy her bir okuwçysynyň maşgala ýagdaýy, ata-enesiniň işi-pişi, maşgala agzalarynyň özara gatnaşyklary bilen tanyşýar, olaryň Garaşsyzlyga, türkmeniň öz aslyna dolanmagy üçin dörän mümkinçiliklere, Milli Galkynyş hereketine, Täze oba syýasatyna, Bilim syýasatyna bolan garaýyşlaryny öwrenýär. Okuwçynyň klasdaşlarynyň arasyndaky ýagdaýyna, abraýyna, kollektiwiň okuwça täsir edijilik güýjüne üns berýär.

Synp ýolbaşçysy her bir okuwçynyň töwerekleýin ösüşine hem aýratyn ähmiýet berýär: sözleşiş medeniýetine, dünýägaraýşyna, düşbülige, alçaklygyna, özbaşdak pikir ýöretmek babatyndaky ukybyna, öz diýenini gögertmekdäki erjelligine, ünsüne, okumşylygyna, okuwa bolan höwesiniň durnuklylygyna, aýdym-saz, kino, teatr, sport bilen gyzyklanşyna we ş.m. seredýär.

Okuwçy aýratynlykda öwrenilende, onuň okuw işine bolan ymtylyşy, gatnaşygy, ýetişi, tabşyrylan ýumuşlary ýerine ýetirilişiniň häsiýeti, işi özbaşdak ýola goýup bilmäge bolan ukyby, okuw işindäki jogapkärçilik duýgusy, ýaşulylyryň, ata-enäniň pendine, mugallymlaryň öwüt-ündewine, ýoldaşlarynyň maslahatyna gulak gabardyşy ýaly taraplary hem ünsden düşürilmeli däl. Şol bir wagtyň özünde-de zähmet çekmäge kesp-käre bolan islegi, kärendeçilige, telekeçilige we ş.m. bolan garaýşy, halaýan işleri, edep-terbiýesiniň derejesi, eger edepsizlige ýol beren bolsa, onda onuň düýp sebäpleri hem açylyp görkezilýär. Okuwçyny öwrenmekde üns berilmeli meseleleriň ýene biri - onuň synpyň, mekdebiň jemgyýetçilik işi, çagalar birleşiginiň, ýaşlar guramasynyň bitirýän işleri bilen garylyp-gatylyp gidýänligine ýa-da olardan çetde durýanlygyna üns bermekdir.

Mekdep praktikasyndan belli bolşuna görä, käbir okuwçy başlan

işini ahyryna çenli dowam etdirmegi, meşgullanýan pişesine beýlekileri çekmegi başaryan bolsa, başga biri onuň tersine, ýaltalygy ýa erksizligi sebäpli, tabşyrylan ýumuşlary soňuna çenli alyp gitmäge ukypsyz bolup çykýar. Synp ýolbaşçysy şonuň düýp sebäplerini ýüze çykaryp, olary aradan aýyrmagyň ýollaryny anyklaýar. Oňa okuwçynyň hüý-häsiýetiniň, temperamentiniň özboluşlylygyny, dostluk, ýoldaşlyk, ynsanperwerlik garaýyşlaryny, erjellik bilen edýän haýsydyr bir hereketleridir guramaçylyk başarnyklaryny, mekdepden daşary terbiýeçilik edaralary bilen gatnaşygyny bilmegem degişlidir. Ýöne bir zady unutmaly däl. Ol hem öwrenilýän okuwçynyň synpdaşlaryndan parhyny, geljekki ösüş mümkinçiliklerini, onuň bilen aýratynlykda işlemegiň ýeneki ýollaryny hem serişdelerini görkezmekdir.

Her bir okuwçyny şular ýaly edip, aýratynlykda, çingtäp-çingtäp öwrenmekde toplanan maglumatlar soňunda oňa psihologiýa hem pedagogika nazaryýetinden häsiýetnama beriljek bolanda-da diýseň peýdalydyr, oňa ýolbaşçylyk edýän pedagogyň möhüm wezipeleriniň biridir. Çünki ol özara jebis, dostlukly gatnaşyklary bolan kollektiwi döretmezden, okuw-terbiýeçilik işine niýet eden üstünligini gazanyp bilmez. Okuwçylaryň agzybir kollektiwi - synp ýolbaşçysynyň esasy daýanjydyr. Gowy guralan kollektiwiň täsir edijilik güýji diýseň uludyr. Şol güýç okuwçylaryň ata Watana, ene topraga bolan hakyky mährini döredip, onuň ýagty geljegine bolan ynamy emele getirip, ruhy baýlygyny ösdürip, guramaçylyk başarnyklaryny terbiýeläp bilýär. Şoňa görä okuwçylary bir jan, bir ten edip kemala getirmek, bir-biriniň üstünligine guwanar ýaly, kemçiligine gynanar ýaly edip terbiýelemek synp ýolbaşçysy üçin möhümdir.

Synp ýolbaşçysy her bir okuwçyny aýratynlykda öwrenişi ýaly, tutuş topary hem töwerekleýin öwrenmeli bolýar. Eýsem, şol sanda nämelere aýratyn üns bermeli? Synp köpçüligini içki, daşky ýagdaýlary tutuşlygyna öwredilende esasan, ine, şular göz önünde tutulýar: okuwçylaryň sany, şolardan oylan-gyzlaryň näçedigi: kimiň çagalar birleşiginiň, ýaşlar guramasynyň, kimiň beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň agzasydygy: synpyň işjeň topary we onuň aýry-aýry okuwçylaryň okaýşyna, edep-terbiýesine täsir edijilik güýji; birsyhly gaýtalanyp durýan etmişler üçin göz astyna alnanlar; saglyk ýagdaýy

bilen baglanyşykly bedenterbiýe sapaklaryndan boşadylanlar; görşi, eşiðişi gowşaklar; synpyň däpleri; synp köpçüliginiň umumy mekdep kollektiwi bilen aragatnaşygy we ş.m.

Mekdep bilen maşgalanyň ýakyn aragatnaşykda bolmagynyň dürli usullary pedagogik praktiki-tejribä ornaşyp gidipdir. Olaryň käbiri:

1. Okuwçynyň öýüne baryp, onuň ata-enesi, olaryň kesp-käri, Garaşsyzlyga, ylym-bilime, okuw işine, zähmete, edeplilige we ş.m. bolan garaýyşlary bilen tanyşmak, maşgala däplerini, özara gatnaşyklaryny öwrenmek, gepiň keltesi, synp ýolbaşçysynyň öz okuwçysynyň kemala gelen maşgalasyna hemme tarapdan belet bolmagy zerurdyr.

2. Zerurlyk dörände, ata-enäni ýa olaryň ornuny tutýan adamy mekdebe çagyrmak, olar bilen gyzyklandyrýan meseleler boýunça pikir alyşmak, geňeşmek.

3. Okuwçynyň gündeligine bellik etmek ýa-da ýörite hat ýazmak arkaly ata-enäni haýsydyr bir derwaýys mesele barada habarly etmek.

4. Ata-eneler ýygnagy – ylym- bilim, tälim-terbiýe babatynda pikir alyşmagyň hemmeler tarapyndan ykrar edilen, özüni ödän formasyna öwürldi. Şonda synp ýolbaşçysynyň çagalaryň we ýetginjekleriň hossarlary bilen köpçülikleýin ýüzbe-ýüz bolup pikir alyşmaga, işe bolan yhlasyny, janypkеşligini, mahlasy, pedagogik ussatlygyny бүтін дүýrmegi bilen äşgär etmäge bolan mümkinçiligi has hem ýokary bolýar. Ýygnaga gelenler bilen aýratyn mähirli, sypaýy gürleşmek, göz önünde tutulan meseleler barada sala salmak, geňeşmek guramaçy-pedagogyň mertebesini beýgeldýär.

Ýetişiği pes, tertibi erbet diýlip hasaplanýan okuwçynyň ata-enesine igenmegiň peýdasyzdygyny mekdep praktikasy bireýýäm subut etdi.

Işine ussat synp ýolbaşçylary ata-eneleriň özleriniň hem çagalaryň atlaryna aýdylýan bellikleri ýokuş görmez ýaly usullaryň üsti bilen beýan etmegi başaýarlar. Şol bir wagtyň özünde ata-eneleri öwrenmeklerini-de dowam etdirýärler.

5. Ata-eneler üçin ýörite guralýan söhbetdeşlikler, bilim syýasaty bilen baglanyşykly çäreler, kemally şahsyýeti terbiýeläp ýetşdirmekde

maşgalanyň hukuklary hem borçlary baradaky gürrüňler hiç kesi bi-perwaý galdyrmaýar.

6. Türkmen kalby bilen maşgala ojagynyň abat saklanmagy üçin, önüp-ösüp gelyän nesli ata-babalaryň hem-de häzirki döwrüň talaplary esasynda terbiýeläp ýetişdirmek ugrunda çyny bilen alada edýän ata-enelerden işjeň topary emele getirmek, olaryň maşgala terbiýesi hakyndaky terbiýesini öwrenmek hem peýdalanmak, gurmaçylyk metodik güýjüne daýanmak synp ýolbaşçysynyň işini diňe ýeňilleşdirmek bolar.

7. Her bir okuwçynyň zehinine, ukybyna, başarnygyna laýyklykda onuň geljekki durmuş ýoluny ata-eneler bilen bilelikde kesgitlemek, okuwçyny şol ugra gönükdirmek synp ýolbaşçysynyň möhüm wezipeleriniň biridir.

8. Tälim-terbiýe, edep-ekram, kesp-kär bilen baglanşykly sorag-jogap, pikir alyşmak niýeti bilen geçirilýän duşuşyklar, ýygnyanyşyklar, konferensiýalar. Şeýle çärelerе parasatly ýaşulular, lukmanlar, hukuk hem tertip-düzgün goraýjy organlaryň wekilleri, dürli kärdäki adamlar, ýazyjy-şahyrlar, sungat we medeniýet işgärleri, daşary ýurtlarda okap bilim alýanlar gatnaşdyrylsa, gowy netije berýär.

Şu ýerde umumymekdep ata-eneler ýygnygy geçirilende, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny nazara almagyň zerurlygy-da, ata-eneleriň pedagogikadan bilim derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen olary degişli edebiýatlar, gazet-žurnallarda çap edilýän, milli radiodyr telewideniýede berilýän makalalar bilen tanyşdyryp durmagyň talap edilýänligini-de, bu işiň synp ýolbaşçysyna gönüden-göni dahyllydygyny-da ýüzugra belläp geçmek gerek.

Okuwçynyň edebi, düzgün-tertibi medeni derejesi, ruhy baýlygy, ahlak sypatlary, tälim-terbiýesi - munuň özi ata-enäniň, pedagoglaryň durmuş mekdebiniň bilelikde maksada gönükdirip çeken zähmetiniň netijesidir.

Synp ýolbaşçysy öz işini meýilnamalaşdyranda, terbiýeçilik çäreleriniň ýokarda görkezilen giden bir tapgyryny durmuşa geçir-megi, özem häzirki döwrüň talaplaryndan ugur alyp, Garaşsyzlyga laýyklaşdyryp guramagy, milli ruh bilen ýugurmagy, şol bir wagtyň özünde-de dünýä ylmynyň, tehniki progresiň gazananlaryna esaslan-magy maksat edinýär.

Synp ýolbaşçylary bilen geçirilýän işler we olaryň meýilnamalaşdyrylyşy

Synp ýolbaşçylary bilen gurnalýan işler mekdep müdiriniň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasarynyň ýolbaşçylygynda geçirilýär. Bu iş öz mazmunyny mekdebiň umumy okuw-terbiýeçilik iş meýilnamasynda tapýar. Mekdepde usuly birleşmeleriň bir görnüşi synp ýolbaşçylarynyň usuly birleşmesidir. Bu usuly birleşmeler 1–3 synp mugallymlary üçin aýratyn; 4–6-njy synp mugallymlary üçin aýratyn; 7–10-njy synp mugallymlary üçin-de aýratyndyr. Bu usuly birleşmäniň beýlekiler ýaly bir ýyllyk iş meýilnamasy bardyr. Ol meýilnama şu aşakdaky bölümleri öz içine alýar:

- Usuly birleşmäniň işiniň maksady we wezipesi.
- Pedagogik-guramaçylyk meseleleri.
- Usuly birleşmäniň maslahatlary.
- Synpdan we mekdepden daşary çäreler.
- Terbiýeçilik iş meýilnamasynyň ýerine ýetirilişi.
- Öňdebaryjy pedagogik iş tejribeleri bilen işlemek.
- Täze bellenen synp ýolbaşçylary bilen işlemek.
- Terbiýeçilik çäreleriniň guralyşy, geçirilişi, netijesi.

Synp ýolbaşçylarynyň usuly birleşmeleriniň işiniň mazmuny we wezipesi şu aşakdakylar:

- terbiýeçilik işleriň geçirilişini, netijesini ýokarlandyrmak;
- synp ýolbaşçylarynyň mugallymçylyk ussatlygyny ýokarlandyrmak;
- terbiýelemek işinde ýüze çykan öňdebaryjy pedagogik tejribäni öwrenmek, umumylaşdyrmak; ýaýratmak, ulanmak;
- terbiýeçilik işlerinde ýüze çykan täzelikleri usuly birleşmäniň agzalaryna ýetirmek we iş tejribesinde ulanmagy gazanmak;
- synpdan we mekdepden daşary geçirilýän terbiýeçilik işleriň üsti bilen okuwçylarda okamaga bolan höwesini artdyrmak;
- mekdepden we sapakdan daşary geçirilýän terbiýeçilik çärelere gatnaşmak, olaryň geçirilişini seljermek;
- ylmy-amaly, ylmy-usuly maslahatlary, okaýyşlary, usuly hepdelikleri geçirmek;
- iş meýilnamasy boýunça işleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek we olaryň netijelerini seljermek.

Ata-eneler guramasynyň iş meýilnamasy

Mekdepde ata-eneler guramasynyň iki görnüşi bar.

Birinjisi – synp ata-eneler guramasy. Ol guramanyň işine ýolbaşçylyk etmek ata-eneleriň birine tabşyrylýar, ýöne guramanyň işini synp ýolbaşçysy alyp barýar. Bu guramanyň işi öz mazmunynyň beýanyny synp ýolbaşçysynyň terbiýeçilik iş meýilnamasynda tapýar. Ikinjisi – umumy mekdep ata-eneler guramasy. Onuň işine abraýly ata-eneleriň biri saýlanýar. Bu guramanyň düzümine mekdep bilen ysnyşykly iş alyp barýan ata-eneler girýärler. Bu guramalaryň işi ýaş nesli kemala getirmekde mekdebiň, maşgalanyň jemgyýetçiligiň terbiýeçilik işini utgaşykly we sazlaşykly geçirmekligini gazanmaga gönükdirilendir. Bu guramanyň iş meýilnamasy mekdebiň ýyllyk iş meýilnamasynyň «Terbiýeçilik işleri, çagalary terbiýelemekde mekdebiň, maşgalanyň we jemgyýetçiligiň bilelikdäki utgaşykly işini guramak» bölümünde öz beýanyny tapýar. Şu bölümden synpdan we mekdepden daşary terbiýeçilik çäreleriniň tapgyryny almaly. Ata-eneler guramasynyň işiniň esasynda sapaklaryna ýetişmeýän, gyşarnyklary bolan çagalar bilen, oňsuksyz maşgalalar bilen işlemek ýaly çäreler geçirilýär. Ata-eneler guramasy her aýda bir gezek öz maslahatyny geçirýär. Ata-eneler guramasynyň işiniň mazmuny:

– gowy maşgalalaryň terbiýeçilik usullaryny öwrenmek, jemlemek, ýaýratmak. Terbiýeçilik işleri geçirilende, şu aşakdaky ýörelgelere eýermeli:

- ata-enäniň duýgusyny sylamak;
- çagany häsiýetlendirende, onuň gowy tarapyny aýtmak;
- ata-enäniň şahsyýetini sylamak.

Ata-eneler bilen geçirilýän işleriň görnüşleri: – ata-eneleriň arasynda pedagogik bilimi ýaýratmak;

- ata-eneler çagasynyň okaýşy barada habar bermek;
- öýde çaga işlär ýaly ýagdaý döretmek;
- ata-eneler mekdebiň terbiýeçilik işlerine çekmek;
- terbiýeçilik işiniň gidişini, onuň netijesini maslahatlaşmak;
- ata-eneleriň synp we umumy ýygnaqlaryna gatnaşmagyny gazanmak;
- oňsuksyz ene-atalar bilen ýekebara söhbetdeşlikler geçirmek;
- ata-eneleriň işleýän edaralaryna hat ýazmak;
- maşgalalaryň ýaşayyş şertleri bilen tanyşmak.

XXII bap

ÇAGALAR WE ÝAŞLAR GURAMALARYNYŇ IŞLARI

Türkmenistanyň çagalar guramasy öňki pioner guramasynyň ýerine 1991-nji ýylyň 23-nji maýynda döredildi. Ol meýletin, özbaşdak, köpmilletli çagalar guramasy bolup, Türkmenistanyň Konstitusijasyna, özüniň ustawyna-düzgünine, çaga hukuklary baradaky halkara konwensijasynyň talaplaryna laýyklykda hereket edýär. Mekdep okuwçylary guramanyň agzalarydyr. Oňa pikirdeş, düzgüni, programmany goldaýan 7 ýaşdan 14 ýaş çenli çagalar, şeýle hem ýaşy 18-den uly bolan adamlar agza bolup bilýärler.

Gurama meýletinlik bilen kabul edilýär, onuň agzasy guramadan erkin çykyp bilýär. Guramanyň baş maksady – çagalaryň gyzyklanýan zatlary bilen meşgullanyp bilmekleri, watansöýüji, ynsanperwer, sowatly adamlar bolup ýetişmekleri üçin amatly şertler döretmekdir. Guramanyň esasy wezipesi bolsa onuň agzalaryny meýletinlik bilen birleşdirmekden, hak-hukuklary, bähbitleri babatynda alada etmekden, beýleki ýurtlaryň çagalary, çagalar guramalary bilen dostluk aragatnaşygyny, hyzmatdaşlygy gowulandyrmakdan, çagalar hereketleri baradaky teklipleri taýýarlamakdan hem durmuşa geçirmekden we ş.m. işlerden ybaratdyr.

Çagalar guramasynyň agzalary gurama tarapyndan goldanylmaga, degişli wekilleri saýlap bilmäge, döwlet ähmiýetli işlere gatnaşmaga, öz pikirini metbugatda beýan etmäge haklydyr. Şol bir wagtyň özünde wyždanly, ynsaply, adalatly, rehim-şepagatly bolmaga, beren sözünde tapylmaga, ululara hormat goýmaga, körpeler hakda alada etmek, guramanyň tutumyny, kararlaryny goldamaga hem ýerine ýetirmäge, dostluk, ýoldaşlyk aragatnaşygyny saklamaga borçludyr. Çagalar guramasynyň hil we san taýdan düzümini, iş prinsiplerini, dörediliş kadalaryny olaryň ýokary organy – TÇG-nyň maslahaty kesgitleýär.

«Watan, haýyr-sahawat, dostluk we adalat üçin!» diýen sözler guramanyň şygarydyr. Çagalar guramasynyň maksadyny, wezipelelerini durmuşa geçirmek üçin onuň öz ýörelgelerini- programmalaryny agzap geçeliň.

«Nesil daragty» programmasy maşgalanyň geçmişini, döp-des-surlaryny, nesilleriň gatnaşyklaryny, ruhy gymmatlyklaryny öwrenmegi, dikeltmegi hem berkitmegi niýet edinýär. «Ata-babalarymyzyň topragy» programmasy ölkämiziň taryhyny öwrenmegi, wagyz etmegi, arhitektura we medeni ýädygärlikleri üreç edip öwrenmegi göz önünde tutýar. «Ynamdar nesil» programmasy ýaş nesli watançylyk ruhunda terbiýelemegi maksat edinýär. Bu programma dürli ýollar bilen amala aşyrylýar. Şolaryň biri ýaş esgerlik hereketidir. Oňa çagalaryň we esgerler otrýadlarynda, Baky oduň ýanyndaky Şohrat we Hakyda postlarynda, ýaş serhetçileriň, ýaş hekimleriň, ýangyn söndürijileriň klublarynda, köçe hereketiniň ýaş inspektorlarynyň otrýadlarynda we ş.m. watançylyk ruhy bilen eýlenen birleşmelerde hereket edýärler. Programma ýaş watançyny terbiýelemek üçin guramaçylyk we usuly taýdan kömek bermegi, harby-watançylyk klublaryň, birleşmeleriň işlerine ýolbaşçylyk etmegi esasy wezipesi diýip hasap edýär. «Eko-biznes» programmasy derman ösümlekleri toplamagy döretmegi hem gelejekki farmasewtleri toplamgy (öwretmegi) kemala getirmegi, çagalary ösümlik dünýäsi bilen tanyşdyrmagy, olaryň ekologiýa baradaky düşüňjelerini ösdürmegi göz önünde tutýar.

«Meniň sesim» ýörelgesi zehinli, ukyply çagalary ýüze çykarmagy göz önünde tutýar. Bu ýörelge olaryň gyzyklanmalaryny, hukularyny goraýar, çagalar öz pikirlerini hiç bir gynançsyz aýdyp bilýär. Olar gerekli maglumatlary almaga-da, äşgär etmäge-de, hatda öz neşirlerini döretmäge-de ygtyýarlydyr. «Haýyr iş» ýörelgesi ýekelli garrylara, ýaşululara, maýyp-müjüriplere, uruş hem zähmet weteranlaryna, umuman, mätäç adamlara garaşyk edilmegini nazara alýar. Okuw jaýlarynda çagalar bilen alnyp barylýan dürli görnüşdäki işler ýaş nesliň durmuşyny, okuwyny has manyly edýär. Guramaçylyk – metodik çäreleriň şärikdeşi bolan mekdep okuwçylarynyň işjeňligi ýokarlanýar, insiatiwalylygy güýçlenýär.

TMÝaB ýaşlaryň meýletin, özbaşdak, jemgyýetçilik guramasy bolup, ol hem öz möwritini ötüren öňki komsomol guramasynyň deregine döredildi. Gurama ýurdumyzyň Konstitusiýasyna laýyklykda hereket edýär. Ol adamyň hukugyny, azatlygyny hormatlaýar, ynsanperwerlige hem demokratiýa halklaryň arasyndaky dostluga hem hyzmatdaşlyga,

ykdysady hem sosial gatnaşyklara belent sarpa goýýar, pikirdeş ýaşlary özüne birleşdirýär.

TMÝaB ýaşy 14-den 30-a çenli adamlar agza bolup bilýär. Diýmek, bu jemgyýetçilik guramasyna agza bolmaklyk umumy bilim berýän dünýewi mekdeplerden başlanýar. Şoňa görä, ýaşlaryň bu birleşiginiň ýaşaaýyş-durmuşy, iş aladalary öz gözbaşyny mekdep ýyllaryndan alyp gaýdýar.

Ýaşlar birleşigi ýaş nesliň köptaraplaýyn ösmegi üçin zerur bolan şertleri döretmegi, ýaşlaryň başarnygyny, mümkinçiligini açyp görkezmek, hukuklarydyr bähbitlerini goramagy öz önünde esasy maksat edip goýýar.

Ýaşlar birleşiginiň wezipeleri köptaraplydyr. Şol wezipeler, birinjiden, ýaşlaryň kanuny hukuklaryny goramagy, ukybyna görä hünär öwretmegi, ekologik taýdan sagdyn düşünjeli bolmagyny gazanmagy, ýaş maşgalada dünýä inen çagany terbiýelemek üçin amatly şertler döretmegi önünde jemleýär. Ikinjiden, ýaşlaryň «Milli Galkynyş» hereketiniň ugurlary esasynda hereket etmegini, türkmen halkynyň we beýleki halklaryň döp-dessurlaryna sarpa goýmagyny, olaryň arasyndan ukuplylary, zehinlileri ýüze çykarmagy, bilim derejesini yzygiderli ösdürmegi, sagdyn durmuş, obrazyny döretmegi göz önünde tutýar, üçünjiden ýurtda yglan edilen «On ýyl abadançylyk» syýasatyna laýyklykda il agzybirligini, ýurt abadançylygyny berjaý etmekde, daşary ýurtlardaky arkadaşlarymyz ýaşlar guramalary bilen aragatnaşygy ösdürmekde, turizmi ösdürmekde hem kämilleşdirmekde esasy güýç bolup durmagyny niýet ediniýär. TMÝaB-niň agzalarynyň maddy mümkinçiliklerden peýdalanmaga köpçülikleýin habar beriş serişdelerine ýüz tutup bilmäge, saýlanmaga, saýlamaga, maslahatlara gatnaşmaga, tankyt etmäge, teklipler girizmäge, öz garaýşyny gorap saklamaga, zerur bolan maglumatlary almaga, öz guramasyndaky işleriň ýagdaýyny barlamaga, praktiki taýdan kömek bermäge hukugy bar. Şonuň bilen birlikde guramanyň talaplaryny, kararlaryny ýerine ýetirmäge, bir-birini hormatlamaga, sarpasyny saklamaga, öz üstüne ýüklenen borjuna jogapkärçilik duýgusy bilen garamaga borçludyr.

Ýaşlar birleşiginiň ilkinji guramasy hemme babatda erkin,

özbaşdak hereket edýär. Ol öz durmuşy, işi bilen baglanyşykly meseleleri özbaşdak çözüp, içki gurluşyny hem iş formalarydyr usullaryny hem özüçe kesgitläp bilýär.

Ýaşlar birleşiginiň iş prinsipleri dünýewi, demokratik, hukuk döwletini gurýan Garaşsyz Türkmenistanyň ýöredýän daşary we içeri syýasaty bilen berk baglanyşyklydyr.

1. Işiň watançylyk ruhunda bolmak prinsipi ýaşlaryň hakyky watançy bolup ýetişmegini, ýurduň täzeleniş, galkynyş hereketi bilen bilelikde dem almagyny, şol hereketde öň hatarda bolmagyny göz önünde tutýar. Bu bolsa her bir ýaş ynsanyň Garaşsyz Türkmen döwletiniň alyp barýan syýasaty bilen ýugrulmagyny, Watanyň ýaşlara bildirýän ynamyny ödemek üçin okamagyny, zähmet çekmegini talap edýär.

2. Kollektiw bolup hereket etmek prinsipi ýaşlaryň durmuşy hem işi bilen baglanyşykly bolan derwaýys meseleleriň köpçülik bolup ara alnyp maslahatlaşylmagyny, makullanylmagyny, onuň durmuşa geçirilmegi üçin her bir agzanyň uly jogapkärçilik duýgusy bilen cemeleşmegini göz önünde tutýar.

3. Hemme organlaryň saýlawly bolmagy hakyky demokratik prinsiplerden ugur alýar. Bu prinsip her bir agzanyň, toparyň, tutuş kollektiwiniň we onuň ýolbaşçylarynyň hasabat berip durmagyny hem nazara alýar.

4. Öz kemçiligini görüp, ony ýazgaryp bilmek hem aýanlyk prinsipi kemçilikleri ýüze çykaryp, hatalaryň kim tarapyndan goýberililigine garamazdan, ýüz görüp, gapyrga syrman äşgär etmegi nazara alýar. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, her bir ýaş adam ýurduň içeri, daşary syýasaty öz garaýyşlaryny hiç bir gypynç etmezden beýan edip bilýär.

5. Köpçüligiň bähbidini ileri tutmak prinsipi wyždanly, ynsaply, ynsanperwer bolmagy göz önünde tutýar. Bu prinsip umumy döwlet bähbidinden ugur alýar. Il-günüň aladasy bilen ýaşamak, onuň bähbidi hakda alada etmek türkmeniň gadymdan gelýän ýörelgesidir.

6. Teklipler girizmek, işjeňlik görkezmek prinsipi makullanylan hem kabul edilen kararlaryň ýerine ýetirilmegi ugrunda alada etmegi, zähmet çekmegi göz önünde tutýar.

7. İş usullarynyň, täsir ediş tärlerininiň dürli-dürli bolmak prinsipleri ýaşlaryň işiniň gyzyklanmalara, isleglere, şol bir wagtyň özünde-de ukyplara görä guralmagyny, çuň mazmunly, döredijilikli häsiýetde bolmagyny üpjün edýär, demokratik garaýyşlaryň durmuşa geçirilmegine mümkinçilik döredýär.

Ýaşlarda Watana bolan söýgini döretmeklik aşakdaky wezipeleri öz içine alýar:

1. Watany söýmek diýmek – öz Watanyňy, watandaşlaryňy, onuň ähli zatlaryny söýmek, ýurt ýolbaşçylaryny sylamak, oňa uýmak, oňa gulluk etmek, ýurduň baýlygyny örän aýawly saklamak we goramak, olaryň ömrüni uzaltmak üçin ähli tagallalary etmek, Watanyň ykdysady kuwwatyny artdyrmak üçin göreldele zähmet çekmek, Watanyň duşmanlaryny ýigrenmek, Watanyň goragy üçin öz şirin janyňy pida etmek diýmekdir.

2. Watançylygy takyk işler bilen, oňat okamak bilen, göreldele zähmet çekmek bilen, göreldele tertip bilen ýüze çykarmak has göwnejaý bolýar.

Wezipe milli kasamyň biziň pugta ynamymyza öwürilmeginde, hereketimizde, edýän işimizde ýüze çykmagyndadyr.

3. Dünýädäki, Watanyňdaky, kollektiwiňdäki ähli halklaryň, halkyýetleriň deň hukuklylygyny ykrar etmek internasionalizmiň aňladyjysydyr. Internasionalistik terbiýelilik gowulygyň alamatydyr.

4. Watançylyk, ýaş internasionalistik terbiýe jemgyýetiň we maşgalanyň durmuşy bilen baglanyşdyryp amala aşyrylýar. Sapagyň we sapakdan daşary çäreleriň dowamynda Watanyň we halkyň taryhyny öwrenmek, edebiýaty bilmek, milli däp-dessurlarymyzy, kitaby we sungaty wagyz etmek arkaly bu terbiýäniň esaslaryny ýaş nesliň aňyna guýmak bolýar. Öz Watanyňy söýmek, ýagny watançy bolman internasionalist bolmagyň mümkin dälidigini ýatdan çykar-mak bolmaz. Internationalizm –ähli halklara we halkyýetlere deň göz bilen seretmekligi aňladýar.

XXIII bap

MAŞGALA TERBIÝESI WE ONUŇ PEDAGOGIKI ESASLARY

Maşgala edep-terbiýäniň gözbaşydyr

Häzirki döwürde maşgalanyň meseleleri köp ylymlar tarapyndan öwrenilýär: ykdysadyýet, hukuk, etika, demografiýa, etnografiýa, psihologiýa, pedagogika we beýlekiler. Bularyň her biri öz dersine laýyklykda maşgalanyň hereketlenişiniň degişli taraplaryny ýüze çykarýar. Pedagogika maşgalanyň häzirki zaman jemgyýetindäki terbiýe wezipelerini, onuň maksadyny we serişdelerini, ata-eneleriň hukuk we borçlaryny, olary terbiýe tutumynda mekdep we beýleki çagalar edaralary bilen aragatnaşygy nukdaýdan öwrenýär, maşgala terbiýesiniň mümkinçiliklerini we ýetmezçiliklerini ýüze çykarýar, olary aradan aýyrmagyň ýollaryny işläp düzýär.

Maşgala - bu şahsyýet bilen jemgyýetiň özara täsirini üpjün edýän, olary birleşdirýän we olaryň höwes-islegleriniň ileri tutulmalaryny seljerýän esasy gurluşlaryň biridir. Ol adama durmuşy maksatlar we gymmatlyklar, bilmeli wajyp zatlar we özüni alyp barşyň nusgalary dogrusynda düşünje berýär. Ýaşajyk raýat maşgalada bu düşüňjeleri özüniň beýleki adamlar bilen aragatnaşygynda ulanmagyň ilkinji amaly endiklerini alýar, öz «menini» beýlekileriň «meni» bilen baglanyşdyrýar, gündelik aragatnaşyk ýagdaýlarynda özüni alyp barşy dolandyryýan kadalary özleşdirýär. Ata-eneleriň ündewleri we düşündirmeleri, olaryň göreldesi, öýüň umumy durmuş tutumy, maşgala düzgüni, çagalarda özüni alyp barşyň endiklerini, gowulygy we erbetligi, mynasyplygy we kelpezligi, adalatlylygy we adalatsyzlygy bahalandyrmagyň şertlerini döredýär.

Ýöne çagalary terbiýelemek diňe bir ata-eneleriň şahsy işi bolman, ol jemgyýetiň-de üns-aladasynda durýan meseledir. Maşgala terbiýesi jemgyýetçilik terbiýesiniň iň bir ähmiýetli we özboluşly tarapydyr. Onuň özboluşlylygy, ilkinji nobatda, ösýän şahsyýete «ilkinji durmuş sapaklaryny» berýänligindedir. Bu sapaklarda çaga geljekdäki durmuş hereketlerine we onda özüni alyp barmagyň tär-

lerine gollanma alýar. Ikinjiden, maşgala terbiýesi özüniň yzygiderligi we kemala gelyän şahsyýetiň ähli taraplaryny öz içine alýanlygy sebäpli örän netijelidir. Ol çagalaryň we ata-eneleriň öz aralaryndaky durnukly we emosional-duýgy gatnaşyklary esasynda gurulýar. Bu gatnaşyklar diňe bir çaga we ata-enä tebigy mahsus söýgi we ynanç duýgulary mazmunda däl-de, çagalaryň özlerini gypynçsyz, goragly duýmagy, öz pikir-aladalaryňy paýlaşmak, ululardan kömek almak mümkinçiligi häsiýetde bolýar. Maşgala çagalaryň irki döwürde ösüşiniň, işiniň we durmuşynyň esasy gurşawy bolup, bu häsiýetini ýetginjeklik döwürde hem saklaýar. Maşgala aragatnaşygy tutumynda ulularyň durmuş tejribesi, medeniýetiniň derejesi, özüni alyp barşyň nusgalary ösýän nesle geçirilýär.

Häzirki döwürde garyndaşlyk baglanyşygynyň gurluşyna baglylykda maşgalanyň dürli görnüşleri ýüze çykarylýar. Olaryň arasynda ata-eneleriň nika baglanyşmadyk çagalary bilen birligini döredýän maşgalalar gabat gelyär. Eger çagalaryň käbiri nikada durýan bolsa, onda giňeldilen ýa-da çylşyrymly maşgala ýüze çykýar. Ol özünde üç ýa-da ondan köp bolan, bile ýaşayan we umumy hojalyk bilen baglanyşykly nesilleri jemleýär. Maşgalanyň görnüşini ýüze çykarmak üçin möhüm esaslaryň biri-de onuň özenini düzýän ýan ýoldaşlaryň ikisiniň-de bolmagydyr. Muňa laýyklykda düzümine äraýal goşulýan doly maşgala we olaryň biriniň ýoklugynda döreýän doly däl maşgala tapawutlandyrylýar.

Agzalan maşgalalaryň haýsy biriniň terbiýe meselelerini çözmäge has oňalydygyny aýtmak kyn. Olaryň her birinde artykmaçlyklar we kemçilik bardyr. Meselem, ýönekeý maşgalada ýaş ösdürim uly özbaşdaklyga we jogapkärçilige öwrenişýär, onda «atalar» bilen çagalaryň arasynda dartgynlyk, näsazlyk az bolýar. Ýöne şeýle maşgalada ululary we çagalary birleşdirýän maşgala däpleri çalt ýitýär, uly nesillerde öz agtyklary bilen aragatnaşykda bolmak mümkinçiligi aradan aýrylýar, olara terbiýeçilik aladasy peselýär. Çylşyrymly maşgalanyň-da oňyn we oňyn däl taraplary bardyr. Bir tarapdan özünde birnäçe nesli jemleýän uly agzybir maşgala özüniň agzalaryna giňişleýin aragatnaşykda we täsirde bolmak mümkinçiligini açýar, güzeran ýenilleşýär: ulular çagalary terbiýelemekde kö-

mek berýär, olara gözegçilik edýär. Başga bir tarapdan terbiýe meselesinde dürli nesliň wekilleriniň pikirlerinde gabatlaşmazlyk döräp, maşgalada çaknyşyklaryň döremegine getirýär. Netijede, çagalar pa-jygaly ýagdaýa düşýär.

Maşgalanyň özboluşly görnüşi doly däl maşgala bolup, onuň sebäpleri köp dürlüdür. Esasy sebäpleriň hatarynda är-aýalyň aýrylyşmagy bolup, bu hadysa çagalara uly urgy bolýar. Ýöne doly däl maşgalalaryň öňünden erbet diýip hasaplamak bolmaz. Ondaky çagalara gelejegi garaňky çagalar diýmek hem nädogrydyr. Kähalatlarda maşgala terbiýe jähette hut är-aýalyň aýrylyşmagy netijesinde özüniň betbagtlygyndan halas bolýar. Maşgaladan çagalara üznüksiz ters görelde bolýan arakhor, neşekeş, psihikasy bozulan ata garasyny saýlap, onuň agzalary asuda durmuş alýar.

Elbetde, doly däl maşgalada maddy üpjünçiligiň peselmegi, çagalar bilen galan enäniň (ýa-da atanyň) aladasynyň, psihologik dartgynlygynyň artmagy netijesinde terbiýe şertleri çylşyrymlaşýar. Ýöne şol bir wagtyň özünde maşgalanyň içinde umyt dörediji ýagdaýlar hem ýüze çykýar: çagalar başyna eklenjiň ähli labyry inen enäni (atany) duýgudaşlyk bilen gurşap, oňa kömek bermäge çalşyp, özleriniň höwes-talaplaryny çäklendirip, oňa has golaý durýarlar. Bu ýagdaý maşgalada amatly ahlak gurşawy döredip, kynçylyklary ýeňip geçmäge mümkinçilik berýär.

Häzirki döwürde maşgalanyň dürli görnüşlerine ýagdaýabap çemeleşmek, ondaky çagalaryň durmuş kynçylyklaryny üns merkezinde tutmak meselesi öz wajyplygynda galýar. Bu babatda hut şeýle kynçylyklary üstünlikli ýeňip geçen maşgalalaryň tejribesi möhüm ugrukma bolup biler.

Maşgala we maşgala terbiýesinde başga-da köp sanly çylşyrymly meseleler bardyr.

Käbir maşgalalarda ýeňil, halal däl gazanç bilen baýlyk toplamak, öndürijilikli zähmetden gaça durmak, maddy gymmatlyklary çagalara päk terbiýe bermekden ileri tutmak ýaly nogsanlyklar ýiti meselä öwrülýär. Dörän ýagdaýy düzetmek meseläniň hukuk-kanun esaslaryny kämilleşdirmek bilen bir hatarda ata-eneleriň jogapkärçiligini we pedagogik medeniýetini ösdürmek bilen utgaşdyrmak ýolunda gazanylyp bilner.

Maşgala terbiýesiniň şertleri we görnüşleri dogrusynda

Ata-eneleriň pedagogiki medeniýetini ýokarlandyrmagyň möhüm serişdesi maşgala pedagogikasy bolup, ol pedagogika ylmyň möhüm pudagydyr. Ol ata-enelere özleriniň terbiýe işleriniň netijelerini aňly göz önüne getirmäge, maşgala terbiýesiniň maksatnamasyny, onuň usullaryny we guralyş tärlerini işläp düzmäge, çylşyrymly ýagdaýlarda dogry pedagogik karara gelmäge ýardam edýär.

Adatça, çaganyň kadaly şahsyýet bolup ýetişmekligi üçin aşakdaky şertleriň zerurlygy nygtalýar.

Birek-birege söýgi we hormat. Şeýle gurşawda bolmadyk adam öz ýakynlaryny, watandaşlaryny, Watany söýüp, adamlara ýagşylyk edip bilmeyär. Adamy hormatlamagy başarmaýan adam kemçiliklere ýol berýär. Şol bir wagtyň özünde gara köre-körlük bilen berilýän ene çagany çybyk bilen erbet saýgylaýar. Kähallatlarda bolsa adamy ah-laksyz doýar-dolmazlyga ýa-da diňe özüni bilýän wezipeparazçylyga itekleýär.

Çaga pikirlenmäni, dogruçyllygy, söz bilen işiniň birligini öwredýän ýokary ahlakly terbiýeçiniň bolmagy. Şeýle terbiýeçi çaganyň enesi bolsa has gowy, ýöne ol adaty terbiýeçi hem bolup biler. Onuň garamagynda 6–7 çaga bolýar. Bu möçber terbiýeçiniň çagalaryň her biri bilen duýgy-emosional gatnaşykda bolmagy üçin zerur we ýeterlikdir.

Çaganyň gatnaşmagynda guralýan üznüksiz jemgyýet ähmiýetli, şatlykly zähmet. Ulularyň işini synlap, çaga oňa öz oýun işinde öýkünip başlaýar. Soň-soňlar bolsa onuň özi ilki ululara kömekçi, has gijräk döwürde – ýerine ýetiriji bolup işe goşulýar.

Çaganyň durmuşyndan artykmaç gyjyndyryjylary, täsirleri aýyrmak: çendan bol-telkiligi, ýeter-ýetmezçiligi, çilimi, aragy, azarly oýunlary we ş.m. «Artyk gyjyndyryjylardan» lezzet almaklyga endik eden çagada maksada gönükdirilen işe ukyp doremeýär, onuň üçin serişde ähmiýetli gymmatlyklar maksady ähmiýetli gymmatlyklara öwrülýär.

Çaganyň ähli ukyplarynyň sazlaşykly ösüşi. Erteki, aýdym-

-saz diňlemek, fiziki maşklary, ylgawly oýunlary oýnamak, bakja-da işlemek, sepleşdiriji oýunjaklar arkaly oýnalýan oýunlar, goşgy okamak, küşt oýnamak, surat çekmek, ýasamak ýaly işler bilen utgaşdyrylmagydyr. Şeýle dürli-dürlülük çaganyň tebigy zehininiň işiň haýsy görnüşinde ýüze çykyjakdygynyň nämälimligi bilen düşündirilýär. Özüniň geljekki ukyplaryny anyklamak üçin çaga ýumuşlaryň mümkingadar köpräk görnüşleri bilen meşgul bolmalydyr. Ata-eneler kähallatlarda aňrybaş aladaçylyk edip, çaganyň geljekki işini özleriçe kesgitläp, onuň zehin-ukyplarynyň doly açylmagyna böwet bolýarlar.

Kem-kemleýin we yzygiderlilik düzgünini berjaý etmek. Terbiýeçi çaganyň esasan öz mümkinçiligine laýyk işlere meşgul bolmagyna gözegçilik etmelidir. Şeýle edilmese onuň iş-ýumuşlara höwesi gaçyp, ýaltaçylyga ýüz urýar. Çaganyň beden we psihologik ösüşiniň depginine laýyklykda ýumuşlar, sapaklar kem-kemden çylşyrymlaşdyrylmalydyr.

Çagany ahlaksyz adamlardan üzňelemek. Çaganyň bilim, tejribe özleşdirişiniň möhüm usuly öýkünmekdir. Bu endige eýerip, çaga öz daş-töweregindäkileriniň ähli hereketlerini we edim-gylymyny gaýtadan dikeltmeklige ymtylýar. Gaýtaladyň – diýmek, öwrendiň. Takmynan 7 ýaşdan başlap çaga özüniň hususy «ahlak esaslaryny» döredip, oňa laýyklykda daşyndakylaryň özüni alyp barşyny, hereketlerini bahalandyrýar. Şonuň üçin çagany söýýän we oňa ýagşylyk etmek isleýänler özüniň her bir ädimini ölçäp, oňa ahlaksyzlyga golaýlaşýan özüni alyp baryş nusgasyny görkezmezlige çalyşmalydyrlar.

Mekdebe barmak ösýän şahsyýetiň durmuşynda örän çylşyrymly we jogapkärli öwrülişikdir. Durmuşyň depgini, daşky gurşaw, dünýäni özleşdirmegiň usuly özgerýär. Başlangyç mekdep ýaşly döwri, çaganyň ahlak keşbiniň kemala gelşiniň aýgytlaýjy pursadydyr. Hut şu döwürde şahsyýetiň döredijilikli bolup ýa-da bolmazlygy aýgyt edilýär.

Maşgalanyň we mekdebiň özara baglanyşygy, ata-eneleriň we mugallymlaryň özara gatnaşygy jemgyýet üçin iň bir wajyp meseleleriň biri bolup, ol pedagogika ylmynyň üns merkezinde durmalydyr. Belli bir döwürde «Maşgala jemgyýetiň terbiýeçisi, mekdep bolsa okadyjy öýjügidir» diýen pikir pedagogikada has ýörgünli. Bularyň birinjisi şahsyýetiň ruhy dünýäsiniň esasy döredýän, ikinjisi bolsa onuň bilim, başarnyk endiklerini kemala getirýän gurluş

hasaplanýardy. Haçan-da ýetginjek hukuk bozuýy işler edende «Kim esasy günäkär – maşgalamy ýa-da mekdep?» häsiýetdäki çekişme döreýärdi. Mekdebiň çagalary terbiýelemekde aýgytly orny hakynda gürrüň edilende göýä maşgala terbiýesiniň ähmiýeti peseldilýän ýaly kabul edilýärdi. Tersine, maşgalanyň bu meseledäki jogapkärçiligi aýdylanda mekdebiň okuwçy ýaşlaryň ruhy dünýäsini, olaryň özüni alyp barşyny kemala getirmekdäki ähmiýetiniň birjik-de peselmeýändigini ýörite nygtalmaly bolýardy. Hakykatda şeýle bölünişik esassyzdyr. Şahsyýetiň kemala getirilişinde maşgalanyň, mekdebiň, jemgyýetçiligiň terbiýe-öwrediş täsiri aýrylmaz baglanyşyklydyr. Olaryň diňe bir-biriniň üstüni ýetirijilikli terbiýe we okadylyş prosesi kemala getirilýän ösdürimiň sazlaşykly şahsyýetini, salyhatly edimgylymyny, üstünlikli okuw-amaly işini guramagyň hakyky girewidir.

Terbiýe tutumynda maşgalanyň we mekdebiň özara gatnaşygy

Terbiýeçiniň at-abraýy. Ýokarda bellenişi ýaly, maşgalanyň we mekdebiň gatnaşygy dogrusyndaky sowalyň umumy ugrukma häsiýetdäki çözgüdi olaryň terbiýe işiniň özara baglanyşygy, bir-birinden ugur alyjylygy, bir-biriniň üstüni ýetirijiligi we bir-birini berkidijiligi mazmundan ugur almalydyr. Terbiýäniň manysy çaga öňden ykrar edilen jemgyýetçilik gymmatlyklaryny siňdirmek we ony jemgyýetçilik ýaşasýyna ýaramly, ukyply şahsyýete öwürmekdir. Maşgala we mekdep jemgyýetçilik terbiýesiniň çagalyk we ýetginjeňlik döwründäki iki sany esasy we deň hukukly alyp baryjysydyr. Meseläniň çözgüdi bularyň wezipesini aýrybaşgalaşdyryp, maşgalanyň jogapkärçiligini peseltmekde däl-de, oňa pedagogik kollektiwiň täsirini birikdirip, terbiýe tutumyny çuňlaşdyrmak arkaly bilim berşiň we terbiýäniň hilini ýokarlandyrmagyň töwereginde jemlenýär. Diňe şeýle şertlerde okuwçylaryň zähmet okuwyny we hünäre ugrukdyrylyşyny üpjün edip, ýaşlarda ýokary ahlak sypatlaryny döretmek bolar. Ata-eneler jemgyýeti özüni pedagogik kollektiwiň «mätäç hossary» däl-de, terbiýäniň maksadyny we serişdelerini amala aşyrmakda, pedagogik täsiri şol bir mekdebiň, ösdürimiň maşgala-durmuş gurşawynyň aýratynlygyna laýyk guramakda bu kollektiwiň arkadaşy hasaplamalydyr. Ata-eneler özlerini aşakdaky orunlarda görkezmelidirler:

- *Mekdebiň kadaly işini serişdeler bilen üpjün etmekde* (özüniň şahsy mümkinçiliklerini ulanyp);

- *Okuw prosesinde (meselem, etika, estetika, hukugyň esaslary sapaklaryny alyp barmakda);*

- *Terbiýeçilik işinde (mekdep bilen ylalaşyklykda okuwçylaryň durmuş meýilnamalarynyň, isleg-höwesleriniň, boş wagtynda toplan maglumatlarynyň bahalandyrylmagynyň şertleriniň kemala getirilmegine täsir etmek);*

- *Okuwçylaryň synpda galdyrylmagynyň önüni almak, okuwa höwesini ýitirenleriň oňa höwes-gyzyklanmasyny döretmek;*

- *Okuwy gutaranlary täze durmuş keşbine öwrenişmekde goldamak, olarda zähmetsiz gazanç etmek meýliniň döremeginiň önüni almak.*

Özara gatnaşyklarynda mugallymlar ata-enelere diňe maşgala terbiýesinde goýberýän säwliklerini görkezmän, eýsem ata-eneler hem mugallymlara mekdebiň işindäki hut şeýle kemçilikleri ýañzitmalydyrlar. Ýöne özara tankyt düýpli esaslandyrylan we meseläniň anyk çözgüdine gönükdirilen bolmalydyr. Bu işde umumy sözlerden, birek-biregi esassyz ynjalyksyzlandyrmalardan gaça durup, takyk teklipler bolmalydyr. Sözleşiş we çekişme guramak medeniýeti diňe bir mugallymyň we ata-eneleriň özara gatnaşmagynda däl-de, eýsem okuwçylaryň özara gatnaşygynda hem deň-derejede möhümdir. Elbetde, pedagogyň okuwçylar bilen aragatnaşygynda, olara täsir edişinde kynçylyklaryň döremegi tebigydyr. Ýöne ýagdaýdan çykalgany arza-şikaýat etmek, okuwçynyň gündeligine hemleli talaplar ýazmakdan gözlemeli däl-de, döreýän meseleleri bilelikde maslahatlaşyp, terbiýäniň netijeli guralyşyny gazanmaga çalyşmalydyr. Ata-eneler jemgyýeti muny mugallymlardan aýgytly talap edip bilýär. Diňe şeýle ýagdaýda mekdebiň we maşgalanyň esasy maksady bolup durýan jemgyýete peýdaly şahsyýeti we raýaty terbiýelemeklik doly amala aşyrylyp bilner. Ata-eneleriň, olaryň jemgyýetiniň mekdebiň işine gatnaşmagy haýyr-sahawat işi dälidir. Mekdebe kömek etmek bilen maşgala çaga terbiýelemekde hut özüne kömek edýär.

Häzirki zaman maşgalasy üçin onuň agzalarynyň özara aragatnaşyk usuly wajyp meseleleriň biridir. Maşgala pedagogikasy maşgala terbiýesiniň görnüşleriniň esasyalary hökmünde onuň iki sany gapma-garşylykly görnüşini ýüze çykarýar: awtoritar we demokratiki.

Awtoritar usul ata-eneleriň (esasan, atanyň) hökmürowanlygy bilen tapawutlanýar. Bu babatda ata-eneler hut şeýle terbiýe bilen çagada ses-üýnsüz tabyn bolmaklygy döretmek bolar diýen ynançdan ugur alýar. Ýöne şeýle maşgalalarda ýürekdeş bütewilik, agzybir jemgyýetçilik bolmaýar. Ulular çaganyň ýaş indiividual aýratynlyklaryna göz ýumup, olaryň isleg-höwesleri bilen gyzyklanmaýarlar. Çagalar gulak asýan, tertipli bolup ulalsalar-da, bu häsiýetler olarda ululara oňyn emosional-duýgy, aňly gatnaşyk mazmunynda bolmaýar. Bu köre-kör tabynlyk köp derejede çaganyň özüne temmi berilmeginde gaça durmaklygyna esaslanýar (käbir maşgalalarda temminiň urgy usullary-da heniz dowam edýär). Şeýle «usulyň» esasynda çagalarda özbaşdaklyk, ugurtapyjylyk, döredijilik ýaly häsiýetler örän pes ösýär. Barlaglaryň görkezişine görä awtoritar usully maşgalalarda ýetginjeklik ýaşyndaky çagalar ata-eneler bilen dartgynly aragatnaşykda bolup, maşgaladan daşlaşýarlar.

Maşgala terbiýesiniň *demokratik usulynda* ata-eneler bütün maşgala kollektiwiniň durmuşyny guraýjy bolýarlar. Är we aýalyň hem-de maşgalanyň beýleki agzalarynyň (eger maşgala çylşyrymly, özünde birnäçe nesli jemleýän bolsa) gatnaşyklary özara söýgi we hormat, ulularyň we çagalaryň bir-birine aladasy bilen gurşalýar. Maşgalanyň demokratik görnüşinde çagalar irgözinden maşgala durmuşynyň işine we guramaçylykly dynç alşyna işeňňir gatnaşyp başlaýarlar. Ol ýa-da beýleki ýumuşlary tabşyryp, ulular çaganyň duýgusyna we aňyna ýüzlenýärler, onuň özünden bilijiligini höweslendirip, şahsyýetine hormat goýýarlar. Şol bir wagtyň özünde çagalar «mümkin», «bolar», «zerur», «bolanok» ýaly sözleriň manysyny örän gowy aňşyýarlar. Maşgala terbiýesiniň demokratik usuly çagalarda işeň gulak asyýjylygy we aňly tertip-düzgüni, maşgalanyň işine, durmuş wakalaryna aňly ahlak dahyllylygy kemala getirmekde örän netijelidir. Oýun ýagdaýlarynda çagalarda ugurtapyjylyk, tabşyrylýan işe döredijilikli çemeleşmek döreýär. Temmi bermeklik şeýle maşgalalarda adatça ulanylmaýar, çagalara igenç ýa-da ata-eneleriň lapykeçligi ýeterlik bolýar. Maşgala terbiýesiniň demokratiki usuly şu günki günň durmuş talaplaryna örän laýykdyr.

Kähalatlarda maşgalada daşky görnüşi boýunça terbiýäniň demokratik usuly hereket edýän-de bolsa, ol garaşylýan netijäni bermeyär.

Munuň sebäbi ata-eneleriň möhüm pedagogik düzgünleri bozýanlygy bilen baglanyşyklydyr (meselem, olaryň talap edijiligiň möçberini anyk kesgitläp, çagalaryň iş gününü elýeter zähmet ýumuşlary bilen gurap bilmezligi we ş.m.). Başga bir ýagdaýda çagalar çendenaşa özleriniň mamladygyny düşündirmeklige, subut etmeklige ýykgyň edip, olara ulularyň sözüne gaýtawul bermeklige ýol berýärler. Ata-eneler öz **talap edijiliginde** yzygiderlilik saklaman, çagalara nusga alarlyk bütewi çemeleşiş döredip bilmeýärler. Maşgala terbiýesiniň agzalan esasy usullary oba we şäher maşgalalaryna deň derejede häsiýetlidir.

Maşgalada ulularyň at-abraýynyň aýratyn terbiýeçilik ähmiýeti bardyr. Belli pedagog A.S.Makarenkonyň belleýşi ýaly, at-abraýyň esasy manysy onuň ulularyň şübhesiz mertebesinde, onuň çaga nazaryna ilýän güýji we gymmatyndadyr. Çagalary gulak asmaýan käbir ata-eneler at-abraý özlerine tebigy zehin görnüşde berilmese, takdyra ten bermekden özge çykalga ýok hasaplaýarlar. Olar gaty ýalňyşýarlar. At-abraý islendik maşgalada döredilip bilner. Ýöne onuň binasynyň esasynda talap we hoşgylawlyk, açyklyk we ähli aladalar dahyllýlyk, ynanç we jogapkärçilik, çagalara we olaryň durmuşyna ünsülilik ýaly gymmatlyklar bolmalydyr.

Gynansak-da, şeýle at-abraýy temmi esasyda guraýan ata-eneler seýrek däl. Şeýle galp at-abraýyň aşakdaky görnüşlerine durmuşda duş gelinýär.

Basmarlamak at-abraýy. Ata-eneler her bir dörän ýagdaýa gapzaplanyp, ellerine kemer alýar, çaganyň islendik sowalyna gödek jogap berip, onuň etmişine hemişe temmi bermäge çalyşýar. Şeýle düzgün çagalara ata-enelerden mümkingadar uzakda bolmaklygy öwredýär, olarda çaga ýalançylygyny we gorkaklygy, şol bir wagtyň özünde hem çagada rehimsizligi terbiýeleýär. At-abraýyň şeýle wagşy görnüşi diňe medeniýetsiz ata-enelerde bolýar.

Aralyk saklamak, alysdan durmak at-abraýy. Käbir ata-eneleriň ynanjyna görä çagalary özüňden daşrakda saklap, mümkingadar azrak sözleşip, diňe wagtal-wagtal olaryň önünde ýolbaşçy hökmünde peýda bolmaly. Ata-eneleriň öz durmuşy, öz höwesleri, pikiri bolup, çagalar ol barada hiç zat bilmeli däl hasaplanýar. Şeýle at-abraýyň terbiýe üçin hiç hili peýdasy ýokdur.

Gopbamlyk at-abraýy. Käbir ata-eneler özlerini aňrybaş at-

-owazaly, iň bir möhüm adam hasaplap, bu **rüstemligini** her bir ädimde çem gelene, şol sanda çagalaryna duýdurmaga çalyşýarlar. Olar üznüksiz öz mertebesini mahabatlandyryp, beýleki adamlara ulumsylyk bilen seredýärler. Olaryň bu edim-gylymyny çagalarynyň gaýtalajakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Çygyrda saklamak at-abraýy. Ata-eneleriň bir topary çagalar olaryň her bir sözünü galdyrap, çekinjeňlik bilen diňlemelidir diýen pikire gulluk edýärler. Özlerini çagalary bilen aňrybaş kanunçy ýaly alyp barýarlar. Olaryň esasy ünjüsi çagalarda özleriniň ýalňyşýandygy barada pikirini döremegidir. Özleriniň bimamladygyna garamazdan, çagalarynyň önünde öz diýenini gögertmäge ymtylýarlar. Çagalaryň durmuşy şeýle ata-eneleriň duşundan sowa geçýär. Her edip, hesip edip öz sözünü gögertmeklige ýykgylygynyň aladasy bilen olar çagalaryň içki dünýäsinden bihabar galýarlar.

Akyl öwretmek at-abraýy. Bu ýagdaýda ata-eneler öz çagalaryna her ädimde öwrediji takal okap, hyrydarsyz öwüt bermekligi esasy pedagogiki pähim hasaplaýarlar. Şeýle maşgalalarda şatlyk azdyr. Ata-eneler çagalaryna dert-azar hossar, aladaçyl görünmäge çalyşsalar-da, çaganyň durmuşy öz akymyna, olardan üzňelikde geçýär.

Söýgi at-abraýy. Bu ýalan at-abraýyň iň bir ýaýran görnüşidir. Hoşamaý sözler, üznüksiz öwgüler çagalaryň üstüne yzygider ýagdyrylýar. Ata-eneler çaganyň gözüne gabanjaň seredip, olardan söýgä, hoşamata garaşýar. Eger çaga gulak asmasa, ondan şol bada «Diýmek sen ejeňi ýa-da kakaňy söýeňok-da?» diýip soralyar. Şeýle maşgala ýuka ýürekliğiň deňzinde ýüzüp, başga hiç zada üns bermeyär. Çaga irgözinden ulularyň duýgy-garaşmasyna laýyk hereket edip, ondan peýda gazanyp bolýandygyna düşünýär. Netijede, ol at-abraýy, kesekiniň söýgüsini öz bähbidiňe öwürmekligi öwrenýär.

Rehimdarlyk at-abraýy. Bu ýagdaýda ata-eneler çagalaryň tabynlygyny özleriniň geçirimlilikiniň we ýumşaklygynyň hasabyna gazanmakçy bolýarlar. Olaryň pikirine, çagalar özlerini diňe şu sypatlary üçin hormatlaýar. Özlerini çagalaryň önünde rehimdar perişde hökmünde görkezip, hemme zadyň gülala-güllülüğini hut şeýdip gazanmaga çalyşýarlar. Çagalar üçin hiç zat gaýgyrylmaýar, hemme zada rugsat edilýär. Tiz wagtdan şeýle maşgalada çagalar öz hökümini ýöredip ugrap, özüniň ynjklygy bilen ähli isleglerini kanagat-

landyryp başlaýarlar. Kāwagt ata-eneler muña ýumşaklyk bilen garşy durmakçy bolýarlar. Ýöne ol indi hiç hili netije bermeyär.

Dostluk at-abraýy. Ata-eneler bilen çagalaryň arasyndaky dostluk özüniň toýnuk çäğine ýetirilmese, ol uly terbiýeçilik mümkinçiligine eýedir. Ýöne ol şeýle çäge ýetirilende özüniň ters mazmunyna girip ugraýar. Şeýle maşgalalarda çagalar ulularyň her ädimde üstünden gülüp, olaryň ähli işi-pişesinden kemçilik tapyp başlaýarlar. Şonuň üçin şeýle maşgalada iki tarapyň hormatyna esaslanmaýan dostluk çalt ýitýär, ulular we çagalar dostlugyň ters mazmunly tutumynda ýaşap başlaýar.

Sylaglamak at-abraýy. Bu ýagdaýda tabynlyk – sowgat etmek, söz bermeler arkaly satyn alnyp, ol çagalary azdyrýar, olary gazanç meýilllerine ugrukdyrýar. Ata-enelerden degişli muzdy almak üçin çagalar öz işlerini diňe mahabatlandyrmak bilen bolýarlar. Ähli nogsanlyk-lary gizläp, ýalançylyga, peýdakeşlige ýüz urýarlar. Köp sanly terbiýeçiler özüniň pedagogik çäreleriniň şowsuzlygynda ähli günäni çagalaryň dogabitdi bozuklygyna, ýa-da göz önünde tutmasy kyn bolan daşky gurşawyň göze görner-görünmez täsirlerine syrykdymaga çalyşýarlar. Ýöne şeýle düşündirişler esassyzdyr. Maşgala pedagogikasy, onuň nazaryýeti we amalyýeti muña ynandyryjy subutnamadyr.

XXIV bap

MEKDEP IŞINIŇ DOLANDYRYLYŞY

Şu günki mekdepleriň işini ylmy esasyda guramagyň ýollary şu aşakdaky usullardan ybaratdyr:

1. Guramaçylyk – mekdep mugallymlarynyň işini döwrün talabyna laýyk guramak, olaryň biri-biri bilen dogry, dostlukly aragatnaşygyny guramak. Her bir işgäriň özüniň bilim derejesine, hünärine görä işlemegini kesgitlemek.

2. Maksada gönükdirilenlik – mekdep toparynyň işini «Bilim» syýasatynyň biziň önümizde goýan talaplaryny çözmäge gönükdirmek.

3. Toparyň işini güýçlendirmek – toparyň ähli agzalaryny mekdebiň önünde duran belent wezipeleri çözmäge gönükdirmek. Bu işde höweslendirmek usullaryny-da ulanmak maslahat berilýär.

4. Işiň guralyşyny täzelemek, netijesini ýokarlandyrmak, mugallymlaryň hünär ussatlygyny ýokarlandyrmak boýunça işleri güýçlendirmek, toparda dostluk aragatnaşygyny ýola goýmak, her bir mugallymyň öňdebaryjy pedagogik tejribäni, pedagogika we psihologiýa ylmynyň gazananlaryny özleşdirmegini gazanmaly, öz şahsyýetini ösdürmäge mümkinçilik bermeli.

5. Berkitmek – bu ýerde öz içine üç özara baglanyşykly taraplary alýar:

- Mekdepde toparyň dostlukly aragatnaşygyny ýola goýmak;
- Toparyň agzalarynyň her biri umumy mekdep maksadyny öz maksady diýip hasap etmek;
- Her bir mugallymda öz işleýän mekdebine, hünärine, çagalara bolan garaýşyny terbiýelemek.

6. Amatlylyk, optimallyk usuly.

7. Wagty, serişdeleri we güýji tygşytly ulanmak usuly.

8. İşleriň we ýumuşlaryň şahsylyk hem anyklyk usuly.

9. Söz bilen işiň aýrylmaz birleşigi.

10. Toparlaýyn usul.

11. Gözegçiligiň ulgamlyk usuly.

12. Ynsanperwerlik usuly.

Mekdebi dolandyrmak işiniň nazary taraplaryny öwrenýän alymlar bu işiň üç esasy görnüşini belleýär. Olar: awtoritar, liberal we demokrat.

Awtoritar usul – bu dolandyryşyň gidişinde diňe mekdep ýolbaşçysynyň aýdan-diýeni bilen işlenilýär.

Welaýat Baş bilim dolandyryş edarasy.

Welaýat Baş bilim dolandyryş edarasy – welaýatyň çäginde ýerleşen ähli bilim ulgamynyň edaralarynyň işine ýolbaşçylyk edýär. Ondan başga-da welaýat häkimliginde bilim ulgamynyň işine gözegçilik edýän ýörite bölüm bar. Biziň baş welaýatymyzyň her haýsysynda welaýat Baş bilim dolandyryş edarasy işleýär. Bu edaranyň düzümi:

1) welaýat Baş bilim bölüminiň başlygy;

2) welaýat Baş bilim bölüminiň orunbasarlary:

a) hünärmenler boýunça orunbasar;

b) mekdebe çenli edaralar boýunça orunbasar;

ç) mekdepler boýunça orunbasar;

d) mekdepeden daşary terbiýeçilik edaralary ýa-da terbiýeçilik işleri boýunça orunbasar;

3) maliýe bölümi;

4) her ugur boýunça usulyýetçiler bölümi.

Welaýat Baş bilim dolandyryş edarasy öz işini şu aşakdaky dolandyryş ýörelgelerine esaslanyp alyp barýar:

– ulgamlylyk ýörelgesi – bu ýörelge dolandyrmak işine gatnaşýan ähli edaralaryň biri-biri bilen berk arabaglanyşykda bolmagyny gazanmaga mümkinçilik berýär;

– takyklyk ýörelgesi – edilýän işleriň netijesiniň ýokarlanmagyna, «hemmeler şeýdýär, bizem şeýle» diýen ugurlardan saklanmaga kömek edýär;

– ölçeg ýörelgesi – bu ýörelge wagty tygşytlamaga, işiň netijesini ýokarlandyrmaga, dolandyrmakda hereket edýän her bir ulgamyň ýerli-ýerindeligini gazanmaga kömek edýär.

Welaýat bilimi dolandyryş edarasy maddy we pul serişdeleri bilen bilim edaralaryny üpjün etmekden başga-da hünärmenleri seçip almak işine uly üns berýär. Eger haýsy-da bolsa bir edaranyň hünärmen topary talabalaýyk düzülen bolsa, onda ol ýerde işlemek aňsat, edilýän işiň netijesi-de ýokary bolar.

Welaýat Baş bilim edarasynyň dolandyryş işiniň häsiýetleri şu aşakdakylardyr:

Guramaçylyk. Bu öz gezeginde işi doly we dogry ýola goýmaga mümkinçilik berýär. Her bir işiň ýerine ýetirilişine degişli adam sany, enjamlary ýerleşdirmek guramaçylyk işiniň mazmunydyr.

Seljermek – edilen işi netijesini, onuň geçirilişini hemmetaraplaýyn öwrenip, onuň dogry we doly ýerine ýetirilişini kesgitlemek.

Welaýat Baş bilim bölüminiň işi şeýle guralanda, netijeli bolar.

Welaýat Baş bilim dolandyryş bölüminiň geňeşi, onuň geçirilişi we işiniň mazmuny.

Welaýat Baş bilim dolandyryş bölüminiň geňesiniň düzümine: welaýat Baş bilim dolandyryş edarasynyň başlygy, onuň orunbasarlary, bölüm müdirleri, şäher, etrap bilim bölümleriniň müdirleri girýärler. Geňeşiň işine Baş bilim dolandyryş edarasynyň başlygy ýolbaşçylyk edýär. Geňiş ýörite düzülen iş meýilnamanyň esasynda aýda bir gezek geçirilýär. Onda garalýan meseleler welaýat bilim edaralarynyň işleri bilen berk baglanyşykly. Olar:

- şäher, etrap bilim bölümlerinde hünärmenleri seçip-saýlap almak;
- aýratyn bir etrapda matematika dersiniň okadylyşy;
- aýratyn bir etrapda terbiýeçilik işleriň geçirilişi;
- şäher, etrap bilim bölümlerine işe alynýan hünärmenleri tas-syklamak;
- şäher, etrap bilim bölümlerine degişli mekdebe çenli ýaşly çä-galar edaralarynyň işini seljermek;
- mekdepden daşary terbiýeçilik işleri geçirýän çagalar we ýetginjekler edaralarynyň işleri we ş.m. meseleler ara alnyp maslahatlaşylýar.

Welaýat Baş bilim bölümüniň geňeşi geçirilende demokratlyk, ylmylyk, nazaryýet bilen tejribäniň birligi, yzygiderlik ýaly ýörelge-lere esaslanýarlar.

Geňeşiň geçirilişiniň birnäçe usuly bardyr. Olar öz gezeginde umumy usullara (mysal üçin, dolandyrmagyň esaslaryny öwren-mek usuly) we hususy usullara bölünýär (aýratyn bir etrabyň bilim bölümüniň işiniň bir tarapyny öwrenmek).

Mekdebiň okuw-terbiýeçilik işine ýolbaşçylyk etmek

Mekdep we onuň wezipeleri

Mekdep – bu halkyň ruhy sallançagydyr.

Mekdep – döwletiň bilim syýasatynyň gönüden-göni (iş ýüzün-de) amal edilýän esasy ulgamydyr. Mekdep – her bir düzümi beýleki düzümlere, şeýle hem beýleki hereket edýän ulgamlara täsir edýän bütewi ulgamdyr.

Bu ulgamyň işi Türkmenistanyň Konstitusiyasy we Türkme-nistanyň «Bilim hakyndaky» Kanuny, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Halk Maslahatynyň, Mejlisiniň Maksatnamalary, Ministrler Kabi-netiniň çözümleri, Bilim ministrliginiň kadalaşdyryjy resmi kagyzlary we «Türkmenistanda döwlet orta mekdepleri hakynda» Düzgünnama esasynda amala aşyrylýar. Şeýle hem ýerli häkimiýetiň (häkimligiň, arçynlygyň we ş.m.) we bilim dolandyryşynyň beýleki edaralarynyň (welaýat bilim müdirliginiň, etrap, şäher bilim bölümleriniň) resmi-namalaryndan ugur alýar.

Jemgyýet mekdebe iň gymmat baýlygy – çagany ynanýar. Biziň barymyz mekdep partasyndan çykan adamlar, bu gün ol ýerde biziň ogul-gyzlarymyz, agtyklarymyz bilim-terbiýe alýarlar. Adamlaryň aňynda üýtgeşsiz saklanyp galan, ýene-de saklanjak iň bir gowy duýgularyň biri – bu mekdebe mukaddes ýer hökmünde garamakdyr. Mekdepde nähili nesliň kemala gelip, aýaklanyp gitjekligi bolsa, şol mekdepde işleýän mugallymlaryň bilim we ruhy dünýäsine, hünär ussatlygyna, berilýän bilimiň mazmunyna baglydyr.

Bitarap, Garaşsyz döwletimiz şu gün mekdepden çuňňur bilimli, şol bir wagtyň özünde-de iňňän salyhatly, medeniýetli, umumadamzat gymmatlyklaryna, milli däp-dessurlara, hereket edýän kanunçylyga hormat goýmagy başaryan nesli terbiýeläp ýetişdirmegi talap edýär. Bu meselede mekdebiň, ata-eneleriň, jemgyýetçiligiň tagallalaryny utgaşdyrmak gerek.

Mekdebiň baş wezipeleri

– jynsyna we millete garamazdan, Türkmenistanyň ähli çagalaryna 7 ýaş aýdan ýeten pursadyndan başlap hökmany orta bilimi öz wagtynda almaklary üçin döwlet tarapyndan kepillendirilen deň hukuklary we mümkinçilikleri bermek;

– okuw-terbiýeçilik işiniň hilini we mazmunyny döreden üç mukaddesligi, pähim-paýhaslary esasynda ýokarlandyrmagy, iş ýüzünde durmuşa geçirmegi üpjün etmek;

– okuwçylarda ýokary ynsanperwer medeniýeti we ahlak sypatlaryny terbiýelemek; terbiýeçilik görnüşleri işlerini häzirki zaman usullary hem-de görnüşleri türkmen halkynyň ösüp gelýän ýaş nesli terbiýelemek baradaky iň oňat milli däpleri bilen çuň utgaşdyrmak esasynda guramak dünýä ünlülerine laýyk gelmegi;

– çagalarda watançylyk, Türkmenistanyň döwlet Garaşsyzlygy we Bitaraplygy baradaky asylyly pikirlere uýmak, öz halkyna, Watana, hormatly Prezidentine wepalylyk we gaýduwsyz hyzmat etmäge taýýar bolmak duýgularyny kemala getirmek;

– okuwçylara hünär endiklerini bermek we hünäre ugrukdyrmak.

Mekdebiň mugallymçylyk geňeşi. Onuň geçirilişi

Mugallymlar geňeşi – mekdebiň öz-özünü dolandyryýan ýokary guramasydyr.

Onuň düzümine başlangyç synp mugallymlary, ders mugallymlary, synp ýolbaşçylary, mekdep ýolbaşçylary, kitaphanaçy, terbiýeşynas-aňşynas, ata-eneler guramasynyň, ýaşlar we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň, önümçiligiň wekilleri girýär. Zerurlyk dörände, geňeşe aýry-aýry okuwçylar, ata-eneler, mekdepden daşary terbiýeçilik edaralarynyň, kethudalar (ýaşulular) geňeşiniň, hukuk guramalarynyň, ýerli häkimlikleriň wekilleri-de çagyrylýar.

Mekdebiň mugallymlarynyň geňeşi tassyklanylýan meýilnama boýunça işleýär. Ol, adatça, okuw ýylynyň dowamynda baş gezek – okuw ýylynyň başynda, her çäryekde bir ýola geçirilýär. Zerurlyk dörände, mugallymlaryň maslahaty meýilnamadan daşary hem geçirilip bilner.

Mugallymçylyk geňeşiň mazmuny mekdepde geçirilýän okuw-terbiýeçilik, gurama-pedagogik çäreleri özünde jemleýär. Pedagoglaryň maslahaty mekdebe dahylly bolan meseleleri wagtly-wagtynda jemläp, seljerip, degişli baha berip durýar. Ol gazanylan üstünlikleri berkidip, goýberilen kemçilikleri düzetmegiň ýollaryny belleýär, öňde duran wezipeleri anyklaýar hem-de şol wezipeleri durmuşa geçirmegiň ýollaryny kesgitleýär.

Geňeşde ara alnyp maslahatlaşylýan esasy meseleler:

I. Okuw-terbiýeçilik işiniň seljermesi:

a) okuwçylaryň:

- bilim derejesi;
- pikirleniş işiniň döredijilikli häsiýeti;
- özbaşdak öwrenmäge, akyl ýetirmäge bolan ymtlyşy;
- aýry-aýry ugurlara ýygyn edişi;

b) mugallymlaryň:

- okuwçylar bilen ynsanperwerlikli, hoşniýetli gatnaşyklary;
- hünärlerini ýokarlandyryşy;
- öňdebaryjy tejribäni öwrenişi we peýdalanyşy;
- usuly ussatlygyny kämilleşdirmek babatyndaky işjeňligi we ş.m.

Guramaçylyk işleri

- okuwçylary synpdan-synpa geçirmek, synaglara goýbermek, mekdebi gutartmak, mynasyplara tapawutlandyryş resminamalary (medal, taryp haty we ş.m.) bermek, hödürnamalary bermek;
- mugallym pedagog kadrlary ýerli-ýerinde peýdalanmak;
- attestasiýanyň jemleri; pedagogiki ussatlyk;
- okuw-terbiýeçilik işleriniň netijeleri boýunça aýratyn tapawutlananlary höweslendirmek;
- okuw meýilnamasyna girizilýän özgerişler;
- mekdebiň okuw-maddy ýagdaýy;
- okuw esbaplary bilen üpjünçilik;
- ata-eneler, jemgyýetçilik guramalary, önümçilik bilen alnyp barylýan işler we beýlekiler.

Sapagy kämilleşdirmek boýunça mugallymlar topary bilen geçirilýän çäreler

Sapagy kämilleşdirmek boýunça mugallymlar topary bilen şu aşakdaky çäreler geçirilýär:

- sapaklara özara gatnaşmak; seljermek, pikir alyşmak, maslahat bermek;
- sapaklara barlag gatnaşygy (bilim bölüminiň hünärmenleri, mekdebiň we usuly geňeşiň ýolbaşçylary, ýörite topar we ş.m.);
- usuly birleşigiň işiniň mazmuny;
- öňdebaryjy tejribäni, usuly täzelikleri öwrenmek, ornaşdyrmak;
- usuly çekişmeler;
- ylmy-usuly maslahatlar;
- usuly okaýyşlar;
- hünär derejesini kämilleşdirmek üçin okuwlary;
- okuwçylaryň pikirlerini öwrenmek we ş.m.

Mekdebiň kitaphanasynyň işine ýolbaşçylyk

Mekdep bilim ulgamynda kitaphananyň hyzmaty aýratyn orna eýedir. Mekdebiň kitaphanasynyň işine ýolbaşçylyk aşakdaky ugurlar boýunça alnyp barylýar:

1. Okuwçylary okuw kitaplary bilen üpjün etmek:

– haýsy dersler boýunça okuw kitaplarynyň has zerurlygyny öwrenmek;

– ol kitaplary öz wagtynda almak;

– ders mugallymlaryna, synp ýolbaşçylaryna paýlamak, ýygnap almak;

– okuwçylaryň arasynda okuw kitabyny gözüň göreji ýaly aýawly gorap saklamak (ykdysady hem-de ruhy delilleriň üsti bilen) barada wagyz işlerini geçirmek;

2. Guramaçylyk-terbiýeşynaslyk çärelerini geçirmek:

– ders mugallymlaryna, synp ýolbaşçylaryna we beýleki pedagoglara dürli okuw-terbiýeçilik çärelerini geçirmekde ýardam bermek;

– kitaphanany okuw kitaplaryndan başga-da çeper, syýasy we ş.m. eserler bilen üpjün etmek;

– kitaba bolan söýgini terbiýelemäge degişli çäreleri (tanyşdyrmalar, sergiler, agsamlar, okaýyşlar we ş.m.) geçirmek;

– okuwçylaryň isleglerini, gyzyklanmalaryny öwrenmek, seljermek, nazara almak;

– döwürleýin neşirler bilen üpjün etmäge gönükdirilen çäreler toplumu;

– öndebaryjy tejribäni öwrenmek, ornaşdyrmak.

Kitaphanaçy öz işini «Türkmenistanyň orta okuw mekdeplerinde kitaphana işi baradaky» Düzgünnama esasynda, oň düzülen meýilnamasy boýunça alyp barýar.

Mekdep kitaphanasynyň işini ýörite düzülen meýilnama boýunça alyp barýar. Ol meýilnama birnäçe bölümden ybaratdyr:

I. Okamaga ýolbaşçylyk etmek;

II. Mekdebiň işjeňleri bilen işlemek;

III. Okuwçylaryň okaýşyny guramak;

IV. Kitaphanadan dogry peýdalanmagy öwretmek.

Mekdebiň kitaphanasynyň işini çagalara bilim bermek we terbiýelemek bilen berk baglanyşykly alyp barmaly. Çagalarda kitap okamaga söýgi döretmeli.

Mekdebiň kitaphanasynyň işini kämilleşdirmek maksady bilen ýörite okyjylar üçin maslahatlar, nutuklar, täze kitap sergilerini guramak gerek. Mekdebiň mugallymlar geňeşinde, usuly toparlarda kitaphananyň işi ara alnyp maslahatlaşylmaly.

Mekdebiň müdiri, onuň wezipesi we maksady

Mekdep müdiri:

1) ýaş nesle ylym-bilim, edep-terbiýe bermegi guraýan ýolbaşçydyr;

2) mekdebiň baş pedagogdyr;

3) döwletiň bilim syýasatynyň durmuşa geçirilmegini mekdep çäginde utgaşdyrýan esasy ýolbaşçydyr.

Geçirilýän barlaglar şeýle ýagdaý barada maglumat berýär:

a) müdirleriň 80% çemesiniň wagty ýetmezçilik edýär;

b) müdirleriň 40%-niň mekdebiň işgärleriniň arasynda borçlary bölünen hem bolsa, garaşylýan göwnejaý netijäniň gazanyp bolmaýandygyny nygtaýar;

ç) müdirleriň 50%-ne işgärleriň wezipelerini takyk bölüp, kesgitläp bermek başartmaýar, şonuň üçin hem ähli zat bilen onuň özi meşgullanmaga mejbur bolýar.

Mekdep ýolbaşçysynyň şahsyýetinde jemlenmeli esasy sypatlar:

1. Çaga bolan hakyky söýgi, onuň şahsyýetine goýulýan sarpa.

2. Mugallymlaryň mugallymy bolmak, olaryň usuly ussatlygyna hormat goýmak, olardan öwrenmek, guramaçylyk taýdan başarnykly bolmak.

3. Adalatlylyk, tertip-düzgünlilik, edeplilik, hakykatçylyk, ynsanperwerlik babatynda göreldä görkezmek, ulumsylyk, görüplik, tarapgöýlük, ahmyrçylyk ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetlere **barnyşyksyz** bolmak.

4. Her hili ýagdaýda-da giň göwrümliligi elden bermän, özüni parahat alyp barmak, ulynyň-kiçiniň pikirini diňläp, soraglaryna kanagatlanarly jogap bermek.

5. Ilki özüňden, soňra özgelerden talap etmek.

6. Öňdebaryjy tejribäni öwrenmegi hem döredijilikli peýdalanmagy ýola goýmak, şonda mugallymyň ylmy-usuly taýýarlygyny, okuwçylaryň ösüş derejesini, anyk şertleri göz önünde tutmak.

7. Okuwçylar, mugallymlar tarapyndan gazanylýan üstünlikleri, girizilýän täzelikleri duýmagy, gerek ýerinde goldamagy, beýlekiler üçin elýeterli etmegi başarmak.

8. Islendik meselede mugallymlaryň, okuwçylaryň we olaryň ata-eneleriniň halypasy, maslahatçysy, geňeşdary bolmak.

9. İşde goýberilýän kemçilikleri gizlemezden, açyk boýun almak, olary düzetmegiň oňat ýollaryny agtaryp tapmak.

10. Mugallymlara zor salmazdan, gözegçiligi nobatsyz güýçlendirmekden, olaryň işini çäklendirmekden gaça durup, perwaýsyzlygyň, ýaramaz işlemegiň jemgyýet we şahsyýet üçin nähili amatsyzlyklar döredýändigini aňyna ýetirmek we ş.m.

(A. Gulbaýew. *Ýolbaşçylygyň ynsanperwerleşdirilmegi*.// «Mugallymlar gazet», 23.06.1993.

Haljanow Ş. Garaşsyzlyk pedagogikasy-A.:Ruh,1995, 278-288 s.)

Mekdep müdiriniň wezipeleri: hormatly Prezidentimiziň içeri we daşary syýasatynyň düýp manysyny düşündirmek, işgärleri ýerli-ýerinde goýmak, olaryň hünärlerini ýokarlandyryp durmak, okadyl-ýan sapaklaryň we beýleki okuw işleriniň netijeliligini üpjün etmek, synpdan we mekdepden daşary alnyp barylýan işlere gözegçilik etmek, hojalyk we maliýe işleri bilen baglanyşykly çäreler we ş.m.

Mekdep müdiriniň okuw işini meýilnamalaşdyryşy

Okuw işini guraýşy we dolandyryşy. Okuw işine içki gözegçilik. Kabul edilen kararlaryň ýerine ýetirilişi.

Okuw işine gözegçilik mekdep müdiriniň işiniň esasy özeni bolup durýar. Hut şonuň üçin hem okuw işleri mekdebiň müdiriniň iş meýilnamasynda esasy orun eýeleýär. Mekdep müdiriniň iş meýilnamasy mekdebiň okuw-terbiýeçilik iş meýilnamasy esasynda düzülýär. Okuw işiniň hilini, netijeliligini kämilleşdirmäge gönükdirilen çäreleriň ähli meýilnamalaryň arasynda (mekdebiň okuw-terbiýeçilik işiniň; mugallymlar geňeşiniň; usuly birleşmeleriň, müdiriň okuw işleri boýunça orunbasarynyň, mugallymlaryň, guramalaryň) utgaşdyrylyp meýilleşdirilmegini gazanmak, meýilleşdirilen çäreleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek müdiriň okuw işini meýilnamalaşdyrmasynyň mazmunyny emele getirýär.

Çäreler şu ugurdaky mazmunly:

– okuw meýilnamalarynyň, maksatnamalaryň, buýruklaryň, görkezmeleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik;

– okuw işiniň (sapaklaryň, okuw döwrüniň, dürli çäreleriň ...) guralyşyna gözegçilik;

- dersler boýunça sapaklaryň netijeliligi;
- okuwçylaryň bilimleriniň, başarnyklarynyň, endikleriniň ýagdaýy;
- geňeşiň, usuly birleşmeleriň, orunbasaryň okuw işini kämilleşdirmäge gönükdirilen çärelerine seljerme;
- öňdebaryjy tejribäniň öwrenilişine, ornaşdyrylyşyna gözegçilik we goldaw we ş.m.

Okuw işiniň guralysyna we dolandyrylyşyna gözegçilik, okuw ýyly üçin okuw ýükleriniň ýagdaýyny seljermekden, olara mugallymlary degişlilikde bellemekden başlanýar.

Ýerine ýetirmegi guramagyň şeýle gurluşy teklipl edilýär:

- a) karary kollektiwiň, ýerine ýetirijiniň dykgatyna ýetirmek, şol bir wagtyň özünde näme etmeli?, nähili etmeli?, haçan etmeli? diýen ýaly soraglara jogaby öňünden oýlanmak şerti bilen;
- b) ýerine ýetirmek üçin adamlary seçip almak;
- ç) ýerine ýetirilişe gözegçilik etmek; ýerine ýetirijileri höweslendirmek.

Kararyň ýerine ýetirilişini seljermek zerur bolup durýar. Çünki ol indiki kabul ediljek kararyň ýerine ýetiriliş hiline gönüden-göni täsir edýär.

Karar möhüm ähmiýete eýe bolan halatynda ýa-da iş çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýan bolsa, onda karary taýýarlamak üçin ýörite topar hem döredilip bilner. Seredilýän meseläniň häsiýetine görä hünärmenler, bilermenler toparyň düzümine girizilýär.

Mekdebiň, maşgalanyň we jemgyýetçiligiň çagalary terbiýelemekde bilelikdäki işini ýola goýmak. Müdiriň çagalar toparlary, mugallymlar we okuwçylar, synp ýolbaşçylary bilen işi guraýşy.

Mekdep müdiri mekdebiň, maşgalanyň we jemgyýetçiligiň ýaş nesli döwrebap ýetişdirmek baradaky bilelikdäki tagallalaryny esasy, baş utgaşdyryjydyr.

Mekdebiň ata-eneler toparynyň, çagalar guramasynyň, TMÝG birleşiginiň, Kärdeşler arkalaşygynyň, synp ýolbaşçylarynyň işiniň mazmuny barada öňki sapaklarymyzda giň maglumatlary beripdik.

Mekdep müdiriniň işi bu babatda şeýle ugurlary öz içine alýar:

- hünärmenleri ýerli-ýerinde goýmak (olaryň zehinini, ukybyny, taýýarlygyny, işjeňligini we ş.m. göz önünde tutup);
- işlerini netijeli ýola goýmak üçin zerur şertleri döretmek;

- terbiýeçilik işlerini utgaşdyrmak;
- synpda we synpdan daşary geçirilýän işlere gözegçilik;
- tejribäni öwrenmek, umumylaşdyrmak, ýaýratmak;
- jemgyýetçilik-köpçülik işlerine işjeň gatnaşmak meýillerini höweslendirmek we ş.m.

Hojalyk işlerine ýolbaşçylyk we gözegçilik

Hojalyk we maliýe işlerine ýolbaşçylyk we gözegçilik müdiriň işiniň esasy ugurlarynyň biridir. Ol müdirden goşmaça (mugallymçylyk taýýarlygyndan başga) taýýarlygy hem talap edýär. Şonuň üçin ol etrap (şäher) bilim bölümleriniň ýöriteleşdirilen hasaphanasynyň, häkimlikleriň degişli bölümlerinde we beýleki ýerli edaralaryň hünärmenleriň maslahatlary esasynda hojalyk we maliýe işlerini alyp barmagy resmileşdirýän iş kagyzlarynyň mazmunyny öwrenýär.

Müdiriň bu babatdaky wezipesi: bar bolan maddy-üpjünçilik binýatdan aýawly, tygşytly peýdalanmagy ýola goýmak we ony berkleşdirmegi, gowulandyrmagy üpjün etmek.

Işň ugurlary:

- maliýe we hojalyk işlerini kanun esasynda alyp barmak;
- mekdebiň hojalyk-maliýe ýagdaýlaryny gowulandyrmagyň çeşmelerini tapmak:
 - a) döwlet üpjünçiligi esasynda;
 - b) serişdeleri özün ýa-da hemäýatkärleriň kömegi bilen gazanmak;
- mekdepde maliýe we hojalyk serişdeleriniň maksadalaýyk we tygşytly peýdalanylmagyny gazanmak.

Içki mekdep gözegçiliginiň mazmuny görnüşleri we usuly

Içki mekdep gözegçiliginiň meýilnamalaşdyrylyşy. Okuw işine gözegçilik. Okuwçylaryň bilimlerine, endiklerine, başarnyklaryna (öwrendiklerine) gözegçilik. Synpdan we mekdepden daşary geçirilýän terbiýeçilik işlerine gözegçilik.

Mekdepde resmi iş kagyzlarynyň alnyp barlyşyna gözegçilik

Okuw maksatnamalarynyň ýerine ýetirilişine, okatmagyň hiline gözegçilik etmegiň mazmuny sapaklardan, gyzyklanma okuwlaryndan, mugallymlar tarapyndan ýöredilýän ýazmaça iş

kagyzlaryndan (sapak meýilnamalary, ýazgylar we ş.m.), amaly işlerden, tejribelerden, gezelençlerden, ýazuw işlerinden, sapakdan daşary işlerden, görkezme esbaplardan we ş.m. ybaratdyr.

Okuw-terbiýeçilik işlerine ýolbaşçylyk etmek boýunça öňdebaryjy mekdepleriň tejribesinde gözegçiligiň aşakdaky ýaly görnüşleri durmuşa ornaşdyrylýar:

– öňünden geçirilýän çaklama gözegçiligi: sapak guramak üçin taýýarlanylýan meýilnamalary, usuly maglumatlary gözden geçirmek, sapagy düşündirmegiň, berkitmegiň usuly işleriň tärleri hakynda mugallym bilen gürründeş bolmak we ş.m.;

– gündelik gözegçilik: sapaklaryň okadylyşyna gös-göni gözegçilik edilýär, okuwçylaryň bilimi, başarnygy, gündelikleri, ýazuw işleri we ş.m. barlanylýar;

– jemleýji gözegçilik: belli bir döwür aralagynda okuwçylary okatmak, terbiýelemek boýunça mugallymyň işiniň netijesi öwrenilýär; sapaklara gatnaşýlar, okuwçylardan barlag işleri alynýar we beýleki iş kagyzlary gözden geçirilýär.

Içki mekdep gözegçiliginiň täsirlilikligi, esasan, aşakdaky ýaly birnäçe talaplaryň dogry berjaý edilişine bagly bolýar:

1. Mugallymyň işini barlaýjynyň özüniň işi oňat bilmegi gerekdir.

Bu okuwyň, mugallymyň, okuwçynyň işiniň hiline baha bermekde bar bolan parhsyzlygyň, ýüzleýligiň soňuna çykmaga ýardam edýär.

2. Öz wagtynda mugallymyň işi hakynda takyk habarlar bilen üpjün bolmaklyk.

Ilkinji nobatda guralýan gözegçilikleriň yzygiderli bolmagyny gazanmak gerekdir. Şeýle gözegçilikleriň üsti bilen mekdepde bar bolan usuly hyzmatyň ähli görnüşleri, mugallymyň iş usuly, olaryň taýýarlyk derejesi, işiniň güýçli, gowşak taraplary, okuwçylaryň gatnaşygy, ýetişiği, terbiýeleniş derejesi, sapakdan daşary işiň guralyşy hakynda takyk maglumatlary toplamak bolar.

3. Geçirilen barlaglaryň netijeleriniň, hödürlenýän teklipleriň berilýän maslahatlaryň doly we dogry, ylmy taýdan esaslandyrylan bolmagyny gazanmak gerekdir.

4. Gözegçilik täsirli bolmalydyr.

Munuň üçin usuly, guramaçylyk taýdan mätäçlik çekýän mugallymlara öz wagtynda degerli kömek bermegi, oňaly iş tejribäni umumylaşdyrmagy we ýaýratmagy başarmak zerurdyr.

Okuw-terbiýeçilik işiniň islendik görnüşinde içki mekdep gözegçiligini guramak aşakdaky ýaly birnäçe basgançakdan ybaratdyr:

1. Gözegçiligiň maksadyny kesgitlemek.

Bu döwürde mugallymlaryň ukybyny, taýýarlyk derejesini öwrenmek; okuwçylaryň bilimini, başarnygyny barlamak, sözleşiş dili, ýazuw düzgüni boýunça ýeke-täk talap baradaky usuly görkezmäniň ýerine ýetirilişini, okatmagyň terbiýelemek bilen utgaşdyrylyşyny we ş.m. öwrenmek göz önüne tutulýar.

2. Gözegçilige taýýarlyk görmek.

Okuw maksatnamalarynyň degişli bölümlerini öwrenmek, okuw kitaplary, usuly gollanmalar, görkezmeler we ş.m. bilen tanyşmak; geçiriljek gözegçiligiň meýilnamasyny düzmek; gözegçilige gatnaşdyryljak mugallymlary kesgitlemek göz önüne tutulýar.

3. Gözegçiligi iş ýüzünde geçirmek.

Sapaga, sapakdan daşary işlere gatnaşmak, okuwçylaryň ýazuw işlerini gözden geçirmek; mugallymlar, okuwçylar, ata-eneler bilen gürüşme bolmak we ş.m. nazara alynýar.

4. Gözegçilik döwründe toplanan maglumatlary, ol hakda çykarylýan netijäni, hödürlenýän teklibi umumylaşdyrmak hem-de olara seljerme bermek.

5. Gözegçilik mahalynda ýüze çykarylan kemçilikleri düzetmegiň oňaýly iş usullaryny durmuşa ornaşdyrmak hakynda, edilen teklipleriň düzedilişini barlamak maksady bilen gaýtadan geçiriljek gözegçiligiň möhletini kesgitlemek.

Içki mekdep gözegçiliginiň ýokarda görkezilen görnüşleri şu aşakdaky usullaryň kömegi bilen geçirilýär.

1. Saýlap sapaklara gatnaşmak.

Mekdep müdiriniň okuw işleri boýunça orunbasary özüniň şahsy meýilnamasy esasynda önünden duýdurmazdan aýry-aýry mugallymlaryň sapagyna gatnaşýar. Şeýle mazmundaky barlaglar mugallymyň öz-özüniň üstünde işlemek meýilnamasyny, iş depderiniň yzygiderlikde barlanyp duruşyny öwrenmäge mümkinçilik döredýär.

2. Belli bir tema boýunça sapaklara gatnaşmak.

Mugallymyň işiniň ulgamyny hemmetaraplaýyn öwrenmek maksady bilen belli bir tema boýunça sapaklaryň toplumyna (3–5 çaga) gatnaşýar. Bu sapaklaryň dürli görnüşlerinde mugallymyň güýçli,

gowşak taraplaryny (täze maglumatlary düşündirmekde, berkitmekde, tema boýunça soramagy guramakda) anyklamaga, usuly kömek etmäge çalyşmaly.

3. Ugurdaş synplarda mümkin bolan halatlarynda şol bir tema boýunça aýry-aýry mugallymlaryň sapaklaryna gatnaşmak.

Bu usul şol birmeňzeş synpda okadýan aýry-aýry mugallymlaryň işini deňeşdirmäge, okatmagyň ol ýa-da beýleki tärleriniň netijeligini, mugallymyň iş başarnygyny aýyl-saýyl etmäge mümkinçilik berýär.

4. Mekdep iş kagyzlaryny barlamak we gözden geçirmek, okuwçylaryň depderlerini, gündeliklerini barlamak.

– iş kagyzlaryny sapaklara gatnaşmak bilen baglanyşykda we ondan daşarda barlap biler;

– öňden düzülen tertip esasynda, mugallymlar bilen gürründeşlik guramagy (okuw maksatnamalarynyň ýerine ýetirilişi, okuwçylaryň ýetişi, usuly işler we ş.m. hakynda).

Mekdep müdiriniň orunbasarlarynyň wezipeleri, olaryň işiniň maksady we mazmuny

Mekdep müdiriniň okuw işleri boýunça orunbasary–guramaçylyk ukyby, terbiýeşynaslyk ussatlygy, okuw işinden baş çykaryp bilýänligi bilen tapawutlanýan, mugallymlaryň arasyndan seçilip alynýan ýolbaşçydyr.

Onuň ussatlygy, adamkärçiligi, mugallymlar köpçüliginiň agzybirligini, işjeňligini üpjün edýän esasy zatdyr, okuwçylar toparlaryna täsir edýän uly güýçdür. Mekdep müdiriniň orunbasarynyň durmuşa geçirýän işleri mekdep işiniň özenidir. Onuň iş ugry mekdep müdiriniňkä garanda birneme çäklidir.

Ol:

– okuw meýilnamalarynyň, maksatnamalarynyň ýerine ýetirilişine, okuw işiniň guralyşyna, tutuş okuw işiniň, okuwçylaryň biliminiň hiline jogap berýär;

– okuwçylaryň gyzyklanmalarynyň, ukybynyň göz önünde tutulyp okadylmagyny gazanýar;

– usuly kämillik barada birsyhly alada edýär;

– okuwlaryň rejesini düzýär;

– okuw işleriniň gidişi, netijeleri barada hasabat taýýarlaýar.

Okuw rejesi okuw işini (döwrüni) sazlaşykly guramagy üpjün edýän mekdep resminamasydyr.

Sapaklaryň rejesi mekdep müdiriniň okuw işleri boýunça orunbasary tarapyndan düzülýär. Ol rejäni düzmezden ozal:

– okuw meýilnamalaryny, maksatnamalaryny, mekdebiň okuw otaglarynyň sanawyny (tapgyrlaýyn okuwa mätäçmi?); okuw otaglaryň serişdeler, enjamlar, esbaplar bilen üpjünçiligini, tejribe-amaly işleriň möçberini, mugallymlaryň iş ýüklerini, mugallymlaryň arzuw-isleglerini nazara alýar;

– mugallymlar we okuwçylar köpçüligini işjeň ýagdaýda saklamagyň, olaryň ylalaşykly, döredijilikli işläp bilmekleri üçin gerekli şertleriň ýollary barada oýlanýar.

Sapaklaryň rejesi. Sapagyň rejesini düzmekden edilýän talaplar

Okuw-terbiýeçilik işiniň ähli ugurlarynda kadaly, sazlaşykly işi guramak mekdep müdiriniň okuw-terbiýeçilik işleri boýunça orunbasarynyň wezipesine girýär. Munuň belli bir derejede üpjün edilmegi mekdepde okuw rejesiniň talabalaýyk düzülişine baglydyr.

Okuw rejesini düzmek möhüm, jogapkärli we kyn işdir. Mekdepde ähli okuw-terbiýeçilik işiniň netijeliligi okuw rejesiniň hiline bagly bolup durýar.

Okuw rejesi psihologiki-pedagogiki we gigiýeniki taraplary hasaba almak bilen düzülýär. Olara aşakdakylar degişlidir:

1. Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almak bilen synplary tapgyrlar boýunça dogry paýlamaly. «Türkmenistanda orta mekdepler hakynda» Düzgünnamada görkezilişi ýaly, başlangyç synplaryň okuwçylary hökmany tertipde okuw gününüň birinji ýarymynda okaýarlar.

2. Hepdäniň we okuw gününüň dowamynda dersler kynlyk derejeleri boýunça kadaly paýlanmaly, hepdäniň dowamynda bir dersniň sapaklarynyň arasyndaky deňölçegli aralygy berjaý etmeli.

3. Sişenbe, çarşenbe, penşenbe günleri okuw rejesinde has kyn dersleri goýmak maksadalaýykdyr. Mümkün bolsa, şol günlerde ýazuw işlerini geçirmeli. Okuwçylaryň iş ukyplary has pese düşýän hepdäniň soňky günlerinde okuw rejesine has ýeňil dersleri goýmaly.

4. Has kyn dersler boýunça sapaklary okuw rejesinde birinji we iň soňky edip goýmak maslahat berilmeýär. Matematika, fizika, himiýa, daşary ýurt dili, ene dili ýaly sapaklary okuw rejesinde 6-njy sagada goýmak maksada laýyk däl.

5. Öýde taýýarlygy has köp talap edýän dersleri hepdäniň dürli günlerine ýerleşdirmeli. Okuwçylara öý işleriniň çendenaşa ýüklenmeginiň önüni almak üçin duşenbe günü okuw rejesinde öýde taýýarlygy az talap edýän dersleri (aýdym, surat, zämet okuwy) we öwremek üçin hepdede 2-den köp sagat berlen dersleri goýmak maksada laýykdyr.

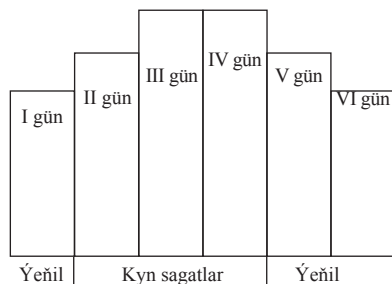
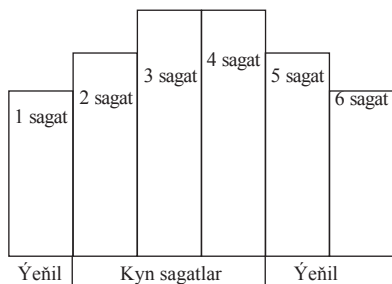
6. Okuw rejesi düzülende goşalandyrylan sagatlary girizmek mümkinçiligini hasaba almak bilen, her okuw günü üçin dersleriň aňryçäk sanyny dogry kesgitlemeli, şeýle hem goşalandyrylan sagatlaryň bir okuw günündäki sanyny çaklendirmek zerurdyr,

7. Okuw rejesi düzülende, okuw otaglarynyň (ylaýta-da maksatnama boýunça kesgitli mukdarda tejribe we laboratoriýa işleri göz önünde tutulan fizika, himiýa, biologiýa dersleri boýunça) goýberiş mümkinçiligini hasaba almaly. Okuw rejesi düzülende, bu otaglary maksatnama, boýunça köp laboratoriýa, tejribe işlerini geçirmek göz önünde tutulan 7-9-njy synplara bermeli.

8. Okuw rejesi düzülende, mümkinçilik bolanda mugallymlar üçin hepdede sapaklardan boş bir usuly günü goýmagy hem göz önünde tutmaly.

9. Sapagyň rejesi durnukly bolmalydyr. Sebäbi diňe durnukly okuw rejesi mekdebiň işiniň anyk sazlaşygyny, ähli okuw-terbiýeçilik işiniň netijeliligini üpjün edýär.

Okuwçynyň işjeňliginiň ösüşi we okuw rejesini düzmek

Okuwçynyň işjeňliginiň ösüşi

Sapaklara gatnaşylanda, nämelere üns bermeli:

1. Synpyň sapaga taýýarlygy.
2. Okuwçylardan geçilen temanyň soralyşy.
3. Mugallymyň soramakda ulanýan usullary.
4. Okuwçylaryň jogaplarynyň çuňlugy we esaslylygy, okuwçylaryň bilimleriniň, başarnyklarynyň hili.
5. Sapakda geçilenleriň umumy gaýtalanýşy.
6. Sapagyň maksadynyň goýluşy.
7. Okuwçylaryň ünsüniň täze tema çekilişi.
8. Temanyň çuň açylyşy (ylmylygy, döwre laýyklygy).
9. Täze temanyň geçilen temalar bilen baglanyşdyrylyşy.
10. Dersara baglanyşygynyň ýola goýluşy.
11. Temanyň durmuş, amaly we tejribe bilen baglanyşdyrylyşy.
12. Okuwçylaryň önünde problemalaýyn - meseleleýin soraglaryň goýluşy.
13. Sapagyň dowamynda okuwçylaryň tertibine esewan bolnuşy.
14. Sapagyň terbiýeleýjilik ugry, haýsy terbiýe nähili usulda berilýär.
15. Okuwçylaryň işjeňliginiň, özbaşdaklygynyň we pikirlenmeleriniň ösdürilişi.
16. Sapakda okuw görkezme esbaplaryň, goşmaça materiallardan, tehniki serişdelerden peýdalanylyşy.
17. Sapakda multimediýa tagtasyndan peýdalanylyşy.
18. Kitap bilen işleniş.
19. Okuwçylaryň ýazuw endikleriniň ösdürilişi.
20. Okuwçylaryň ukyplaryna görä çemeleşmäniň amala aşyrylyşy.
21. Okuw kitabyndan daşary maglumatlardan peýdalanylyşy.
22. Temanyň hormatly Prezidentimiziň içeri we daşary syýasatlary bilen baglanyşdyrylyşy.
23. Sapakda özbaşdak işleriň guralyşy.
24. Täze temanyň berkidilişi.
25. Mugallymçylyk edebiniň saklanyşy.
26. Mugallymyň dil medeniýeti.
27. Mugallymyň daş görünüşiniň gözelligi.

28. Öý ýumşunyň tabşyrylyşy.

29. Okuwçylaryň bilimleriniň bahalandyrylyşy, gündeligine baha goýluşy.

30. Mugallymyň wagtdan netijeli peýdalanyşy.

Sapaga seljerme etmek

Sapagyň seljermesi – bu iki birmeňzeş taýýarlykly adamyň iň oňaly we dogry usuly tapmak boýunça janly gürrüňidir. Sapagyň seljermesi aşakdaky görnüşde geçirilip bilner:

1. Wagty, mugallymyň ady we atasynyň ady, bilimi, hünäri, hormatly ady we derejesi, dersiniň ady, okuwçy sany.

2. Sapaga gatnaşmagyň maksady.

3. Sapagyň temasy, maksady, abzallaşdyrylyşy, synp otagynyň arassaçylygy.

4. Sapagyň mazmuny. Sapagyň etaplary boýunça wagtyň paýlanylyşy, sapagyň gidişiniň oňat we oňat däl taraplary.

5. Okatmagyň görnüşleri we usullary. Sapagyň ylmy we ideýa-syýasy taýdan dogry guralanlygy barada häsiýetnama. Üstünlikler we kemçilikler.

6. Okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine häsiýetnama (jogaplaryň dogrulygy, dolulylygy ideýalylygy, durmuş bilen baglanyşyklylygy, okuwçylaryň bilimleriniň berkligi, özleşdirişiniň çuňlugy).

7. Sapak boýunça netijeler.

8. Teklipler.

Mekdepde usuly işleriň guralyşy we içerki mekdep gözegçiligi

Mekdepde geçirilýän usuly işleriň görnüşleri, mazmuny we guralyşy. Mekdebiň mugallymlar geňeşi. Mugallymlaryň usuly birleşmeleri, olaryň maksady, wezipesi we işiniň mazmuny. Usuly işleriň wajyp, derwaýys meseleleri.

Mekdepde alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işiniň esasy ugurlarynyň biri-de usuly işlerdir. Usuly işler okuw-terbiýeçilik işiniň göznezigidir. Çünki ol mugallymyň hünär derejesini kesgitleýär.

Yokarda belläp geçişimiz ýaly, mekdep mugallymlarynyň geňeşi mekdebiň öz-özünü dolandyrýan ýokary guramasydyr. Usuly işler babatda mugallymlaryň geňeşinde maslahatlaşylýan meseleler aşakdaky häsiýete eýe bolýar:

– okuwçylaryň bilim derejesi, pikirleniş işiniň döredijilikli häsiýeti, özbaşdak okap öwrenmäge, akyl ýetirmäge bolan ymtylyşy, aýry-aýry ugra ýygyn edişi we ş.m.;

– mugallymyň okuwçylar bilen ynsanperwerlikli gatnaşyklary.

Öňdebaryjy tejribe: ony öwrenmek, umumlaşdyrmak we ýaýratmak. Iş tejribesini öwrenmegiň görnüşleri. Öňdebaryjy iş tejribäni öwrenmekligiň yzygiderligi. Mugallymlar bilen geçirilýän aýrybaşga işler. Usuly işleriň okuw-terbiýeçilik işine täsiri, okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini gowulandyrmakda öňdebaryjy iş tejribesini öwrenmek has ähmiýetlidir. Ol geçilýän sapaklaryň kämilleşmegine, mugallymyň zähmetiniň netijeliligine we okuwçylaryň biliminiň hiline täsir edýär. Şeýle tejribeli we işeňňir mugallymlaryň göreldesine eýerip, toplan öňdebaryjy mugallymçylyk iş tejribeleri ýaş hünärmenlere öwretmek arkaly, ýaş hünärmenleriň mugallymçylyk iş ussatlyklary ýokarlandyrylýar.

1. Öňdebaryjy mugallymçylyk iş tejribesi mekdebiň işini ýaş mugallymlara çalt öwretmeklik zerurlygy bilen baglanyşyklydyr.

2. Öňdebaryjy mugallymçylyk iş tejribesi, mugallymyň zähmetiniň öňdebaryjy usullaryny tejribe taýdan çalt ornaşdyrmaklygy talap edýänligidir.

3. Mugallymçylyk iş tejribeleri ýüze çykarylan kemçilikleriň, nogsanlyklaryň önüni almaga, öz wagtynda düzediş geçirmäge gönükdirilendir.

4. Mugallymyň pedagogiki-psihologiki taýdan kämilleşmegine gönükdirilendir.

Okuw-terbiýeçilik işleriniň haýsy hem bolsa belli bir ugrunda öňegidişlik ýüze çykarylsa we ony beýleki mekdeplere ýaýratmaklyk makul bilinse, onda şeýle mekdep öňdebaryjy tejribe mekdebi bolup biler. Öňdebaryjy mugallymçylyk iş tejribe mekdebinde sapaklardan daşary: amaly-tejribe okuwlar, mekdep ýolbaşçylary bilen kömekçi okuwlar, öňdebaryjy mugallymçylyk iş tejribe mekdepleriniň ýolbaşçylary bilen ýekebara we toparlaýyn gözükdiriji maslahatlar ýaly çäreler guralýar we geçirilýär. Şeýle mekdeplerde sapaklardan daşary köpçülikleýin sapakda temalaýyn terbiýeçilik meýilnamalaryny düzmek, bilelikde okuw-görkezme esbaplaryny, okatmagyň tehniki serişdelerini, okuwçylar üçin niýetlenen özbaşdak we döredijilik işlerini bilelikde taýýarlamak ýerine ýetirilýär.

Öňdebaryjy iş tejribe mekdeplerinde usuly işleriň görnüşleri:

1. Ylmy-amaly maslahatlar;
2. Pedagogiki okaýyşlar.
3. Golaý ýerleşen mekdep müdirleriniň okuwy.
4. Golaý ýerleşen mekdepleriň usuly birleşmeleriniň ýolbaşçylarynyň okuwy.
5. Mugallymlar üçin temalaýyn okuwlar.
6. Açyk sapaklar we olaryň seljerilişi.
7. Temalar boýunça mekdepleriň mugallymlary üçin tejribe sapaklary.
8. Mugallymlaryň we okuwçylaryň işlerinden sergiler.

Mekdep müdiriniň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasarynyň işini guraýşy

Mekdep müdiriniň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasarynyň baş wezipesi mekdebiň içindeki güýçleri, daşyndaky mümkinçilikleri peýdalanylýp, oňa işjeň gatnaşmak hem ýolbaşçylyk etmektir.

Mekdep müdiriniň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasary:

- okuwçylaryň edep-terbiýesi bilen iş salyşýar;
- okuwçylaryň boş wagtlary has netijeli bolar ýaly edip guraýar;
- synp ýolbaşçylaryna, mugallymlara, çagalar we ýaşlar guramalaryna synpdan daşary işleri guramakda hem geçirmekde ýakyndan kömek berýär;

- ata-eneler, jemgyýetçilik guramalary, önümçilik bilen ýakyn aragatnaşykda bolup, kâmil nesli terbiýeläp ýetişdirmegiň meseleleriniň çözümlerini agtaryp tapýar;

- mugallymlar, synp ýolbaşçylary bilen ýörite okuwlary – maslahatlary gurap, terbiýeçilik işiniň derwaýys meselelerini ara alyp maslahatlaşýar. Olaryň geçirýän terbiýeçilik çärelerine gatnaşyp, zerurlyk döwründe degerli usuly kömek berip durýar, nädende işiň netijeliligini gowulandyryp boljaklygy barada öz pikirini aýdýar. «Synpdan daşary işler» diýen mowzukda görkezilen terbiýeçilik çäreleriniň islendik görnüşi taýýarlanylanda hem geçirilende, diňe geňeşdar hökmünde gatnaşman, eýsem, olary esasy guraýjylaryň we ugrukdyryjylaryň biri bolup çykyş edýär.

Mekdepde nobatçylygy ýola goýmak

Mekdepde nobatçylygy ýola goýmak okuw-terbiýeçilik işine okuwçylary çekmekligiň üsti bilen öz-özüňi dolandyrmagy kâmilleşdirmegiň in eýýeter we giň ýaýran görnüşidir.

Mekdepde nobatçylygy ýola goýmagyň okuw-terbiýeçilik işine oňaýly täsir etmekdäki hyzmaty:

- çärä okuwçylaryň köpüsini çekip bolýar;
- çagalaryň öz-özüne hyzmat ediş, öz-özünü dolandyryş endikleri kämilleşdirilýär;
- mekdepde içki tertip-düzgünligiň berkemegine ýardam edýär;
- nobatçylyga çekilýän okuwçylaryň işjeňligi artýar;
- okuwçylary okuw-terbiýeçilik işine gatnaşmak üçin höweslendirmegiň ygtybarly görnüşi, usuly;
- okuwçylaryň arasynda bir-birine sarpa goýmak, bir-biri üçin jogapkärçiligi duýmak ýaly duýgular kemala gelýär.

Talaplar:

1. Nobatçylyk okuwçylaryň okuw işine päsgel bermeli däldir, ýagny onuň nobatçylyk üçin sapakdan boşadylmagyna ýa-da gijä galyp gelmegine ýol berilmeli däldir.

2. Mekdep nobatçylygyna göreldele, okuw işine jogapkärçilikli çemeleşýän, terbiýeçilik-köpçülik işlerine işjeň gatnaşýan okuwçylar çekilmeli.

3. Okuwçylaryň nobatçylygy öz akymyna goýberilmän, eýsem dolandyrylmaly: gözegçilik edilmeli; ýagdaýy seljerilmeli, netijeliligi bahalandyrylmaly.

Sentýabr aýynyň 1-i mekdebiň durmuşynda iň dabaraly günleriň biri hasaplanylýar. Çünki bu gün çagalaryň birnäçesi (takmynan 11-15%) ilkinji gezek parta oturýarlar; galan bölegi bolsa uzak möwsümleýin dynç alyşdan soň täze güýç bilen okuwa başlaýarlar: bu olar üçin täze okuw ýylynyň başlangyjy, täze, öňküden bir basgançak ýokary synp, täze mugallymlar, täze okuw maksatnamalarydyr okuw kitaplary bilen duşuşyk.

Bu häsiýetnama mugallymlar köpçüligine-de öz aýratynlygy bilen degişlidir. Ýokarda aýdylanlar dabara degişli derejede taýýarlanylmagyny talap edýär. Mekdep boýunça geçiriljek ähli çäreleri utgaşdyrmak mekdep müdiriniň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasarynyň paýyna düşýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. Aşgabat, 2007.
4. «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralyndaky 4610-njy Permany. Aşgabat, 2007.
5. «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Umumymilli Galkynyş hereketiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň nobatdan daşary 5-nji gurultaýynyň bilelikdäki mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, TDNG. 2007.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň Merkezi geňeşiniň giňeldilen Mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, TDNG. 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. «Ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasat». Aşgabat, TDNG-2007.
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. XX Halk Maslahatynda edilen çykyş. Aşgabat, 2007.
10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda edilen çykyş. Aşgabat, 2008.
11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 62-nji Sesssiýasyndaky çykyş. 2007. 21-nji sentýabr.
12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. ABŞ-nyň Kolumbiýa uniwersitetindäki çykyş. 2007.
13. *B.Basarow*. Gysgaça psihologiki sözlük Aşgabat, 1993ý.
14. *Ş.Haljanow* «Garaşsyzlyk pedagogikasy» Aşgabat, 1995ý.
15. *A.A.Gurbanow, Ş.Haljanow* «Pedagogikanyň taryhy boýunça gysgaça kurs.» Aşgabat, 1981ý.
16. *A.A.Gurbanow, O.D.Kuzmin, Ş.Haljanow, J.Rejebow*. Okatmak teoriýasynyň aktual meseleleri. Aşgabat, 1979ý.
17. *G.Pirliýew*. Türkmen halk pedagogikasy. Aşgabat, 1981ý.

18. *G.Pirliýew*. Mekdepde terbiýeçilik işiniň esasy meseleleri. «Magaryf», 1990ý.
19. *G.Garajaýew*. Dowamatym-Döwletim. Aşgabat, 1998ý.
20. *J.Ş.Tursunow*. Geljekki mugallymlarda kommunikativ başarnygyň kemala gelmeginde didaktiki oýunlary ulanmak. Mary, 1994ý.
21. *J.Ş.Tursunow*. Tebigaty söýmek-öýüňi söýmek. «Mugallymlar gazeti», 23 fewral 2004 ý.
22. Oguznama. Türkmenistan, 1990ý.
23. Gorkut ata. Türkmenistan, 1990ý.
24. Kowusnama. Türkmenistan, 1990ý.
25. Görogly. Türkmenistan, 1990ý.
26. *Magtymguly*. Saýlanan goşgular. Türkmenistan, 1977ý.
27. *W.A.Suhomlinskiý*. Ogluma ýazan hatlarym. Aşgabat, 1986ý.
28. *N. Baýramsähedow*. Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat, «Magaryf» 1992.
29. *M.Annageldiýew*. Mekdep – ruhy sallançagym. Mary, 1999.
30. *M.Annageldiýew*. Mugallym – ylym ata. Mary, 2005.
31. *R.Asadowa, P. Jumaýewa*. Gündogar pedagogikasy we bilimiň taryhy boýunça metodiki gollanma. Çärjew, 1998.
32. *R. Asadowa, J. Gotdaýew, P. Jumaýewa*. Pedagogikanyň taryhy boýunça metodiki gollanma. Türkmenabat, 1999.
33. *R.A.Asadowa*. Okuwçylaryň guramaçylyk işlerini meýilnamalaşdyrmakda mugallymyň orny. Çärjew, 1991.
34. *W.H.Asadullin, A. Atdaýew*. Pedagoglaryň professional we ata-eneleriň psihologiki hillerini öwrenmek. Çärjew, 1999.120 sah.
35. XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, «Ylym» 1967.
36. *S. Atanyýazow*. Edepnama. Aşgabat, 1992.
37. *D. Balakaýew*. Mugallymyň mertebesi. Aşgabat, «Magaryf», 1983.
38. *S. Rejepow*. Şahsyýetiň estetiki ösüşi. Aşgabat, 1990.
39. История педагогики. Москва. Изд. Просвещение. 1982.
40. *Ю.К. Бабанский*, М.Просвещение. Педагогика. Общая редакция. Г.Пойнер, 1984ý.
41. Педагогика. Общая редакция. С.П.Баранов, В.А.Сластенин. М. Просвещение. 1986.
42. Педагогика. Общая редакция. В.А.Сластенин. М. Школа-пресс.
43. Педагогика. Москва. 2000, в 2-х книгах.
44. *Г. И.Хозяинов*. Педагогическое мастерство преподавателя. М. 1998.
45. *Г.М.Андреева*. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М. 1994.
46. *Н.В.Гришина* Психология социальных ситуаций. Вопросы психологии, 1997. - №1 – С.121-132.
47. *Н.М.Коряк*. Влияние самооценки на поведение в конфликте.

Прикладные психолого-педагогические исследования в вузе.- Новосибирск, 1988.-С. 18-22.

48. Мид М. Культура и мир детства. – М.1988
49. Морено Дж. Театр спонтанности. – Красноярск, 1993
50. Е.В.Сидоренко, Н.Ю. Хрящева. Межличностное общение. Психология. Под ред. А.А. Крылова. – М.1998. С. 336-355.
51. Фрейд З. Методика и техника психоанализа.-М. – Пг,1923.
52. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.-1989.
53. Х. Хекхаузен. Мотивация и деятельность. – М. Педагогика, 1986.
– Т. 1-2
54. Л. Хьелл, Д.Зиглер. Теории личности. – СПб., 1997
55. С.Л.Братченко. Межличностный конфликт как общение. Конфликт в конструктивной психологии. – Красноярск, 1990.
56. К. Бютнер. Жить с агрессивными детьми. – М. Педагогика, 1991.
57. З.П. Васильцова. Мудрые заповеди народной педагогики. М. Педагогика. 1988.
58. А. Зимин. Мудрецы о воспитании. Ташкент. 1982.
59. Г.Пирлиев. Очерки этнопедагогики туркменского народа. А. 1980
60. Я. А. Коменский. Избранные сочинения. М. 1982.
61. Дж. Турсунов. Теория и практика подготовки учителей русского языка и литературы для начальных школ Средней Азии и Казахстана. М. 1992.
62. Дж. Турсунов. Я. А. Коменский о школе родного языка и подготовка учителя-русиста для национальной школы. Самара, 1992.
63. Дж. Турсунов. Система формирования знаний и навыков у будущих учителей. Чарджев, 1991.
64. Дж. Турсунов. Взаимосвязь экологического воспитания с трудовой подготовкой младших школьников. Чарджев. 1991.
65. Педагогика. Общая редакция. Г. Нойнер, Ю.К.Бабанский. М. Просвещение. 1984.
66. Педагогика. Общая редакция. С.П.Баранов, В.А.Сластенин. М. Просвещение. 1986.
67. В.А.Сластенин, Н.Е.Мажар. Диагностика профессиональной пригодности молодежи к педагогической деятельности. М. 1991.
68. Н.Н.Моисеев. Человек и ноосфера. М. 1990.
69. К.А.Шварцман. Философия и воспитание. М. 1989.
70. Я. Скаловая. Методология и методы педагогических исследований. М. 1989.
71. Управление развитием школы. Под ред. М.М. Поташника, В.С. Лазарева. М. 1995.
72. А.Ф.Шаталов. За чертой привычного. Донецк, 1988.

MAZMUNY

Giriş.	7
I bap. Pedagogikanyň umumy esaslary.	9
Pedagogika dersi, onuň maksady we wezipeleri.	
Terbiýäniň gelip çykyşy.	
Esasy pedagogik düşünjeler.	
Pedagogika ylmynyň ulgamy.	
Pedagogikanyň ylmy-barlag usullary.	
Pedagogikanyň beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy.	
II bap. Şahsyýeti kemala getirmegiň meseleleri.	25
Şahsyýet we onuň kemala gelşi.	
Şahsyýetiň ösmeginde we kemala gelmeginde biologik durmuş faktorlary.	
Şahsyýetiň ösüşinde terbiýäniň orny.	
Çaganyň ýaş aýratynlyklary boýunça ösüş döwürleri we olara häsiýetnama.	
III bap. Türkmenistanyň bilim ulgamy.	55
Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda bilim ulgamy.	
Türkmenistanyň «Bilim hakyndaky» Kanunynda bilim ulgamyny guramagyň düzgünleri.	
Bilim işgärleriniň taýýarlanylýan ulgamy.	
IV bap. Mugallymçylyk hormatly kärdir.	65
Mugallymyň jemgyýetdäki orny. Mugallymyň psihologiki-pedagogiki medeniýetiniň esasy sypatlary.	
Mugallymdan edilýän pedagogik talaplar.	
Ýaş mugallymlar bilen işlemegiň pedagogiki-psihologiki aýratynlyklary.	
V bap. Pedagogiki pikiriniň ösüş taryhy.	83
Terbiýe, onuň döreýşi we ösüşi.	
Hat-ýazuwyň gadymylygy.	
Gadymy grek akyldarlarynyň pedagogik garaýyşlary.	
VI bap. Gündogaryň Galkynyş döwriniň pedagogikasy.	94
Gündogaryň beýik danalarynyň pedagogiki garaýyşlary.	

«Kowusnama» XI asyryň pedagogik mirasydyr.
 «Gorkut ata» eseriniň terbiýeleýjilik ähmiýeti.
 «Oguznama» eserinde edep-terbiýe baradaky pikirler.

VII bap. XVIII-XIX asyrlarda pedagogiki pikirleriň ösüşi149

Görogly şadessanyndaky pedagogiki pikirler.
 Döwletmämmet Azady – alym pedagogdyr.
 «Wagzy-Azat» eseriniň terbiýeçilik ähmiýeti.
 Magtymguly-Pyragynyň pedagogik garaýyşlary.
 Günbatarda pedagogik pikiriň ösüşi.
 Türkmenistanda XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başynda mekdepleriň we pedagogik pikiriň ösüşi.

VIII bap. Türkmenistanda sowet düzgüni döwründäki pedagogika.....179

Türkmenistanda sowet düzgüni döwründe pedagogika ylmynyň ýagdaýy.
 Sowet döwrüniň meşhur pedagoglary.

IX bap. Okatmagyň esaslary.....185

Didaktikanyň dersi we wezipeleri.
 Geçmiş pedagoglarynyň didaktiki garaýyşlary.
 Bilim ulgamynda başlangyç okuwyň maksady we orny.
 Didaktika we hususy usulyýetler.

X bap. Okuw işi we onuň kanunalaýyklygy.....192

Okuw adamyň akyl ýetiriş işiniň bir görnüşidir.
 Bilimleri ele almagyň esasy döwürleri.

XI bap. Okatmagyň düzgünleri. 200

Didaktiki ulgamlar we okatmagyň düzgünleri.
 Okatmagyň ylmylygy we durmuş bilen arabaglanyşyk düzgüni.
 Okatmagyň bilim we terbiýe berijilik we ösdürijilik häsiýeti.
 Okatmagyň individual-aýratynlykda çemleşmek we yzygiderlilik düzgüni.
 Okatmagyň güýçýeterlilik we görkezme esbaplylyk düzgüni.

XII bap. Mekdepde bilimiň mazmuny.....210

Bilimiň mazmuny we taryhy.
 Bilimiň mazmunynyň ýörelgeleri.
 Bilimiň mazmunyny kesgitleýän resminamalar.

XIII bap. Okatmagyň usullary.220

Okatmagyň usullary hakynda düşünje.

Didaktika we hususy usulyýetler.

Okatmagyň usullary we tärleri.

Okuwçylaryň işini guramak we jemgyýetçilik tejribesini ösdürmek usullary.

Okatmak usullarynyň saýlanyş ýollary.

Häzirki zaman mekdeplerinde okatmak usullaryndan edilýän talaplar.

XIV bap. Okuw işini guramagyň görnüşleri.....246

Sapak, onuň geçirilişi we görnüşleri.

Sapakdan edilýän talaplar.

Okuw prosesi we onuň mazmuny.

XV bap. Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamak hem-de bahalandyrmak.....260

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny barlamagyň we bahalandyrmagyň ähmiýeti.

Bilimleri barlamakda edilýän talaplar.

Bahalandyrmakda mugallymyň orny.

XVI bap. Terbiýäniň esaslary.....272

Terbiýe barada umumy düşünje.

Terbiýe nazarýetini işläp düzmekde görnükli pedagoglarynyň orny.

Şahsyýeti jemgyýetçilik hadysalarynyň üsti bilen terbiýelemek.

Terbiýeçilik işini alyp barmakda okuwçylaryň ýaş we individual aýratynlyklaryny nazarda tutmak.

XVII bap. Terbiýeçilik işiniň esasy düzümi ýa-da esasy ugurlary.....288

Akyl terbiýesi .

Zämet terbiýesi mekdepde zähmet terbiýesiniňberlişi, oňa bolan talaplar.

Sagdyn nesli kemala getirmekde beden terbiýäniň orny.

Ideýa-syýasy terbiýe.

Ykdysady, hukuk, ekologik terbiýe.

XVIII bap. Ahlak terbiýesi.....307

Ahlak adamyň özüni alyp barşyny, gylyk-häsiýetlerini kesgitleýän düzgünleridir.

Ahlak terbiýesiniň mazmuny, maksady, wezipeleri.

Edeplilik – ahlaklylykdyr.

Ahlak terbiýesini bermegiň şertleri we ýollary.

XIX bap. Edep-terbiýe berlende ulanylýan usullar.....314

Terbiýäniň usullary hakynda düşünje.

Çaga oýunlarynyň terbiýeçilik ähmiýeti.

Höweslendirmek we temmi bermek usuly.

Öz-özüňi terbiýelemek.

Halk pedagogikasynda terbiýe meselesi.

XX bap. Synpdan daşary işler we olary guramagyň ýollary.....336

Synpdan daşary işleriň okuw-terbiýeçilik işinde tutýan orny.

Okuwdan beýleki wagtlarda durmuşa geçirilýän terbiýeçilik işleriniň görnüşleri.

Synp sagatlary.

Terbiýeçilik işi derňew edilende, baha berlende, nazara alynmaly esasy zatlar.

XXI bap. Synp ýolbaşçysy we onuň etmeli işleri.....349

Okuwçyny öwrenmek.

Synp toparyny emele getirmek.

Okuwçylaryň bilim derejesini ýokarlandyrmak.

Synpdan daşary işleri guramak we geçirmek

Synpyň tertip-düzgünli bolmagyny gazanmak

Okuwçylaryň ata-eneleri bilen işlemek

Okuwçynyň edebini, näderejede terbiýelenenligini ýüze çykarmagyň käbir mümkinçilikleri.

Synp ýolbaşçysy, işiň many-mazmuny, esasy ugurlary.

XXII bap. Çagalar we ýaşlar guramalarynyň işleri.....357

Çagalar guramasynyň maksady we wezipeleri.

XXIII bap. Maşgala terbiýesi we onuň pedagogiki esaslary.....362

Maşgala edep-terbiýäniň gözbaşydyr.

Maşgala terbiýesiniň şertleri we görnüşleri dogrusynda.

Terbiýe tutumynda maşgalanyň we mekdebiň özara gatnaşygy.

XXIV bap. Mekdep işiniň dolandyrylyşy.....372

Bilim ulgamyny dolandyrmagyň düzgünleri.

Mekdep işini dolandyrmagyň demokratik esaslary.

Mekdep müdirliginiň we onuň orunbasarynyň ýerine ýetirýän işleriniň aýratynlyklary dogrusynda.

Mekdep işiniň meýilnamasy we onuň bahalandyrylyşy.

Peýdalanylan edebiýatlar.....394

**Jorakuly Şadmanowıç Tursunow, Şamyrat Haljanow,
Arazmyrat Jumanazarow, Gözel Ýagsymyradowa,
Azat Rejebow, Güljennet Annameredowa, Maral Annagulyýewa**

PEDAGOGIKA

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor	<i>K. Kulyýew</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh.redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>T. Sadykow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 21.07.2011. Möçberi 60 x 90^{1/16}. Ofset kagyzy.

Edebi garniturasý. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 25,0.

Şertli-reňkli ottiski 28,28. Hasap neşir listi 23,09. Çap listi 25,0.

Sargyt № 13. Sany 2 300.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň
«Türkmenmetbugatüpjünçilik» maddy-tehniki üpjünçilik kärhanasy.
Aşgabat ş., Hasanow geçelgesi, 16.